ОДИНОКА УКРАЇНСЬКА ПЕРЕПЛЕТНЯ
М. КРИВЕЦЬКОГО
ЛЬВІВ

А „ОСВІТА“
Число 508
Знак

БИБЛІОТЕКА ТОВАРИСТВА
„ПРОСЬВІТА"
У Львові
№ 508

06
10

476

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ.

~~29.949~~

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.

Видано за допомогою
МИКОЛИ ДМИТРІЄВА.

кн 13.341.

2 экз.

Пр. №08 с Гл. УССР
1965 г.

ВИДАВНИЦТВО
„УКРАЇНСЬКИЙ УЧИТЕЛЬ“.

дописати

Тип. Т-ва подъ фирмою „Электро-Типографія Н. Я. Стойковой“, Знаменская 27.

Львівська державна
наукова бібліотека
1960

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА.

ПЕРЕДМОВА.

Загальні уваги до історії українського письменства.

Мало якому народові на світі доводилось переживати трагичнішу, нещаснішу долю, як та, що зазнав за своє історичне життя і зазнає й досі народ український. Виступивши на історичну арену з свіжими молодими силами, він витворив був оригинальний політичний лад, появив початки власної культури, дав зародки багатого письменства. Коли б змога була добра її виробляти та розвивати все те, що в давню давнину народ наш мав у гарних зародках, то тепер був він може б одним з найкультурніших народів у світі, достойним товаришем у спілці культурних націй. Отже не так воно склалось. Український народ, що й тепер визначається своєю, скажу так, потенціяльною здатністю до культури, своїм розумом та хистом, що живе на території од природи щедро обдарованій — цей народ нині темний, затурканий, бідний. Нема йому простору, щоб виявився прирожденний його хист, багата земля родить не йому, як не йому служать і здобутки новочасної культури... Він як став, то й досі остається — тільки гноєм, щоб на йому могли виростати пишні квіти чужої культури, випиваючи з його власного ґрунту всі соки живущі й за це майже нічого, чи таки й справді нічого, назад не повертаючи, не віддаровуючи нічим свого чужоїдного істнування та розцвіту чужим коштом. Що ж це за фатальна доля така? Які причини призвели до такого сумного стану?

Багато причин було. І найперша може—то географичне становище України на тому роздоріжжі, що ним здавна одбувалися великі мàндри кочових народів із степів Азії до принадних країн Європи. Мов горох при дорозі—так жив український народ. Висунутий далеко на схід сонця, не маючи ніякого од природи поставленого захисту, він був східнім форпостом Європи, і даремно пробував отими „Змієвими валами“ оперезати од степу й захистити свою сторону. Ніякі вали не помагали і народ наш на свої груди мусів приймати перші й найважчі удари від тих диких орд, мандрованих народців та народів, що їх раз-у-раз, немов у якомусь соціологичному пароксизмі, викидали неосяжні степи далекого і ближнього Сходу. Здебільшого ті удари тут і розбивались, але по всяк час приймаючи їх на себе, український народ утратив багато, дуже багато. Втратив він, насамперед, свою відпорну силу з инших боків своєї території, і от саме в той час, коли за його спиною та дужим захистом сусіди встигали скласти міцні політичні организації, він і ті початки розгубив, що надбав був за попередніх часів коштом величезної напруги національних сил. А розгубивши, мусів зробитись об'єктом політичних експериментів для тих самих сусідів, мусів стати гноєм, на якому вони свої здобутки культивували й викохували.

І от сталося те, що сталось. Усе розгубив український народ на довгому й важкому шляху своєму до теперішнього становища: політичну самостійність і економичні достатки, своє право й освіту, свої закони й суд, свою школу й інтелігенцію... ім'я навіть своє втратив у безупинній боротьбі за національну индивидуальність: зробився нацією без прізвища, нацією просто „людей“, ще гірше—нацією „дядьків“... „Чудний наш народ,—справедливо дивується один з теперішніх письменників,—і сильний, і сумний... Мав героїв—і ніхто їх не знав... Усе життя любив волю—і все життя жив рабом... Утворив багацтва пісні—і сам її не знає“ (В. Винниченко). І тільки оди́н лишився йому, чудному цьому народові, скарб од далеких прадідів. Цей скарб єдиний—то рідна мова й рідне письменство, тією мовою писане: обоє—як вираз його духової істоти, як символ його опрічности національної й як знаряддя самосвідомости, як пам'ятка од минулого й надія на прийдущі часи.

Так, тільки мова з письменством і осталась у народа нашого і з ним у всіх його злигоднях; сама вона була і єсть тим живчиком, що кидався й тріпотів без упину в занепалому организмі народньому, показуючи, що живий ще той народ, і жити він хоче, і жити він може, і жити він буде... Тільки вона розгонила по жилах народніх свіжу кров—справдешній світ освіти й свідомости, людської й національної; одна вона осталась пам'яткою його колишньої слави й надією невмірущою майбутнього розцвіту. І через те рідне письменство—єдине тепер добро у нашого народу й єдиний покажчик, певний і нехибний, його справжнього життя. Хто хоче про народ наш дізнатись—ні звідки йому матеріялу брати, опріч письменства: до письменства й треба вдатися, щоб на його долі за долею народу стежити. То пробиваючись малим струмочком під час занепаду, то чистим і нескаламученим джерелом б'ючи за часів наростання народньої сили, письменство вело за руку наш народ од темряви до світла, показуючи в кінці шляху—блискучий ідеал единого вселюдського щастя. По-за письменством не маємо тепер иншого джерела, щоб спізнати духову, моральну й інтелектуальну істоту нашого народу. Через те доля українського письменства ставить нам перед очі в сконцентрованій формі долю всього народу нашого, як матеріяльний згусток тієї незваженої потенціяльної сили, якої невичерпаний запас має в собі народній організм. Історія письменства українського—це виборна частка духового життя народнього, що дає найдужчі докази національної индивидуальности народу, його безперечного права на істнування й розвиток, його самостійности серед инших, близьких і далеких, народів. Народ, що появив своє письменство, народ-творець, не може вже бути сирою етнографичною масою: він прокидається вже до свідомого життя і письменство стає йому за ту зірницю, що близький світ сонця провіщає.

У-досвіта встав я... темно ще на дворі;
Де-не-де по хатах ясне світло сяє;
Сяє ясне світло, як на небі зорі...
Дивуюсь, радію, у серця питаю:
„Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?“
— Ой скоро світ буде,
Прокинуться люде,—
У всяке віконце
Засияє сонце...

Ой ударю ж зразу
У струни живії:
Прокиньтесь, вставайте,
Старії й малії.

Віщуванням новим
Серце моє б'ється,—
Через край із серця
Рідне слово ллється (Куліш).

Це вже нового співця радісне провіщання, і ми свого часу побачимо, я́к дивились на рідну мову та письменство ті люде, що свідомо стали на роботу для рідного народу й на його відродження, людське і національне, працювали.

Але, світова зірниця для майбутнього, письменство наше стало нам за едине пристановище, за единого оборонця в минулому й сучасному. Трудно й збагнути його величезну вагу з цього боку, важко й списати ту заслугу, що виявило тут рідне письменство. Пам'ятаєте — чудове оповідання, відгук світової творчости, але пишно прибраний у наші своєрідні форми та фарби?—

„Над шляхом могила, а на могилі така гарна калина виросла. Вирізали з тії калини сопілку да й став один чумак іграть, а сопілка говорить:

Ой помалу-малу, чумаченьку, грай,
Да не врази мого серденька вкрай.
Мене сестриця з світу згубила,—
Ніж у серденько та й устромила“ („Казка про вбиту сестру“).

Голосно, на ввесь світ промовила тиха ота сопілка про злочинство, в дикій лісовій пущі заподіяне. За таку сопілку й стало нам наше письменство. Коли український народ циркулярами викреслено було з списка живих націй, коли над ним у диких пущах нашого лихоліття роблено убійчі заходи, а він через несвідомість свою навіть голоса проти цього не подав — тоді приходить письменство і перед усим світом промовляе-свідчить за свій народ:

Мене сестриця з світу згубила,
Ніж у серденько та й устромила...

І хоч глибока рана ятриться на тілі народньому, та не смертельна вона, і коли вже її викрито, то й ліки на неї знайдуться,—ота вода живуща й сцілюща, що вертає силу і життя покаліченим і замордованим істотам. Такими ліками, чарівною водою отією, знов же стало нам рідне письменство. На самих скаргах та на посвідченні проти лихих на рідний народ замірів воно не обмежилось. Разом воно стало й на велику творчу роботу: з темряви воно підіймає народ до світла, освідомлює його, показує йому кращі стежки в житті, доцільнішу трату своєї сили і, що найголовніше — усім взагалі і кожному з‘окрема без упину проказує: не парієм будь, і не попихачем світовим, а людиною, шануй себе, і чужого научайся, та і свого не цурайся. Таким чином, письменство нам не тільки калиновою сопілкою було, що розголосила по світі про нашу рану кріваву,—воно будило оспалих, невидющим очі роскривало, оглухлим вертало слухи і стало за могутню підойму нашого національного воскресення.

Хто ми? Чиї сини?
Яких батьків?—

це питання не тільки поставило, а й відповідь на його, і відповідь категоричну, дало наше письменство. І даючи відповідь, тим самим воно проказує народові стежку до кращого — до того, що повинно бути; креше искри гніву проти сучасного приниження. Ті искри збірає в собі знов же таки письменство і, як каже, обертаючись до народу, новітній співець — їх

Як зерна кину я
В твоїх полях, степах і луках,
І може ти в пекельних муках
Згадаєш згублене ім‘я (Олесь).

Письменство у кожного народу має величезну вагу, як вираз творчої сили нації, з одного боку, та межинародного єднання і впливів, з другого. Кожне національне письменство, годуючись помітними і непомітними впливами од инших письменств, все-таки органично переробляє й перетворює їх і виявляє тим натуру данної нації, її ідеали й змагання, її інтереси й потреби. Письменство скрізь виступає оборонцем покривджених, утіхою од життьової буденщини,—тією втіхою, що підіймає дух людський, привчає його не за скороминуще й буденне вболівати, а добувати високого й вічного з окрушин життя, запалює його тим святим незадоволенням із сучасного, що невпинно жене людскість уперед і далі — все вперед і далі. Вага письменства ніколи й нігде не обмежується на самій естетичній сфері. Скрізь і завжде роля його буває глибшою і ширшою; вона, можна сказати, універсальна, коли зважити на те, що письменство повинно розкривати творчі основи духу народнього на цілу його широчінь і глибочінь, служити покажчиком, куди й до чого простує данна порода людська, як вона на завдання людини дивиться й як визначає свої стосунки до життя у всіх його сферах. У нас, опріч такої універсальної ваги, письменство ще й спеціяльні має завдання, бо ще однієї справи повинно не спускати з очей, якої не знають ті щасливі народи, що живуть безпечно од національного гніту. Кожне письменство, виходячи з загально-людських основ і переробляючи світові мотиви, повинно бути національним, то-б-то духову істоту свого народу виявляти. Але коли письменство розвивається серед національно-пригнобленого народу, то воно мусить переняти на себе функції народнього заступництва,—кажучи фигурально, воно неминуче робиться адвокатом тієї народности на літературних і життьових позвах з нівеляційною теорією і практикою. Ролю такого заступництва взяло на себе наше письменство з давніх-давен,— ще з тих часів, коли Україна своїми грудьми обороняла західну Європу од „поганих", і потім, коли виявилась на світі троїста спілка України, Литви і Польщі, не давши нашому краєві за страшні жертви нічого, опріч соціяльного, національного та релігійного поневолення. Цю величню ролю наше письменство і по сей день виконує... Як — про це ще доведеться нам говорити.

Зважаючи на таку універсальну вагу письменства взагалі та особливу його ролю на Україні, без великих труднощів одшукаємо ми той загальний принцип, з високостів якого повинні ми оглядати факти нашого письменства і до якого зводити діяльність наших письменників. Останніми часами знов до нас вертається старий спосіб — прикладати до літературних з'явищ принцип виключно-естетичної оцінки; пробивається він навіть у загальних історико-літературних працях. Так автор однієї з останніх праць із історії нашого письменства, д. Лепкий, пише: „Признаюсь, що найбільше промовляло би мені до серця завдання — розслідити, як почуття естетичне об‘являлося у нас в творах словесних (говорених і писаних), як розвивалося у них те чуття та як росла уява (?), — значиться, безумовним постулятом літератури покласти красу, до котрої рветься дух людський, а котрої докази дав і наш народ в своїх прекрасних піснях“ *). І хоч автор цієї промовистої тиради зараз же зрікається — правда, з мотивів не принципіяльних — свого заміру, проте перед нами знов промайнула тінь колишнього фетиша--краси, як „безумовного постулята літератури“. Але хоч би я́к дивились ми на такий методологичний спосіб в окремих випадках, повинні будемо признати, що для історії письменства він цілком негодящий. Принципом краси не можна охопити ні всіх потреб людського духа, які має задовольняти і задовольняє письменство, ні навіть спеціяльної сфери людської творчости. Естетичні емоції — то тільки частка, і дуже невелика частка, того духового надбання, що дає нам кожне письменство; по-за естетичною втіхою лишається ще величезна гама инших переживаннів од творів письменства, і ці переживання прихильники „безумовного постулята“ сміливо викидають, немов непотрібну вже воду з купелі, хоч разом з водою, мовляв німецькою приказкою, вихлюпують з купелі й дитину, то-б-то істотну вартість творів письменства. Це раз; друге — естетичні почування, як і все на світі, мають свою історію: вони еволюціонували, розвивалися й одмінялися, поки дійшли до того ступіня, на якому тепер стоять, та й цей ступінь, видима річ, не останній, який би можна вважати за вершок естетичних поглядів. Факт, напр., відомий, що релігійні вірші в старовину давали, та й тепер ще для багатьох людей дають, не саме релігійне, а й естетичне задоволення; що де-які твори часом дуже невисокої літературної вартости робили проте на сучасників величезне враження якими-небудь иншими рисами, попадаючи, скажу так, у такт життю. З естетичного погляду перебіраючи, такі твори ми повинні були б обминати. Але що́ б то за історія була, скажемо, українського письменства, коли б вона викинула з свого обсягу мало не цілком усе старе наше письменство, бо воно теперішніх наших естетичних вимаганнів не задовольняє? Адже колись задовольняло, і це безперечний факт, цікавий навіть з естетичного погляду, як покажчик еволюції літературних течій і напрямів. Історія повинна брати факти письменства серед їхніх історичних обставин, то-б-то повинна стежити, як розвивалося

---

*) Б. Лепкий — Начерк історії української літератури, кн. I, стор. 21—22.

письменство усіма сторонами, як еволюціонували в йому літературні вимагання і що до змісту й що до форми, як письменство одбивало в собі життя і як само реагувало на його та чим задовольняло сучасників. І як краса — тільки частина життя, так і естетична мірка була б тільки частковою міркою, що вже через це саме не може бути за провідну нитку в історії письменства. Вирвані з свого ґрунту, отих історичних обставин, твори при світлі мінливих естетичних теорій сучасности стали б якоюсь недовідомою загадкою без жадної надії коли-нибудь її зрозуміти.

Історія письменства — це твердо повинні ми пам'ятати— есть насамперед історія в людській творчості ідей, а не ідеї, хоча б якими величніми абсолютами вона прикривалась. Тим то історія письменства повинна давати огляд усіх ідей, що захоплювали в той чи инший час людскість і виявлялись у письменстві, а не однієї тільки ідеї естетичної. Може бути, звичайно, й історія естетичних поглядів, що прослідила б, з одного боку, розвиток людських поглядів на красу, а з другого — еволюцію самих форм літературних; але така історія не може заступити історії письменства, ні навіть претендувати на її універсальну ролю. Місце такій історії швидче в соціологичних трактатах, яких спроби дав, напр., Летурно своїми нарисами про еволюцію моралі, власности, літературних поглядів і т. и., аніж у курсах історії письменства.

Але й по-за цими методологичними міркуваннями не можу брати фактів письменства з самого естетичного погляду ще й через те, що красу маю за неодмінний складовий елемент усякої парости в мистецтві, тим самим і літератури. На те література — й література, щоб твори її були переняті красою й задовольняли естетичні вимагання людські; те, що тих вимаганнів не задовольняє хоча б самою елементарною мірою, тим самим випадає з ланцюга літературних творів: то не-література. Естетичний принцип разом з иншими сам собою, як ми бачимо, прикладається до оцінки фактів письменства. Але скрізь і всюди його самого тільки висовувати, в йому бачити алфу і омегу літературного життя і, найголовніше, на йому тільки й обмежуватися, будуючи всю історію письменства — це значило б зводити велике й серйозне з'явище до мизерних наслідків, гірше — плутатись у непотрібних трюїзмах. Огонь — гарячий, вода — текуча, — це нестеменна правда, але така правда, яка власне нічого не може нам дати, щоб ми дізнали природу горіння або текучости, зрозуміли причини тих з'явищ, які виявляються в згаданих прикметах огню і води. Це елементи істотні, але разом і занадто загальні, щоб треба було про них без упину нагадувати. Щò б сказали ми про химика, як би він, обминаючи причини горіння, раз на завжде обмежився на констатуванні самого факта, що вогонь — гарячий? Може б то дуже був добрий знавець свого діла, та ледве чи схотіли б ми його слухати. Так само і в творах літературних естетичний елемент треба вважати за істотну ознаку, без якої данний твір не належить до письменства, історія якого має діло тільки з тими авторами й творами, що тією чи иншою мірою задовольняють або задовольняли колись естетичні вимагання. Спинятися ж специяльно на естетичній оцінці варто хиба тоді тільки, коли якісь твори мають виключно-естетичний інтерес, коли в цьому лежить їхня индивидуальна прикмета.

Можна і в другий бік палицю перегнути, беручи до історії письменства всяке літературне з'явище, не важучи його на вазі якогось загального принципа. Історія письменства тоді обертається в бібліографію, то-б-то механичне списування творів чи книг без якоїсь внутрішньої оцінки. На такому бібліографичному принципі збудовано, напр., „Нарис історії українсько-руської літератури“ (Львів, 1910) Івана Франка, власне останні розділи цієї праці про новітнє письменство. Історик не розріжняє тут літературних фактів і подій, не робить оцінки з погляду їх ваги в розвитку літературних ідей; для його однаково цікаві і ті твори, що лишили по собі слід у письменстві, і ті, що мають самий тільки бібліографичний інтерес. Отже, коли в першому разі з естетичним методом історія письменства занадто звужує свої рямці, викидаючи за їх твори, що мали історичну вагу, але не задовольняють естетичних поглядів історика, то в другому так само занадто вона розсовує їх, -розсовує так безмежно, що од їх і сліду не лишається в безкрайому морі бібліографичних вказівок та нотаток. Тим часом,—знов треба це пам'ятати,—історія письменства єсть історія ідей, а не книг, і через те з творів письменства до неї можуть увіходити тільки ті, що становлять неминучий етап в ідейному процесі літературного розвитку, що позначені печаттю творчости і таланта. Цим самим викидається за межі історії письменства все, що ні змістом, ні формою не може служити за кільце в ланцюзі літературного розвитку, все не позначене печаттю творчости,—все те шумовиння в письменстві, що випливає на поверсі й пропадає, ніякого сліду не кинувши. Такий літературний баласт має свою ціну для бібліографії, для статистики писаного чи друкованого паперу, але історії письменства робити з ним нема чого.

Отже історія ідей, як вони виявлялися в літературній творчості—таке, на мою думку, завдання історії письменства і з такого погляду розглядатиму я факти й події українського письменства. Правда, на цьому полі стрівають історика непереможні труднощі, що коріняться в історичній долі нашого письменства та і в сучасному його становищі. Письменство наше розвивалося під обухом таких тяжких обставин (втрата пам'яток у старому періоді, невимовний цензурний гніт у новому), що говорити про нормальний розвиток літературного надбання ледве чи можливо. Це одбилося й на внутрішній стороні літературного життя. „Настоящая борьба литературныхъ направленій, паденіе стараго и торжество новаго, совершались внѣ нашей литературы. Къ намъ доходили отголоски борьбы, но источники ея были намъ чужды“ *),—так характеризує російське письменство його заслужений історик. Справедливість цієї характеристики почуває вельми й історик українського письменства: в своїй роботі про „настоящую борьбу литературныхъ направленій“, про еволюцію літературних ідей йому доводиться говорити з більшими ще обмеженнями. Проте і в нашому письменстві, хоч як воно залежало і залежить од випадкових обставин, єсть таки ідейне надбання, варте того, щоб послужити за провідну нитку історикові.

Письменство—відгук життя людського, „плоть отъ плоти и кость отъ кости“ його. Творці слова—діти життя і в своїх творах усіма сторонами одбивають його впливи, навіть тоді, коли переростають обставини свого часу й могучим поривом творчости прозирають у майбутність. Близькі стосунки, тісні зв'язки письменства з життям одні можуть бути запорукою доброго розвитку і для самого письменства, одні дають йому той ґрунт, по-за яким нігде будуватись письменству. Навіть ті письменники, що тенденційно одхрещуються од життя, навіть вони несвідомо для себе дуже добре, хоч негативним способом, ілюструють залежність од життя, переймаючи як-раз ті тенденції, що в присмерну людського животіння випадково беруть гору і займають на якийсь час передній план життя. Виходить з цього, що життьовий, для данної пори характерний зміст і в певних, теж для свого часу характерних, літературних формах—ось що повинно бути неминучим вимаганням од літературних творів. Життьова сила письменства, його вага найдужче залежить од того, як воно справляє тільки що зазначену функцію—показувати й одбивати живе життя за тих чи инших історичних обставин. Те тільки письменство й варте цього наймення, що відбиває на всю широчинь та глибочінь живе життя, шо служить пульсом громадських змагannів, беручи ці слова в самому широкому розумінні.

Найперше громадське завдання, що червоною ниткою проходить крізь усю історію людскости—це визволення людини з усіх тих пут і кайданів, які накладено на неї формами людського істнування. В змаганні з тими формами, в боротьбі за свою індивидуальність особа людська кличе собі на

---

*) Пыпинъ А. Н.—Исторія русской литературы, т. І. СПБ. 1907, стор. 19.

допомогу всі засоби свого розуму і на першому місці серед тих засобів стоїть раз-у-раз письменство. Отже визвольна ідея, знов таки в найширшому розумінні цього слова, повинна стати основою всякої літератури, підвалиною для діяльности кожної людини на цьому полі. Нових шукаючи шляхів для думки людської, розбиваючи застарілі форми, що не дають духові людському виявити себе, новим змістом—отим „елементом свободи“, як каже академик Веселовський, наповаючи старі образи, проказуючи людям нові стежки до кращого і повнішого життя—письменство справляє незмірної ваги визвольну функцію. І через те воно мусить бути в самих найближчих зв'язках із життям, з данною формою громадських стосунків,—мусить бути закрашене громадськими інтересами й пориваннями.

Українське письменство— тим паче. Як знаємо, з давніх часів наш народ утратив політичну самостійність і разом з нею змогу без перешкод розвиватись національно. Через це власне елемент боротьби з тими чи иншими формами громадського ладу, а значить, і визвольна ідея—раз-у-раз були домінантою в українському житті, одбиваючись і в письменстві. Виявлялися вони і в тій безупинній боротьбі з „поганими“, що знайшла відгук у нашому письменстві до-татарської доби, і в полемичних творах XVI—XVII вв., і в думах козацьких та літописах, і в зародках драматичної літератури, в аболіціонистських творах нового письменства, коли вперше виразно піднятий був прапор рівности всім людям, і в теперішній літературній продукції, що раз-у-раз пильно додивляється до громадської боротьби на рідній землі та чуйно прислухається до всіх тих покликів, що на арені боротьби лунають, поспішаючи з словом підмоги й заохоти до всіх окривджених і зневажених. „Елемент свободи“ для людини, невпинна визвольна течія—це перша ідея, яку можна прослідити в історії нашого письменства.

Визвольна не тільки що до людини, особи людської в межах громадського єднання, а й що до громадських одиниць у межах єднання межи-громадського. Як нація підлегла, українська нація в особах кращих і свідомих заступників своїх боляче повинна була відчувати форми національних утисків і гостро на них реагувати. В старі часи, коли націю часто ідентификовано з релігією, національний елемент у боротьбі здебільшого заступався релігійним, і обстоюючи за права „віри благочестивої“, наші прадіди боролись разом і за права рідної національности. Новітні часи сформулювали докладніше і виразніше природу власне національних постулятів і кращий дали їм вираз у письменстві. Любов до рідного краю і народу, бажання добути їм людські умови істновання, дати цьому бажанню вираз у письменстві й ним послужити рідному народові на користь — ось що керувало українськими творцями слова в їхній діяльності. І ця визвольно-національна ідея тягнеться другою червоною ниткою через усю історію нашого письменства.

Любов до рідного народу і бажання йому служити в письменстві привели до того, що письменство наше, одбиваючи життя народнє, повинно було обернутись і до народньої мови. Хто хоче бути ближчим і зрозумілішим якомусь гуртові людей, той його мовою мусить говорити. І справді ми бачимо, що з самих перших зародків у нас письменства живущим струмком пробивається в йому жива народня мова, і тим дужче, що ширші маси обхоплює письменство, що для більшого гурту людей воно призначається. Коли в старому письменстві нашому (а надто в тих редакціях, що дійшли до нас через Московщину) місцеві українські одміни в мові треба ще, мовляв проф. Владимиров, виловлювати в морі церковнослав'янщини, то середні віки вже дають зразки свідомого наближування до народньої стихії: „ко чти и посполитымъ людемъ языка руского къ наказанію и доброму наученію", „для латвѣйшого выразумѣнія христіанским дѣтемъ", „для лепшого вырозумленія люду хрістіанского посполитого"—письменники пишуть „барзо простою мовою і діялектомъ". І як ріка де далі од початкових джерел своїх усе більшої набірає сили, приймаючи до себе все нові струмки, так і елементи народньої мови в письменстві розростаються, захоплюють ширші облоги, аж поки в новітньому українському письменстві неподільно вже запанували, даючи тим самим величезний стимул для національного відродження українського народу. Цей процес наростання народніх елементів у літературній мові легко можна зрозуміти в зв'язку з розвитком демократизму серед новітнього громадянства й демократизацією сучасного життя. Не було й гострої та пекучої потреби на щиро-народнє письменство, поки аван-сцену життя займали віщі, „командующіе", класи: свої естетичні й літературні потреби вони раз-у-раз мали змогу задовольняти всякими сурогатами національного письменства. Инше сталося, коли наперед почали виходити народні маси, займаючи історичну аван-сцену: щиро-народнє письменство зробилось тепер невідлучною умовою життя народнього, заступником і речником насущних потреб та інтересів народа, голосом його совісти, покажчиком його життя. Українське, народнє мовою письменство мусіло повстати самою стихійною силою історичних обставин. Те, що в старовину тільки слабенькими струмочками пробивалось у письменстві,—народня мова,—тепер стало першою умовою щиро-народньої творчости. І от ця поступова течія народности в змісті і формі, насамперед у літературній мові—третя риса, що визначається виразно в історії нашого письменства.

Таким чином, беручи письменство за пробяв життя нашого народу, за покажчик громадського руху серед його, за все голосніший одгук інтересів широких мас людности, я спробую дати історичний огляд українського письменства, як визвольного в широкому розумінні руху, що всіма сторонами обхоплює життя українського народу й проказує йому раз-у-раз стежки до кращої будущини. Одкидаючи вузький естетичний принцип і широкий з погляду бібліографично-статистичний, натомість провідною думкою своїх нарисів кладу принцип громадського слугування письменства народові, тим широким масам трудящого люду, що кінець-кінцем дають життя, підпору і поживу всім заходам рук людських, а серед їх і письменству. Визвольна в широкому розумінні ідея, ідея народности й любови до рідного краю, нарешті чистота народньої мови—оце буде та мірка, що, беручи на увагу й загально-естетичні вимагання, мірятиму нею факти й події українськаго письменства на протязі його довгої історії.

По цій мові з приводу загальних методологичних підстав, треба тут нам ще два питання обміркувати. Насамперед стає перед нами справа поділу письменства на періоди, потім справа дотеперішніх розслідів в історії нашого письменства.

Поділ письменства на періоди, як і всякі такі поділи, одгонить дуже механичністю й має тільки умовне значіння. Звичайно, в кожній справі, що росте й розвивається органично, дуже важко одшукати ті межі, що прірвою, прикро одмежовують сучасне од минулого. Таких прірв і не буває ніколи, бо сучасне раз-у-раз кориниться в минулому й само стає за підвалину, за вихідний пункт для майбутнього, і ніколи ми не можемо напевне визначити подію, що б виразний ставила обруб між сусідніми періодами. Поділ на періоди — це тільки зарубки або верстові стовпи на шляху розвитку, на зразок того стовпа на Уралі, що показує непомітну звичайному окові межу Європи й Азії. Вага такого поділу лежить у його практичній зручності, в тому, що він помагає виразніш зазначити основні риси кожної доби в письменстві й тим самим більш рельєфну дати їй характеристику.

Взявши за провідну нитку в історії нашого письменства визвольну в широкому розумінні ідею, ми цілком консеквентно повинні будемо розбити наше письменство в його органичному розвитку на оці три виразніше окреслені періоди.

I. Доба національно-державної самостійности до з'єднання з Литвою і Польщею (кінець XIV в.), характеризована в політичному житті змаганням витворити громадсько-державні форми й оборонити їх од безупинних наскоків дикої степової людности, а в письменстві — византійським впливом, безпосереднім, чи через південних слав'ян, і першою зав'яззю оригинального письменства з рідних основ. Роспадається та доба на дві частині: до-татарська—доба розвитку, доба засвоювання й перетворювання чужих форм письменства, і по-татарська—доба занепаду і спроквільного вирождення тих форм у мертвотну схоластичну доктрину. Татарський наїзд половини XIII в., що спустошив був і по-части зруйнував культуру, а з нею й письменство на Україні, розмежовує ті дві частині першої доби.

II. Доба національно-державної залеглости, але з повсякчасними спробами вернути втрачену волю, обіймає дальших чотирі століття - од кінця XIV до кінця XVIII в., коли політичне життя на Україні вже цілком завмірає. Характеризують цю добу—в політичному житті боротьба за соціяльне, національне й релігійне визволення укрїнського народу од чужинців, а в письменстві—вплив од Заходу, найбільш через Польщу, і шукання нових форм для літературної творчости, що була теж одним із засобів згаданої боротьби. І ця доба теж на дві частині роскладається: перша—доба інтенсивного розвитку під час національної боротьби з Польщею, друга—доба чим раз більшого занепаду й дезорганизації в політично громадсьому житті і в письменстві під нівеляційною зверхністю московською, але разом і наростання нових форм літературних, що віщували національне відродження. Великий народній рух у половині XVII в. та Переяславська умова розмежовують дві частині другої доби.

III. Доба національного відродження, що виявилося в щиро-народньому, формою і змістом, письменстві— од кінця XVIII в. й першого виступу Котляревського до наших часів. Переходячи тепер етапи загально-европейського розвитку та чергування літературних форм, українське письменство позначено найдужче боротьбою за національну індивидуальність українського народу проти державної централізаційно-обрусительної політики. Витичками на шляху письменства од Котляревського до наших днів можна вважати ці події: Котляревський і харьково-полтавська (лівобічна) школа в залежності од першого на Україні університету в Харькові; українство на правобережжі, університет у Київі й Кирило-Мефодієвське брацтво та його діячі, особливо Шевченко, й перші репресії на українське письменство; Петербургський період і „Основа", нові репресії й початок тісніших зв'язків України з Галичиною по її національному відродженні; Київський період, українофильство і „південно-західний відділ" Географичного товариства з його інтенсивною науковою роботою; катастрофа 1876-го року і перенесення літературного центру за кордон, Львівський період; 1905-й рік і початок української преси в Росії.

Така та зверхня схема, в яку вкладається, на мою думку, історія українського письменства. Що до внутрішнього розросту, то тут ми помічаємо надзвичайно цікавий процес,—як письменство помалу йде од універсалізму до партикуляризму що до свого обсягу і паралельно з цим—хоч у вужчих межах, але ширшим і глибшим робить свій вплив, усе наближаючись до ширших мас людности. Зазначений процес звужування що до району діяльности і поширювання що до впливу на маси людности—був результатом насамперед тієї мови, що в той чи инший час панувала в письменстві. За першої доби панувала перенесена з Болгарії мертва церковно-слав'янська мова з деякими тільки, хоч і досить замітними, місцевими одмінами в лексиці, вимові й правопису. То було письменство, не згадуючи вже навіть про південне слав'янство, спільне для всіх тогочасних руських племен, настояща „общерусская литература“—той ідеал до якого керують і теперішні обрусителі та централісти. Ідеал, як бачимо, не спереду, а позад нас лежить, у далекій давнині, порохом віків припалий,—і характерно, що зблизитись до дійсности він міг тільки на основі мертвої, для всіх руських племен однаково чужої мови, скільки вона не оживлялася свіжими місцевими наростами. Друга доба характеризується з цього погляду діференціяцією письменства: дужчає течія народности в мові, і письменство, перше спільне, виразно розбивається тепер на південно-західнє (українсько-білоруське) та північно-східнє (московське). Те письменство, яке ми маємо право зачисляти до нашої історії, служить спільно вже тільки південно-західним руським племенам, то-б-то українському й білоруському, і обом воно ближче і рідніше, ніж було старе письменство. Нарешті третя доба характеризується вже щиронародньою мовою в письменстві і через те цілковитою діференціяцією його відповідно до племенних груп: маємо вже три письменства, як і три народи: великоруське, українське й білоруське.

Ця надзвичайно цікава еволюція письменства—од мертвотної, механичної єдности до живої, органичної ріжноманітности—показує той натуральний шлях, що ним повинно було йти, і з усякими перешкодами таки йшло, письменство, наближаючись усе до ширших кругів людности й перестаючи бути привилеєм самих верхів громадянства, тієї тоненької плівки, що зверху покривала народні маси і за їх говорила. Скільки в цьому процесі письменство тратило на широті свого впливу, звузюючи район росповсюдження, стільки ж позиськало воно на глибині, стаючи все ближче до народніх мас та краще одбиваючи життя й потреби їхні. В старовину, коли й сама діференціяція племен ще не так виразно позначилась і коли письменство було привилеєм вищих, освітніших кругів, воно могло бути на цілу Русь єдиним. Процес роспаду руських племен, з одного боку, та демократизація письменства, наближування його до живого життя на службі народнім інтересам зробили те, що єдине письменство розбивається, як ми бачили, на окремі самостійні течії, що плинуть поруч і впливають, певна річ, одно на одне, але вже не змішуються між собою. Цей неминучий історичний процес, що спричинився до українського відродження в XIX в. й витворив на Україні нове, демократичне змістом і народнє формою письменство, служить за найкращий доказ натуральности й неминучости та життьової сили нашого письменства, пророкуючи йому добру путь у майбутності. Безперечно, де далі сягатиме демократизація культури, освіти й письменства, то глибше й дужче перейматиметься воно народніми основами, то ближче ставатиме до народу своєю мовою. Глибочезної ваги це факт і даремне заплющують очі на його всі ті, хто навпереймі силкується довести „искусственность“ українського відродження, виставити його якоюсь непотрібною примхою купки фантастів. З історії письменства ми наочно бачимо, що не примха тут виявилась (та й що́ то за історіософія, на примхах збудована!), а неминучий історичний процес розвитку, проти якого змагатись дарма і приспати який так само неможливо людській силі, як збити землю з її одвічного шляху. Хоч би що́ робили охочі до таких рисковитих експериментів людці, хоч би я́к нахвалялись вони тепер на українське письменство— історичний процес і далі йтиме своїм ходом і дійде до своїх кінцевих форм. Поки хвалько нахвалиться, будько набудеться,—і вже набувся, як що так можна сказати. Жива, органична ріжноманітність—це не значить: розбрат, ворожнеча— хоч би що́ хвальки говорили, а таки краща од мертвої єдности, а до неї тільки й силкуються (даремно!) вернутись наші лицарі об'єднання...

Лишається ще нам коротенько оглянути наукові здобутки й заходи коло виучування нашого письменства.

Досліди коло старого письменства ще й досі не завершено, ще й тепер вряди-годи трапляється знайти нові пам'ятки тогочасної літератури та можливість таких знахідок не виключена й на далі. Все ж таки, як і треба було сподіватись, з фактичного боку разроблено найбагатче отой старий період українського письменства, спільний усім руським племенам і через те цікавий не тільки українським дослідникам, доступний не самій українській науці, а й далеко багатчій на сили й засоби науці російській. Треба завважити тільки. що цей період з погляду національної приналежности найбільш заплутаний і повний свідомого й несвідомого баламуцтва. Дослідники-росіяне розробляли його переважно з суторосійського, краще навіть сказати — з московського погляду, вважали його за попередника самого тільки російського письменства сучасного, нехтуючи письменство українське та його корні в минулому й безпосередні зв'язки з старим нашим літературним надбанням. Звичайна схема історії російського письменства становить справу так, ніби центр літературних інтересів і діяльности після татарського нападу перенесено на північ і ніби тільки та́м далі сукано нитку літературного розвитку. Коли й згадується діяльність „южно-русскихъ“ письменників, то хиба як міст між давнім письменством і московським, як інтегральна частина того єдиного письменства, що в результаті дала теперішню російську літературу. Витворилась, як бачимо, тверда традиція єдиної російської літератури, що одна тільки виросла на ґрунті старого письменства. Традиція це не нова: першим виявком у письменстві такої „об'єдинительної“ теорії громадського й літературного централізму була знаменита „Степенная книга“, пам'ятка московського письменства середини XVI в. Виходячи з політичних тенденцій, вона прив'язувала новонарожденний автократизм московський до історичних традицій, у ланцюзі яких неминучим кільцем була й південна, українська Русь. Легендарна генеалогія московських царів виводила рід їх од Пруса та Августа через византійських імператорів та південноруських князів, і таким чином Москву робила безпосередньою і єдиною наслідницею староруського життя. Все, що не підходило під цю тенденцію, попросту одкидалось, як чужоземне та єретицьке, навіяне латинським Заходом; всі одміни південної Русі, переходячи крізь таку суто-московську призму, певна річ, затирались і пропадали. Офиціяльна історія „третього Риму“—Москви знала тільки одну московську Русь і коли з Москвою з'єдналась Україна, то й на неї перенесено той офиціяльний погляд, як на блудного, мовляв, сина, що вернувся нарешті до рідної домівки. Такі офиціяльні погляди, зміцняючись протягом віків і стаючи непохитною традицією, перейшли й до новішої російської історіографії та історії письменства і положили на них дуже грубу централістичну закраску. Щоб оправдати її, повстала навіть була спеціяльна гипотеза великорусизму київської Русі. Ця гипотеза, яку вигадав у 50-х роках XIX в. Погодин, а останніми часами поновив академик Соболевський, ставить справу так, ніби в Київі до татарського лихоліття сиділи великороси, а коли вони подались од татар на північ, то на спустошені цілком землі їхні прийшло тоді з-за Карпату нове плем'я, українське. Історія українського народу, а значить і письменства, починається, таким чином, десь тільки з XIV в., а все письменство попередніх часів приточується виключно до історії російського письменства. Гипотеза Погодина-Соболевського така штучна й так одгонить од неї вигадкою, що навіть у російській науці вона не зажила собі популярности й після історичних та филологичних праць Максимовича, А. Котляревського, Антоновича, Житецького, Михальчука, Грушевського й Кримського її можна вважати цілком похованою. Проте не в таких крайніх формах вплив централістичної традиції все-таки й досі одбивається в російській науці, що трактує старий період нашого письменства за неподільне добро самої тільки „русской литературы“.

Далеко слабше з фактичного боку розроблено середній період нашого письменства, що притягає до себе увагу переважно місцевих учених. Тут кожний, можна сказати, рік приносить силу нового матеріялу, але в головних рисах репутація цього періоду з національного погляду стоїть твердо, бо місцевий українсько-білоруський елемент занадто вже виразно в йому пробивається, щоб можна було його знехтувати. Хоча українські письменники цього періоду великий мали вплив на письменство московське і спричинились навіть не помалу до вироблювання самої літературної мови на півночі (М. Смотрицький, Є. Славинецький, С. Полоцький та инші учені й письменники київської школи), проте вже їхні сучасники, ортодоксальні москвитяне, скоса поглядали на них за світський і західний дух їхніх творів і, як огню, боялись єретицьких, „латинських“, думок з „Черкаської землі“. Цей острах перед українським письменством виявлявся найдужче тими репресивними заходами, що на півночі починаються не за нашої пам'яти й мають свої давні традиції *), „съ большимъ подкрѣпленіемъ“ доводючи на колоритних фактах окремішність українського письменства. Цим окремим письменством і тепер не дуже цікавляться в наукових російських сферах, але все-таки і про його вже маємо цілий ряд монографій таких, переважно українських, учених, як Костомаров, Куліш (про Кли-

---

*) Перший указ проти українського письменства видав ще патріярх Филарет р. 1627-го, наказуючи, „чтобы впредь никто никакихъ книгъ литовскія печати не покупали“. Того ж року на Москві спалено учительне евангеліє Транквиліона-Ставровецького та инші твори цього автора, а „Катехизисъ“ Лаврентія Зізанія Тустановського надруковано тільки після цікавого диспута з московськими „справщиками“ і в переробці. Р. 1672 видано новий указ: „во всѣхъ мѣстахъ всякихъ чиновъ людямъ учинить заказъ крѣпкой съ большимъ подкрѣпленіемъ, чтобъ тѣ люди польскіе и латинскіе печати книгъ никто у себя въ домахъ въ тай и явно не держали, а приносили бы и отдавали бы воеводѣ“ (див. В. Ейнгорна—Книги кіевской и львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII в., „Книговѣдѣніе“, 1894, кн. IX—X, також О. Огоновського—Історія літературы рускои, ч. І. Львів, 1887). Ті ж твори українських письменників, що друкувалися в Москві, дуже поправлялись що до мови,—див., наприклад, „Слово въ день св. Владиміра“ Ө. Прокоповича, надруковане додатком до VII книжки „Кіевской Старины“ за 1888 р.

29.949
Львівська державна наукова бібліотека 1960
Львів. Бібліотека

ментія), Драгоманов, Житецький, Сумцов, О. Левицький, Франко, Петров, Кримський, Студинський, Перетц і инш. Працею названих учених установлено вже загальну картину розвитку українського письменства в середній період і зв’язано його як з попередніми, так і дальшими часами, з старим і новітнім письменством.

З новішого письменства, од Котляревського, маємо вже не тільки монографії про окремих письменників, а й цілі огляди усього письменства, трактовані з погляду його розвитку од найдавніших часів. Взагалі кажучи, не тільки у нас огляди письменства були здобутком нових часів,—старе письменство усіх народів їх не знало, даючи тільки короткі списки книжок для тієї чи иншої практичної мети. Так, у літопису під роком 1289-м знаходимо список книжок, якими обдарував церкви́ князь Володимир Василькович,—опріч якогось „великого збірника“, сами за себе церковні книги. Ще раніший, бо вже в „Изборнику“ р. 1073, приклад таких списків маємо в так званих „індексах книгъ истинныхъ и ложныхъ“: „о книгах, которую подобает чести, а се книги лживыи их же не подобает чести“,—тут бачимо вже й оцінку книжок, правда, найпримитивнішу. Самі списки бачимо і в описах бібліотек, напр., Слуцького манастиря (з XV в.) або Супрасльського (з XVI в.). Першою спробою справжнього бібліографичного покажчика з коротенькою оцінкою книжок треба вважати відоме „Оглавленіе книгъ, кто ихъ сложилъ“, що належить комусь із київських учених XVII віку, певне Єпифанію Славинецькому. І тільки в половині XIX в. починаються вже справжні огляди історії українського письменства, автори яких ставлять сучасні твори у з‘вязок з колишнім письменством, протягаючи нитку розвитку між минулим та сучасним.

Праці з історії українського письменства попережаються, з 40-х років XIX в. почавши, оглядами сучасного українського письменства. З них одмітніші огляди—Костомарова (в „Молодику“ 1844 р., потім у „Поэзіи Славянъ“, 1871), Метлинського, Бодянського (Мастак), А. Котляревського („Скубентъ Чуприна“), Гатцука, Куліша (в „Русской Бесѣдѣ“, Русскомъ Вѣстникѣ“, в „Хаті“ й „Основі“). Першими оглядами історії українського письменства були „Замітки о рускій літературі“ І. Вагилевича (р. 1848) і „Три вступительнії преподаванія о рускій словесности“ Я. Головацького (1849); але, надруковані в галицьких виданнях, вони зовсім невідомі були на Україні, де першинство належить „Краткому историческому очерку украинской литературы“ в курсі „Исторіи русской литературы“ П. Петраченка (Варшава, 1861). Ідучи слідом за Кулішем, автор після занадто короткого „общаго взгляда“ розглядає на 10 сторінках діяльність Квітки, Шевченка, Марка Вовчка й Куліша. Далеко докладніший огляд українського письменства дали в своєму „Обзорѣ исторіи славянскихъ литературъ“ (1869), а потім і в першому томі „Исторіи славянскихъ литературъ“ (1879) Пипін і Спасович. У цій книжці огляд історії українського письменства, що своєї ваги ще й тепер не втратив, доведено до 80-х років, і—що найважніше—згадано тут уперше й про закордонну Україну в коротенькому, але на той час досить докладному нарисі національного відродження в Галичині та в перегляді літературних фактів до 80-х років. Року 1873—74 в „Правді“ друкувалися статі Українця (Драгоманова)— „Література російська, великоруська, українська і галицька“; огляд літературнаго розвитку в Галичині дає праця того ж автора „Про галицько-руське письменство (1876). „Історію русько-українського письменства XIX віку“ роспочав був, але дав тільки де-кілька початкових нарисів у „Світі“ 1881—82 р. О. Кошовий (Кониський); Кониському ж належать „Zarysy ruchu literackiego Rusinów“ у варшавському „Atheneum'і р. 1885. Р. 1880 в Київі вийшли „Очерки изъ исторіи украинской літературы XVШ в.“ проф. Петрова, що в новій переробці друкуються тепер саме в „Трудахъ Кіевской духовной академіи“ під заголовком „Кіевская искусственная литература XVII и XVШ вв., преимущественно драматическая“ (не скінчена). Р. 1884 в Київі ж з'явилась нова праця того ж автора— „Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія“, що викликала чимало инших праць, як от критичні уваги Кониського і Комарова в „Ділі“, а найголовніше—цінну книжку проф. Дашкевича „Отзывъ о сочиненіи г. Петрова“ („Отчетъ о 29 присужденіи Уваровскихъ премій“, СПБ. 1888). З р. 1886 в „Зорі“ почалась друком велика праця проф. Огоновського „Исторія литературы рускои,“ що вийшла й окремо в чотирьох частинах (6 томів, Львів, 1887—1894); невдатна з методологичного погляду, „Исторія“ Огоновського містить силу історично-літературного й біографичного матеріялу, особливо про письменників XIX в. Цікавий перегляд літературних фактів у Галичині дає праця В. Коцовського—„Огляд національної праці галицьких русинів“, у „Зорі“ 1887 р. Широко задумані, але хаотично оброблені й до того не скінчені літературно-громадські нариси Заневича (О. Терлецького)—„Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 р.р.“ („Жите і Слово“, 1894—95), і його ж „Галицько-руське письменство 1848—1865 р.“ („Л.-Н. Вістник“, 1903). Рік столітнього ювилею нового українського письменства (1898), знов приніс кілька загальних оглядів, з яких найвартніший належить проф О. Колессі—„Століття обновленої української літератури“ („Л.-Н. Вістник“, 1898, XII). З того ж року почала виходити капітальна „Історія України-Руси“ проф. М. Грушевського, в якій українському письменству присвячено в відповідних місцях дуже цінні екскурси в т. I, III і VI. З ювилеєм 1898 р. зв'язано й видання першого збірника творів українських письменників од Котляревського—„Вік“ (друге видання у Київі р. 1902, три томи) з коротенькими життєписами й оцінками авторів. З инших оглядів дуже цінні для нас праці: Ів. Франка „Южно-русская литература“ в т. 81 „Энциклопедическаго словаря“ Брокгауза і Єфрона та Б. Грінченка „Малорусская литература“ в т. 12 „Большой энциклопедіи“. Р. 1907—08 друкувалися в „Л.-Н. Вістнику“ й видані потім окремо нариси Ол. Грушевського „Сучасне українське письменство в його типових представниках“. Рік 1909-й приніс початок ще однієї праці з історії нашого письменства: в Коломиї вийшов „Начерк історії української літератури“ Б. Лепкого, доведений поки що до часів татарського лихоліття. Багатчий був р. 1910-й, коли появились праці—Ів. Франка „Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.“ і О. Барвінського—шкільний „Огляд історії українсько-руської літератури“ (обидві у Львові); опріч того в „Исторіи Россіи въ XIX вѣкѣ“ (видання бр. Гранат) надруковано огляд С. Русової „Украинская литература въ XIX вѣкѣ“ (т. 4 і 7).

Опріч наукового розроблювання історії українського письменства, цілий ряд авторів задовольняв також потреби регистрації матеріяла в бібліографичних покажчиках. З старих праць треба тут зазначити: О. Лазаревського „Указатель источниковъ для изученія малороссійскаго края“ (СПбург, 1858), В. Межова „Библіографическій указатель книгъ и статей, относящихся до южно-русскаго края („Основа“, 1861, кн. VIII і XI—XII) та „Библіографическій указатель галицко-русской литературы“ („Основа“, 1862, VI), нарешті І. Прижова „Малороссія въ исторіи ея литературы съ XI по XVII в.“ („Филологическія Записки“, 1869, кн. I—III). Для старого письменства дає сводку матеріяла „Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVI ст.“ проф. П. Владимірова (Київ, 1890). В новіших часах бібліографична регистрація йшла окремо для російської України і окремо для Галичини. Першу розроблено переважно в працях М. Комарова: „Бібліографичний покажчик нової української літератури, 1798—

1883 р.“ („Рада“, Київ, 1883), „Українська драматургія“ (Одеса, 1906) та инші. Для галицьких виданнів маємо серію докладних праць Ів. Є. Левицького—„Галицкорускапя библіографія XIX ст.“, т. I і II (Львів, 1888—1895), „Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887—1900“, т. I (Львів, 1909) і „Галицько-руська бібліографія за р. 1772—1880“ („Записки Наук. товариства ім. Шевченка“, т. 52). Бібліографію народньої словесности і фольклорних праць подав Б. Грінченко в книзі „Литература украинскаго фольклора 1777—1900“ (Чернігів, 1901). Спробу систематичного покажчика по українознавству, між иншим і по історії письменства, дає „Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южной Русью“ (СПбург, 1904) Д. Дорошенка.

Поруч історичного студіювання українського письменства йшов і перегляд біжучої літератури в критичних працях. Звичайно, трудно покласти межу поміж історично-літературними та критичними працями, бо історик письменства повинен часто вдаватися в оцінку данного письменника, а з другого боку й критик не може розглядати біжучих подій і фактів письменства незалежно від їх історичних основ та коріння в минулому. Обертаючись до української критики, ми справді бачимо в ній перевагу історичного методу: огляд сучасности, особливо в перших критичних спробах, спірається здебільшого на факти попереднього і з них черпає свої основні думки й аргументи. Може це виникало з того, що українським критикам доводилося разом і обороняти право українського письменства на істнування і, зв'язуючи його з стародавньою традицією, вони одразу ставили справу на ґрунт натурального розвитку письменства, а не примхи поодиноких людей, як силкувались довести вороги. В усякому разі перші критичні спроби в українському письменстві, згадані вже огляди Костомарова, Метлинського, Бодянського, А. Котляревського, Гатцука та Куліша, раз-у-раз і неминуче сучасні літературні з'явища розглядають на історичному ґрунті, починаючи звичайно історію нового українского письменства з „Енеїди“ Котляревського,—правда, майже не торкаючись його попередників. Першим українським критиком в справжньому розумінні цього слова був П. Куліш. Стоючи, звичайно, на традиційному для українського письменства ґрунті реалізму, він не тільки давав критичний перегляд літературного надбання на Україні в своїх численних журнальних статях та передмовах до творів українських письменників, але й пробував уже зачеркнути межі української критики, поставити перед нею певні завдання, підвести під неї теоретичні основи. З цього погляду особливої уваги вартий епілог до російського перекладу „Чорної Ради“—„Объ отношеніи малороссійской словесности къ общерусской", статі в „Основі"—„Характеръ и задача украинской критики" і „Простонародность въ украинской словесности" та окремі уваги в „Запискахъ о Южной Руси". Народність у змісті й формі—ось що було найпершим вимаганням од письменства у Куліша „Мы всѣ,—пише Куліш про сучасне українське письменство в „Запискахъ о Южной Руси",—не разбирая того, велики или малы наши литературныя способности, такъ точно ведемъ свое происхожденіе отъ своихъ рапсодистовъ, какъ греческіе писатели образованнаго вѣка вели его отъ Гомера и какъ самъ Гомеръ—отъ предшествовавшихъ ему очевидцевъ дѣяній старой Греціи... Мы и народъ—одно и то же, по нравственному развитію малороссійскаго населенія, но только онъ, съ его изустною поэзіею, представляетъ въ духовной жизни первый періодъ образованія, а мы—начало новаго высшаго періода... Мы... только многостороннѣе своихъ предшественниковъ, украинскихъ бардовъ, но они не лишили насъ наслѣдства по себѣ ни въ какомъ отношеніи". Тим то українська література для Куліша—„созданіе не небольшого кружка, устроившаго себѣ изящную жизнь посреди толпы... она голосъ подобной толпы"; твори українських письменників „должно почитать не игрушками удаленнаго отъ житейскихъ треволненій кружка, а созданіями духа народнаго". Відповідно до цього завдання української критики бачить Куліш в „строгой повѣркѣ литературныхъ созданій эстетическимъ чувствомъ и воспитаннымъ въ изученіи своей народности умомъ" („Характеръ и задача украинской критики"). Ставлючи українське письменство в зв'язок з народньою поезією, Куліш менш уваги звертав на зв'язки нового письменства з попередньою літературою на Україні, на його коріння та історичний розвиток у минулому. З цього погляду можна завважити навіть де-яке нехтування попередниками, як це й одбилось на відомій праці Кулішевій про Котляревського. Далі в глиб, за Котляревського, українська критика майже й не зазирала тоді, не маючи, очевидно, досить матеріялу для себе через те, що попередній період був тоді дуже мало ще розроблений. Зате з тим більшим притиском підкреслювала вона „народність" українського письменства.

Але не тільки народність ставив Куліш та його сучасники в основу поетичної творчости. Як народ український складався тоді з самих трудящих людей, з того, що звикли звати прóстим народом, то народність сама собою перейшла в простонародність і тим поставила незабаром якесь магичне коло, в якому повинно було обертатись українське письменство. Тільки ті теми повинні були розробляти письменники, які потрібні й цікаві народові. Тим то Костомарову вже навіть сама думка здається чудною, щоб по-українському в ті часи можна було викладати „Космос“ Гумбольта або „Римську історію“ Момзена: „для такого рода сочиненій еще не пришло время“, каже він, зачеркуючи свою схему народньої просвіти („О преподаваніи на южно-русскомъ языкѣ“ в „Основі“ 1862 р.). Ще один ступінь—і українська критика опинилася в тому сліпому заулкові, якому ім‘я було—„литература для домашняго обихода“.

З цієї точки теоретично так і не зійшла українська критика 60-х років, хоч практично й сами критики, певна річ, говорили, та й не могли не говорити, на такі теми, які зовсім нецікаві були й чужі „простому народові“, але виникали сами собою в процесі розросту української ідеї. На тій ж позиції стояли спершу й дальші діячі українського відродження. Погляди одного з самих блискучих заступників дальшого періода, Драгоманова, спершу дуже нагадували теорію „литературы для домашняго обихода“ (особливо в статях „Література російська, великоруська, українська і галицька“), але вже в половині 70-х років Драгоманов розсовує рямці українського письменства і його критичні й публіцистичні праці („Шевченко, українофили й соціялізм“, „Чудацькі думки“, „Листи на Наддніпрянську Україну“ і т. и.) вимагають народности тільки в формі, не зв’язуючись нічим що до тем і змісту. Драгоманов одкинув старий погляд на народ, як на простолюддя: „давно вже пора,—писав він у „Громаді“,—закинути й звичку звати народом тільки селян-хліборобів, а признати народом усіх, хто робить користну громаді працю“. З другого боку, він найбільше дбав про європеїзацію українського руху і рятунок од попередніх помилок бачив у тому, щоб „стоючи ногами й з серцем на нашій Україні... держати свої голови в Європі, а руками обнімати по меншій мірі всю Слав’янщину“. Завдання українського письменства для Драгоманова це—спинити „втікачку наших молодих людей од України й українства, давши їм змогу пізнати свою країну й породу і причепитись до всесвітніх думок і інтересів за поміччю українського письменства, й показавши їм, як можна служити всесвітнім інтересам на українській ниві“ („Шевченко, українофили й соціялізм“).

Після таких думок фантом „литературы для домашняго обихода“ повинен був розвіятися вже на-віки. Українська критика й справді не вертається вже до цього питання і натомість пробує уґрунтувати инші сторони літературного життя, його принципіяльні основи, що у Драгоманова виступали ще як категоричні формули. Кониський, Нечуй-Левицький, Франко, Грінченко й инші до творів української літератури прикладають ту загальну мірку, яку виробила історія європейської думки й цінять їх по стільки, по скільки вони в собі носять принципи правди, добра і краси. „Наша українська література,—писав Нечуй-Левицький у своїй праці „Світогляд українського народа“,—вийшла вже із сповитку, починає міцно ставати на ногах. Правдиво народня по своїй підставі, вона може йти тільки поруч з народнім життям і не повинна одрізнятись од народньої думи, народнього бажання, народнього духа“. В другій праці „Сьогочасне літературне прямування“ той же автор неминучою умовою розвитку всякого письменства становить „принцип реальности, національности та народности“, прикладаючи ці умови й до українського письменства. Особливо багато за останні часи на полі нашої критики зробив Ів. Франко: ціла низка талановитих характеристик наших і чужих письменників, а також і цікавих теоретичних праць („З секретів поетичної творчости“ і т. и.), сила літературних оцінок, нарисів, то-що, вийшло з-під його пера, складаючи разом велику частину нашої критичної літератури. Тепер в українській критиці постерегаємо дві течії. Одна факти й події літератури розглядає в зв'язку з фактами й подіями життя і в письменстві бачить більш-меньш правдивий одгук життя та його потреб,—це напрям реальний; од творів письменства він вимагає гармонійного поєднання змісту й форми. Друга намагається поставити письменство як щось самостійне, од життя незалежне, щò само для себе істнує й само в собі має мету й оправдання,—це напрям естетичний, що рішучу перевагу віддає формі художніх творів незалежно від змісту їх та ідеї. На українському ґрунті це безперечно новий напрям, витвір останнього десятиліття, і він ще не виявив себе чимсь визначним і навіть не викристалізувався виразно.

Не вважаючи на велику силу праць з історії та критики українського письменства (окремі монографії будуть показані на своїх місцях), ми все ж таки не маємо ще стислої картини того, як розвивалося, якими шляхами йшло і куди прийшло наше письменство. Одні з перелічених праць уже перестаріли й не задовольняють сучасних вимаганнів; инші охоплюють один якийсь період з історії письменства; ще иншим бракує певної ідеї, що проходила б через усю працю й зв'язувала окремі її частини в одне суцільне ціле. Історія українського письменства, яка в самому тільки львівському унiверситеті й має для себе певний притулок, це ще дуже мало розроблене поле, що й досі дає широкий простір для дослідувача; йому й тепер ще в багатьох місцях доводиться йти без певних вказівок, на кожному ступіні наскакуючи на не вияснені питання, темні місця й не заповнені прогалини. Це нехай буде хоч де-яким оправданням і для автора цієї праці, що старим звичаєм може тільки обернутися до читачів з традиційним проханням: „чтіте Бога ради исправляя, а не кленіте“...

Література: *)

Пыпинъ А. Н.—Исторія русской литературы, т. I. СПБ, 1907.

Пыпинъ А. Н.—Исторія русской этнографіи, т. III. СПБ, 1891.

Пыпинъ А. и Спасовичъ В.—Исторія славянскихъ литературъ, т. I. СПБ, 1879.

Огоновський О.—Исторія литературы рускои, ч. I. Львів, 1887.

Петровъ Н.—Очерки исторіи украинской литературы XIX ст. Київ, 1884.

Дашкевичъ Н.—Отзывъ о сочиненіи г. Петрова. „Отчетъ о 29 присужденіи Уваровскихъ премій“. СПБ. 1888.

Лепкий Б. Начерк історії української літератури, кн. I. Коломия, 1909.

Грушевський М.—Укр.-руське літературне відродження в історичнім розвою укр.-руського народу. „Л.-Н. Вістник“, 1898, XI.

Колесса О.—Століття обновленої українсько-руської літератури. „Л.-Н. Вістник“, 1898, XII.

Колесса О.—В честь Шевченка. Львів, 1906.

Лотоцкій А.—Демократическая литература. ,,Русск. Мысль“, 1907, V.

Грушевський М.—На порозі століття. ,,Л.-Н. Вістник“, 1901, II.

Франко Ів.—Теорія і розвій історії літератури. „Записки Наук. т-ва ім. Шевченка“, т. 83.

Грінченко Б.—Перед широким світом. Київ, 1907.

Копач Ів.—Кілька заміток про поділ історії руської літератури ,,Привіт Ів Франку“, Львів, 1898.

Колесса О.—Погляд на сучасний стан історичних розслідів укр.-руської літератури. „Записки Наук т-ва ім. Шевченка“, т. 39.

Перетц В.—Найближчі завдання вивчення історії української літератури. „Записки Укр. наук. т-ва в Київі“, т. I.

Максимовичъ М.—О мнимомъ запустѣніи Украины. Собраніе сочиненій, т. I. Київ, 1876.

Максимовичъ М.—Филогическія письма къ Погодину. Собраніе сочиненій, т. III. Київ, 1880

Котляревскій А.—Были ли малороссы исконными обитателями Полянской земли? Сочиненія, т. I. СПБ 1889.

Крымскій А.—Филологія и Погодинская гипотеза. Київ, 1904.

Крымскій А.—Древне-кіевскій говоръ. СПБ. 1907.

Грушевський. М—Вступний виклад з давньої історії Руси. ,,Записки Наук. т. ім. Шевченка“, т. 4.

Грушевський М—Звичайна схема „русскої“ історії. СПБ. 1904.

Драгоманов М.—Україна в її словесности. Розвідки, т I Львів, 1899.

Драгоманов М. Про галицько-руське письменство. Передмова до ,,Повістей“ О. Федьковича. Київ, 1876.

Українець (Драгоманов М.).—Література російска, великоруська, українська і галицька. ,,Правда“, 1873—74 (і окремо).

Драгомановъ М.—По вопросу о малорусской литературѣ. Собраніе политич. соч , т. II. Paris. 1906

Драгомановъ М.—Письмо Н. И. Костомарова къ издателю „Колокола“, ib.

Драгомановъ М.—Наканунѣ новыхъ смутъ, ib.

Драгомановъ М. — Восточная политика Пруссіи и обрусеніе. Политич. сочиненія, т. I. Москва, 1908.

---

*) Щоб не забірали багато місця в тексті посилання на літературу, покажчик бібліографичний даватиму додатком до кожного розділу.

Драгомановъ М.—Историческая Польша и великорусская демократія. Собр. п. соч., т. I. Paris, 1906.

Драгомановъ М.—Вільна спілка, ib.

Драгоманов М.—Чудацькі думки про українську національну справу. Львів, 1892.

Костомаровъ Н.—Двѣ русскія народности. Истор. монографіи, т. I. СПБ., 1903.

Потебня А.—Языкъ и народность „Вѣстникъ Европы“ 1895, IX.

Потебня А.—Рецензія на „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ Я. Головацького. „Отчетъ о 22 присужд. Уварск. премій,“ СПБ 1880.

Антоновичъ В.—Моя исповѣдь. „Основа“, 1862, III.

Житецкій П.—„Русскій патріотизмъ“. „Основа,“ 1862, I.

Костомаровъ Н.—Малороссійское слово. „Вѣстникъ Европы“, 1881, I, III, IV.

Костомаровъ Н.—Украинофильство. „Русск. Старина“ 1881, II.

Пыпинъ А.—Волга и Кіевъ. Вѣстникъ Европы, 1885, IV.

Пыпинъ А.—Споръ между южанами и сѣверянами. ,,В. Европы“, 1886, IV.

Пыпинъ А.—Особый русскій языкъ. „Вѣстникъ Европы“, 1888, XI.

Ефименко А.—По поводу украинофильства. Южная Русь, т. II. СПБ. 1905.

Петрикъ М. (Драгомановъ). Что такое украинофильство? ,,Русск. Богатство“ 1881, XI.

Михальчукъ К.—Открытое письмо къ А. Н Пыпину. Київ, 1909.

Єфремов С.—Фатальний вузол. Київ, 1910.

Баштовий (І. Левицький)—Українство на літературних позвах з Московщиною. Львів, 1891.

Зіньківський Т.—Національне питання в Росії. Писання т. II. Львів, 1896.

Зіньківський Т.—Молода Україна, ib.

Франко Ів.—По-за межами можливого. „Л.-Н. Вістник“, 1900 X.

Грушевскій М. — Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ СПБ. 1907.

Грінченко Б. Передмова до брошюри: „Бебель та Пернерсторфер—Національна та інтернаціональна ідея“. Київ, 1906.

Єфремов С—З громадського життя на Україні. СПБ. 1909.

Императорская Академія Наукъ.—Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. СПБ. 1910.

Грушевскій М.—Очеркъ исторіи украинскаго народа. СПБ. 1906.

Ефименко А.—Исторія украинскаго народа. СПБ. 1906.

Розділ I.

Письменство княжих часів.

Історикові українського письменства доводиться зразу ж таки натрапляти на ті самі труднощі, що й історикові українського життя. Наше старе письменство, як і стара історія наша, підпало анексії дужчого сусіда і довгий час вважалося за його неподільне добро—за його історію, за його письменство. В звичайних шкільних схемах історії письменства старий період приточується безпосередно до пізнішого письменства московської Русі і тим самим до новітнього письменства російського, минаючи або тільки по дорозі згадуючи увесь середній період українського письменства. В той час як письменство північної Русі, що розвивалося до того ж під великими впливами з України, широко трактується в усяких курсах, начерках і підручниках „истоpiи русской литературы“,—далеко багатче, ширше й повніше письменство Русі південної, з його дуже інтенсивною, повною глибокого драматизму боротьбою за національне істновання й самосвідомість, пропадає мало не цілком, бо подається тільки в уривках і без тісного зв'язку літературних фактів між собою. Це перший наслідок згаданої анексії. Другий, не менше прикрий, це те, що сучасне українське письменство висить немов у повітрі, не маючи ніби собі ніякого коріння в минулому. Тим то й так зване літературне відродження українського народу з кінця XVIII віку стає перед нами таким голосним фактом, бо сталося воно наче якось несподіванно, наче якийсь цілком новий шлях роспочало собою в духовому житті України.

Тим часом ніякої несподіванки тут нема і це ми зараз побачимо, зробивши таке натуральне розмежування „двухъ русскихъ народностей“ у сфері літератури. Нове українське письменство не з голови Котляревського зродилось, як Венера з шумовиння морського, а було тільки дальшим неминучим протягом того літературного процесу, що в головах у себе має тисячолітню традицію, зав'язками своїми входить у глиб віків і там зникає в недовідомій старовині, а ближчим корінням сягає вже загально-відомих історичних подій і од них безпосередно бере свій початок. Вже в давню старовину, з того часу, як людність теперешньої України виступила на арену історії, вона раз-у-раз виразно одмежовувала себе од инших народів, у тому числі й од своїх ближчих сусідів і родичів з півночі й заходу,—отже й тоді була вона свідома своєї племенної окремішности. Разом з тим безперечно виявляла вона цю свою окремішність і в письменстві, де більш свідомі одиниці давали ясний образ того народу, рідними дітьми якого вони були. Образ цей проступає не тільки в самостійних витворах давнього письменства, а і в тих чужих зразках, які воно приймало до себе не механично, а раз-у-раз перетворюючи й привподоблюючи до свого національного світогляду, до своїх моральних, інтелектуальних і естетичних потреб, користуючись і формами своєї живої мови. Цей процес національної творчости в письменстві простежити можна од перших його зародків на території теперішньої України й через усю його історію аж до нових часів.

Та були разом і деякі обставини, що затемнювали прозорість і чистоту цього процесу, аж поки й довели кінець-кінцем до згаданої анексії нашого старого письменства в сусідську власність і до нехтування дальшого. Цими обставинами були—невелика в старовину національна діференціяція руських племен, спільність книжної, літературної по теперішньому, мови для всіх їх і вплив однаково всім близької, хоч і однаково чужої всім, з Болгарії занесеної мови церковної—це з одного боку; занепад політичної ваги українських земель і пересування політичного центру старо-руського життя з півдня на північ—з другого. Разом з політичним занепадом України й осадою нового центра на півночі туди перейшли і всі культурні здобутки з півдня; спільність літературної мови помогла пересадити їх на новий ґрунт. А роскорінившись на новому ґрунті, вони ніби одірвалися од старого. Тим часом, як побачимо далі, традиція зв'язку з давніми часами ніколи не завмірала на Україні, ніколи не пересихало те джерело літературного розвитку, що згодом зовсім виразно пробилося з під споду тяжких обставин. Старий період письменства на Русі, спільний трьом літературам—російській, українській і біло-руській, все-таки духом своїм, змістом і навіть подекуди формою, органичніше й тісніше зв'язаний із нашим письменством. Теперішнє українське письменство—не якийсь собі „родства не помнящій“ витвір новітніх часів, а органичний продукт народньої творчости за ціле тисячоліття нашої історії. І як у народа українського своя власна єсть історія, так своє власне у його єсть давнє й письменство.

Історичні часи застають наших прадідів на досить високому вже ступіні культурности,—з упорядкованим громадським ладом, з розробленою системою релігійних форм і культа, з зародками державного життя, навіть з деякими проблисками національної свідомости. Чи було у нас перед християнством якесь письменство, про те можемо тільки вгадувати, бо ніяких слідів його до нас не дійшло, опріч деяких натяків та, може, уривків у старому літопису. Можна тільки напевне сказати, що письменство могло бути хоч у зачаткових формах, бо знаки для письма вже істнували. Болгарський письменник кінця IX в. чорноризець Храбр у своєму „Сказаніи о письменахъ славянскихъ“ пише, що слав'яне не мали перше письмен, тільки якісь риси та карби („чертами и рѣзами читаху и гадаху, погани суще“), і аж Костянтин-философ (св. Кирило) вигадав їм азбуку на зразок грецької з 38 літер. Звичайно, що тільки християнська зневага до поганства не дала Храброві оті „черты“ і „рѣзы“ уважати за справжні письмена, коли з них слав'яне таки читали. З другого боку, в так званих Панонських житіях свв. Кирила і Мефодія записано, що в Корсуні (Херсонесі) св. Кирило знайшов не тільки чоловіка, що розмовляв „руским язиком“, а навіть книги, євангелію та псалтир, „рускими письмены“ писані. Як одгук цього, в одній з пізніших пам'яток нашого письменства („Крехівська палея“) вже просто сказано, що „грамота руская явилася Богомь дана в Корсунѣ Русину, от нея же научися Философ Костянтинъ, оттуду сложивъ и написавъ книги рускым гласомъ“, і наш старий книжник цілком, як на ті часи, добрий робить висновок: „се же буди вѣдомо всѣми языкы і всѣми людми, яко... грамота руская никимь же явлена, но токмо самѣмь Богомь вседръжителем отцем і синомъ і святымь духомь“.

Та мали чи не мали перед християнством наші прадіди своє письменство,—знов кажемо, що вони могли його мати,—але вже з попереднього ясно, що і вони сами, й инші слав'яне виріжняли „Русь“, як окрему етничну одиницю серед слав'янських народів. Ще більша, певне, була на Русі свідомість своєї ріжниці од инших національних груп і земель, як Ляхи, Варяги, Греки і всякі східні народи та степові орди. Та й серед самої „Русі“ в ширшому розумінні, то-б-то серед русько-слав'янських племен, були вже виразно зазначені етнографичні парости, що одріжнялись одна від одної звичаями, обрядами, культом і, певне мабуть, місцевими одмінами в мові. Вже авторові початкового літопису впали в око ті етнографичні ріжниці і він їх зазначив оцією класичною характеристикою, що зробилась вихідним пунктом староруської етнографії: „Имѣяхуть бо обычая своя и законы отець своихъ и преданія, кождо свой норовъ“. І як зараз же бачимо з дальшого оповідання в літопису, ці звичаї дуже не однакові були навіть між близькими племенами, і особливо вирізняє літописець людей наддніпрянської сторони, любих йому Полян, з-межи инших народів, що на його погляд „живяху звѣрьскымъ образомъ, живуще скотьскы“. Таким чином і в ту далеку давнину ми не застаємо вже ніякої одномастности, замість якої бачимо живу ріжнородність етнографичних груп відповідно до природних, климатичних і всяких инших умовин життя.

В побутових звичаях, а надто в формах релігійного культа стародавньої людности на українській землі, заложені були багатющі початки оригинальної народньої поезії, сліди якої ми й по сей день стріваємо у деяких теперішніх піснях, переказах та звичаях. Звістки про давню народню поезію ми на кожному ступіні знаходимо в старих пам'ятках нашого письменства; навіть зразки її вкраплено в благочестивих писаннях старосвітських книжників, не вважаючи на ввесь їх побожний острах і огиду до народніх—„бісовських“, як вони казали—звичаїв. У тому ж таки місці, де літописець описує побут руських слав'ян, він згадує про игрища між селами: „и схожахуся,—каже він,—на игрища, на плясанія и на вся бѣсовьскыя пѣсни“,—і таких згадок про „бѣсовское пѣніе“, „играніе, плясаніе и гудѣніе“, про „пѣсни мірскія“ повно по старих пам'ятках письменства.

Але не з тієї народньої поезії вийшло наше старе письменство,—воно, навпаки, було їй лютим і невблаганним ворогом. На старо-руському ґрунті зійшлися віч-на-віч два не схожих світогляди—поганський культ наших простих прадідів і рафинований аскетизм християнський, вироблений вже до того часу по східніх манастирях византійськими подвижниками і разом з християнством, з церковними книгами, з иконами, церквами та иншими святощами християнського культу пересажений на Русь, у сторону наївного світогляду, що дитячими ще очима дивився на світ божий. Народ у Київі, як знаємо з літопису, юрмами „без числа“ посунув до Дніпра, щоб охреститись; у Новгороді вже силоміць доводилось зганяти людей до води, „мечем і вогнем“, мовляв, хрестити; багато людей, тікаючи од хреста, ховалося по диких пущах лісових та нетрях непролазних. Але навіть охрещені—чи з власної охоти, чи з принуки—власне не розуміли нової віри, і це натурально, бо від купання, хоч і не зовсім звичайного, не мінявся, очевидно, дух народа, його світогляд і віра. Вже в хрест уведений народ лишався таким, як був, з усим своїм хиба тільки надщербленим трохи світоглядом; нові християнські форми наповнив він старим змістом, з яким з діда-прадіда звикся і зжився народній розум. Натурально, що з уламків старого й нового повстало так зване „двоєвірря“, як результат творчої праці коло органичного пероблювання народнім розумом основ нової віри. І цілі віки тягнеться, та й досі не закінчилось, це перетворювання, а в ті давні часи не тільки прості, а й письменні люде держались двоєвірря: не тільки „невѣжи“, але й „вѣжи, попы и книжники“ були в тому винні, як з обуренням констатує далеко пізніше якийсь „Христолюбець“. Але з тим більшим завзяттям книжники та моралісти виступали проти того, щò здавалось їм спадщиною поганських часів,—звідси боротьба з народніми звичаями, думкою, словом—з усим тим, у чому виявляється народній світогляд. Виходючи з погляду християнсько-аскетичної моралі, старі книжники наші не перестають картати оте „бісовське“ зілля, що виявлялося в формі народньої поезії. Але часто й сами вони, несвідомо для себе, проти волі й навіть не помічаючи, підпадають під вплив народнього світогляду, зберігають мотиви народньої поезії, її дух, навіть цілі зразки й дають тоді кращі з художнього погляду сторінки своїх творів. Мало не всі перекази літописні про початок Київської держави не що инше, як щиро-народні або в народі обтерті й вишліхтовані легенди, в яких чутно дух тієї колективної творчости. Стріваються й просто цілі уривки з пісень, що навіть ритм свій зберегли під рукою літописця. Все ж таки на першій порі свого розвитку народня поезія у нас зустріла дужого ворога і коли він не переміг цілком ще й досі, то тільки через те, що взагалі боротьба з народнім світоглядом річ майже безнадійна. Аскетична византійщина, що сахалась усього „мірського“, як поганого та бісовського, як тяжкого гріха перед Богом, могла тільки піддавати нового матеріялу отій народній творчості,—і справді піддавала навіть принципіяльно ворожим до неї письменством.

Христова віра, що прийшла до нас із Византії, принесла з собою новий культ, початки освіти й засоби для неї; духовенство християнське засновало перші школи, взяло під свою руку освіту й зробилось на довгі часи мало не монополістом письменства. Серед духовних кругів, переважно по тодішніх цитаделях християнської культури—манастирях, збірається мало не вся літературна продукція перших часів. Не диво ж, що й письменство набрало переважно релігійного характеру; не диво, що й мовою своєю, як і інтересами, воно стояло досить далеко від народу. Насамперед дійшли до нас разом з християнством потрібні для потреб християнського культу й одправ служби божої церковні книги, перекладені давніше на мову болгарську Ця от церковна мова й стала за підвалину літературної мови на Русі,—підвалину, до якої ввесь час припливають і домішуються елементи живої народньої мови. Схожа з мовою народньою церковна мова стала старим книжникам за перше знаряддя думки і зáступала багатющу скарбницю мови народньої. „Словѣнескъ языкъ и Рускый одинъ“—теоретизує побожний літописець, і нема нічого дивного, що цій теорії підлягали тоді всі письменні люде. Адже ж грамоти навчились вони церковною мовою, письменства зазнали із церковних книг, та й письменними теж були тільки по церковному—то натурально, що й сами вживали тієї мови в своїх писаннях, особливо на релігійні теми. Звичайно, од народньої стихії, що живим морем розливалась і хвилювала навкруги цих острівців чужої просвіти, встерегтись не можна було ніяким способом, як не можна було нігде заховатись од живого життя з його лихом героєві відомої стародавньої повісти. Проти волі письменників народня стихія просмоктується раз-у-раз у їх книжні розумування і в де-яких менш абстрактних, до життя ближчих творах рішуче починає брати гору. Це помітно по тих навіть пам‘ятках старого письменства, що через чужі руки до нас подоходили й розгубили, певне, по дорозі багато своїх рідних прикмет.

Справді, ми майже не маємо автентичних пам‘яток письменства з тієї початкової доби. Велика катастрофа, що українські землі спіткала в половині XIII в., ота хвиля татарської орди, знесла з собою майже всі сучасні рукописи і через те пам‘ятки тодішнього письменства дійшли до нас у пізніших, до того ж північних копіях. Ця втрата стародавніх пам‘яток дуже нещасливо одбивається на теперішніх наших знаннях про наше старе письменство. Не кажучи вже про те, що багато де-чого загинуло на віки безповоротно, навіть те, що врятувалось, не зовсім таким дійшло до нас, яким дійсне було у наших прадідів. Старі часи авторського права не знали, з авторовою індивидуальністю не рахувались зовсім і кожен переписувач любісенько вносив у твір свою власну редакцію, робив поправки і в змісті творів, і в мові. Перейшовши через руки північних переписувачів та редакторів, наші пам‘ятки багато де-чого повинні були втратити з своїх національних ознак, і насамперед що до мови. Церковно-слав‘янська основа і рука чужого переписувача нівелювали місцеві ознаки і вносили просто таки чужі, характерні для північної мови форми. Через те й сталося, що народні прикмети української мови в старому письменстві доводиться тепер виловлювати в морі церковно-слав‘янщини.

Як згадано вже, християнство принесло з собою церковну книжність і шкільну освіту. Вже в літописному оповіданні про Володимира читаємо, що увівши в хрест свій народ, князь „нача поимати у нарочитои чади дѣти и даяти на ученіє книжноє“; так само і про Ярослава єсть звістка, що князюючи в Новгороді, він звелів завести школу: „собра от старостъ и поповыхъ дѣтей 300 учити книгамъ“. У цих заходах бачимо перші на Русі спроби организувати шкільну науку хоча б тільки для дітей тодішньої аристократії („нарочитої чади“, „старост“) та духовенства („попових дітей“). Що це справді були перші у нас заходи коло шкільної науки, видко з того, я́к стрівала їх людність: матірки, додає літописець, голосили над дітьми-школярами наче над умерлими, „єще бо ся бяху не утвѣрдилѣ вѣрою“. Вчителями по тих школах, натурально, були церковники, та й сама наука мала тоді насамперед практично-церковну мету—виховати кадри місцевого духовенства, тим то школа в старовину, до того ж під византійським впливом, набрала переважно церковного напряму. Опріч усякої церковщини, вчили ще писати, рахувати, грецької мови і нарешті, на вершечку шкільної мудрости того часу, знайомили з тодішньою византійською літературою, з її стилем та літературною манєрою. Звичайно, треба думати, що досить убога то була наука і не завжде навіть княжі діти були письменні,—так про князя Бориса автор його житія завважає, як про щось надзвичайне, що він „бяше бо и грамотѣ наученъ.“ З другого боку, траплялись і тоді люде, що визначались своєю освітою серед сучасників,—так, батько Мономахів, князь Всеволод, „дома сѣдя, изумѣяше пять языкъ“, а такий, напр., Клим Смолятич був „книжникъ и философь такъ, якоже в Рускои земли не бяшеть“ і в своїх творах наводить докази „от Омира, от Аристоля и от Платона“. „Философом великим“ за розум та освіту зве літописець і князя Володимира Васильковича. Той же самий Клим у своєму відомому посланії згадує як „самовидець“ про цілий гурток учених людей у Київі. Певна річ, що таких „философів“ у старовину не багато було, через те й чудувалися так з них сучасники. Византійська культура тодішнього часу далеко більше могла дати нашим прадідам, ніж вони спромоглись на той час узяти. Брали вони переважно з однієї сфери, релігійної, і це одбилось, певна річ, деякою однобічністю византійських впливів на нашому ґрунті, а згодом стало навіть за привід де-кому з західніх полемистів, як напр. Скарга, докоряти, що Греки навмисне не передали на Русь усієї науки, а де-що затаїли, щоб завжде держати культурне першинство в своїх руках. Про те, щоб це так навми́сне було зроблено, звичайно нема чого говорити, але фактично справді багато культурних здобутків старої Греції у нас зовсім не принялося.

У великій пригоді й підмозі шкільній освіті й тодішніх часів ставало те, що ми тепер звемо самоосвітою, а тоді звалось „книжнымъ почитаніємъ“. Засновуючи школи, згадані князі дбають разом і про матеріял для читання. Так, Ярослав „собра писцѣ многи“, щоб вони попереклáдали книги з грецької мови, „и многы списавь положи вь церкві святои Софьи“, то-б-то засновав цілу бібліотеку, певне одну з перших, коли не найпершу на Україні. До освіти в старовину ставилися з великою шанобою, краще сказати—з побожністю: „велика бо полза бываєть человѣку от ученія книжнаго“, так моралізує літописець. Книги—річ великої вартости, „которыми,—як пише один пізніший книжник,—побожніи господареве такъ духовного, яко и свѣцкого стану не толко церквы святыи, але и домы и столы свои украшают, и всѣ в обецъ на них ласкави, а их читаня не отмѣтуют“. Тим то благочестиві книжники старих часів завжде заохочують і намовляють людей до читання: „не жалуй же часу ку читаню, бо єго на добрыи рѣчи обернеш... і живота вѣчнаго доступишъ“—благає „вдячного чителника“ згаданий допіру книжник. Таким чином, „книжноє почитаніє“ мало служити і душі спасенню, бо давало відомості з релігії та етики і задоволенню цікавости та естетичних вимаганнів, подаючи здобутки тодішньої, як що так можна сказати, науки та твори красного письменства. З тих пам‘яток, що дійшли до нашого часу, можемо скласти собі погляд на релігійні, наукові й художні запити та інтереси наших прадідів.

Старе письменство наше складається під міцними чужими впливами, з яких найдужчий був таки византійський, хоч він не виключав і инших впливів з Сходу й Заходу. Як знаємо вже, з Византії наші прадіди насамперед одібрали у південнослав‘янській, власне болгарській, редакції святе письмо і церковні книги, найдавніші зразки яких маємо в так званому Супрасльському рукопису (XI в.) та Остромировому євангелії (1056—1057 р.). За цими книгами цілою масою пішла всяка навчаюча, моралізаторська література, на яку така багата була тоді Византія й яку найперше засвоювали собі наші письменні люде, бажаючи поширити християнські погляди на Русі й дати зразки християнської моралі та життя. Ця література, що росходилася спершу в болгарських перекладах та переробках, де далі все більше перероблялась переписувачами й, обтираючись у повсякчасному вжитку, набірала все рясніше місцевих ознак, одкидала одні деталі, приймала натомість инші й таким чином потроху входила органичною часткою в національне письменство. З цієї релігійної літератури византійського походження були відомі у нас: твори свв. отців і учителів церкви (Івана Золотоустого, Василія Великого, Григорія Богослова, Івана Дамаскина й ин.), усякі житія святих як окремо, так і в спеціяльних житійних збірках: мінеї-четьї (житія по місяцях), патерики й прологи. Для природничих наук служили такі твори, як „Шестодневъ“ ріжних авторів (Василія Великого, Георгія Писида, Івана-екзарха й ин.),—оповідання про сотворення світа з широкими коментаріями богословського, философського та природничого характеру; „Физіологъ“—збірка всяких, розуміється, здебільшого фантастичних відомостей про звірів, птиць, риб, комах і т. и., зібраних з ріжних джерел: з східних переказів, з Талмуда, Біблії, то-що; „Христіанская топографія“ Козьми Индикоплова—оповідання з космографії та географії з християнського ніби-то погляду, з полемичною метою проти грецьких письменників античної доби. Всі ці твори, певна річ, головним чином мали на увазі християнську науку і повно в них самих неймовірних вигадок, що йшли назад, коли навіть рівняти до науковихзд обутків античного світу. Так, автори „Шестоднева“ та Индикоплов завзято воюють з Птоломеєвою системою світа й доводять що земля не кругла, а рівна, як Ноїв ковчег; так, „Физіологъ“ оповідає, що левиця приводить мертве левиня, а вже батько його оживляє своїм духом; що саламандра гасить огонь, що змія постить сорок день і сорок ночей перед тим, як скинути з себе линовище, і т. и. Але певне оці фантастичні оповідання й цікавили найбільш читачів і згадані твори були дуже в старовину популярні і безперечно впливали на формування світогляду.

З історичних творів у нас були відомі й досить росповсюдджені—згадане вже „Сказаніє о письменахъ славянскихъ“ болгарського письменника IX–X вв. чорноризця Храбра та всякі палеї, хроники і хронографи. Храброве „Сказаніє“ мало на меті довести право слав'янських народів на національне письменство, обороняючи його перед популярною в ті часи думкою, що тільки тих мов і можна вживати в письменстві (розумілося—церковному), якими зроблений був відомий напис на хресті Христовому: „яко треми языки Богъ повелѣ быти, яко въ євангеліи пишетъ: и бѣ доска написана жидовскы, римскы и еллинскы, а словенскы нѣсть ту; тѣмъ же не суть словенскы книгы от Бога“. Храбр дуже гостро і, з тодішнього погляду, докладно й дотепно відповідає на такі, на його думку, божевільні речі людей, які сами не знають, що́ говорять. Він каже, що ніякої Бог мови не творив, а повстали вони по столпотворенії Вавилонськім. Далі на підставі св. письма, найвищого тоді авторитета у всіх, навіть филологичних, справах—оповідає історію мов і письмен, особливо спиняючись на грецьких та слав'янських письменах. Згадавши, як св. Кирило вигадав слав'янську азбуку, Храбр ущіпливо додає: „тѣмъ же словенская письмена святѣйши суть, святъ бо мужъ сотворилъ я єсть, а греческа еллини погани“. Цікава оця полемика показує, що по всі часи і у всіх народів не бракує людей, які бажали б задушити відродження иншого народу й початки його письменства. Палеєю звалась власне історія старого завіту, з усякими додатками проти Біблії та коментаріями з апокрифичних джерел, – це „Историческая палея“. Од неї треба одріжняти „Палею толковую на іудеи“, що поруч історичного елементу містить гостру полемику проти юдейства та магометанства. З хроник у нас ходили—хроника Івана Малали, Георгія Амартола, патріярха Никифора, Костянтина Манасії та инш. Це—світова історія од початку світа до часів того чи иншого автора, з вставками подекуди оповіданнів півбелєтристичного характера. Збірки таких хронік звалися хронографами.

Згадані вже твори, засновані на християнських мотивах і сюжетах, поруч взятого з святого письма матеріялу містять багато дечого з инших джерел. Свято письмо не давало відповіді на ті питання, що виникали в головах у благочестивих читачів; де-які події воно переказувало занадто коротко, про долю відомих біблійних особ тільки згадувало, а не оповідало докладно. Через те повстало багато творів, що поясняли й доповняли текст біблійних оповіданнів. Так з'являються таємні або „отреченныя книги“, апокрифи. Вони найбільшу звертають увагу на події й особи, про які в святому письмі нема докладних відомостей, напр., про побут перших людей у раю, про Еноха живим на небо взятого, Мелхиседека, про життя Христа на землі, зруйновання пекла Христом, кінець світа і т. и. Такими невідомими подіями найбільш цікавляться апокрифичні твори, силкуючись дати відповідь на те, що здавна стояло загадкою перед побожними людьми. Апокрифи ділять звичайно на старозавітні, новозавітні й апокрифичні оповідання про святих. Старозавітні апокрифи оповідають про сотворення світа, Адама й Еву, про дітей їх, про дерево хрестне, про Еноха праведного, Ноя й Авраама, про заповіт дванадцяти патріярхів, про Мойсея, Давида й Соломона, — особливо багатий цикл апокрифів про останнього. До новозавітніх апокрифів належать так звані апокрифичні євангелія апостолів Якова, Фоми і Никодимове, „Сказаніє Афродитіяна“, „Преніє Христа съ діяволомъ“, „Слово Адама во адѣ къ Лазарю“, „Хожденіє Богородицы по мукамъ“, „Слово о видѣніи апостола Павла“, „Бесѣда трехъ святителей“, „Сказаніе о 12 пятницах“ і т. и. З апокрифичних переказів про святих найбільш багаті цикли про св. Юрія та Федора Тирона. До апокрифичних творів належить і широко росповсюджене в старовину так зване „Откровеніє Мефодія Патарського“, що розглядає долю всього світа од сотворення і до страшного суда, який мав би то одбутись через сім тисяч літ після початку світа.—Спершу навіть християнські богослови не цурались апокрифів та в обидві жмені запозичались у їх матеріялом для своїх писаннів. Але згодом, коли з апокрифів почали користуватись усякі єретики для боротьби з ортодоксальною догматикою, то й ортодоксальні письменники мусіли одмінити свій погляд і з того часу вони дуже повстають проти апокрифів, забороняють їх читати вірним, складають каталоги або „індекси“ таких заборонених творів. І сами апокрифичні твори, оті „басні і кощуни“, і їх індекси дуже рано заходять до нас, переважно через Болгарію (звідси їх часто звуть баснями або книгами болгарськими). Апокрифів та всяких єретицьких поглядів, богомильського то-що походження, повно в старому письменстві, в наукових та історичних творах; індекс їх знаходимо вже в „Изборнику“ Святослава (р. 1073). Але ніякі заборони не помагали й апокрифи мали величезний вплив на все староруське і пізніше письменство. Вплив їх позначається, напр., у писаннях Данила Паломника, Івана Вишенського, Галятовського, св. Димитрія Ростовського, в пізнішій драматичній і віршовій літературі й навіть у багатьох церковних службах сучасних, як акафисти. Ще в кінці XVIII в. апокрифичні писання були дуже популярні по всій Україні, а на Угорщині вони дожили навіть до нашого часу. Навіть тепер по глухих закутках можна иноді зустріти у нас так званий „Сон пресвятої Богородиці“ з „Листом Ісуса Назарейського“ про святкування неділі, який імовірні люде сами списують і иншим дають, сподіваючись, що за це їм гріхи Бог подарує. Ця надзвичайна живучість і популярність апокрифів показує, що вони мали в собі якісь дуже принадні для ширших кругів елементи,—і справді апокрифи були мало не єдиним джерелом поезії, художньої творчости для середніх віків, коли духовенство точило таку завзяту боротьбу з народньою поезією. Ів. Франко цілком справедливо завважає, що апокрифичні твори не тільки у нас, а й скрізь по Європі „були тим мостом, що провадив розвій національного письменства з-під виключного панування церковщини і більш або менше мертвої церковної мови до свобіднішого руху, до світських тем і інтересів.“ Природа людської натури й тут, як і в боротьбі з народньою поезією, виявила себе дужчою од усяких регламентацій зверху й уперто обстоювала своє право на любі їй естетичні втіхи, як уперто ж і одверталась од прищеплюваних їй аскетичних ідеалів.

Близько до апокрифичних творів стоять усякі ворожбитські книги, як „Громникъ“, „Молніянинъ“, „Колядникъ“, „О часахъ добрыхъ и злыхъ“, „О дняхъ добрыхъ и злыхъ“, усякі „астрологіі“ та „звѣздочетцы“, „сонники“ та „чаровники“ й „волховники“. Бажання зрозуміти сили й таємниці природи та довідатись про свою долю раз-у-раз захоплювало людину. На ґрунті цієї чисто психичної потреби й повстали згадані книги, повні всяких вигадок та забобонів, що знов же таки широко розійшлися серед людности і, не вважаючи на заборони духовних особ, часто продирались навіть у їхні ж твори й додержалися в масах аж до останніх часів.

Коли вже апокрифи великою мірою задовольняли естетичні потреби старої Русі, то ще більше це треба сказати про цикл перекладної белєтристики з майже світським змістом, що пришла до нас тим же шляхом—з Сходу й

Византії через Болгарію. Повісті оті, повні всяких чудовних пригод та оповіданнів про незнані краї й народи, сильно інтригували наших читачів і росходилися між ними в великому числі списків і навіть редакцій. Тут, на місцевому ґрунті, вони часто перероблялися, підгонились, сказати б так, під смак нової публіки і впливали не помалу на розвиток літературних інтересів, літературної манєри й виховання ширших кругів, до яких їм лекше було доступитись через свою легку й безпретенсійну форму та цікавий зміст. Серед таких повістей на першому місці звичайно ставиться псевдо-Калісфенова „Александрія“, якої героєм був Олександер Македонський, дуже, правда, модернизований з християнського погляду. Славні вчинки знаменитого царя, його походи по всяких краях, усякі чудовні пригоди—все це робило „Александрію“ однією з найпопулярнішних у старовину повістей. На нашому вже ґрунті „Александрія“ без кінця переробляється, ходить у кількох редакціях, і дає початок цілому циклові лєгенд, переказів, звісток про дивні краї та чудних людей. Такий же нібиісторичний колорит має й друга повість „О Троянской войнѣ“ або „Притча о кралехъ“. Це досить схематичний переказ відомих подій, що довели до зруйновання Трої, але взятий не з Гомера, а ніби-то записаний сучасниками подій Диктисом і Даретом. Характер романтичної казки має поема „Девгеніево дѣяніє“, що оспівує славні пригоди якогось Девгенія в боротьбі з сарацинами. Політичною тенденцією переняті сказанія „о Вавилонскомъ царствѣ“ и „о бѣломъ клобукѣ“. Перше виводить світову славу й політичну вагу Византії од Вавилона, де знайдено царські регалії й перенесено до Византії; друге розробляє аналогичну ідею що до церковних справ, переносячи власть папи на византійського патріярха разом з чудовним білим клобуком. Обидві повісті на руському ґрунті перероблено так, що наступництво політичної й духовної власти на-останці переходить з Византії на Русь („шапка Мономахова“ та инші регалії), бо—як аргументує одна редакція „Сказанія о бѣломъ клобукѣ“—„ветхій бо Римъ отпаде славы и отъ вѣры Христовы гордостію и своєю волею; въ новѣмъ же Римѣ, єже есть въ Константинѣ-градѣ насиліємъ агарянскимъ такоже христіанская вѣра погибнетъ; на третіимъ же Римѣ, єже єсть на руской земли, благодать святого Духа возсія“. Звичайно, пророкування це зроблено вже post factum—тоді, коли визначилась політична доля Византії, і певне десь на півночі. Східнім колоритом визначаються повісті—еврейська „О Соломони цари и о Китовраси“ та арабська „О Синагрипѣ царѣ“, повні вже таких улюблених на Сході афоризмів, загадок, моралістичних притч і сентенцій. Ще виразніше цей моралістичний елемент проступає в збірці індійських байокъ, що дійшла до нас із грецьким заголовком „Стефанитъ и Ихнилатъ“ (в первотворі „Панчатантра“—п'ятокнижіє, по-арабськи „Калила й Димна“, то-б-то—Щирий і Лукавий). Це вже ціла низка вставлених одно в одне дидактичних оповіданнів, яка в цілому дає дуже вигадливий везерунок, цікавий своєю колоритною формою й ріжноманітним змістом. Капітальної переробки у нас зазнав життєпис Будди, що обернувся в духовну повість „О Иоасафѣ и Варлаамѣ“ з її гостро-аскетичною тенденцією. Нарешті в „Сказаніи объ Индійскомъ царствѣ“ маємо щось ніби утопичний роман, що малює фантастичне царство якогось пресвитера Івана з усякими чудесами, з щасливими людьми, які живуть, не знаючи бідности, ворожнечі й зненависти та гріхів. Усі оці повісті на Русі дуже поперероблювано проти оригиналів і, як згадано вже, пристосовано до християнської моралі та поглядів.

Ось який був запас книжного письменства, що в більш-менш готових формах прийшов до нас із чужої сторони. Улюбленою формою, в якій оберталися в старовину серед письменних людей на Русі твори письменства, були збірники, теж живцем перенесені до нас із Византії та південно-слав'янського краю. Збірники складалися з самого ріжноманітного матеріялу, на зразок теперешніх альманахів, і цією ріжноманітністю змісту задовольняли інтелектуальні й естетичні інтереси наших прадідів. Найстарші збірники, що доховались до наших часів, це—два „Изборники Святослава“ рр. 1073 і 1076; дуже широко росповсюджені були: „Златая Цѣпь“, „Измарагдъ“, „Златая Матица“, „Златоструй“, „Златоустъ“, „Пчела“ і т. и. *) Це збірки святоотецьких творів, статій, притч, афоризмів, сентенцій, здебільша моралістичного змісту, не тільки перекладних, а й самостійних, що де далі все більш заповняють письменство. На підготовленому й розробленому цією перекладною й позиченою літературою полі виростає потроху вже й оригинальне письменство,—правда, з слідами впливів та позичок із чужих джерел, але органично перероблених. З'являється ціла фаланга письменників, зародки літературних шкіл, принаймні літературної манєри, що вже в половині XII в. означили себе першою у нас літературною полемикою. Правда, про авторів нашого старого письменства відомости ми маємо дуже вбогі: про деяких можемо тільки догадуватись на підставі всяких випадком кинутих уваг, деяких і зовсім не знаємо навіть на ймення. Старе письменство й читачі зовсім, можна сказати, не цікавились авторами та

---

*) Форму і настрій цих старих збірок вдатно поновив у нашому письменстві Ів. Франко збірником поезій „Мій Ізмарагд“. Між иншим маємо тут надзвичайно гарну „Причту про життя“, взяту з повісти про Иоасафа та Варлаама.

їхніми особами; кожен переписувач досить вільно, по-хазяйському, поводився з творами, що попадались йому до рук, без церемонії роблячи свої поправки, додатки або скорочення в потребі чи й без потреби,—аналогію чому бачимо не тільки в творах устної народньої поезії, а і в тому, як тепер народ ставиться до літературних творів та авторів *).

Вже згадано, що старе письменство наше мало церковно-релігійну основу, а залежало це і від духу часу, релігійного par excellence, і від поглядів на служебну ролю письменства в справі души спасення, й від того нарешті, що виробниками й споживачами продуктів письменства були тоді здебільшого люде духовні, бо духовенство з самої професії своєї давало найбільший процент письменних, складало головні кадри тодішньої інтелігенції. Через те і в старому письменстві нашому, поминаючи вже навіть такі па'мятки практичного значіння, як церковно-служебні книги, з одного боку, та збірки юридичних норм („Руская Правда“) з другого,—найбільше маємо творів релігійно-духовного змісту: церковних казаннів, посланій з приводу всяких церковних та морального значіння справ і потреб, житій святих, подорожів по святих місцях, то-що. Настроєм своїм до цієї духовної літератури вельми наближаються й історичні творі, як от літописи. І тільки поодинокими острівцями стоять у старому письменстві такі цілком світські твори, як „Моленіє Данила Заточника“, або славетне „Слово о полку Игоревѣ“.

Серед письменників, що стоять на початку нашого письменства, виразно зазначується дві групі, одмітні кожна своїми прикметами. Перша—стояла на вершку сучасної освіти, виблискувала виточеними зразками тодішнього високого стилю й вимагала і теоретично од літературних —по теперішньому скажемо—творів гарної, на византійських зразках виробленої форми та символічного толкування св. письма. Це—„философи“ на тодішню мірку. Друга—складалася з „простеців“, що осторонь стояли од тієї вищої літературної освіти й виробленности, і по-части через це, а по-части й свідомо нахилялись до простого стилю та буквального розуміння св. письма. До першої групи належать: Ларион-митрополіт, Клим Смолятич, Кирило Туровський та ще кілька невідомих авторів, яких твори дійшли до нас анонімно. В другому гурті маємо: Луку Жидяту,

---

*) „Народ звичайно не цікавиться авторами,—пише з власного спостереження над читачами з народа Б. Грінченко —Скільки я ни читав, то не чув питання, хто написав, а коли й чув, то відмова не здавалась цікавою тому, хто питав. Одного разу, напр , читано книжку („Не так ждалося“) і сказано: „Написав Кузьменко“.

—Та хиба не однаково?—одказала на те одна слухачка. (Грінченко Б.—„Перед широким світом“, Київ, 1907, стор. 32).

Федосія печерського, Якова-мніха, Нестора, Георгія Зарубського, Серапіона й чимало инших.

З найменням Лариона (митрополітом був р. 1051—1054) зв'язується популярне в старовину, бо часто бувало зразком до наслідування, „Слово о законѣ и благодати“, церковна промова на похвалу „великому кагану нашея земля Владимеру“ за те, що охрестив Русь. Почавши з паралелі між старим та новим завітом, автор росповідає історію росповсюдження християнства по всій землі, аж поки заходами святого князя „и до нашего языка русьскаго дойде“. „Слово“ визначається високим настроєм, гарним і обробленим стилем, багацтвом на образи, порівнання та біблійну символіку; щирість тона й почуття не дає йому перейти в порожню буфонаду і становить його в ряд одмітних зразків ораторського мистецтва. Автор пишається силою та величністю свого рідного краю і його „Слово“ дає цікаве свідоцтво про ту національну свідомость, що вже тоді жевріла серед кращих людей свого часу. Так, складаючи хвалу старим князям руським, Ларион додає, що „не въ худѣ бо, и не въ невѣдомѣ земли владычьствоваша, но въ русьской, яже вѣдома и слышима єсть вьсѣми коньци земля“. „Славный градъ твой Кыєвъ величьствомъ, яко вѣньцемь, обложилъ“,—каже промовець, обертаючись до князя Ярослава. Характерно, що навіть кінчається „Слово“ молитвою до Бога: „не предай насъ въ руки чуждіихъ“, висловлюючи, таким чином, бажання незалежного політичного життя в рідному краї.

До одного з Ларионом типу письменників належить славний Клим Смолятич (митрополітом був р. 1147—1154), що визначався між сучасниками своєю освітою й розумом: „бысть книжникъ и философь такъ, якоже в Рускои земли не бяшеть“, як характеризує його літописець. На жаль, літературна спадщина Смолятича не відповідає оцій високій славі, бо з його творів дійшло до нас одним-одне, та й то попсоване, посланіє до пресвитера смоленського Фоми. Але посланіє це цікаве як-раз тим, що в йому маємо пам'ятку про ту літературну полемику, що про неї згадувалось у нас. Смолятич десь певне в своїх писаннях зачепив був Фому, натякнувши на його невелику освіту, бо Фома дорікає своєму опонентові, що він з такими ж, як і сам, письменниками даремно несуться високо та пишаються вченістю, „философ ся творя“ і не на святих отців, а на Гомера, Аристотеля та Платона посилаючись. На ці закиди Клим відповідає, що він зовсім не несеться високо й не шукає слави людської, що не од чужих письмеників бере він думки, а тільки символічно св. письмо витолковує. Пастиреві мало праведного життя, а треба ще йому бути й добре освіченою людиною, бо без освіти не можна правити церквою і навіть св. письмо розуміти. В св. письмі чимало єсть такого, що не повинно розуміти буквально, а тільки символічно—„пытати по тонку“, і далі Смолятич дає кілька зразків такого символічного витолковування. Цікаво, що тут Смолятич посилається на гурток київських „мужей, имже єсть самовидець“, що визначалися великою наукою. Виходить, що була тоді в Київі ціла вже школа невідомих нам тепер учених людей, з-межи яких випадком дійшло до нас тільки найменння Смолятича

Вершка літературної виробленности доходить стара проповідницька література в творах Кирила, єпископа Туровського (жив коло 1130—1182 р.), дуже популярного серед сучасників, що приклали навіть до його прізвище „нового Златоуста“. Од Кирила Туровського дійшло до нас із десяток церковних казаннів, молитви, „Сказаніє о черноризьстѣмъ чинѣ“, кілька притч, як „О человѣкѣ бѣлоризцѣ“ та инші. З Кирила був майстер штучної реторики, мабуть один з найкращих тоді церковних промовців, що повною мірою переняв науку византійского вітійства. Кучерявий стиль, пишні порівнання, иноді штучні й далекі од теми, драматизація біблійних подій, багацтво на символи та абстракції—ось характерні прикмети цього письменника, що своєю манерою був ніби попередником того церковного ораторства і драматичного письменства, що згодом пишним цвітом розгорнулось на Україні серед вихованців Київської академії. „Аще злато или сребро,—каже Кирило в одному „слові“,—по вься дьни раздавалъ быхъ, или медъ, либо се пиво, не бысте ли приходили сами и не призываєми и другъ друга бѣсте варили (=попереджали)? Нынѣ же словеса Божія роздаваю, лучьша паче злата и каменья драгаго, и слажьша паче меду и съта, и лишаєтеся ихъ, не приходяче къ церкъви“ („Слово въ недѣлю 5-ю по Пасцѣ“). Прочувається тут вже голос і манера Галятовських та Радивиловських з їх не так щирим переконанням, як штучним вітійством та манєрністю.

Письменники другої групи визначаються тим, що коротенько й просто, иноді навіть не до ладу й не до прикладу, переказують та пояснюють ті чи инші питання християнської науки та моралі, пересипаючи свою мову занадто рясно цитатами з св. письма. Такий був сучасник Лариона митрополіта, єпископ Новгородський Лука Жидята (єпископствував р. 1035—1059), автор одного „Поученія къ братіи“. Такий був відомий Федосій печерський (помер р. 1074), що лишив після себе кілька посланій, молитов та казаннів, де виставляє свої ідеали чернечого життя. Такий був чернець Яків (згадка про його р. 1074) з його посланієм до князя Ізяслава та житійними „сказаніями“ про Володимира, Бориса та Гліба з „похвалою“ цим святим князям. Сюди ще належать: преподобний Нестор (1057—1116), відомий з прізвищем Літописця, з його житіями Бориса й Гліба та Федосія печерського; Федосій-грек (помер р. 1156) з дуже інтересним з побутового погляду казанням „о казняхъ Божіихъ“; якийсь Георгій Зарубський з „повченіємъ духовному чаду“; автори посланій — Симон (єпископом був р. 1214—1226) та Полікарп, які положили початок тієї житійної збірки, що згодом приняла форму і назву відомого „Патерика Печерського“, убравши в себе чимало народніх переказів та легенд. Можна згадати тут і ще кілька анонімних творів, як от „Слово нѣкоєго христолюбца“ з гострою критикою релігійного „двоєвірря“ та всяких забобонів, що дають цікаву картину побутового життя на стародавній Русі.

Ця релігійна література, звичайна річ, насамперед одбивала в собі погляди, бажання та ідеали того стану, з якого вийшла. Христова віра, християнське життя, зразки християнської моралі й практики в усяких житіях, нарешті полеміка проти чужих вір (єврейської, магометанської й латинської)— ось головний зміст цієї літератури. Але хоч як старі духовні книжники одвертались од живого життя й ховались од його за мурами манастирів та в підземних печерях, галас життьовий таки доходив і туди, одривав силоміць од молитов та побожних думок і силував так чи инак на життьові події й боротьбу реагувати. Поміж моралізуванням на теми всяких особистих гріхів та вад, як лихва, п'янство, злодійство, поміж вічними нападками на „скоморохи, гусли, сопѣли“, на „бѣсовскія пѣсни, плясаніе и гудѣніе“—стріваємо ми й у наших далеких од світу книжників цікаві одгуки громадського ладу та соціяльних стосунків. Так, ігумен печерський Серапіон († 1275 р.) досить гостро картає в своїх казаннях „скверныє и немилостивыє суды“ та инші вади громадського ладу. Ще менше з ними церемоняться ті анонімні твори, що не спиняються навіть перед вищими заступниками політичної власти. Маємо цілу низку таких творів: „Слово о князехъ“, „Слово о судіяхъ и о властелехъ, ємлющихъ мзду и не въ правду судящихъ“, „Гдѣ быти тиуну и князю на ономъ свѣтѣ“, „Наказаніє княземъ, иже даютъ волость и судъ небогобойнымъ и лукавымъ мужемъ“, „Слово Сирахово на немилостивыя цари и князи, иже неправдою судятъ“ і т. и. І не диво, що твори ці здебільшого анонімні, або ховаються за авторитетні та безпечні од заходів світської власти ймення давно померших святих отців церкви. Хоча про 129 статю „уголовного уложенія“ тоді ще й не чували, але безперечно у всяких „властелей“ було безліч инших способів дошкуляти авторів сміливого слова. Видима річ, що тих способів не бажав закуштувати на собі автор хоча б отакої в корені крамольної думки:

„вы, цари, князи и намѣстники, подобни єсте тучи дождевнѣй, иже истечетъ надъ моремъ во время ведра, а не надъ землею жаждущею воды“. Громадська неправда, здирство, немилостивий суд, хабарництво та инші кривди людям, нелюдське поводження з наймитами та невольниками—такий мали зміст оті цікаві з громадського боку твори. Це початки чисто політичної публіцистики, що пробиваючись силоміць крізь товсту кору моралізаторства й церковщини, обороняла, хоч примитивно може, право людини, як людини, й виставляла ідеали иншого життя...

До релігійного письменства належать власне й описи подорожів до святих місць, хоч деякими деталями вони вже становлять немов би переступний етап до світських творів. Найбільш популярним з таких, сказати б, Бедекерів того часу було дуже популярне „Житіє и хожденіє Данила, русьския земли игумена“, опис подорожі в святу землю, одбутої десь між р. 1093 та 1113, швидче всього на початку XII в. Сила списків цього „Хожденія“ показує, що воно було одною з найлюбіших книг на Україні навіть пізнішими часами. Хто він був, отой Данило-ігумен—не знати; можна тільки догадуватись, що народився він трохи чи не в теперішній Чернігівщині, десь над річкою Снов'ю, бо кілька разів у своїй подорожі згадує він оту річку, рівняючи святу ріку Йордань та околиці її до своїх рідних околиць з-над Снови. Ходив наш мандрівник у святу землю либонь не сам, а на чолі цілої „дружини“, як він каже, людей, яких цікаві прізвища він і наводить. Оповідаючи про чудо під час великодної служби коло гробу Христового, Данило каже, що свідками на це були— „вься дружина моя, Русьстіи сынове, приключившеися тогда Новгородьци и Кыяне: Сѣдеславъ Иваньковичь, Гориславъ Михалковичь, Кашкыча два и иніи мнози“. Просто, без зайвих слів, без жадної фрази, але дуже докладно оповідає автор про свою подорож до святої землі й по ній, не забуваючи подати й деякі відомости про природу тієї землі, її флору та фауну, прикрашуючи це своїми простодушними міркуваннями з приводу всяких святих річей, легендами та місцевими переказами. Кожну річ Данило описує докладно, виміряє її вздовж і впоперек, виважить на вагу й подасть докладні цифрові данні. Ось для прикладу опис Йордані.

> Ієрданъ же рѣка течеть быстро, берегы же имать обонъполъ прикруты, а отъсюду пологы; вода же єго мутьна и сладка пити вельми и нѣсть сыти піющимъ воду ту святую, и здрава бысть вода та піющимъ ю, ни съ нея болить, ни пакости въ чревѣ нѣсть; вьсѣмъ же єсть подобенъ Ієрданъ къ рѣцѣ Сновьстѣй, въшире и глубле, лу́каво (=покручено) же вельми и быстро течеть; болонія же имать, якоже и Сновь рѣка; глубле же єсть четырей саженъ среди самоє купѣли, якоже самъ собою искусихъ

> и измѣрихъ и пребродихъ на ону страну Ієрдана, и много походихъ по брегу тому Ієрданову любовію; въшире же єсть Ієрданъ рѣка якоже на устьи Сновь рѣка єсть. И єсть же по сей странѣ купѣли тоя яко лѣсокъ малъ, древіє много по брегу Ієрданову превысоко, яко вербіє єсть, и подобьно, но нѣсть верба; выше купѣли яко лозіє много по брегу Ієрдана, но нѣсть наша лоза, но инака. И єсть бо ту тростіє много болоніє имать, яко Сновь рѣка. Звѣрь многъ ту и свинія дикыя безъ числа много ту, и пардуси мнози ту суть; ту же суть и львове обонъполъ Ієрдана въ горахъ каменьныхъ, ту ся и ражають. Другыя же горы суть подъ тѣми горами, бѣлы суть вельми, и ти суть близь Ієрдана. І ту же єсть мѣсто близь яко двою дострѣлу въдалѣ отъ рѣкы Ієрдановы, къ возводу лиць, идѣже Илія пророкъ въсхищенъ бысть на колесьници огненѣ на небо... И то вьсе благодѣтію Божією видѣхъ очима своима грѣшьныма и недостойныма...

І таким спокійним тоном, докладно оповідає наш мандрівник про все, що бачив, ісходивши святу землю з військом хрестоносців, що саме тоді розгосподарились були в землі тій. Але серед дивних чудес святої землі, до яких автор додивляється з святобожною цікавістю безпосередньої натури, не забуває він своєї рідної сторони. Ось, із якими, напр., зворушливими словами обернувся Данило до короля Єрусалимського Балдуїна: „Княже мой, господине мой! Молю ти ся Бога дѣля и князей дѣля русьскыхъ, повели ми, да быхъ и азъ поставилъ своє кандило на гробѣ святѣмь отъ всея русьскыя земли“. І як дитина радіє поважний ігумен, коли король уволив його волю і скромна лямпадка „за всю русьскую землю“ засвітилась коло того, що́ він має за найвищі святощі. Якою зворушливосердечною та чистосердою показуєть ся й тепер нам оця жертва невеличка „недостойного игумена“ і як чудово освітлює вона цю постать великого патріота рідної землі своєї, що нігде не забував її, раз-у-раз думками до неї линучи на чужині, поминаючи її в своїх молитвах. Щирістю й простотою наскрізь перенятий цей твір,—через те він і вабив до себе читачів, і не диво, що „Хожденіє“ було таким цікавим для багатьох поколіннів і зразком для пізніших мандрівників. Багато з них слідом за Данилом пробує переказати свої враження, але таки не можуть порівнятися з тим „недостойнымъ игуменомъ, хужьшимъ во вьсѣхъ мнисѣхъ“, що й на початку, і при кінці своєї книги смиренно прохає пробачити йому за „худоуміє и грубость“. Читачі з багатьох поколіннів, зробивши Хожденіє „недостойного игумена“ своєю улюбленою книгою, добре оцінили цю авторську скромность.

Тоном і манерою до „Хожденія“ близько підходить „грамотиця“ Володимира Мономаха (1053—1125), коло того ж таки часу й написана, відома під назвою „Поученія дѣтямъ". „На далечи пути да на санехъ сѣдя", то-б-то перед смертю, як розуміють одні, або швидче під час далекого й важкого походу, як толкують це місце инші,—в тузі од розбрату між князями спало на думку славному князеві списати свій заповіт дітям. Ясний розум і твереза думка Володимира Мономаха пробиваються в його „грамотиці", як зве сам автор свій заповіт, і надають їй не вузько-особистий, а далеко ширший інтерес. Почавши з релігійних обов'язків князя, Володимир переходить до його громадських повинностей і дає цікавий нарис того, як розуміли ці повинности кращі люде того часу, які практичні вимагання ставили вони до княжої власти. „Вьсего же паче,—пише князь,—убогыхъ не забывайте, но єлико могуще по силѣ кормите и придавайте сиротѣ, а вьдовицю оправдите сами, а не въдавайте сильнымъ погубити человѣка. Ни права, ни крива не убивайте, ни повелѣвайте убити єго; аще будетъ повиненъ съмерти, а душа не погубляйте никакоє же хрестьяны". „Куда же ходяще путемь по своимъ землямъ, не дайте пакости дѣяти отрокомъ, ни своимъ, ни чюжимъ, ни въ селѣхъ, ни въ житѣхъ, да не кляти васъ начьнуть". „Человѣка не минѣте не привѣчавъше, добро слово єму дадите". Симпатична постать людяного князя, що не тільки права свої знав, а й про обов'язки дбав, дуже гарно вирисовується з цих афоризмів, які навіть у наші часи—часи карательних експедицій, шибеничних вакханалій та сенаторських ревизій—не зайва була б річ нагадати... І далі автобіографичні відомості, що дає про себе Мономах, ще доповняють цю гарну характеристику працьовитого й простого звичаями князя.

> А се тружахъся ловы дѣя. А се въ Черниговѣ дѣялъ єсмь: конь дикыхъ своима рукама связалъ єсмь, въ пущахъ 10 и 20 живыхъ конь, а кромѣ того єже по Роси ѣздя ималъ єсмь своима рукама тѣ же кони дикыя. Тура мя 2 метала на розѣхъ и съ конемь, олень мя одинъ болъ, а 2 лоси—одинъ ногама топъталъ, а другый рогома болъ, вепрь ми на бедрѣ мечь отъялъ, медвѣдь ми у колѣна подъклада укусилъ, лютый звѣрь скочилъ ко мнѣ на бедры и конь со мною поверже: и Богъ невреженa мя съблюде. И съ коня много падахъ, голову си розбихъ дважды, и руцѣ и нозѣ свои вередихъ, въ юности своєй вередихъ, не блюдя живота своєго, не щадя головы своєя. Єже было творити отроку моєму, то самъ єсмь сътворилъ дѣла, на войнѣ и на ловѣхъ, ночь и день, на зною и на зимѣ, не дая себѣ упокоя. На посадьникы не зьря, ни на бирича, самъ творилъ єсмь что́ было надобѣ; весь нарядъ и въ дому своємъ, то я творилъ єсмь, и въ ловьчихъ ловьчій нарядъ самъ єсмь держалъ, и въ конюсѣхъ, и о соколѣхъ и о ястрябѣхъ. Тоже и худаго смерда и убогыя вдовица не

> далъ єсмь сильнымъ обидѣти, и церьковнаго наряда и службы самъ єсмь призиралъ (=доглядав).

Як бачимо, та рука, що навикла до шаблї найбільше, не згірше вправляється й з пером, даючи поруч практичної науки повні драматизму й живости малюнки. Мова, може, не бездоганна з погляду стилїстики, пересипана проте щиро народніми виразами (Половцї, напр., „облизахуться на насъ аки волцы“) та словами й формами з живої народньої розмови, що й досї збереглись на Українї („вирій“, „хреститися“, „без сорома“, „ло́ви“, „пуща“ і т. п). Коли одкинути деякі умовні прикмети византійських зразків, то „Грамотиця“ Мономахова була вже відгуком цїлком живого життя і з цього погляду перший світський твір нашого письменства варт великої уваги.

Ще далї од релїгійного письменства старих часів стоїть досить загадковий і невідомого автора твір, що дійшов до нас під назвою „Даніила Заточника моленіє“ (пам'ятка першої половини XIII в.). Вийшов він із тих само княжо-дружинних кругів, що й попередній, і на підставі популярної традиції прикладається до якогось ніби-то засланця, Данила на ім'я, що хотів своїм „моленієм“ вернути собі втрачену з невідомих причин ласку княжу. Кінчається байкою, що нагадує грецьку легенду про перстінь Полїкрата. „Сія словеса азъ Даніилъ писахъ въ заточеніи на Бѣлоозерѣ, и запечатавъ въ воску, и пустихъ во єзеро, и веемъ рыба пожре и ята бысть рыба рыбаремъ, и принесена бысть ко князю и нача ее пороти, и узрѣ князь сіє написаніе, и повелѣ Даніила свободити отъ горькаго заточенія“. Додаток це, видима річ, пізнїший, бо не міг же засланець, пишучи своє благання, знати про той ефект, що викличе воно, діставшись через таку оригинальну почту до князя. Та й самий зміст „Моленія“ нічим не ствержує наведеного кінця: нї про якого засланця в йому нема мови, і видимо байку приточено тільки на те, щоб заінтригувати й більш зацікавити читачів. З „Моленія“ видко, що автором його був звичайний у ті часи аматор „книжного почитанія“,—„азъ бо аще не во Афинахъ ростохъ, ни у философъ учихся, но быхъ падая по книгамъ, аки пчела по различнымъ цвѣтомъ: оттуду избираю сладость словесную, совокупляя мудрость, яко въ мѣхъ воду морскую“. Цї слова проливають світ на характер і завдання твору. Очевидно, якийсь книжник, бажаючи висловити свої думки („да разверзу въ притчахъ гаданія своя“) просто склав на зразок популярної „Пчели“ збірку тієї „сладости словесныя“ в формі афоризмів та приказок („мірскихъ притчъ“) про всякі життьові справи—про княжу власть, про багацтво та бідність, про розум і нерозум, про жіноцтво і т. и. В ті часи, коли люде дуже були цікаві на всякі притчі та моралїстичні оповідання, така збірка, до того ж прикрашена ефектним оповіданням про самого автора, повинна була робити враження. Та автор черпає свою мудрість не з самих книг, на які часто й посилається, але безперечно чимало бере просто з устного джерела, записуючи ті ходячі правила життьової мудрости, які міг чути кругом себе. „Ржа ѣсть желѣзо, а печаль человѣку умъ отъимаєтъ“, „всякъ человѣкъ хитритъ и мудритъ о чужой бѣдѣ, а о своєй не можетъ промыслити“, „безумнаго пославъ, и самъ по немъ не лѣнися ити“, „не сѣй жита на браздахъ на мокрыхъ“ ,„не моря уполовникомъ (=ополоником?) выліяти“, „зла не видавши, добра не постигнути“, „луче трясцею болѣти, ни со злою, съ нелюбою женою жити“—ці й инші такі афоризми не що, як народні прислів'я, до яких дуже легко можна добрати мало не буквальні варіяції з сучасного скарбу народної мудрости. З другого боку, служивши, як видко, при княжому дворі (згадується тут „дворянин“, як окрема категорія людности), автор не зумів удержатися в незалежному тоні справжнього философа та мораліста, і в його афоризмах часто прочувається бажання догодити сильним світа сього, та́ двораціька звичка, що золотить підлещуванням свої речи про вищих і гірчить зневагою про нижчих. Принаймні дуже цікаво понижений епітет „рабъ твой,“ коли автор обертається до князя, або Молчалинський афоризм, що „добра пса князи и бояре любятъ“—поставити поруч ось такої думки про нижчих: „Не лѣпо бо усерязь въ ноздри свиніи, ни на холопѣхъ добрый портъ. Аще бо котлу золоты кольца во ушію, но дну єго не избыти черности и жженія єго, тако и холопу: аще паче мѣры гордилъ и буялъ, но укора єму своєго не избыти—холопія имени.“ Автор, видко, дуже добре розуміє психологію „людей нашого круга“ і вміє на ній награвати. Тим то його твір наближається вже до зразків великопанської літератури, на забаву сильним призначеної, з її невідлучною прикметою—зневагою до всього, що до „нашого круга“ не належить, що стоїть у фундаменті соціяльної пирамиди й не може пишатись добрим родоводом, несучи до віку, на погляд вельможних книжників, ганьбу „холопія имени.“ Лемент двораціького философа з цього погляду дуже цікавий, бо на́-віч показує нам той громадський ро́склад, на який вже встигла була розжитися стара Русь, і дає цікавий зразок класової психології тогочасної аристократії.

Хоч як письменні люде в старовину одхрещувались од живого життя, тікаючи за манастирські мури, в печери або під захисток абстрактного моралізування—життя й там їх знаходило і накладало на їхню психологію свої виразні ознаки. Та сама, напр., народня поезія, яку святобожні книжники трактували за диявольське насіння на пагубу людям, непомітно для самих авторів і проти їх волі втискувалася в книжні розумування й закрашала їх собою, роблячи цікавими пам'ятками народніх дум і потреб данного часу. Не встереглося од цього впливу навіть щиро-церковне письменство, як казання, то що вже говорити про инші твори, які з самої природи своєї не могли замкнутися в тісні межі церковних інтересів. До таких належать наші старі літописи, одна з самих надзвичайних пам'яток, якими озивається тепер перед нами старий, давно оджитий і примерхлий світ.

Літописи з самої природи своєї належать до творів історичних,—це „цілий архив нашої історіографії,“ як влучно схарактеризував їх проф. М. Грушевський. Але велику ціну наші давні літописи мають не тільки як історичне джерело: це й надзвичайної ваги літературний твір, або—краще сказати—цілий збірник літературних творів ріжних авторів і навіть ріжних часів, результат колективної праці багатьох особ чи може й поколіннів, тільки поданий нам під одним спільним заголовком: „Се повѣсти временьныхъ дѣй, откуду єсть пошла Руськая земля, кто въ Києвѣ нача первѣє княжити и откуду Руськая земля стала єсть.“ Як результат колективної праці людей, що не самими історіографичними завданнями цікавились, літопис зробився — знов беремо влучний епітет у нашого історика—„правдивим архивом нашого старого письменства,“ що дав притулок на своїх сторінках і схоронив од загибелі багато такого, що до історіографії безпосередно не належить, але тим краще і повніше малює дух епохи, її змагання й напрям, її потреби й турботи. Роспочатий під безперечним впливом византійської історіографії, отих хронік та хронографів, літопис наш швидко визволився з мертвущих обіймів византійщини і перед нами, далекими нащадками, зберіг життя тих часів з їх кипучою боротьбою та інтенсивною творчістю у всяких сферах. Коли наші літописи рівняти з сучасними чи навіть пізнішими аналогичними пам'ятками инших народів, то літературну перевагу їх стане одразу видко. Не дурно ж батько російської історіографії Шлецер так був захоплений літописом, що не вагаючись назвав його „памятникомъ феноменальнымъ.“ І не тільки талановитістю індивидуальною визначається наш літопис,—у йому одбились і національні риси авторів, що в гурті дають живий образ тієї землі й того народу, про дії якого вони оповідають. Це ставить літопис у ряду найцінніших літературних пам'яток нашої старовини.

Давня літературна традиція автором літопису вважала ченця Нестора („Нестера-черноризьця“). Але історична критика розбила цю традицію і встановила погляд на літопис, як на працю колективну. Працювали над ним і ченці по своїх манастирях, і люде світські, що при княжих дворах свідомо дбали про те, щоб „наша слава не пропала“, то-б-то на пам'ять потомним поколінням перейшли дії рідної країни. Дійшов до нас літопис у кількох списках (найдавніший список Лаврентієвський, р. 1377), але найбільшу для нас вагу має Іпатський (списаний коло р. 1425), хоч знайдений у Іпатському манастирі в Костромі, але з такими яскравими слідами свого південного походження, що безперечно міг у такій формі скластись тільки на Україні. Що до змісту, то літопис наш роспадається на три частини: літопис Початковий або Несторів обіймає події, кінчаючи роком 1111-м, Київський—до р. 1201-го і Галицько-волинський—до р. 1292, на якому вривається цей цикл літописних оповіданнів. Перші дві частині цієї історичної трилогії розкладають події по роках, оповідаючи, що́ кожного року сталося; Галицько-волинський літопис дає вже спробу прагматичного оповідання і свідомо його додержує на тій підставі, що „хронографу нужа єсть писати все и вся бывшая, овогда же писати в передняя, овогда же воступати в задняя“. Простота, безпосередність, щира теплота й наївність Початкового літопису зміняється докладністю й живістю Київського; Галицько-волинський визначається надзвичайно поетичним колоритом, пластикою, майстерними описами й портретами, виробленим стилем, що показує наслідки якоїсь літературної школи. Національна вдача авторів проблискує дуже часто з сторінок літопису; запашним „духом степу“, мовляв Веселовський, віє од деяких його епізодів. Це все ставить наш літопис дуже високо з літературного погляду, особливо коли рівняти його до північних літописів. Таке порівнання майстерно зробив російський історик Соловйов і слова такого авторитетного свідка можуть бути кращою рекомендацією нашому літописові. „Тяжекъ становится,—пише Соловйов,—для историка его трудъ въ XIII и XIV вѣкѣ, когда онъ остается съ одною Сѣверною лѣтописью; появленіе грамотъ, число которыхъ все болѣе и болѣе увеличивается, даетъ ему новый богатый матеріалъ, но все не восполняетъ того, о чемъ молчатъ лѣтописи,—а лѣтописи молчатъ о самомъ главномъ: о причинахъ событій, не даютъ видѣть связи явленій. Нѣтъ болѣе живой, драматической формы разсказа, къ какой историкъ привыкъ въ Южной лѣтописи; въ Сѣверной лѣтописи дѣйствующія лица дѣйствуютъ молча; воюютъ, мирятся, но ни сами не скажутъ, ни лѣтописецъ отъ себя не прибавитъ, за что они воюютъ, вслѣдствіе чего мирятся; въ городѣ, на дворѣ княжескомъ ничего не слышно,—все тихо; всѣ сидятъ запершись и думаютъ думу про себя; отворяются двери, выходятъ люди на сцену, дѣлаютъ что-нибудь, но дѣлаютъ молча. Конечно,—поясняє історик,—здѣсь выражается характеръ эпохи, характеръ цѣлаго народонаселенія, котораго дѣйствующія лица являются представителями; лѣтописецъ не могъ выдумывать рѣчей, которыхъ онъ не слыхалъ; но, съ другой стороны, нельзя не замѣтить, что самъ лѣтописецъ не разговорчивъ, ибо въ его характерѣ отражается также характеръ эпохи, характеръ цѣлаго народонаселенія; какъ современникъ, онъ зналъ подробности любопытнаго явленія, и однако записалъ только, что „много нѣчто нестроеніе бысть“... „Разсказъ южнаго лѣтописца,— додає Соловйов на иншому місці,—наоборотъ отличается обиліемъ подробностей, живостью, образностью, можно сказать—художественностью; преимущественно Волынская лѣтопись отличается особеннымъ поэтическимъ складомъ рѣчи: нельзя не замѣтить здѣсь вліянія южной природы, характера южнаго народонаселенія“. Трудно додати щось до цієї мистецької характеристики, але не вадить зробити з неї деякі висновки. Не індивидуальна тільки талановитість авторів, а й якісь ширші причини надали нашому літописові його високі літературні прикмети. Серед тих причин безперечно національну вдачу того народу, про дії якого він оповідає, треба поставити на першому плані.

З‘особна літопис величезну має вагу в історії письменства тим, що зберіг у собі дуже багато чисто літературних творів. Не кажучи вже про такі окремі вставки, як напр. згадана „Грамотиця“ Мономахова, маємо тут багатющу збірку легенд, переказів, уривків з пісень, прислів‘їв і инших таких художніх творів, що тільки вставленими в літопис шматочками з утраченого цілого подоходили до нас. Властиво літописне оповідання про початок Київської держави мало не все цілком складено з таких легенд (про апостола Андрія на Русі, про осаду Київа, смерть Олега, помсту Ольги, деякі оповідання про Володимира, як от про білгородський кисіль або заснования Переяслава). На зразок подаю тут кілька таких легендарних оповіданнів.

Ось оповідання про подорож апостола Андрія на Русь.

> Днепръ втечет в Понтескоє море треми жерелы, иже море словеть Рускоє, по нему же училъ святый апостолъ Андрѣи братъ Петровъ. Якоже ркоша, Андрѣю учащю в Синопии, пришедшю єму в Корсунь, увидѣ, яко ис Корсуня близъ устьє Дьнѣпрьскоє, и въсхотѣ поити в Римъ, и приде въ устьє Днепрьскоє и оттолѣ поиде по Днѣпру горѣ и по приключаю приде и ста подъ горами на березѣ. И заутра въставъ рече к сущимъ с нимъ ученикомъ: „видита горы сия? Яко на сихъ горахъ въсияєть благодать Божия, имать и городъ великъ быти и церкви мьногы имат Богъ въздвигнути“. И въшедъ на горы сия и благослови я и постави крестъ, и помолився Богу, и слѣзе с горы сея, идеже послѣже бысть Києвъ. И поиде по Днѣпру горѣ и приде въ Словены, идеже нынѣ Новгород; и видѣвъ люди ту сущая, какъ ихъ обычаи и како

> ся мыють и хвощются, и удивися имъ. И иде въ Варягы и приде в Римъ, исповѣда єлико научи и єлико видѣ, и рече имъ: „дивно видѣхъ землю Словеньску; идущю ми сѣмо, видѣхъ банѣ древяны, и пережьгуть я велми и съвлекутся и будуть нази и обольются мытелью и возмуть вѣникы и начнуть хвостатись и того собѣ добьют, одва вылѣзуть ле живы; и обольются водою студеною и тако оживут. И тако творять по вся дни, не мучими никымже, но сами ся мучать и творят не мытву себѣ, а мученьє. И се слышавше дивляхуся.

Дивно було, очевидно, не святому Андрієві, а нашим прадідам з північно-руської парні, якої вони сами не знали. Це колоритне оповідання з його добродушним глузуванням з чужих звичаїв показує, до якої давнини доходять теперішні побутові одміни України од Великоросії.

Ось іще оповідання про заснования Переяслава.

> Иде Володимиръ на Ховраты. Пришедшю же єму с воины Хорватьскои, и се Печенѣзѣ придоша по онои сторонѣ от Сулы. Володимеръ же противу имъ и усрѣтѣ я на Трубеши над броду, кдѣ нынѣ Переяславль, и ста Володимеръ на сеи странѣ, а Печенѣзѣ на онои и не смѣяху си на ону сторону и они на сю сторону. И приѣха князь Печенѣскыи к рѣцѣ и возва Володимира и рече єму: „пусти ты свои мужь, а я свои, да ся борета; да аще твои мужь ударить моимъ, да не воюємся за три лѣта и разыдошася разно; аще ли нашь мужь ударить вашимъ, да воюємь за три лѣта“. Володимеръ же, пришедъ въ товары, посла по товаромъ бирича глаголя: „нѣтуть ли такаго мужа, иже бы ся ялъ с Печенѣжаниномъ?“ И не обрѣтеся никдѣ же и заутра приѣхаша Печенѣзѣ а свои мужь приведоша, а наших не бысть. И поча тужити Володимѣръ, посылая по всимъ воємь своим. И приде єдинъ мужь старъ к нему и рече єму: „княже, єсть у мене єдинъ сынъ дома меншии, а сь четырми єсмь вышелъ, а онъ дома. От дѣтьства си своєго никто имъ ударилъ. Єдиною бо ми сварящю, оному же мнущю усньє и разгнѣвася на мя, преторже черевии руками“. Князь же се слышавъ и радъ бысть и посла по нь борзо и приведоша и ко князю и князь повѣда єму вся. Сьи же рече: „княже, не вѣмь могу ли с него,—да искусите мя. Нѣтуть ли вола велика и силна?“ И налѣзоша волъ силенъ и повелѣ раздражити вола; и возложи нь желѣзо горяче и пустиша вола. И побѣже волъ мимо нь и похвати вола рукою за бокъ и выня кожю с мясы, єлико єму рука я. И рече єму Володимѣръ: „можешь ся с нимъ бороти.“ И на завтрѣє придоша Печенѣзѣ и почаша звати: „вѣльможа, се нашь доспѣлъ“. Володимѣръ же повелѣ тои ночи облѣщися въ оружьє. И выпустиша Печенѣзи мужь свои и бѣ превеликъ зѣло и страшенъ. И выступи мужь Володимѣрь и взрѣвъ Пе-

> ченѣжинъ и посмѣяся, бѣ бо средний тѣломъ. И размѣривше межи обѣима полкома, и пустиша я к собѣ, и ястася крѣпко, и вдави Печенѣжинина в руку до смерти, и удари имь о землю. И вьскликоша Русь, а Печенѣзѣ побѣгоша, а Русь погнаша по нихъ, сѣкуще их, и прогнаша их. Володимѣръ же рад бывъ и заложи городъ на броду томь и нарче Переяславль, зане перея славу отрокъ.

Аналогичне оповідання й досі живе в устах народа в формі лєгенди про Кирила Кожем'яку (надрукував Куліш у II-му томі „Записокъ о Южной Руси"),—тільки що замість Печеніжина Кирило б'ється з змієм, що сидів під Київом та брав з киян окуп хлопцями й дівчатами. Але не вважаючи на казковий елемент, дух лєгенди той самий, що і в літописному оповіданні.

Наведу ще один коротенький епізод з літопису,—той самий, од якого ще чутно „духом степу", як казав академик Веселовський.

> (Князь Роман) устремилъ бо ся бяше на поганыя яко и левъ, сердитъ же бысть, яко и рысь и губяше, яко и коркодилъ, и прехожаше землю ихъ, яко и орелъ, храборъ бо бѣ, яко и туръ. Ревноваше бо дѣду своєму Мономаху, погубившему поганыя Измаилтяны, рекомыя Половци. Изгнавшю Отрока во Обезы за Желѣзная врата, Сърчанови оставшю у Дону рыбою ожившю. Тогда Володимерь Мономахъ пилъ золотымъ шеломомъ Донъ, и пріємшю землю ихъ всю и загнавшю оканьныя Агаряны. По смерти же Володимерѣ, оставъшю у Сырьчана єдиному гудьцю же Ореви, посла и во Обезы, река: „Володимеръ умерлъ єсть, а воротися, брате, поиди в землю свою. Молви же єму моя словеса, пой же єму пѣсни Половецкия; оже ти не восхочеть, дай єму поухати (=понюхати) зелья, именемь євшанъ". Овому же не восхотѣвшю обратитися, ни послушати, и дасть єму зельє. Оному же обухавшю и восплакавшю рче: „Да луче єсть на своєи землѣ костью лечи, инели на чюже славну быти". И приде во свою землю.

Безперечно в цьому уривкові маємо окрушину з тієї дружинної поезії, якої мало не одинокою цілою пам'яткою лишилось „Слово о полку Игоревѣ". Навіть у літописному перекасі ясно чується ритмична основа оповідання *), не кажучи вже про загальний поетичний склад його і глибокий зміст, що—мовляв новітній поет—„зворушує у серці найсвятіші почування":

---

*) Спробу реставрації вірша в цьому оповіданні зробив Ю. Тиховський—див. статю „Прозою или стихами написано „Слово о полку Игоревѣ", Київ, 1893, стор. 21—22.

Між рядками слів таїться
В нім якесь пророкування.
І воно живить надію,
Певну віру в ідеали
Тим, котрі вже край свій рідний
Зацурали, занедбали (М. Вороний—„Євшан-зілля“).

Але поруч чисто літературного значіння, літопис безперечно мав і величезну громадську вагу своєю, коли по теперішньому говорити, публіцистичною стороною. Час, коли складався наш літопис, у громадському житті старої Русі визначався формуванням держави, розвитком її форм і боротьбою за них як у середині держави, так і по-за нею. Така, як літопис, праця, що в ній тріпотів живчик мінливого життя, не могла обмежитись тільки на фактичних відомостях, а повинна була й ідейно освітлювати події з якого-небудь Standpunkt'а. І такий Standpunkt у авторів нашого літопису безперечно був і виявлявся він у гарячій любові літописців до своєї рідної землі, що червоною ниткою проходить од перших і до останніх карток її. Вже з самого початку, ставлючи собі завдання вияснити, „откуду Руськая земля стала єсть“, літопис бере на себе повинність сформулувати саме розуміння тієї „Руської землі“ на цілому її просторі, незалежно од тих тісних та ворожих кліточок, на які поділила її удільна система. І цю повинність літопис виконав; автори літопису підіймаються над своїм місцевим патріотизмом і доходять до того широкого, з громадського боку, погляду, що примиряє потреби цілої землі, болить її болями, радіє її радощами. Цим літопис не тільки задовольняв цікавість читачів, даючи їм відомости про рідний край, але разом виявляв і творив певну ідеологію, що всю тодішню землю руську вважала за одне тіло, а удільних князів тільки за натуральних заступників окремих частин у тій оригинальній федеративній одиниці-землі. Як щось ціле, раз-у-раз літопис протиставляє рідний край „поганим“; сумує він і над тими вічними усобицями лютими та хатніми чварами, що ними „расхищали“ князі рідний край свій. Ідеал згоди й єднання очевидно стояв перед колективним літописцем і тоді, коли він любовно спиняється на блискучій постаті князя-авантюриста з його „да не посрамимъ земли Рускиє“; і тоді, коли миротворствує з Володимиром Мономахом: „отци и дѣды наши соблюдоша Русьскую землю, а мы ю хочемъ погубити“, з погрозою, що як повстане брат на брата, то „погыбнеть земля Русьская“; і тоді, коли з болем у серці бачить, як чужоземці-вороги користуються з князівських усобиць і пустошать та плюндрують рідну землю. Літописові довелось констатувати й тяжкі наслідки тих усобиць, що виявились лихоліттям татарським, і слова волинського літописця: „о злѣе зла честь татарская!“ не були в його устах тільки патетичним вигуком. На тяжких часах уривається наш старий літопис. Стара державна система довела батьківщину до краю безодні, давній центр землі руської—Київ з околицями—занепав, занепало й культурне життя, а спереду не було нічого ясного, опріч національної свідомости, що довела до боротьби за народню справу в пізніших часах. І літопис з своєю ідеологією єдиної руської землі був одним із перших віщунів тієї свідомости. Разом з тим він показував і той живий зв‘язок, що протягнувся між старою Руссю і пізнішими часами через прірву темного часу XIII—XIV вв...

Перед нами пройшло чимало пам’яток старого письменства. Вони дають образ тих літературних інтересів, якими жили наші прадіди, того духового пóкорму, яким живився ряд поколіннів. Ці літературні пам‘ятки не мали, правда, на меті чисто-літературних завданнів, то-б-то не були в справжньому розумінні літературою художньою, що хоче впливати на почуття читачів образами, натхненням творчости. Вони мали иншу, чисто практичну мету, і коли великою частиною задовольняли й літературні інтереси, то робили це між иншим, по дорозі, незалежно від авторських замірів. Тим часом, старе наше письменство безперечно мало в собі й чисто літературні твори, зразок яких зберегло для нас незабутне „Слово о полку Игоревѣ“; традиція тих часів донесла до нас і кілька прізвищ творців слова, яких слава греміла в старовину. Так, у літопису вже маємо—досить неясну, правда—звістку про „славутного пѣвця Митусу, древле за гордость не восхотѣвша служити князю Данилу“,—за це його „раздраного, акы связанаго, приведоша“ *).

---

*) Костомаров у своїй поезії «Співець Митуса» малює нам цього давнього поета великим громадянином рідної землі, сатириком, що піснями своїми роскриває нелад у сучасному громадському устрою.

Кріпший за всіх в Перемишлі співець славутний Митуса.
Шаблі не носить співець і грудей щитом не вкриває,—
Піснями сипле на князя, гострими ніби стрілами,
Піснями люд стурбував і хіть до війни підливає.
Красних не хвалить дівиць Митусина пісня шалена,
Мирного людям життя не пророчить, не гріє одваги
На супостата,—усобиці й смути та пісня виводить.

Приведений перед князя не скорився Митуса, а ось яку проспівав йому пісню:

Ріжтесь, кусайтеся, бийтесь, попілом Русь посипайте,
Пийте братерню кров, умивайтесь сльозами народу;
От до вас добрана пісня,—иншої вам не почути.
Що вас спиняти, що вам співати? Шкодá, опізнились!
Помста за помсту, кара за кару, лихо за лихо!
Кончились віки, зілля сухеє вогонь поїдає
Хай поїдає! Хай пропадає Русь із князями!
Боже прокляття чорними хмарами висить над нею;
Хмари згустіють, віки пролинуть, і знов, хоч не скоро,
Знову розгонить яснеє сонце туман віковічний.
В той час-годину инших пісень співці заспівають,
Иншим князям, та не вам, иншому руському люду.

Максимович гадає, що Митуса був попросту церковним співцем у Перемиського єпископа, а не поетом,—див. „Замѣтку о словутномъ пѣвцѣ Митусѣ“ („Основа“, 1861, VI; „Собраніе сочиненій“, т. I).

Так само нічого певного не знаємо й про другого великого поета старих часів, „віщого“ Бояна. Як видно з „Слова о плъку Игоревѣ“, на сучасників твори Боянові справляли величезне враження, і автор „Слова“ не тільки характеризує поетичну манєру свого славного попередника, а й подає зміст його пісень, подекуди навіть окремі уривки з них. Починаючи свою поему „по былинамъ сего времени“, невідомий автор „Слова“ разом з тим спиняється і на „замышленію Бояню“, то-б-то на його поетичній манєрі. Всім відоме це класичне місце з „Слова“: „Боянъ бо вѣщій, аще кому хотяше пѣснь творити, то растѣкашется мыслію по древу, сѣрымъ вълкомъ по земли, шизымъ орломъ подъ облакы. Помняшеть бо речь първыхъ временъ усобіцѣ, тогда пущашеть 10 соколовъ на стадо лебедѣй: который дотечаше, та преди пѣснь пояше: старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю предъ пълки Касожьскыми, красному Романови Святъславличу. Боянъ же, братіє, не 10 соколовъ на стадо лебедѣй пущаше, нъ своя вѣщія пръсты на живая струны въскладаше,—они же сами княземъ славу рокотаху“. Автор „Слова“ наче вагається перед важким своїм завданням—скласти „пісню“ своєму героєві, і знов згадує Бояна: „О Бояне, соловію стараго времени! абы ты сія плъкы ущекоталъ, скача, славію, по мыслену древу, летая умомъ подъ облакы, свивая, славію, оба полы сего времени, рища въ тропу Трояню черезъ поля на горы“. А ось і дві „припѣвки“ Боянові, на які посилається той же автор „Слова“.

Ни хытру, ни горазду,
Ни птичю горазду
Суда Божіа не минути.

—

Тяжко ти головѣ
Кромѣ плечю,
Зло ти тѣлу
Кромѣ головы.

Ото й усе, що дійшло до нас про того „соловія стараго времени“, що, як видко, славен був серед сучасників. Був це натхненний співець, представник тієї дружинної поезії княжих часів, що повинна була процвітати в старовину між освіченішими елементами тодішнього громадянства. Свої твори він очевидно співав, приграючи на якомусь струнному струменті, на зразок пізніших кобзарів та бандуристів.

Безпосереднім наступником Бояновим, що, як ми бачили, сам себе зв'язує з поетичними традиціями „соловія стараго времени“, хоча творить вже й „по былинамъ“ свого часу—був автор „Слова“, єдиної цілої пам'ятки дружинної поезії старих часів. „Слово“ дійшло до нас у дуже несправній редакції досить пізнього списка, зробленого десь певне на півночі, в свій час зле відчитаного і тепер на-віки втраченого.*). Але навіть у чужій одежі північної копії „Слово“ зберегло стільки специфично українського колориту, що вже перші дослідники старого письменства ані трохи не вагалися, що ця поема могла повстати тільки на українському ґрунті. Куліш уже просто зве „Слово“ думою, зазначуючи схожість у поетичних засобах і манєрі між „Словом“ та пізнішими українськими думами. Максимович перекладає „Слово“ на мову України, „которой принадлежали и творецъ пѣсни, и ея герой, князь Новгородъ-Сѣверскій“, і складом українських пісень, „состоящихъ съ нею въ ближайшемъ и прямомъ родствѣ“. Це „родство“ притягало й багатьох инших українських письменників, і ні один певне твір не має стільки перекладів на сучасну нашу мову, як це „Слово“ **). І своїм змістом та формою, великою красою поетичною та дужим громадянським настроєм воно так високо здіймається над усією літературною спадщиною старих часів, що справді цілком заслуговує такої уваги. Вже самий факт істновання „Слова“ кидає ясний промінь світла на нашу стару поезію, одкриваючи широкі перспективи на ту далеку давнину.

Змістом для „Слова“ послужила нещаслива пригода з князем Ігорем під час походу на половців року 1185,—докладніше кажучи, виряжання в похід, битва з половцями, полон князя й поворот його до рідного краю. „Слово“ зложив, як видко, хтось із сучасників події, певне навіть з участників того нещасливого походу й по гарячому сліду, не раніше й не пізніше, як р. 1187, бо саме тоді вернувся Ігорь з полону, а князь Ярослав Осмомисл, що помер того ж року, ще живий був. Та хто б не був незнаний на ім'я автор, „Слово“ його виявляє і великий индивидуальний талант, і істновання в ті часи на Україні цілої школи літературної з виробленою техникою, стилем і традиціями. Читаючи навіть тепер це „Слово“, до того ж у попсованій редакції, почуваєш усю його красу надзвичайну, його високу образність, кований стиль, подекуди ясно ритмичний, влучні вирази й класичні характеристики. Ось, напр., картина виряжання в похід.

> Комони ржуть за Сулою, звенить слава в Кыєвѣ;
> Трубы трубятъ в Новѣградѣ; стоятъ стязи в Путивлѣ;

---

*) Єдиний рукопис „Слова“ з XVI-го, мабуть, віку загинув під час пожежі в Москві р. 1812. Осталась тільки копія з того рукопису, зроблена для цариці Катерини II.

**) Мені відомі - друковані й недруковані—переклади оцих авторів: Шевченка, О. Левицького, Шашкевича, Вагилевича, Максимовича, Дідицького, Федьковича, Шейковського, Огоновського, Партицького, Руданського, Кендзерського, Навроцького, П. Мирного і Щурата. Не можна бути цілком певним, що нема й ще инших перекладів.—Див. у Огоновського—„Історія литературы рускои“, ч. I, стр. 72—76.

Игорь ждетъ мила брата Всеволода.
И рече єму Буй Туръ Всеволодъ:
„Одинъ братъ, одинъ свѣтъ, свѣтлый ты Игорю,
Оба єсвѣ Святъславличя;
Сѣдлай, брате, свои бръзыи комони,
А мои ти готови, осѣдлани у Курьска на переди;
А мои ти Куряне свѣдоми кмети,
Подъ трубами повити, подъ шеломы възлелѣяны, конець копія вскормлени,
Пути имъ вѣдоми, яруги имъ знаєми,
Луци у нихъ напряжени, тули отворени, сабли изъострени,
Сами скачуть, акы сѣрыи влъци въ полѣ,
Ищучи себѣ чти, а князю славѣ.

Вся природа живе в „Слові“, вся вона бере участь у подіях і переживаннях людських:

Влъци грозу въсрожать по яругамъ,
Орли клектомъ на кости звѣри зовуть,
Лисици брешуть на чръленыя щиты,—

все ніби тягнеться в похід за військом, прочуваючи поживу і здобич багату. А коли було по битві вже, або, як образно каже „Слово“—„пиръ доконьчаша храбрыи Русичи: сваты попоиша и сами полегоша за землю Русьскую“, то знов же вся природа озвалася жалем:

Ничеть трава жалощами,
А древо съ тугою къ земли приклонилось.

Степовою, невстриманою, як море широкою поезією віє з цілого оповідання, що переривається час од часу натхненними рефренами: „О Русьская земле! уже за шеломенемъ єси!“ або закликом до князів, щоб вони повстали і помстились „за землю Русьскую, за раны Игоревы, буяго Святъславлича“.

Так само великого поета руку знати, коли автор обертається до психології людської. І тут він знаходить слова, що йдуть просто від серця художника до читачевого серця і зв'язують їх міцно одним почуванням—туги, а чи радощів. Так, коли „невеселая година встала“, що військо руське полягло в степу —

Жены Русьскія восплакашась, а ркучи:
„Уже намъ своихъ милыхъ ладъ
Ни мыслію смыслити, ни думою сдумати, ни очима съглядати,
А злата и сребра ни мало того потрепати“.
А взстона бо, братіє, Кыєвъ тугою, а Черниговъ напастьми;
Тоска розліяся по Русьской земли,
Печаль жирна тече средь земли Русьскыя.

Це, скажемо так, колективний відгомін нещасливої битви з половцями. А ось індивидуальні переживання жінки, що втратила милого,—отой славний „плач Ярославни", відомий певне кожній інтелігентній людині з перекладів.

Ярославнинъ гласъ слышить;
Зегзицею незнаєма рано кычеть:
„Полечю, рече, зегзицею по Дунаєви,
Омочю бебрянъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ
Утру князю кровавыя єго раны на жестоцѣмъ єго тѣлѣ".
Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на забралѣ, а ркучи:
„О вѣтре, вѣтрило! чему, господине, насильно вѣєши?
Чему мычеши хиновьскыя стрѣлкы на своєю нетрудною крилцю на моєя лады вои?
Мало ли ти бяшеть горъ подъ облакы вѣяти, лелѣючи корабли на синѣ морѣ?
Чему, господине, моє веселіє по ковылію розвѣя?"
Ярославна рано плачеть Путивлю городу на заборолѣ, а ркучи:
„О Днѣпре-Словутичю! ты пробилъ єси каменныя горы сквозѣ землю Половецкую;
Ты лелѣялъ єси на себѣ Святославли насады до пльку Кобякова:
Взлелѣй, господине, мою ладу ко мнѣ,
Абыхъ не слала къ нему слезъ на море рано".
Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на забралѣ, а ркучи:
„Свѣтлоє и тресвѣтлоє слъньце! всѣмъ тепло и красно єси:
Чему, господине, простре горячюю свою лучю на лады вои?
Въ полѣ безводьнѣ жаждею имъ лукы съпряже,
Тугою имъ тулы затче?"

Хиба тільки українські пісні жіноцькі з такою вимовною красою вміють виявити безмежну тугу по милому, як оцей невміручий плач-тужіння Ярославни. Самий стиль у „Слові" міняється, передаючи найтонші одтінки людських переживаннів. Ось якими рубаними, короткими, ніби в поспіху складеними реченнями змальовано втікання Ігореве з полону: „погасоша вечеру зари. Игорь спить, Игорь бдить, Игорь мыслію поля мѣрить *) отъ великаго Дону до малого Доньца. Комонь въ полуночи. Овлуръ свисну за рѣкою, велить князю разумѣти. Князю Игорю не быть. Кликну-стукну земля, въшумѣ трава, вежи ся Половецкыя подвизошася." Навіть у словах видко нетерплячку, торопленість і пострах, що не пощастить довести діло до краю: тут ніколи говорити, ніколи стежити за думками й вибірати слова, і вони рвуться немов у пароксизмі, одно óдне поперeжаючи, як і думки втікача. І зараз же, поруч—розмірене, текуче оповідання про втікачів у дорозі: „А Игорь князь поскочи горностаємъ къ тростію и бѣлымъ

---

*) Порівняй вираз із пісні: „Ізорала Марусенька мислоньками поле".

гоголемъ на воду; въръжеся на бръзъ комонь и скочи съ него босымъ влъкомъ и потече къ лугу Доньца, а полетѣ соколомъ подъ мьглами, избивая гуси и лебеди завтраку и обѣду и ужинѣ. Коли Игорь соколомъ полетѣ, тогда Влуръ влъкомъ потече, труся собою студеную росу; претръгоста бо своя борзая комоня.“ Ви на́-віч бачите обох їздців, і кожен з їх має свої власні риси, такі характерні для його, і глибоко в душу западає цей образ шаленої гонитви по безлюдному степу... І коли читач зуміє одволіктися од незвичної мови й призвичаїтись трохи до стародавніх форм—він не одірветься од цієї високої поезії, зазнаючи великої естетичної втіхи. Автор бо знав людську душу і вмів зачепити в ній ті вічнії струни, жадні на всяку справжню красу,—і твір його не спопелів од часу.

Та не тільки великий поет був із незнаного творця „Слова“,—був з його й великий громадянин. Серце його билося в унісон з громадським серцем, боліло його горем та муками. Красу поетичної форми знав він я́к поєднати з тими думками, що—ми вже це з літопису знаємо—повинні були сушити голови кращим синам свого часу в давній Русі. Любов до рідного краю та народу гарячим джерелом б'є з цього дивного твору і вкладає авторові чудові образи, вириває з уст прокльони гніву на людей, що гублять батьківщину. „Уже бо, братіє, невеселая година встала“,—закінчує автор „Слова“ оповідання про перемогу половців, а через віщо?—через усобицю князів. „Рекоста бо братъ брату: се моє, а то моє же; и начаша князи про малоє—„се великоє“ млъвити, а сами на себе крамолу ковати; а поганіи со всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами на землю Русьскую.“ І раз-у-раз автор вертається до цієї болячки, що руйнувала силу рідної землі. Князі, як той Олег - „гореславличъ“, „мечемъ крамолу коваше, и стрѣлы по земли сѣяше“, а з того вродив ро́збрат і гине скрізь життя в княжих крамолах, гинуть люде в розцвіті сили, не чутно ратаїв, тільки гайвороння поле криє, „трупіа себѣ дѣляче“. З ранку до вечора, з вечора до світу літають стріли, гремлять шаблі о шеломи, тріщать коп'я,—„чръна земля подъ копыты костьми посѣяна, а кровію польяна—тучою възъидоша по Русьской земли“. Таку картину спустошення малює нам автор. І то обертається він до князів з покликом: „уже понизить стягы свои, воньзить свои мечи вережени, уже бо выскочисте изъ дѣдней славы: вы бо своими крамолами начасте наводити поганыя на землю Русьскую“; то з тугою згадує давні славні часи,—„о стонати Русьской земли, помянувши пьрвую годину и пьрвыхъ князей“. Благородний патріот, що тверезо й розумно дивиться на події і не тільки їх головою розуміє, але й серцем відчуває—стає перед нами на повен зріст і доповнює величню постать оригінального поета.

„Слово о полку Игоревѣ“ показує, що в ті часи повинна була бути на Русі високо розвинена дружинна поезія, ціла літературна школа з виробленою техникою, з установленими формами, з літературними традиціями. Такої ціни твір не може стояти сам-один, окроме, без попередньої роботи цілих поколіннів,—одно слово, без тієї поетичної атмосфери, що одна тільки сприяє нарожденню талановитих творців. Натяки на істнування такої літературної школи ми маємо і в зразках високої літературної техники в казаннях Кирила Туровського та в Галицько-волинському літопису, і в уламках таких творів, як наведена з літопису пісня про євшан-зілля. Що письменники тієї школи не зв'язували себе темами, можна знати з „Слова о Лазаревѣ воскресеніи“, того голоса світської людини на релігійну тему. Але це все тільки нужденні шматочки літературного надбання тієї школи, уламки дружинної поезії, що випадково викинули на наш беріг розбурхані хвилі після великої життьової бурі. Політична катастрофа, що в половині XIII в. спіткала наші сторони, надовго перервала нитку повільного розвитку, що доти снувалася жваво й енергично, та повернула і письменство наше на новий шлях занепаду й злиденного животіння. З тих уламків, з тих трісочок, що прибились випадком до нашого берега, ми можемо судити, як показувалось ціле письменство, і важко одігнати жаль і досаду з серця, що сталось тàк, як сталося.

Року 1224-го літописець уперше записує звістку про татар—„неслыханную рать, безбожныхъ Моавитянъ“, насланих на Русь „за прегрешеніе кристьянское“. Перша зустріч з ними руського війська кінчилась нечуваною „побѣдою на всі князи Рускыя“, але „ожицая Богъ покаяния кристьянского“, обернув татар назад у степ. Тринадцять років не було про них чутки, як ось р. 1240-го насунула орда знову і „приде Батый Кыеву в силѣ тяжцѣ“. Русь, зруйнована і збезсилена попередніми усобицями та безупинними чварами князів за старшинство, не видержала тяжкої сили. Київ, центр староруської культури, впав, а з ним на довгий час упала й культура. З цього часу найбільша частина теперішньої землі української втратила політичну самостійність, яка верталась иноді потім тільки на короткий час,—і це одбилось на всій історії нашого народу.

На письменстві більше може, ніж де инде. Inter arma silent musae, але не менш того мусять музи мовчати й серед руїн старого й не поновленого ладу, на згарищах сплюндрованих осель, серед загального спустошення й здичавіння. Навіть гірше: не тільки замовкли нові музи а й старі попропадали, бо запропастилися здебільшого й ті здобутки письменства, що дали були попередні часи. Інтерес до письменства падає; в письменстві потроху починає зринати оте „добрословіє“ та „плетеніє словесъ“, що обернуло письменство в словесне фокусництво, а добру літературну школу в роблену манерність. Те, що з'являється під цей темний час нового, новим було тільки хронологично, а по суті відомі з того часу письменники, здебільшого в митрополичому сані, як Кирило, Серапіон, **Кипріян**, **Фотій**, **Григорій Цамблак**—не виходять по-за межі проповідницьких інтересів своїх давніх попередників, та й то роблять це з меншим талантом і більшим одчуженням од живого життя. Життя здрібніло—здрібніло й письменство. А як дуже здрібнів й змизернів тоді інтерес до письменства, видко хоч би з того, що ці часи дали запропаститися майже цілій дружинній поезії попередніх віків. Темний та важкий, безпросвітній час запанував на Україні.

В такому стані українські землі переходять під руку дужчого сусіди. Року 1321-го Київ забрав і прилучив до Литовської держави Гедимин, а потім, р. 1386, Литва і Русь уперше злучилися з Польщею. Власне заснования і зріст Русько-литовської держави, а потім поєднання з Польщею, що росчинило перед Україною двері з західньої Європи, і треба вважати за початок нової доби нашого письменства. Спершу тільки де-не-де проблискує воно окремими вогниками й аж на прикінці XVI в. розгориться вже дужчим полум'ям.

Література:

Пыпинъ А. Н.—Исторія русской литературы, т. I. СПБ. 1907.
Тихонравовъ Н. С.—Сочиненія т. I. Москва, 1898.
Максимовичъ М. А.—Исторія древней русской словесности. Сочиненія, т. III. Київ, 1880.
Котляревскій А.—Древняя русская письменность. Сочиненія, т. IV. СПБ. 1895.
Галаховъ А.—Исторія русской словесности, т. I. Москва, 1894
Порфирьевъ И.—Исторія русской словесности, ч. I. Казань, 1909.
Владиміровъ П. В.—Древняя русская литература кіевскаго періода XI—XIII вв. Київ, 1901.
Келтуяла В.—Курсъ исторіи русской литературы, ч I. СПБ. 1906.
Лепкий Б.—Начерк історії української літератури. Коломия, 1909.
Грушевський М.—Історія України-Руси, т. III. Львів, 1905.
Голубинскій Е.—Исторія русской церкви, т. I. Москва. 1901.
Голубовскій П.—О началѣ русской письменности. „Университ. Извѣстія“. 1895.
Никольскій Н.—Матеріалы для исторіи др.-русской духовн письменности. СПБ. 1907.
Филевскій И.—О духовномъ просвѣщеніи въ древне-Кіевской Руси. „Пошана“, Харьків, 1909.
Щаповъ А.—О способахъ духовнаго просвѣщенія древней Руси внѣ училищъ. Сочиненія, т. I. СПБ., 1906.
Франко Ів.—Апокрифи й легенди з українських рукописів („Пам'ятки укр.-руської мови і літератури“), т. I—V, Львів, 1896—1910.

Пыпинъ А.—Ложныя и отреченныя книги рус. старины. СПБ., 1862.

Тихонравовъ Н. С.—Памятники русской отреченной литературы. Москва, 1863, 1895.

Тихонравовъ Н. С.—Отреченныя книги древней Россіи Сочиненія, т. I. Москва, 1898.

Порфирьевъ И.—Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ. Казань, 1872—73.

Порфирьевъ И.—Апокрифич. сказанія о ветхозавѣтн. лицахъ и событіяхъ по рукописямъ Соловецкой библіотеки. СПБ., 877.

Порфирьевъ И.—Апокриф. сказанія о новозавѣтн. лицахъ и событіяхъ по рук. Соловец. библіотеки. СПБ. 1890.

Калитовський О.—Матеріяли до рускои літератури апокрифичнои Львів, 1884.

Сумцовъ Н.—Очерки исторіи южно-русскихъ апокрифическихъ сказаній и пѣсенъ. „Кіевск. Стар.“, 1887, VI, VII, IX, XI.

Миронъ (Франко).—Къ исторіи южно-русскихъ апокрифическихъ сказаній. „Кіевск. Старина“, 1894, XII.

Миронъ (Франко)—Къ исторіи апокрифическихъ сказаній. „Кіев. Старина“, 1891, XI.

Веселовскій А. Н.—Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ. СПБ. 1872.

Кудринскій Ѳ.—Сказаніе о царѣ Соломонѣ. „Кіевск. Стар.“, 1897, V.

Ящуржинскій Х.—Колядки религіозно-апокрифическаго содержанія, „Кіевск. Стар.“, 1895, XII

Франко Ів.—Псевдо-Матвієве евангеліє... та сліди його в укр-руській літературі. „Записки н. т-ва ім. Шевченка“, т. 35—36.

Сперанскій М. Н.—Славянскія апокрифич. евангелія. Москва, 1895.

Франко Ів.—Откровеніє Св. Степана. „Кіев. Старина“, 1906 VII—VIII.

Владиміровъ П.—Научное изученіе апокрифовъ въ русской литературѣ во второй половинѣ настоящаго столѣтія. „Университетск. Извѣстія“, 1900, II.

Веселовскій А. Н.—Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха.

Веселовскій А. Н.—Опыты по исторіи развитія христіанской легенды.

Франко Ів.—Св. Климент у Корсуні „Зап. н. т-ва ім. Шевченка“, т. 46, 48, 56, 59, 60, 66, 68.

Пыпинъ А.—Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ. СПБ. 1857.

Веселовскій А. Н.—Памятники литературы повѣствовательной (в „Исторіи р. словесности“ Галахова т. I).

Веселовскій А. Н.—Изъ исторіи романа и повѣсти. СПБ. 1886—88.

Клоустон В.—Народні казки та вигадки, їх вандрівки та переміни Переклад А. Кримського. Львів, 1896.

Франко Ів.—Йоасаф і Варлаам, старохристианський духовний роман. „Записки наук. т-ва ім. Шевченка“, т. 8, 10, 18, 20.

Франко Ів.—Піп Іван, Половець Іван Смера і відкрите Тибету (Студії на полі Карп-рус. письм.), „Записки н т-ва ім. Ш“, т. 41.

Адріанова В.—Къ литературной исторіи Палеи. Київ, 1910.

Ждановъ И.—Палея. Сочиненія, т. I. СПБ. 1904.

Кадлубовскій А.—Очерки по исторіи древнерусской литературы житій святыхъ Варшава, 1902

Чаговецъ В.—Преп. Ѳеодосій Печерскій, его жизнь и сочиненія Київ, 1901.

Никольскій Н.—О литературныхъ трудахъ м. Смолятича. СПБ. 1892.

Веневитиновъ М. А.—Хожденіе игумена Даніила въ святую землю въ началѣ XII в, СПБ. 1877.

Шляковъ Н.—О „Поученіи“ Владиміра Мономаха. СПБ. 1900.

Ждановъ И.—Слово Даніила Заточника. Соч. т. I.

Лещенко А.—О моленіи Даніила Заточника. СПБ. 1896.

Будде Е.—О словѣ Даніила Заточника. Сборникъ „Подъ знаменемъ науки,“ Москва, 1902.

Истринъ В.—Былъ ли Даніилъ Заточникъ дѣйствительно заточенъ? Одесса, 1902.

Щурат В.—Слово Даніила Заточника. „Записки наук. т-ва ім. Шевченка“ т. 9.

Сухомлиновъ М.—Изслѣдованія по древней русской литературѣ. СПБ. 1908 (про літопис).

Костомаровъ Н.—Преданія первоначальной русской лѣтописи. Собраніе сочиненій, кн. 5, СПБ. 1905.

Грушевський М.—Нестор і літопись. Збірник „Привіт Ів. Франку“, Львів, 1898.

Грушевський М.—Найдавніша літопись. Екскурс в I т. „Історії України-Руси“. Львів, 1904.

Шахматовъ А.—Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводахъ. СПБ. 1908.

Сушицький Т.—До питання про літературну школу XII в. „Записки Укр. Наук т-ва в Київі“ т. IV.

Максимовичъ М.—Пѣснь о п. Игоревѣ. Собр. соч. т. Ш. Київ, 1880.

Потебня А.—Слово о полку Игоревѣ. Текстъ и примѣчанія. Воронежъ. 1878.

Огоновський О.—Слово о полку Игоревѣ. Текст з перекладом і поясненнями. Львів, 1876.

Партицький О.—Слово о полку Игоревômъ. Текст з перекладом і поясненнями. Львів, 1884.

Барсовъ Е. В.—Слово о полку Игоревѣ, какъ художественный памятникъ. Три тома. Москва, 1887—1890.

Науменко В.—Слово о полку Игоревѣ, какъ памятникъ дружинной поэзіи древней Руси. „Кіевск. Старина,“ 1895, XII.

Владиміровъ П.—Слово о полку Игоревѣ. в I. Київ, 1894.

Коцовський В.—Исторично-літературні замітки до „Слова о полку Игоревѣ.“ Львів, 1893.

Заклинський Р.—Пояснення одного темного місця в „Слові о полку Ігоревім“. Львів, 1906.

Сумцовъ Н.—Нѣкоторыя черты сходства „Слова о п. И.“ съ ю.-слав. старинными пѣснями. „Кіевск. Старина“, 1893, VII.

Тиховскій Ю.—Прозою или стихами написано „Слово о полку Игоревѣ“? Київ, 1893.

Щурат В.—Пісня про поход Ігоря Святославича. Поема XII в. Львів, 1907.

Коршъ Ѳ.—Слово о полку Игоревѣ. СПБ. 1909.

Ждановъ И.—Литература „Слова о полку Игоревѣ.“ Київ, 1880.

Грушевський М.—Нововидані пам'ятки давнього письменства руського. „Записки наук. т-ва ім. Шевченка“, т. 5.

Франко Ів.—Слово О Лазаревѣ воскресеніи. „Записки н. т-ва ім. Шевченка“ т. 35—36.

Яцимирскій А.—Обзоръ новыхъ изслѣдованій и изданій по исторіи русск лит. „Русская Школа,“ 1910, II і III.

олковъ Н. В.—Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ XI—XIV вв. СПБ. 1898.

Розділ II.

Письменство литовсько-польських часів. Початок занепаду.

До русько-литовської держави стара Русь увійшла країною з деяким культурним надбанням і традиціями, якими переважала самих переможців. Як-не-як, а на Русі вже були за попередніх часів зібрані здобутки тогочасної культури, зав'язались добрі початки свого письменства, була вже вироблена літературна мова і манєра, істнували нарешті традиції письмєнства не тільки церковного, на потребу душі спасення, а й світського, що вимовляло, як уміло, про самі найпекучіші потреби і болячки свого часу. Нічого того не було тоді на Литві. Отже не диво, що руські землі почали вести з культурного погляду пéред у русько-литовській федерації, хоча, певна річ, і сами повинні були зазнати великого впливу од нових громадсько-політичних обставин життя. Схилившись перед культурним впливом Русі, литовський уряд не був зв'язаний традиціями старого життя й вироблених форм, тим то приймав той вплив у його сучасних, новіших формах,—і от ми насамперед бачимо, що офиціяльні акти з цього періоду все більше й більше наближаються до живої народньої мови, виробивши навіть особливий канцелярський стиль для всяких урядових документів. Разом з тим і письменство, розвиваючись на старій основі дотатарської доби, приймає в себе дужу народню течію в формах живої мови, спершу білоруської, далі української, і йде все иншим шляхом, ніж на півночі, в землях, що тим часом збірались по-троху коло Москви. З поділом політичним, а потім і церковним, все дужче розвиваються ті етнографичні ріжниці, що й перше позначились були вже досить замітно, і „двѣ русскія народности“ в XIII—XIV вв. вже цілком відокремилися, виливши у ріжні культурнонаціональні типи.*) За „рубежомъ литовскимъ“, ідучи од Москви, починався вже новий світ і „человѣкъ литовскій“, а потім „черкасскій“ в устах московської людности значило те саме, що і всякий инший чужоземець. Одного разу, напр., до царя московського не пущено козацьких послів і кн. Пожарський так виправдувався перед ними: „вы, каже, пришли къ Москвѣ перед постомъ, и въ постъ у великаго государя нашего никакіе послы и иноземцы не бываютъ“. Острах перед українцями доходив, як бачимо, до того, що ними, як і всякими чужоземцями, на Москві просто поскоромитися боялись...

Вже згадано було, що спершу письменство в новому періоді йде по інерції шляхами, протоптаними в старовину; громадянство живиться тією духовою стравою, що зготована була в попередні часи. Але разом з тим практика висунула наперед нові потреби, спершу чисто практичної натури. Руська мова, як більш розроблена, зробилась мовою офиціяльною і на Литві, увійшла в законодатні сфери й дала на староруській правовій основі цілий ряд пам'яток, як усякі князівські грамоти, „Судебникъ“ вел. князя Казиміра (1468 р.), „Статутъ Литовскій“ (1522—1529) і т. и. Статут офиціяльно вже встановляє, що „писарь земський маєть по руску літерами і слови рускими всі листи і позви писати, а не иншим языком і слови“. Тією ж мовою провадились і всякі межинародні дипломатичні зносини не тільки з Москвою, а і з татарами та Молдавією,—надто останньою, бо й там офиціяльною мовою була та ж таки мова руська. Мало не до конця XVI в., до часів Люблинської унії (1569 р.), тяглась отака перевага руського елементу в русько-литовській державі і становище це досить гарно характеризують сучасні вірші:

Польска квітнет лаціною,
Литва квітнет русчизною:
Без той в Полщі не пребудеш,
Без сей в Литві блазнем будеш.

Здавалось, що українському елементові забезпечений буде на завжде його розвиток на власній національній основі, та не так склалося на ділі. Фатальним моментом, що повернув инакше справу, зробилась унія русько-литовської федерації з Польщею: ця політична комбінація, принявши до спілки нового спільника, розбила й стару спілку і потягла за собою цілу низку наслідків ваги надзвичайної в сферах національній, соціяльній та релігійній на Україні.

---

*) Між иншим до XV в. вже цілком зазначилися лексичні й фонетичні прикмети української мови,—напр. старе ѣ вже вимовлялося за і, то-що. Цитуючи старих письменників наших, уживатиму нашого теперішнього правопису.

Національно-політичні рахунки у Русі з Польщею можна помітити ще за старих часів і виявлялись вони майже безупинним антагонизмом та войовницькими замірами і з одного, і з другого боку. І от коли руські й польські землі опинилися в одній державі, хоч і з однаковими юридично правами („вольні з вольними, рівні з рівними“), то незабаром фактична перевага польського елементу, як більш культурного і з агресивними рисами, добре таки дається в знаки. Pan Bóg, що, як відомо, завжде спеціяльно інтересувався польськими справами, „schysmatykom nie dał tego“, що правовірним католикам, і на схизматиків починається похід по всій лінії, перед яким вони не могли встояти. Руська культура не видержує конкуренції з культурою польською; руський елемент потроху спадає, сходить на становище нижчого і підлеглого; польскість здобуває все більше собі адептів, католицька віра стає за ознаку людей вищого стану, а як тоді релігійний принцип домінував у житті й покривав собою принцип національний, то люде православної віри і, значить, руської народности одсуваються на задній план, одтираються од урядів та гонорів, пасуть скрізь задніх. Руські вищі класи, що спочатку стояли в опозиції до нових порядків, потроху переймаються бажанням і собі допастися до „панства великого“ і одна по одній руські аристократичні фамилії переходять до польського табору й до католицької віри, одриваються од рідного народу не тільки соціяльно, а й національно. Україна кишить апостатами, які з запалом зрадників одвертаються од усього, що недавно ще було рідним. Цей процес переміни народности на прикінці XVI в. вже дійшов свого кінця, і сучасному письменникові оставалось тільки голосити, запитуючи: „де тепер той дорогий камінь, що й ціни йому не складеш, що ним пишалась православна віра—де тепер дім князів Острожських, що всіх переважав ясним сяйвом своєї предківської віри?“ („Θρῆνος албо плачъ“ Мел. Смотрицького) та згадуючи всіх отих князів Слуцьких, Заславських, Збаражських, Вишневецьких, Сангушків, Чарторийських, Хоткевичів, Сапіг, Тишкевичів і инших без числа, що на-віки пропали для рідного краю. Це був першій „исходъ“ з рідної землі українського магнатства, перше переливання крови з одного національного организма до другого. Разом з тим іде процес покріпачення простого народа, „поспільства“, й заводиться система утисків над особисто незалежним міщанством. „В куплях, торгах, ремеслах русин з папіжником волности єдиной да не імать, в цехах ремісницьких русину бити не достоїть, доколі ся не попапежить; на власти войтівства і бурмистранства і прочих строїтельств од руского народа да ся не поставляють, доколі ся у папежа не увірують“,—так малює становище українського міщанства Іван Вишенський.

Що до селянства, „хлопів“, то відомо, як писав про них трохи пізніше французький інженер на польській службі Боплан, кажучи, що панство на Україні наче в раю раює, а народ як у пеклі мучиться. Безодня національна, соціяльна й релігійна глибшає і ширшає на Україні під польським пануванням. „Народ шляхетський“ на Україні був разом класом панським, мовою польським, вірою католицьким; поспільство, або, мовляв термином пізніших книжників, „народ козако-руский“, що зостався при вірі давній, „благочестивій“ вірі батьків своїх, складався з покріпаченого селянства та позбавленого прав міщанства. Повстало в одній державі два ворожі табори, що роспочинають запеклу боротьбу між собою,—боротьбу непримиренну, що могла скінчитись тільки тоді, коли один з ворожих таборів до решти знесилиться. Боротьба оця, як найживіший нерв усього тогочасного життя, в політичній сфері зродила козацтво з його повстаннями та війнами за визволення, а в культурній виявилась національно-просвітнім рухом та полемичним письменством XVI—XVII вв.

Якийсь час по з'єднанні з Литвою й Польщею руські землі, як згадано, живились письменством старої Русі, спадщиною попередніх віків. Але разом приймають вони й новий матеріял, знов же потроху перетворюючи його органично. Спілка з Польщею була хоч тим добра, що одчинила дорогу на Захід, де саме йшла боротьба за нові форми життя, буяла реформація, роспочинався вік гуманізму, ренесансу з його новими покликами в сфері життя і мистецтва. З Заходу, безпосердно або через південно-слав'янські землі й Чехію та Польщу, широкою хвилею пішли на Україну нові ідеї. В сфері релігійній виявились вони так званим социніянством, у сфері письменства численними лицарськими повістями, як от „Книга о Таудале рицери“, „О витезяхъ с книгъ сербскихъ, а звлаща о славномъ рицеры Трысчане, о Анцалоте и о Бове и о инших многихъ витезяхъ добрихъ“; повість про Атилу, так звані „Римскія дѣянія“ („Gesta Romanorum“) або „Гисториє розмаите з римскіх и тежъ инших акторовъ (!) коротко зобраны“; „Великое Зерцало“, „О трехъ короляхъ“, „О семи мудрецахъ“, „Петръ—Златые ключи“ „Факецыи или жарты польскіе“, французські fableaux—байки всякі, навіть дещо з „Декамерона“ Боккачіо („Повѣсть утѣшная о купцѣ, который заложился съ другомъ о добродѣтели жены своєя“, „Историчніе вѣрши“ про Зигисмунду та Звіздарда й т. и.). Уривками доходила й тогочасна наука, переважно богословська, як от „Луцидарій“, ця справжня енциклопедія середніх віків. Але поки життя не висунуло нагальної потреби обороняти свою національну индивидуальність, оригінальне письменство спить, традиційне „книжноє почитаніє“ й далі тихо та сонно справляє свою роботу, задовольняючи звичайну цікавість. І вже польський Drang nach Osten, що особливо спотужнів після Люблинської унії, яка руські землі одірвала од Литви й зробила польськими провинціями, оживив приспані сили, зрушив їх на боротьбу й витворив дужий літературний рух на Україні. В другій половині XVI в. вже не можна було пізнати колись сонної країни.

В боротьбі цій стрілись заступники двох культур—польської, заснованої на західних основах феодального ладу, і руської, перетвореної з византійських джерел. Нічого й говорити, що культурна перевага була тепер на стороні Польщі, підсиленої до того ж зрадою верхів українського народу. Старими засобами з новими ідеями боротись було годі, або—мовляв один з українських полемистів—де вже там ,,плохому і голому за збройного рицеря воювати, а простаку неученому за мудрого оратора одповідати“. В боротьбі треба було і вчитись, треба було запозичатись і на ті культурні засоби, якими орудували вороги: школу, освіту, органызацію громадську. І через те вплив польський був може найхарактернішою познакою цього часу,—правда, він на українському ґрунті зближається до місцевих потреб і робиться потроху тією зброєю, що служила вже на оборону своєї національної індивидуальности. Друкарні, брацтва і школи стають огнищами нового культурного життя й національно-просвітнього руху на Україні.

Друкарська вмілість заходить до нас десь при кінці XV в., принаймні з того часу маємо вже звістки про першу друкарню, що постачала книги на Русь. Це була Краківська друкарня, в якій заходами князя Костянтина Острожського-старшого німець Швайпольт Фіоль р. 1491—1493 надрукував Осмогласник, Часловець, Псалтирь і Тріоди. З цього часу, хоча головним чином твори письменства ще довго росходяться й ширяться старим способом, у рукописах, все ж можна було брати до послуг і таку могутню силу, якою був друкарський станок. І справді незабаром починає в Празі видавницьку справу відомий „доктор в лікарстві“, вихованець Падуанського університету, Франциск Скорина. Він вже не обмежується самим передруком церковних книг, а виходить на новий шлях, наважившись давати книги ,,людем посполітим к доброму наученію“,—то-б-то коли ще не перекладав свої видання цілком на живу мову, то хоч зближав їх до народньої мови білоруського одтінку. Так надрукував він р. 1517—1519-го „Біблію“ (св. письмо старого завіту), далі „Псалтирь“ (1517), потім у Вильні „Апостолъ“ (1525) і „Малую подорожную книжицу“, що містила псалтирь, часловець, акафисти, канони, шестодневець, святці й пасхалію. Можна догадуватись, що Скорина переклав був усю Біблію, бо в передмові до Апостола згадує він „о всіх книгах Біблії ветхого і нового закона на руський язик виложених“, але перекладу того не надруковано і чи дістався він до наших часів—не знати. Відомо тільки, що його друкована Біблія росходилась по Україні не тільки в автентичній формі, а і в списках в XVI і XVII вв. Почавшись працею двох згаданих людей, друкарство на Україні в другій половині XVI в. робиться річчю звичайною. Року 1565-го за „литовський рубеж“ мусіли тікати з Москви перші друкарі московські Іван Федорович (Федоров) та Петро Мстиславець, рятуючи своє життя після знищення першої на Москві друкарні. Притулок товариші знайшли були спершу у гетьмана Хоткевича в Заблудові й тут заснували зараз нову друкарню, з якої вийшли „Євангеліє учительное“ (1569) та „Псалтирь“ (1570). Потім Мстиславець перейшов з друкарнею до Вільни, а Федорович по довгих митарствах знайшов собі захист в Острозі у знаменитого оборонця „віри благочестивої“ Костянтина Острожського-меншого. Тут він видрукував славну Біблію Острожську“ (скінчена друком 1580)—перше видання всіх книг св. письма, які кн. Острожський посшукував і постягав звідки тільки міг—з Афону, з Московщини, з слав‘янських земель. Взагалі друкарська справа по тому досить поширилась на Україні, кожен видатніший центр громадсько-культурного руху, як Острог, Луцьке, Львів, Київ і навіть менші міста, як Чернігів, розживаються на власні друкарні, з яких виходять усякі твори, переважно цікавого тоді найбільше релігійного змісту. Занепад друкарства починається тільки в XVIII в., коли на його звернула увагу й убрала в цензурні шори Москва.

Вище вже було згадано про те, що українська аристократія одкинулась од свого народу й, перемінивши віру, разом цуралася й своєї народности. Справді, тільки одиниці лишались при старій вірі та народності,—такими були, напр., князь Костянтин Острожський, „великий заступ і потіха всього народу роского“, або московський емігрант кн. Курбський, що грали величезну ролю в культурно-просвітньому житті на Україні, не тільки виступаючи оборонцями прав православної віри та руської народности й щедрими меценатами, але й безпосередню беручи участь у культурному рухові. На жаль, навіть одиниць швидко не стало: старі повмірали, а їхні нащадки опинилися в тому ж польсько-католицькому таборі,—вже друге покоління, діти Острожського та Курбського, одкинулись од батьківської віри й поробились католиками. Мав право Вишенський сказати: „на панів же ваших руського роду не надійтеся, в них же ність спасенія“, бо „нині межи ляхи князі рускії всі поеретичіли“. Треба було де-инде шукати заступників, і народня справа знайшла їх у свідомому міщанстві та його организаціях, відомих брацтвах. Вони виникли з давніх церковних брацтв, тільки реформованих на зразок новіших цехових товариств, і почали дбати не тільки про церковні справи та зв'язані з церковними филантропичні, а й про освітно-культурні; од церков та шпиталів само собою перейшли вони до шкіл та друкарень і на якийсь час поробились справжніми заступниками й оборонцями рідної народности. На прикінці XVI в. вся Україна і Біла Русь укрились такими организаціями, а серед них перед ведуть—найстарше Львівське брацтво, Виленське, Берестейське, Луцьке, потім Київське. Братські школи, засновані на звичайний в середніх віках схоластичний зразок, мали на меті конкуренцію з латинськими школами, особливо єзуїтськими колегіями, що безнадійно полонизували молодіж, яка до них ходила. Вважаючи на близькі зв'язки братських организацій з церквами, і школи братські мали переважно церковний характер, але дух часу і конкуренція з католицькими школами примушували й православних подавати те з світських наук, що було в ходу по тодішніх школах—грецьку мову, граматику, діялектику й риторику та „инії философські письма, школі належачії". Найбільш з-поміж братських шкіл визначалась недовговічна Острожська академія (заснована десь коло 1580 р.), що за короткий час свого істнування зібрала була цвіт тодішньої інтелігенції; відома була ще Львівська школа і нарешті славна потім Київо-могилянська колегія, що в XVII—XVIII в. заграла таку величезну ролю в історії освіти й письменства не тільки на Україні, а й по-за її межами. І братська діяльність на просвітно-культурному полі дала великі наслідки навіть серед широких народніх мас. Як показують деякі згадки сучасників, освіта на Україні стояла тоді і пізніше досить високо. Так, архидіякон Павло Алепський, що їхав з патріярхом Макарієм на Москву й під час Хмельнищини переїздив Україну, дивується високій культурності „козацького народу". „По всій руській чи то козацькій землі ми,—каже він,—дивний і гарний факт спостерегали: мало не всі вони, навіть більшість їх жінок і дочок, уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священики вчать сиріт і не дають їм тинятись неуками по улицях". Навіть великі розрухи та козацькі повстання не припинили того широкого культурного руху; той самий Павло Алепський свідчить, що найбільш письменних пішло од часів Хмельницького, коли народ визволився з-під ярма панського. Це безперечно була величезна заслуга брацтв і тієї культурно-просвітньої атмосфери, що витворили вони на Україні. Таким чином міщанські брацтва на Україні, що перейшли на досить широку культурну роботу і зібрали кругом себе кращих, інтелігентніших людей свого часу, вийшли в XVI і початку XVII в. на перший план в обороні рідної народности і вже потім той прапор, що почав хитатися в руках братських организацій під тиском ворожої сили, підхопило козацтво, надавши й самій боротьбі нового, політичного, характеру.

В ті часи, коли церковне життя й інтереси займали центральний, можна сказати, пункт у людському світогляді, скрізь відродження письменства починається з церковної літератури. Але воно вже не обмежується списуванням чи друкуванням старого тексту. Ще в кінці XIV в. в церковних книгах з‘являються приписки, витолковування „простою мовью“ церковнослав‘янського тексту, що вже був, як видко, не зовсім зрозумілий читачам. Скорина, як ми бачили, вже наближає свідомо тексті біблії „людям посполітим к доброму наученію“ до мови народньої. Таких перекладів і переробок „на мову рускую“ „для ліпшого вирозумленія люду християнського посполітого“, і взагалі всяких поясненнів та церковних казаннів протягом XVI і дальших віків з‘являється дуже багато; особливо під назвою „Учительних евангелій“ були вони популярні, і в друкованій формі та і в рукописах ширились між українською людністю. Найдавніший переклад св. письма на українську мову, що дійшов до нас,—це так зване Пересопницьке евангеліє, з років 1556—1561; перекладчик, архимандрит Пересопницький Григорій робив цей переклад „на мову рускую із язика болгарського“. Р. 1568 литовський гетьман Хоткевич у передмові до „Учительного евангелія“ каже, що він мав на думці дати переклад евангелії „на простую мову“—„вирозуміння ради простих людей“. Коло року 1580 з‘являється новий переклад, надрукований у друкарні Василя Тяпинського. Р. 1581 в селі Хорошеві на Волині социніянин Валентин Негалевський знов же працює над перекладом евангелії. „Не сам з своєї власної хуті,—як пише в передмові „до ласкавого чительника“ Негалевський,—наважився він „с польского язика на реч рускую писма нашого нового тестаменту переложити, а учинил то за намовою і напоминанням многих учоних богобойних а слово Божеє милуючих людей, которії писма польского читати не уміють, а язика славянского читаючи, писмом руским викладу з слів его не розуміють“. З цього вже видко, що всі ті численні переклади й переробки евангелії повстали насамперед з чисто практичної потреби—дати зрозумілий народові виклад християнської науки, а вже згодом прийшли на підмогу й деякі, сказати б, теоретичні міркування. Надто з цього боку цікава спроба решетилівського священика Семена Могили дати „Науку християньскую“ (р. 1670) „барзо простою мовою і діялектом, іж і найпростішому чоловікові снадно понятая“. Могила для своєї праці має вже певні теоретичні підстави: „для того самого і коротко, і мовою нáзбит простою преложилося, іж би в церкві Божій вшелякий і найпростіший чоловік могл що колвек, ведлуг довціпу своего, поняти і в Евангелії того дня читанім зрозуміти“. Бо „не для реторів, ані для филозóфів, ані для астроліоґів, ані для жадних инших завихляних лобів“ Христос свою науку дав, а „всіх нас зарівно й однаково... ласкою своєю й милосердієм даровавши удостоіл“. Через те „і слово Божіє, наука Христова, спасителя нашого, душевний пóкарм всім за вирозумінням, одкрито, простою мовою повинна бить в церкві божій од пастиря й учителя проповідана, іж би згола і найподліший в розумі міг зрозуміти й пожиткувати; бо широкая а узловатая мова рідкий пожиток чоловіку приносить, але простая і короткая, і до того з вирозумінням одкритая, в прудкім часі всі обширнії арґумента і завихлянії мови загóртує“. В останніх словах бачимо вже принципіяльну оборону мови простої перед „широкою а узловатою мовою“ тодішнього книжного письменства, свідоме вживання народньої мови. Дарма, що „барзо простая“ мова самого Могили не стак то вже й проста,—цікава тут сама принципіяльна позиція нашого скромного автора.

Церковне оце письменство потроху підготовляє і практично й теоретично ґрунт і иншим паростям письменства, що на прикінці XVI в. виявляється вже досить видатним літературним рухом. Дві причині сприяли цьому рухові: боротьба за віру православну з католицтвом та унією й потреби шкільних кругів у творах наукових. Перша зродила велику й цікаву полемичну літературу, друга була стимулом для цілої низки наукових праць, переважно з сфери мови та історії рідного краю—граматик і словарів та літописів, що з початкових „кроничек“ помалу перетворяються на великі і, як на свій час, досить науково написані праці. Разом і поруч розвивається й письменство в тіснішому розумінні,—те, що ми тепер звемо красним письменством, яке найбагатчі здобутки дало з сфери драми та віршу.

Полемичну літературу кінця XVI і початку XVII вв. викликано зачіпками католиків (книга Петра Скарги „O jedności koscioła bożego р. 1577), і такими подіями, як реформа календаря р. 1581 з наказу папи Григорія та офиціяльне оповіщення унії на соборі Берестейському р. 1596. Ці події викликали величезну трівогу серед українців, що лишились ще при своїй вірі і народності, й породили цілий ряд полемичних трактатів, де на богословському ґрунті ведеться справжня публіцистична оборона народніх інтересів проти переможного католицтва та полонизації. Православні полемисти того часу майже всі вийшли з острожського гуртка учених, що зібрався коло Острожської академії. Р. 1582 з'явився перший полемичний трактат невідомого автора „Посланіє до Латинъ изъ их же книгъ“, а за ним виступило вже багато відомих авторів. Р. 1587 вийшов у Львові „Ключъ царства небесного“ ректора Острожської академії Герасима Смотрицького, в якому автор стоїть більш на публіцистичному ґрунті, доводячи всі невигоди, які зробив би новий календарь на практиці для „чоловіка бідного, убогого“, то-б-то для маси кріпацького люду. „Пан єму кажеть у дні святії, Богу ку чті і хвалі ведле звичаю церковного давнього належачії робити.

Боїться і Бога, боїться і пана; мусить більшого опустити, а меншому служити, бо о нім слихає, же єсть долготерпелив і многомилостив, а сего відає, же єсть короткотерпелив і трохамилостив.“ Смотрицький взагалі користується часто з іронії над своїми супротивниками, напр., що неслухняна природа не вважає на папську реформу, і гостре слівце—то прикмета його літературного стилю. Були ще якісь твори Смотрицького напр., якась сатира віршем, але вони до нас не дійшли. На иншому становищі стоїть другий автор Василь Суражський, що р. 1588 видав „книжицу“ „О єдиной истинной православной вѣрѣ“. Це вже солідний богословський трактат про ті справи, в яких поділилася східня й західня церкви. Полемика між православними та уніятами особливо загострилась після Берестейського собору. Зараз після собору, р. 1597, появилася анонімна книжка Скарги „Описаньє и оборона събору руского берестейского“, де автор росказує історію собору з уніятської позиції й обороняє унію од тих закидів, що ставили православні. Відповіддю на це од православних був документальний протокол Берестейського собору під заголовком „Ekthesis“ і ціла низка самостійних праць тодішніх учених. На першому місці стоїть виданий р. 1598 „Апокризисъ албо отповѣдь на книжкы о съборѣ Берестейскомъ“ Христофора Филалета (псевдонім Криштофа Бронського). Людина великого розуму й науки, Бронський висовує проти Скарги та уніятів тяжку артилерію доказів історичних і логичних. Особливу вагу в „Апокризисі“, навіть із теперішнього погляду, має ідея демократичної церкви, що поставив Бронський проти погляду Скарги, ніби миряне не можуть брати участи в соборах і взагалі в порядкуванні церковними справами. Стоячи принципіяльно на ґрунті широкої терпимости й волі, Бронський виступає сильним і пересвідченим ворогом церковного монархизму, що практично виявлявся в тенденції зробити з папської власти єдине джерело церковного законодавства. Проти монархичних тенденцій своїх супротивників ставить Бронський право світських людей брати участь у справах віри Орудуючи надзвичайно ясною логикою, Бронський спокійно і впевнено збиває опонентів з позицій, і його праця через те була одним з найкращих полемичних творів. По дорозі до своєї головної мети Бронський торкається всяких пекучих справ, між иншим, загального безправного становища своїх земляків, у якому бачить грізну небезпеку для всієї держави. „Не єсть Вашим Милостям тайно,—обертається він до польського панства,—і за прошлими скаргами і за теперешнім припомненням великії а праве незноснії, не тільки маєности, здоров'я і учтивости, але і сумніню заходячеє зневолення і стиснення наше. А іж братією нас своєю зовете і члонками єдного тіла речі посполітої менуєте—просимо: ужальтеся над утисненою братією своєю: нехай вас рушать як власне Вашу Милость обходячії рани і урази наші.. Нехай Вашу Милость рушить милость прав Ваших Милостей, которії в єдних дошках з нашими (в которих ґвалт тепер терпимо) замкнені і єдними звязками утверджені суть. Стережітеся того, — застерегає Бронський, - аби тією дірою, которая ся в правах нам служачих діеть, всі ся Вашим Милостям свободи не вислизнули“. Дальша історія Польщі довела, скільки правди було в цій пересторозі Бронського і якого дужого противника знайшла в йому національна й релігійна нетерпимість тодішнього польського громадянства. Так само визначним твором в оборону української народности і православної віри була не надрукована в свій час „Пересторога“ (написана коло 1605—1609), авторство якої приділяють до впливового львівського братчика Юрка Рогатинця. Автор „Перестороги“ поставив собі широке завдання—вияснити причини занепаду українського народу. Найбільше спричинилась до цього, на думку автора, недостача освіти й шкіл для народу, замість яких у старовину більш дбали про манастирі та церкви, а „того, што било найпотребнішее--шкіл посполітих не фундували“. А без науки і „книги тії, що еще їх позостало, порохом припали і все набоженство прийшло ко взгорді“. Коли вже народ потроху почав був доходити світу через науку й освіту, тут на погибель йому сталася унія, полемикою проти якої й закінчується „Пересторога“. З инших творів третреба зазначити: „Θρῆνος албо плачъ“ Мелетія Смотрицького (1608), капітальну „Палинодію“ Захарія Копистенського (коло 1619 р.), ненадруковану апологію православія, написану з великою на той час ерудицією. З уніятського боку найбільш визначним полемистом був єпископ Ігнат Потій, що написав книги: „Унія альбо викладъ преднейшихъ артикуловъ“ (1595) „’Αντιῤῥησις“ (1599) на відповідь Бронському і, мабуть, „Гармонію албо согласіє вѣры“; сюди ж треба долучити і того ж таки М. Смотрицького, що перше обороняв православіє: перейшовши на унію, він написав „Апологію“, в якій виступав уже проти православія та в оборону католицтва. На фоні всієї цієї полемичної літератури найвиразніше проступає така надзвичайно характерна постать, якою був знаменитий чернець—аскет життям, талановитий публіцист діяльністю і фанатик правди напрямом—Іван Вишенський, цей найвизначніший письменник того гарячого часу.

За життя Вишенського твори його, опріч одного виданого анонімно, не були друковані зовсім, але це не ставало їм на перешкоді розходитись по Україні в рукописах, здобуваючи авторові широку популярність. З Вишенського не був учений, як Василь Суражський, Бронський або Копистенський,—це був блискучий публіцист, що й форму своїм творам прибрав найбільш публіцистичну—посланій, або до окремих людей адресованих, або „до всіх обще в лядській землі живящих.“ Посланіями своїми, яких дійшло до нас зо двадцать, він здебільшого ціляє в саме болюче місце тодішнього життя, виясняючи те хитання та розбрат, що запанували на Україні. З другого боку, й літературний талант у Вишенського був такий, що він справді міг „глаголомъ жечь сердца людей“ і обертати їхні думки в той бік, куди хотів сам. Нарешті аскет не поборов у йому громадянина й демократа з природи, що перший поміж полемикою про справи віри поставив гостро питання про тяжкі злидні простого люду. Тоді як верхні класи на Україні, світські й духовні однаково, купаються в роскошах, „бідні підданії,—пише Вишенський,—день і ніч на них трудять і мучать... і простої сермяжки доброї, чим би наготу покрити могли, не мають... шеляга, за што соли купити, не мають“... „в своїй неволі річного обходу удовліти не могуть, з дітьми ся стискають, оброку собі уймують, боячися, да їм хліба до пришлого урожаю не дотягне“ („Къ утекшимъ отъ правосл. вѣры епископомъ“). Вишенський бачив, що панство його часів одним лицем пошилося в перекінчики та зрадники своєї народности, і не на його він покладає свої надії. „На панів же ваших руського рода не надійтеся,—пише він з Афона „до всѣхъ обще в лядской земли живящихъ,“—в них же ність спасенія.“ Надії його—на простих, на „хлопах,“ головним чином на тих міщанах, що саме тоді гуртовалися в братських организаціях. Тим то й обурюється Вишенський на те, що вищі класи з призирством ставляться до народу. „Як же ви духовними, але і вірними зватеся можете, — запитує він своїм звичайним уразливим тоном єпископів,—коли брата своєго, в єдиній купелі крещенія вірою і од єдиної матері благодати рівно з собою породившогося, подлішим од себе чините, уничижаете і ні за що бити вміняєте—хлопаєте, кожемякаєте, сідельникаєте, шевцями на пору́ганіє прозиваєте?... Питаю тебе, ругателю Христова імени, чим ти ліпший од хлопа? Албо ти не хлоп такий же—скажи мі? албо ти не тая ж матерія, глина і персть – ознайми мі? албо ти не тоє тіло і кров? албо ти не тая ж желч хракотини, слина і тлініє? или ачей ти од каменя утесан і не маєш кишок і слюзу холопського – ознайми мі?... А єгда показати не можеш, яко ти каменный, костяний или навіть і золотий, тільки такий же гній і тіло і кров, як і всяк человік, чим же ти ся ліпшим показати можеш над хлопом?“ („Къ утекшимъ отъ правосл. вѣры епископомъ“) Правда, відповідає Вишенський за єпископів: „тії хлопи простії в своїх кучках і дімках сидять, а ми предся на столах єпископських лежимо; тії хлопи з одної мисочки поливку або борщик хлебчуть, а ми предся по кількадесять полумисків розмаїтими смаками уфарбованих пожираєм; тії хлопи бітським або муравським ґермачком ся покривають, а ми предся в гатласі, ядамашку і соболіх шубах ходимо; тії хлопи сами і панове й слуги собі суть, а ми предся предстоящих барвяноходців по кількадесят маємо; перед тими хлопами ніхто славний шапки не здійме, а перед нами й воєводи здіймають і низько кланяються." Це єдине, що могли б у свою оборону промовити єпископи, але звести справу на такий шлях—значило б запевне її програти. І невблаганний полемист це розуміє і сам тисне до стіни своїх супротивників. Голос пізніших віків, що твердо встановили хоча б у самій ідеї рівність усіх людей, чується в цих запальних словах та ущіпливій іронії Вишенського. Разом стоїть він високо і в своїх національних почуваннях до „моєї любимої Русії," хоча звичаєм свого часу народність і віру бере за одно. Для Вишенського нічого гіршого й ганебнішого нема над „змінників руських," що їх, на думку благочестивого публіциста, сам Бог повинен викорінити. Він не боїться підвести голос проти всього ладу з його неправдою та кривдами, з його принципом: „русин з папіжником волности єдиной да не імать." Державний нагніт приводить Вишенського до конфлікту з вищою властю, і у його зриваються гострі епітети на короля, цього однакового з Нероном та Навуходоносором „тиранина на істину," що слухається зажерливих єзуїтів. „Чого ні один король з первих королів важитися не сміл, то нині єзувіта ті пожитки в землі вольній і спокійній будує, то єсть зґвалченіє сумненія королівського, замішаніє, неприязнь і злореченіє на стан королівський од всего посполітого человіка, і еще погибель вічную королю, яко да од добра человіка тираном ся учинить" („Краткословний отвѣтъ Ѳеодула.") Як аскет, оборонець предківської народности й віри та людина старого виховання, Вишенський неприхильно ставиться до сучасної науки, бо на його очах учені й одуковані люде кидали свою народність і віру,—звідси його неприхильність до „Аристотеля, Платона і философів мудрих," до „єзуїтських колеумів," до „комедій і машкар". Проте він не був ворогом науки взагалі,—принаймні тієї науки, яку мав за правдиву, і рекомендує в своїх творах „писаніє, науку, друкованіє книг, училища," й подає навіть докладну,—правда, досить убогу,—програму тієї науки („Зачапка мудраго латынника съ глупымъ русиномъ"). „Не бо аз хулю,—пише Вишенський в „Посланіи къ старицѣ Домникіи,"—граматическоє ученіє і ключ к познанію складів і річей, якоже ніції мнять," але тільки „утвердивши сумненія віри благочестивими догмати, тогда внішніх хитростей до відомости касатися не возбраняти." Що до народньої мови, то Вишенський давав їй широке місце в науці, повстаючи тільки проти того, щоб її за церковною службою вживати: „Євангелія і апостола в церкві на літургії простим язиком не виворочайте; по літургії ж, для вирозуміння людського, по-просту толкуйте і викладайте“. Так само любив Вишенський і „нашу просту руську пісню“ побожного змісту, і рекомендує навіть її співати по церквах. Взагалі в особі Вишенського була, кажучи словами I Франка, „немов непідкупна совість южно-руського народа, котрої голос, непідкрашений і різкий, дуже часто немилий, инколи бував занадто строгий, але все щирий і в основі своїй правдивий.“ Поставивши за мету свого життя добувати правди, Вишенський звів богословську полемику з нетрів схоластичної теології в широку сферу моральних вимогів, і тут, не милуючи й не боючись нікого, говорить правду цей „голяк-странник,“—ту дійсне непідкупну правду, що очі коле, мовляв народнім прислів‘ям. Своєю прихильністю до правди і щирістю поясняє він і „доразливий“ та „ущіпливий“ тон своїх творів. „Научился,—каже він про себе,—од Христа істини без похлібства: лож лжею, вовка вовком, злодія злодієм, розбійника розбійником, диявола дияволом звати.“ „Не для далекости од вас будучи,—обертається він до сильних світа,—я правду сміле мовлю і правдою вас постигаю, але за правду і умрети ізволяю, аще Бог дарує.“ I це в устах Вишенського не було тільки пишною фразою: зараз же по своїх уразливих, огневих посланіях він кида на якийсь час безпечне життя на Афонській горі і власною особою йде на Україну, щоб особистим впливом та безпосереднім живим словом піддержати своїх спільників у боротьбі „за общую пользу і за своє спасеніє“. Одстаючи од своїх товаришів, тодішніх письменників, що до освіти, Вишенський усіх переважив талантом і був через те, „властителемъ думъ“ свого часу.*)

Кінець XVI і початок XVII в. був часом розцвіту нашого полемичного письменства, що появило тоді кращі й талановитіші зразки свої. Оборона православної віри і взагалі церковна полемика не змовкає ще довго потім і тягнеться через увесь XVII вік і пізніше; виступали на цьому полі—I. Борецький („Аполлея апологіи“—проти М. Смотрицького), Петро Могила („Λίϑος или камень съ пращы истины“—проти К. Саковича), Інокентій Гізель („Правдива віра“—польською мовою), Лазарь Баранович („Мечь духовный“), Іоаникій Галятовський („Месія правдивый“), Степан Яворський („Камень вѣры“), Димитрій Туптало („Розыскъ о раскольнической Брынской вѣрѣ“) і т. и. Але це була вже та схоластична література, що цілком поринула в теологичні тонкости і майже не торкалась живого життя. Принаймні в цьому ніхто з згаданих авторів не став нарівні з нашими першими полемистами, а надто з Іваном Вишенським.

---

*) Величній образ ченця-аскета і патріота змалював Франко в гарній поемі „Іван Вишенський.“

Другим характерним з‘явищем у нашому письменстві XVI—XVII вв. була наукова література, переважно в сфері філологичній та історичній. Не вважаючи на принципіяльну оборону давньої освіти навіть у такого талановитого публіциста, як Вишенський, мало не всі освітніші люде вже розуміли тоді, що на самих церковних книгах, октоїхах та псалтирях, далеко не підеш і що єдиною зброєю на культурного ворога може бути тільки наука, бо не можна ж, як влучно казав Г. Смотрицький, „плохому і голому за збройного рицеря воювати, а простаку неученому за мудрого оратора одповідати“. Наука в її останніх формах і засобах була, таким чином, в інтересах самої ж оборони своєї народности й віри проти такого жвавого і видісциплінованого середнєвіковою „едукацією“ ворога, яким були, напр., єзуїти. На Україні, як ми знаємо, починається сильний просвітній рух, що виявлявся засновуванням шкіл. Хоч ці школи спершу основою науки ставили чисто релігійні завдання („іж би піючи в чужих студницях води наук іноязичеських, віри своєї не одпадали“),—проте з самої вже конкуренції з тими „чужими студницями“ мусіли багато дечого запозичатись у своїх ворогів. Таким чином і шкільні потреби теж викликали інтенсивну наукову продукцію. Українські учені, зібрані коло таких центрів освіти, якими були при кінці XVI в. Острожська академія та Львівська братська школа, починають виявляти наукову діяльність. Вже р. 1591 у Львові, в друкарні братській, надруковано першу граматику грецької і церковно-слав’янської мови: „’Αδελφότης. Грамматіка доброглаголиваго еллинословенскаго языка“,—спільну працю „спудеїв“ братської школи. За першою граматикою пішли й инші праці з того ж поля: Лаврентія Зізанія Тустановського—„Грамматіка словенска“ і „Наука ку читаню и розумѣню писма словенского“ (у Вильні, 1596), з маленьким словарем, у якому „реченія... на простий руський діялект істолковані“; Мелетія Смотрицького—„Славянская грамматика“ (в Євю, 1619); Памви Беринди—„Лексіконъ славено-россќій и именъ Тлъкованіє“ (у Київі, 1627). Граматика Смотрицького, талановитого, на жаль тільки хисткої вдачі письменника, що не раз на віку одкидався од своїх поглядів, заграла велику ролю не тільки у нас, а й на півночі: граматичний уклад і терминологію його взяв опісля Ломоносов для російської мови, де вона і по сей день додержалась. Лексикон Беринди видавався й потім і має вагу, як перша велика спроба словаря української мови. До цієї ж школи письменників, учених-популяризаторів, можна долучити ще двох—Степана Зізанія і Кирила Транквиліона-Ставровецького. Ставровецький лишив по собі: „Зерцало Богословія“ (1618), „Євангеліє учительное (1619) і збірник творів прозою й віршем „Перло многоцѣнноє“ (1648). Варто зазначити, що книги Ставровецького р. 1627 звелено в Москві „на пожарѣхъ сжечь“ з наказу царя Михайла Федоровича та патріярха Филарета...

Перший ворожий напад войовничої польської культури українці як-не-як видержали, хоч і з великими труднощами і втратами. Міщанські брацтва, що в цю тяжку добу величезні послуги зробили рідному краєві, показались безсилими аж згодом, коли на Україні позначилася вже політична боротьба і пролунав перший грім народніх повстаннів XVII в. Тепер виходить на аван-сцену українського життя вже новий фактор, переважно політичний,—козацтво, що в особі преславного гетьмана Петра Сагайдачного поновило православну ієрархію й об'явило себе протектором „благочестивої віри“ та батьківської народности і на знак цього вписалося до Київського брацтва. Національна справа набірає вже всенароднього характеру, пробує спертися на давні історичні традиції. В „Протестації“ до польського уряду р. 1621 новонастановлені православні владики вже виразно зв'язують „останки старої Русі“—козацтво з тим староруським життям. „Це ж бо те плем'я славного народу руського з насіння Яфетового,—пишуть вони про козаків,—що воювало грецьке царство Чорним морем і сухопуттю. Це з того коріння військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноксілах по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Костянтинопіль в облозі державо. Це ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестились, віру християнську від Костянтинопольської церкви приймали і по сей день у цій вірі родяться, хрестяться й живуть“. Зв'язуючи новітнє життя з староруською традицією, ці слова свідчать про досить ясну вже національну свідомість у привідців та ватажків нового руху. Народ, що таку давню й таку славну має історію, не може й не повинен скоритись перед гнітом, не може й не повинен занехаяти свої національні права – таке мала значіння заява православних владик. Під коректною зверху формою таївся в ній дуже небезпечний зміст; здержлива пересторога і погроза вчувалася під цією повною власного достоїнства обороною козацтва. Це було ідейне уґрунтування й теоретичне оправдання тієї політичної боротьби з Польщею, що незабаром мала прокинутися з нечуваною доти силою і цілком на-ново переділити межі східніх слав'янських держав. І що найважніше—нехтуване „хлопство“ виступає народом з власною історією, то-б-то рівним народові шляхетському, значить—на однакових правах, які належаться в боротьбі кожній стороні. Цей новий тон, ця нова ідеологія повинні були одбитися на дальших подіях і в цікавій нам тепер сфері освіти й письменства.

На початку XVII в. центром просвіти й письменства на Україні стає знов Київ, давній політичний і культурний центр південно-руських земель, і це було новим кільцем у ланцюзі історичних споминів і традицій. В Лаврі печерський та коло київського Богоявленського брацтва збірається гурт учених, що в братській школі (заснована р. 1615, з р. 1632 колегія, потім перейменована в академію) виробляють нові форми освіти й письменства, взявши їх власне з польських зразків, і зміцняють традиції Київу, як культурному осередкові на цілу Україну. Київська академія з половини XVII в. робиться розсадником учених мало не на всю Слав'янщину, законодавцем літературних форм і мод, заступником літературних течій. Звідси виходить майже все, що лишило який-небудь слід в українському житті, і таку величезну ролю вона справляла аж до кінця XVIII в., коли схоластичні форми старосвіччини цілком оджили свій вік і в повітрі повіяло вже духом нової, на позитивних основах опертої науки. До того ж часу доля всього нашого письменства і взагалі культури була зв'язана з Київською академією й одбивала на собі всі її і позитивні й негативні сторони. Заснування такого огнища науки і просвіти було для України безперечно великим плюсом, та мало воно і свій так само безперечний мінус. Беручи готові форми науки з Заходу, і особливо з Польщі, керовники академії взяли те, що на Заході власне вже кінчало свій вік—схоластичну мудрість середніх віків, коли тим часом у Європі наука і письменство звернули вже з старого шляху. На Заході були вже тоді й Шекспир, і Мильтон, і Сервантес, і Мольєр, не згадуючи вже менш відомих письменників; наука і философська думка дали вже таких світочів, як Коперник, Галилей, Кеплер, Ньютон, Джіордано Бруно, Бекон, Декарт, Спиноза, Лейбниць. Великий рух відродження наук і мистецтва не дійшов на Україну; замість його запанувала в центрі освіти, в Київській академії, середнєвікова схоластика, закована в важку броню формальної думки, що прибивала на цвіту й морозила всяке живіше слово, всяке свіже, в схоластичні рямці не убгане почуття. Для незміцнілого в культурному житті громадянства була це велика небезпека, бо привчала його ставитись до форми з більшою пошаною, ніж до змісту, бо загорожувала дорогу до всякого новаторства, бо зміцняла, нарешті, ті форми, які розбити де далі все важче було, а які тим часом сковували поступ надзвичайно. В письменстві це виявилось між иншим і тим, що літературна мова, о скільки не була польською, все далі одходить од живого джерела народньої мови й перетворяється на той „славяно-русскій языкъ", який характеризує писання всіх вихованців Київської академії і од мертвущого впливу якого визволялись письменники тим більше, що далі вони стояли од академії. Та от лихо—тоді вони далі стояли й од джерела науки тогочасньої... Витворилось зачароване якесь коло, з якого не було виходу, хоч і були спроби знайти його. Так, у гадяцьких пактах Виговського маємо між иншими домаганнями про волю віри, слова, освіти і т. и.—і бажання заснувати на Україні два університета на зразок європейських. Видко, вже тоді Київська академія так одстала од життя, що не задовольняла інтелігентнішого громадянства й воно шукало просвітних засобів де инде. На жаль, університети лишились тільки на папері й не розірвали того зачарованого кола, що сплела кругом себе Київська академія.

Впливу академичної схоластики зазнали всі письменники Київської школи, що так чи инакше причетні були до академії. Старші з їх, як митрополіт Іов Борецький, працьовитий Єлисей Плетенецький, згадані вже Захарій Копистенський, Памво Беринда та Касіян Сакович, автор „Вѣршѣ на жалосний погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного“ (1622) і ректор академії, що кінчив на унітстві—ще трохи менше підпадали під вплив схоластичної науки. Зате дальші їх наступники, як сам незабутній в історії академії Петро Могила († 1646) з його схоластичними казаннями та „Лівосомъ“, Сильвестр Косів („О мистеріяхъ албо тайнахъ“, 1635; „Дідаскаліа“, 1637) та ин. вже цілком опинились під мертвущою ферулою схоластичної методи, яка сковує їм розум і думку. Не далеко одійшли од них і їхні молодші сучасники—Інокентій Гізель, Лазарь Баранович, Іоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський, Йосиф Шумлянський, Іван Максимович, то-що, яким до того ж ще довелося працювати вже й за нових політичних обставин – після Переяславської унії з Москвою. До схоластичного виховання й традицій Київської академії, що вже сами могли забити літетурний талант недвижними формами, долучився ще мертвущий дух тодішньої Москви, для якої навіть схоластика була небезпечним новаторством. Північний вітер з Москви ще дужче гасив і придушував усяку вільну думку чи безпосереднім на́гнітом, чи ще важчим своїм меценатством. Принаймні з цих часів почалось оте запобігання ласки од центра, з одного боку, і ознаки тієї ласки в формі рублів та соболів—з другого, що не одну талановиту людину спокусили й одірвали од рідного краю, перевівши на службу далекому центрові... Не високо стоїть і літературна вартість оцих письменників, хоч вони заступали собою, скажу так, верхи тодішнього письменства. І. Гізель († р. 1683) лишив такі твори: „Миръ съ Богомъ человѣку“ (1669)—про таїнство покаяння і „Синопсісъ или краткоє собраніє отъ различныхъ лѣтописцевъ“ (1674), що видавався й потім не раз і майже до самого XIX в. був єдиним шкільним підручником історії по цілій Росії, хоч більше спинявся на подіях з української історії. Більш плодовитим був Лазарь Баранович (1593—1693), що дав цілі томи казаннів („Мечь духовный“, 1666, „Трубы словесъ проповѣдныхъ“, 1674), панегіричних творів („Благодать и истина“, 1680) і величезні фоліянти віршів польською мовою („Lutnia“, 1671, та ин.), що виявляють таку ж велику охоту до віршування, який малий був у автора хист до цього. Талановитіший був Іоаникій Галятовський († р. 1668), що написав „Ключъ разумѣнія, священникомъ законнымъ и свѣцкимъ належачий“ (1659) з додатком дуже інтересної теорії духовного казнодійства (проповідництва)—„Наука албо способъ зложеня казаня“; „Небо новоє (1665), „Месія правдивый“, „Скарбница погребная“ (1676) „Боги поганскіи“ (1686) і т. и. В творах Галятовського багато штучности, натягання, символічности й усякаго чудесного елементу, а то й просто риторичних фокусів на зразок, напр. вірша, який однаково можна читати і од лівої руки до правої і навпаки. Все ж таки Галятовський був ще найживішим з київської схоластичної школи, бо вже напр., у творах Антонія Радивиловського († 1688 р.), величезних збірках з такими вигадливими заголовками, як „Огородокъ Маріи Богородицы“ (1676) та „Вѣнецъ Хрістовъ“ (1688) повно фрази, вигадки та штучного вітійства, без усякого щирого чуття. Од Йосифа Шумлянського (1643—1707) дійшла до нас „Метрика“—наука духовенству та частина „думи про війну Віденську“ (у Величка). Івана Максимовича († 1715) варто згадати хиба, як автора одного літературного страховища — віршованого твору „Богородице дѣво, радуйся“, що складався з 25000 силабичних віршів і був посміховиськом навіть для сучасників.

До тієї ж київської схоластичної школи письменників-ченців треба долучити ще й тих вихованців Київської академії, що пішли на Московщину й там поробились замітними діячами на полі письменства й громадського життя. Довгу низку їх почав Єпифаній Славинецький († 1675 р.), що в Москві зробив величезні послуги, доглядаючи справляння церковних книг. Більш відомий білорус Семен Полоцький (1629—1680), що поїхав на Москву, вже підготовившись до тієї мови, якою йому там доводилось говорити і писати. Це був типовий в’юнкий віршороб придворний, що заповняв незґрабними силабичними віршами та схоластичними казаннями величезні томи („Вертоградъ Многоцвѣтный“, „Риѳмологіонъ“, „Обѣдъ душевный“, „Вечеря душевная“ і т. и.). Полоцькому належать і дві драматичні п’єси, перші на московському дворі—„Комедія о Навуходоносорѣ царѣ“ и „Комедія притчи о Блудномъ сынѣ“. Теж досвідченим царедворцем, що вмів здобути ласку при дворі Петра І, хоч і не спочував його реформам, був Степан Яворський (1658—1722); з його творів найбільш відомий „Камень вѣры“ (1728) проти протестанства. Симпатичніший був Данило Туптало (1651—1709), відомий більш, як св. Димитрій Ростовський. Ще на Україні написав він кілька творів („Руно орошенноє“, 1680) і роспочав знамениту працю „Четіи-Минеи“, величезну збірку житій святих, з якої потім у друкованих виданнях винищено всі ознаки української мови. В Московщині він увесь час тужив за рідним краєм і почував себе тяжко серед тієї партійної боротьби, якої довелось йому бути свідком („Діяріушъ“). У Ростові Димитрій заводить, звичаєм київських вихованців, шкільний театр, для якого сам написав кілька драматичних творів. Серед инших українців на Москві, як Феофилакт Лопатинський (1685—1741), Гавриїл Бужинський († р. 1731), Копієвський, Кохановський, то-що, особливо визначався Феофан Прокопович (1681—1736), знаменитий проповідник, письменник та співробітник царя Петра в його реформаційних заходах („Регламентъ духовный“—його праця). Він був уже безпосереднім попередником тих письменників, як Кантемир та Ломоносов, з яких починають звичайно історію нової російської літератури. З творів Прокоповича, цікавих для українського письменства, варто зазначити його курси піїтики та риторики, складені як був він ще професором Київської академії; вірші, як „Епінікіонъ“, і особливо трагедокомедію „Владиміръ, славенороссійскихъ странъ князь и повелитель“ (1705), присвячену, як показує один з новознайдених списків її—гетьманові Мазепі. Не вважаючи навіть на тяжку форму традиційної шкільної драми та силабичний вірш, ця трагедокомедія все ж таки дає вже деякі живі риси з сучасного життя, малюючи боротьбу темноти (жерці) з освітою (християне). Це був перший принаймні твір, якого сюжет взято з рідної історії й розроблено з деяким натяканням на реальне життя.

Всі ці письменники Київської школи знаменують собою великий занепад літературного смаку, виродження форми, панування фрази й тієї схоластичної штучности, за якою рішуче видихáвся всякий дух живого життя. Коли рівняти їх до літературних діячів попередньої школи, кінця XVI і початку XVII в., то треба буде признати в письменстві очевидний регрес і що до змісту, і особливо, першим ділом, що до мови в творах київської школи. Твори попередніх письменників, не вважаючи на досить велику церковну стихію писано все ж таки українською мовою. Тепер справа стоїть инакше. З одного боку, Київська академія з її принципіяльною нахильністю до мертвої латинщини витравляє почування живої мови; з другого, так само впливає й підроблювання до Московщини та свідоме иноді бажання знаходити читачів і там,—і от ми бачимо, що з половини XVII в. починає потроху вироблятись той тип літературної мови на Україні, що намагається порвати всякі зв'язки з живою мовою. Де далі, то все більше мова офиціяльного письменства одбивається од народньої й переходить на чисто слав'янську основу. Поруч з цим процесом іде й схоластична мертвота в змісті, все збільшуеться безодня між письменством та живим життям, заводиться якийсь свого роду псевдокласицизм на українскому ґрунті, панування мертвих форм. Пізніше, коли на півночі прокинулось, починаючи з Ломоносова, бажання заснувати літературну мову на мові народній великоруській, ці дві течії стрілися і знов таки українські письменники того часу поступаються правами своеї мови, приймаючи все в більшому масштабі великоруську течію. Кінець XVIII в., як побачимо згодом, надав цьому процесові остаточні форми і ціла низка письменників-українців просто вже переходить на великоруський ґрунт, помагаючи творити так звану „общерусскую литературу". Першими такими „общероссами" в письменстві були ті українці, що в XVII в. перейшли на Москву, як Славинецький, Полоцький та ин. Правда, на новому ґрунті, на півночі, вони з усіма навіть своїми схоластичними вадами були з'явищем поступовим. Московська старосвіччина, що палила книги навіть св. Димитрія Ростовського, не кажучи вже про инші „новотворныя книги кіевскія и львовскія печати", стояла нижче од них, і на північ вони принесли свіжіший дух світських інтересів, рухливість, протест проти московської виключности, релігійної нетерпимости й запліснявілости, що з кожної літери творила догмат, кожної помилки неука-переписувача додержувала як святощів. Не диво, що там, в атмосфері „двуперстія", „сугубої алілуї", протопопа Авакума та Никити Пустосвята,—київські учені, що цитують Бекона Веруламського, Еразма Ротердамського, Декарта та инших творців европейської думки (Туптало, Прокопович), почували себе на цілу голову вищими; не диво, що й таку боротьбу зустріли там заходи „черкасишекъ" коло оновлення московської освіти й письменства навіть на схоластичний штиб. Знов кажу, що на Москві це була новина і поступ. Але для України, що знала кращі часи й наставилась була в иншу путь, діяльність київської школи одгонила роспадом і хилила до занепаду.

На щастя, схоластика не подужала одразу й безповоротно. На українському ґрунті через увесь XVII та XVIII вв. йде в письменстві боротьба двох течій,—одну ми вже знаемо, друга ввесь час живилася елементами живого життя й народньої мови, пробиваючись навіть у творах завзятих книжників, скоро схоластична теорія давала якісь полегкости на тому чи иншому пункті, і тим більш пануючи в творах людей, що далі стояли од офиціяльної освіти того часу. Ця невміруща течія безпосередно вела до відродження народнього українського письменства й Котляревським закінчила свою довгу та важку боротьбу з мертвотною схоластикою. На практиці найдужче вона пробивалася в драматичному та віршовому письменстві; теоретичні оправдання знаходила в історичних творах та в моралістичній философії Сковороди. До цих паростків письменства ми тепер і перейдемо.

Література:

Огоновський О.—Исторія литературы рускои, ч. І. Львів, 1887

Пыпинъ А. Н.—Исторія русской литературы, т. II і III. СПБ. 1907

Грушевський М.—Історія України-Руси, т. VI. Київ-Львів, 1907.

Житецкій П.—Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Київ, 1876.

Житецкій П.—Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія в XVII в. Київ, 1889.

Левицкій Ор.—Социніанство въ Польшѣ и Ю.-Западной Руси. „Кіевская Старина“, 1882, IV--VI.

Левицкій Ор.—Анна-Алоиза, княжна Острожская. „Кіевская Старина“, 1883, XI

Левицкій Ор.—Ганна Монтовтъ. Изъ жизни волынскаго дворянства XVI в. „Кіевская Старина“, 1888, I—III.

Левицкій Ор.—Очерки стариннаго быта Волыни и Украины. „Кіевская Старина“, 1889, IV, XI.

Левицкій Ор.—Очерки народной жизни въ Малороссіи. „Кіевская Старина“, 1901, I, III, V, VII—XII.

Петровъ Н.—Вліяніе западно-европейской литературы на др.-русскую. „Труды К. д. академіи“, 1872, IV—VIII.

Веселовскій Алексѣй—Западное вліяніе въ новѣйшей русской литературѣ. Москва, 1910.

Житецкій П.—Описаніе Пересопницкой рукописи XVI в. Київ, 1876

Грузинскій А.—Пересопницкое евангеліе, какъ памятникъ искусства (съ 11 снимками). „Искусство“, 1911, I.

Старинный ю.-русскій переводъ „Пѣсни пѣсней“. „Основа“, 1861, XI—XII.

Владиміровъ П.—Докторъ Францискъ Скорина. Его переводы, печатныя изданія и языкъ. СПБ., 1888.

Довнаръ-Запольскій М. В.—В. Н. Тяпинскій. переводчикъ евангелія на бѣлорусское нарѣчіе. СПБ. 1899.

Карскій Е.—Западно русскіе переводы псалтыря въ XV—XVII вв. Варшава, 1896.

Житецкій П.—О переводахъ евангелія на малорусскій языкъ. СПБ. 1906.

Масловъ С.—Рукописи Софійськоі катедри в Київі. „Записки наук. т-ва ім. Шевченка“, т. 72.

Франко І.—Причинок до студій над Острожською біблією. Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 80.

Ярушевичъ А.—Ревнитель православія, кн. К. И. Острожскій. СПБ. 1897.

Костомаровъ Н.—Кн. К. К. Острожскій. „Русская исторія въ жизнеописаніяхъ“, т. І. СПБ. 1907.

Харламповичъ К.—Острожская православная школа. „Кіевская Старина“, 1897, V—VI.

Харламповичъ К.—Новая библіографическая находка (про Курбського). „Кіевская Старина“, 1900, VII-VIII.

Папковъ А.—Братства. Сергіевъ Посадъ, 1900.

Ефименко А. Я.—Южно-русскія братства. „Южная Русь“, т. I. СПБ. 1905.

Арх. Павелъ (Алепскій)—Путешествіе антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію. Москва, 1896—97.

Максимовичъ М.—Книжная старина южно-русская. Собр. соч. т. III. Київ. 1880.

Голубевъ С. Т.—О началѣ книгопечатанія въ Кіевѣ. „Кіевская Старина“, 1882, VI.

Franko I.—Charakterystyka literatury ruskiej XVI-XVII w. „Kwartalnik Historyczny“, 1892, IV.

Сумцовъ Н. Ѳ.—Характеристика южно-русской литературы XVII в. Київ, 1885 (з „К. Старины“).

Сумцовъ Н. Ѳ.—Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ Южную и Западную Россію грегоріанскій календарь. Київ, 1888 (з „К. Старины“).

Архангельскій А —Борьба съ католичествомъ и умственное пробужденіе въ Южной Руси къ концу XVI в. „Кіевская Старина“, 1886, V-VI.

Харламповичъ К.—Западно-русскія православныя школы XVI и нач. XVII вв. Казань, 1898.

Сушко Н.—Предтечи унії. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 53, 55, 61.

Скабалановичъ Н.—Апокрисисъ Филалета. СПБ. 1873.

Студинський К.—Пересторога, руський пам'ятник поч. XVII в. Львів, 1895.

Завитневичъ В.—Палинодія З. Копыстенскаго и ея мѣсто въ исторіи З.-русской полемики XVI и XVII вв. Варшава, 1883.

Сушко О.—Причинки до студій над текстом Палінодії. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 54.

Левицкій Ор.—Ипатій Поцѣй. СПБ. 1885.

Студинський К.—Хто був автором „Антиррисиса“? „Записки н. т. ім. Шевч.“, т. 35-36.

Памятки українського полемичного письменства к. XVI і поч. XVII в. з вступною статією проф. Студинського. Т. I. Львів, 1906.

Сумцовъ Н. Ѳ.—Іоаннъ Вишенскій, ю.-русскій полемистъ XVII в. Київ, 1885 (з „К. Стар.“).

Миронъ (Франко)—Іоаннъ Вишенскій. „Кіевская Старина“, 1889, IV.

Житецкій И.—Литературная дѣятельность І. Вишенскаго. „Кіевск. Старина“, 1890, VI.

Франко Ів.—Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895.

Франко Ів.—Новий причинок до студій над І. Вишенським. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 35-36.

Крымскій А.—Іоаннъ Вышенскій. „Кіевская Старина“, 1895, IX-X.

Щурат В.—До біографії і писань Івана з Вишні. „Записки Н т. ім. Шевченка“, т. 87.

Студинський К.—Адельфотес, граматика видана у Львові р. 1591. Львів, 1895.

Возняк М.—Причинки до студій над писаннями Л. Зізанія. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 83.

Грінченко Б.—Огляд української лексикографії. „Записки н. т. ім. Ш—ка“, т. 66 (по російськи надруковано, як передмову до „Словаря української мови“, т. I. Київ, 1908

Огієнко Ів.—Огляд українського язикознавства. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 79-80.

Жуковичъ П. Н.—Протестація митр. І. Борецкаго и др. западнорусскихъ іерарховъ. СПБ. 1909.

Голубевъ С. Т.—Исторія Кіевской Духовной Академіи. Київ, 1886.

Петровъ Н. И.—Кіевская Академія во второй половинѣ XVII в. Київ, 1895.

Костомаровъ Н.—Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей, т. II. СПБ. 1905 (життєписи П. Могили, Галятовського, Радивиловського, Барановича, Славинецького, Полоцького і Димитрія Ростовського).

Терновскій Ф.—Кіевскій митр. П. Могила. „Кіевс. Старина“, 1882, IV.

Голубевъ С. Т.—Кіевскій митр. Петръ Могила и его сподвижники, т. I. и II. Київ, 1883—1898.

Сумцовъ Н. Ѳ.—Иннокентій Гизель. Київ, 1884 (з „Кіевск. Старины“).

Сумцовъ Н. Ѳ.—Лазарь Барановичъ. Харьків, 1885

Сумцовъ Н. Ѳ.—Іоанникій Галятовскій. Київ, 1884 (з „К. Старины“).

Сумцовъ Н. Ѳ.—Литературные нравы ю.-русскихъ писателей XVII в. „Извѣстія Академіи Наукъ“, 1907, II.

Эйнгорнъ В.—Рѣчи произнесенныя I. Галятовскимъ въ Москвѣ въ 1670 г. „Чтенія въ Имп. Общ. исторіи и древностей Россійскихъ“, 1895, IV.

Шевченко С.—Къ исторіи Великаго Зерцала. В. Зерцало и сочиненія Галятовскаго. „Русск. Филолог. Вѣстникъ“, 1910, III—IV.

Огіенко И.—Изданія „Ключа Разумѣнія“ I. Галятовскаго. Варшава, 1910 (з „Р. Ф. Вѣстника“).

Марковскій М.—Антоній Радзивиловскій, ю.-р. проповѣдникъ XVII в. Київ, 1894.

Миронъ (Франко).—Іосифъ Шумлянскій и его метрика. „Кіевск. Старина“, 1891, VI—VII.

Эйнгорнъ В—Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVI в. I. Сношенія малороссійск. духовенства съ московск. правительствомъ въ царств. Алексѣя Михайловича. Москва, 1899.

Эйнгорнъ В.—Книги Кіевской и Львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII в. „Книговѣдѣніе“, 1894, IX-X.

Ротаръ И.—Епифаній Славинецкій, литературный дѣятель XVII в. Київ, 1902.

Шляпкинъ И.—Св. Димитрій Ростовскій и его время. (1651-1709). СПБ. 1891.

Чистовичъ И.—Ѳеофанъ Прокоповичъ и его время СПБ. 1868

Морозовъ П.—Ѳеофанъ Прокоповичъ, какъ писатель. СПБ. 1880.

Мочульскій В.—Отношеніе ю.-русской схоластики XVII в. къ ложноклассицизму XVIII в. „Журн. мин. нар. пр.“ 1904, VIII.

Пекарскій П.—Представители кіевской ученности въ пол. XVII ст. „Отеч. Записки“, 1862, II-IV.

Пекарскій П.—Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, т. I. и II. СПБ. 1862.

Розділ III.

Письменство драматичне й віршове. Історичні праці. Предтечі національного відродження.

Драматичне письменство зайшло на Україну звичайним шляхом—з західньої Європи через Польщу. На Заході, де служба божа одправлялась латинською, незрозумілою простим людям мовою, повстав був звичай важніші події з св. історії, особливо з життя Христового, поясняти в дії, пантомимами, що спершу й одправлялись навіть духовенством і по церквах. Згодом до пантомим додано ще й діялог, спершу латинською мовою; потім з церков ці діялоги перейшли на улицю і з них витворились релігійні сценичні вистави під різдво, великдень та инші свята,—так звані містерії (лат. misterium—таємниця), що з латинської переходили потроху й на народні мови. З містерій виробилися вже й инші сценичні вистави: міраклі (miracle-plays), коли темою такої містерії були чудеса якогонебудь популярного святого, і моралі (moralités), коли виступали в п'єсі алегоричні істоти, вживлені в особах моральні розуміння, як Правда, Милость. Віра, Надія і т. и. Таким чином первістна драма виникла з церковної служби, зміст брала з церковних подій і довгий час навіть тоді, коли вже втратила свій виключно церковний характер, удержувала зв'язок з церквою, ділячи сцену трьома ярусами на рай, землю й пекло. Розвиткові драми допомогло відродження класицизму, коли знов появилися на сцені забуті латинські п'єси й писані на їх зразок нові. Найчастіше вистави практиковано по школах, які взагалі тоді дуже близько стояли до церкви,—звідси повстає зв'язана вже умовними правилами так звана шкільна драма, що складалась і виставлялась школярами під доглядом учителів. І реформація, й католицтво в боротьбі між собою скористувалися з шкільної драми для релігійної полеміки; особливо пильно брались до вистав єзуїти по своїх школах: раз на те, щоб боротися з реформацією, друге—щоб принажувати учнів до себе, вони уряджають всякі ефектні вистави, пишні процесії, одправи, пасії, свята. А як тодішні п'єси иноді були дуже великі—напр. Доміникальний діялог виставлявся в Краківському манастирі по-ряду аж цілих три дні й мав більш сотні дій,—то межи діями, щоб розважити слухачів, почали актьори вставляти коротенькі сценки комичного характеру, взяті просто з життя і з життьовою ж таки, буденною мовою. Так витворились інтермедії та інтерлюдії на побутові теми. В таких готових формах європейський театр перейшов і на Україну, де взагалі дуже уважно додивлялись до того, що робилося в Польщі, і переймали чи то з звичайного зацікавлення всякою новиною, чи навіть на те, щоб на своєму власному ґрунті робити конкуренцію полонизації та покатоличенню, борючись з дужим ворогом його власною зброєю. Шкільна драма, викохана по єзуїтських школах, переходить і в школи православні й найвищого ступіня доходить звичайно в огнищі тодішньої освіти на Україні — в Київській академії.

Одну з перших вказівок на те, що вистави у нас по школах досить широко практиковано вже на прикінці XVI в., маємо у Івана Вишенського, що не раз гірко нарікає на занепад православних звичаїв по школах, картаючи „латинських басней учениці, зовемії казнодії“, за те, що вони „трудитися в церкві не хочуть, тільки комедії строють і грають“. Непримиренному аскетові, прихильникові старосвітського православія, дуже не до душі був отой новий звичай, занесений до того ж із ворожого табору, але життя було дужче од моралістичної науки і таки своє брало. Особливо велику вагу для розвитку драматичного письменства мали у нас інтермедії та інтерлюдії—оті „междувброшенныя забавныя игралища“, то-б-то живі сценки між актами релігійної драми. Ці сценки подавали чисто побутові малюнки з життя, та й сама мова їх була мовою живих людей, народньою мовою,—отже цілком натурально було на Україні матеріялу для інтермедій шукати серед українського народу й обернутись до його мови. Як це було дійсне натурально, бачимо з того, що перші відомі нам інтермедії належать католицькому священикові Якубові Гаватовичеві (1598 — 1679), входячи часткою в його драму „Tragedia albo Wizerunek Smierci Przeświętego Jana Chrzciciela“, опубліковану й виставлену р. 1619 на ярмарку в Камінці (тепер Камінка Струмилова в Галичині), де автор був тоді за вчителя. Зміст обох інтермедій Гаватовича взято з світових мандрованих переказів про штукарство, тільки переложених на українські обставини та звичаї. В першій інтермедії штукарь, Клим на ім'я, штуками продає заможньому господареві Стецькові кота в мішку замість лисиці, а потім ще й призводить до того, що одурений Стецько власні горшки побиває;

в другій Денис з'їдає пиріг, на якого було аж три голодні претенденти, що змовились віддати пиріг тому, кому з їх кращий сон присниться. Мова в цих інтермедіях західньо-українська, злегенька закрашена польськими та слав'янськими словами. Друга відома нам з тих часів драма належить львівському ченцеві Іоаникієві Волковичеві і зветься „Розмышлянє о муцѣ Христа Спасителя нашого. При тымъ веселая радость з триумфалного єго Воскресеніа“ (Львів, 1631). Ця пасійна драма, написана віршем „грубо і неумєтне“, як з авторської скромности, але зовсім справедливо признається сам Волкович, р. 1631 на великодні свята виставлялась у Львові школярами з братської школи. До тієї ж категорії пасійних драм належать: „Мистерія страстей Христовыхъ“ та „Слово о збуреню пекла“, засноване на апокрифичному євангелії Никодима. Надто цікава остання драма своїм віршованим складом, що нагадує подекуди думи козацькі, справжнім драматизмом деяких ситуацій та чисто побутовими відносинами в пеклі, де одбувається дія. Драматизм у „Слові“ все наростає, досягаючи найвищої міри, коли приходить Христос визволяти грішні душі з пекла. Люципер пробує спершу кінчити справу добрим ладом:

Прошу тя, Христе, в добрий обичай
Дай мні покій і більше мі не докучай,—

але Христос б'є своєю корогвою по брамі і вона роспадається; Христос входить у пекло й „освіщає ясним своїм промінем і освящає всі місця пекельнії і кропить водою і Духом святим“. „Слово“ кінчиться звичайним у апокрифах комичним епізодом з Соломоном, що лякає чортів другим приходом Христа вже специяльно по його; чорти, щоб не мати нової напасти, сами вигонять мудрого царя з пекла.

Коли центром освіти на Україні зробився Київ з своєю академією—„россійскою Аѳиною“, як звисока любили величати свою alma mater її вихованці, то тут з'осередилась драматична продукція, що лишила нам кілька зразків шкільної драми. Старим звичаєм, усякі „дѣйства“ повинні були складати професорі піїтики, а „спудеї“ їх святочно виставляли перед цілою академією та запрошеними гостями. Звичай цей додержався аж до кінця XVIII в., коли складені по старому шаблону твори драматичні зробилися вже кричущим анахронізмом. З шкільних драм першою була виставлена в академії якась трагедія про Иосифа-прекрасного в 1630-х роках, але до нас вона не дійшла; з инших відомі: „Алексѣй человѣкъ Божій“ (1673), „Дѣйствіє на страсти Христовы“, „Царство натури людской“ (1698), „Свобода отъ вѣковъ вожделѣнная натурѣ людской“ (1701) і „Мудрость предвѣчная“ (1703). Схоластичний дух академії дуже позначився на їх абстрактним, од життя одірваним змістом (і це саме тоді, коли на Україні як у горшку клекотіло!) та важкою формою; такі риси гарантували їм повну непопулярність серед ширших кругів громадянства. Коли вони й мали яке значіння, то хиба тільки своїми інтермедіями та ще тим, що хоч в академичних сферах популяризували саму ідею драматичних вистав. Цю ідею спудеї академії несли вже в ширші маси, користуючись для вистав не з тієї тяжкої академичної артилерії, а з творів більш масам доступних. З таких творів безперечно більш популярними були декламації та діялоги або „розмови“ на всякі теми, ближчі й цікавіші ширшим кругам („Розмова вкратцѣ о душѣ грѣшной“, „Банкетъ духовный“ і т. и.), до того ж вони не вимагали й таких техничних засобів, як важкі виплоди офиціяльного академичного натхнення *).

Серед кругів, що мали зв'язки з Київською академією, шкільна драма була зате дуже популярною формою письменства. Мало який з тодішніх письменників київської школи не пробував себе в драматичному письменстві. А як учені з Київа розходились по всій Росії, то з собою вони розносили скрізь київські звичаї, і через те сліди шкільних вистав знаходимо не тільки в Москві, Новгороді, Ростові, а навіть на далекому Сибіру, в Тобольскому та Іркутському. Про драми Семена Полоцького була вже згадка. Другим визначним піонером шкільної драми на півночі був св. Димитрій (Туптало), що написав кілька драматичних творів, як „Успенская драма,“ „Грѣшникъ кающійся,“ „Ростовское дѣйство,“ „Рождественская драма“ і т. и., з яких не всі дійшли до нас у цілості. Драми св. Димитрія, маючи загальний вигляд київської шкільної драми, вже ближе стоять до життя і пробують показувати фігури живих людей, як от його чабани з різдвяної драми. Симпатична вдача самого автора одбилась на його творах елементом людяности та співчуття до людини. Треба ще зазначити, що на ґрунті шкільної драми виросли досить численні панегіричні драми, які особливо були в ходу на півночі, здебільшого вихваляючи царів з приводу всяких „викторій“ та инших „высокоторжественныхъ“ подій.

Дальшим ступінем у розвитку шкільної драми була так звана трагедокомедія, теорію якої дав Прокопович у своїй піїтиці, а зразок відомою п'єсою „Владиміръ.“ Траге-

---

*) На початку XVIII в. до Шклова заблукав якийсь Турчинський, один з тих, що „волочились по школах для повиданія болѣе світа і ученія“. Тут із двома студентами з Київа на великдень вони „виправили діялог з інтермедією, на якій многолюдствіє благочестивих собралось, и римлян, і самих єзовитів, і домінікан, і жидів. І всі тому удивлялись, яко там, в тих краях, той вещі не видали“. Див. „Автобіографія южно-русскаго священника 1-й пол XVIII ст.“ в „Кіевск. Старинѣ“, 1885, кн. II, стор. 326.

докомедія відповідає тепер драмі в тіснішому розумінні й давала вже чергування „високих“ подій з „низькими“ та комичними. Хоч трагедокомедія все ще додержує пильно знаменитого класичного „триєдинства,“ але вона хоч по-части наважилась спуститися з надхмарних висостей шкільної драми і хоч трохи наблизилась до життя, не цураючись побутових подій та постатів. Тим то в трагедокомедіях вже рельєфніше виступають інтермедії, що потроху завойовують собі перше місце й дають початок побутовій комедії. Окрім Прокоповича, трагедокомедіями визначились: Лаврентій Горка, Филофей Лещинський („славныя и богатыя комедіи дѣлалъ“), Феофан Трофимович, Михайло Козачинський, Митрофан Довгалевський, Георгій Кониський, Варлам Лащевський, Георгій Щербацький та инші. Перше місце між драматичними творами сього часу займає драма „Милость Божія, Украину отъ неудобъ носимихъ обидъ лядскихъ чрезъ Богдана Зиновія Хмельницкаго... свободившая,“ виставлена в Київі р. 1728. Про автора її не маємо певних відомостей, але швидче всього можна пристати на думку проф. Петрова, що належить вона Трофимовичеві. „Милость Божія“ бере темою повстання Хмельницького,—це вже одно надавало їй глибокого сучасного інтересу; далі—цю тему вона розробляла, з одного боку, чисто реальним способом, з другого—в широко-демократичному напрямі. В багатьох пунктах її можна зблизити з козацькими думами та сучасними віршами, що вийшли з козацьких кругів. Ось як, напр., малює становище України промова Хмельницького перед запорожцями:

. . . . . . коль тяжко угнітили
Бідную Україну тими очковими,
Поємщизнами тими, також роговими;
Повимишляли к тому уже і ставщизни,
А при иних поборах і сухомельщизни.
Власноє наше добро в очах перед нами
Арендують і в своїм невольні ми сами.
І уже по времени ані дітей рідних,
Ні жен власних наших не будеть свобідних.
Что ж говорить о иних бідах наших більших?
Что о безчестіях і укоризнах гірших?
Козака і за жида не важать: миліший
Їм жид, нежели русин, і весьма честніший:
З жидом вони їдять, п‘ють, бенькети справляють,
А козака бідного за ні за що мають.

І закликаючи до повстання, Хмельницкий каже, що од самих козаків залежить, чи „при козацьких вольностях“ стародавніх жити, чи „вічними рабами“ бути. Особливо цікава відповідь Хмельницького на привітання вже після визволення України,—

згоду і „друголюбіє“ славний гетьман ставить за найпершу умову добра рідному краєві:

Не обидіте нічим братії своєї:
Кто лісок добрий, или хуторець порядний,
Кто став, кто луку, кто сад іміеть ізрядний—
Боліть, или завидіть тому не хотіте,
Як би його привлащить к собі не іщіте.
Ібо когда козаки уже обнищають,
То не довго остатки ваші потривають.

Це було може перше въ нашому письменстві memento mori козацькій старшині, що за всіма своїми автономистичними симпатіями саме тоді наперебій кинулась „привлащати“ хуторці, луки та ланки своїх бідніших сусідів і загортати поспільство в кріпацтво. На жаль, чи не було воно для того періоду й останнім, бо вже дальші письменники майже не торкаються в драматичній формі сучасних пекучих справ, коли не лічити панегіричних творів „на высокоторжественные случаи.“ Так, вже Варлам Лащевський (†1774 р.) в своїй „Трагедокомедіи о тщетѣ міра сего“ обертається до моралізування, картаючи більш особисті гріхи та вади,—як отієї жінки, що

Вимивахся по всяк час, не ступих без мила,
Благовоннії краски, драгії білила
Устраєвах на тварі, очерня всі цвіти,
Приліплях зловоннії мушки на ланіти.

Правда, у Лащевського стрівасмо цікаві побутові риси,—напр. натяки на сучасну поезію, але в якому тоні!

Єлико кощунствують кощуни безстудні,
Где канти, компліменти слагаються блудні,—
Матерія с писаній кощуном готова,
В кантах студних начало от Божія слова.

Та й инше все в таких же важких і моралізаторських тонах. Вище стоїть того ж типу моралістична трагедокомедія Георгія Кониського (1718—1795) „Воскресеніє мертвыхъ“. Автор, хоч не так сміливо, як Трофимович, все-таки зважився торкнутись дійсного життя з його кривдами на малих людей та безсудністю на багатирів. Багатирь Кониського сміливий на все, бо знає, що

Нехай тільки кто схощет правду защищати,
А сей мій Юда малий (капшуком трусить) может доказати:
Осліплю очі дарми, руці пліню мздою,—
Хотя би він і святий, потягне за мною.

Окривдженим остається сподіватись правди тільки після страшного суду—таку невідрадну потіху міг подати Кониський, спостерегаючи життьові стосунки.

Далеко свіжішимъ духом віє од української комедії того часу, отих інтермедій та інтерлюдій, що спершу були тільки додатком до драм і трагедокомедій, але в останніх зразках їх показують усе виразніщу тенденцію відокремитися в самостійну форму драматичного письменства. Як відомо, спершу ті „междувброшенныя забавныя игралища“ вставлялись тільки на те, щоб—кажучи може трохи вульгарно—слухачі не поснули од високих та пишних трагедій. Роля інтермедій тут ще чисто службова, вони „состоятъ“ при тому, що вважалося за головний гвоздь вистави. Як службова та другорядна частина, інтермедії не притягали до себе надто великої уваги учених авторів і це вийшло їм тільки на користь, бо не заковувало в тяжкі форми старомодньої пїітики та схоластичної умовности, давало змогу торкатись справжнього життя. Тоді як трагедія, кажучи словами пїітики Кониського, „поелику содержитъ въ себѣ великіе и высокіе предметы и лица, нуждается въ важномъ и высокомъ слогѣ и должна составляться искуснымъ и способнымъ авторомъ... должна быть полна потрясеній, важныхъ мыслей, звучныхъ словъ и почти царственнаго перифраза“—комедія мала нижчі, але з теперішнього нашого погляду безмірно важніші завдання.

Комѣковъ свойственная должность сицевая:
Єже учить, въ обществѣ нравы представляя,—

такі рямці для комедії зачеркує той самий Кониський, а через те „комедія должна писаться словами шуточными, низкими, обыденными, слогомъ простымъ, деревенскимъ, мужицкимъ“. „Въ комедіи,—пише инша стара пїітика,—выводятся лица легкія, какъ-то: господарь, литвинъ, цыганъ, козакъ, єврей, полякъ, скиѳъ (татаринъ?), турокъ, грекъ, италіянецъ“ (Довгалевський),—„во вкусѣ площадномъ, во вкусѣ Плавтовомъ,“ як додав би ще Лобисевич. Не вважаючи на таке нехтування комедії од учених письменників, сами автори не могли певне не завважити, що властиво гвоздем вистави були як-раз оті нехтувані покидьки, і от потроху інтермедії все розростаються, ставляться вже після кожного акту драми, поясняючи високі і—треба думати—нудні для слухача абстракції життьовими прикладами. Для того, щоб оправдати таку профанацію драматичного мистецтва й як уступку „подлой черни“, і вигадано оту третю, опріч трагедій і драм, категорію драматичних творів трагедокомедію. Зазначений паралелізм інтермедії з актами головної драми—з‘явище надзвичайної ваги в розвитку у нас драматичної форми письменства: іще один ступінь у рескладі трагедокомедії—і головні акти одпали б і ми б мали чисту комедію. Це справді й сталось, але вже пізніше.

Між інтермедіями XVIII в. особливо популярні були побутові сцени Митрофана Довгалевського в його різдвяній та великодній драмах „Комическоє дѣйствіє“ (1736) і „Властотворній образъ человѣколюбія Божія“ (1737). Властиво у Довгалевського інтермедії вже так розрослися, що одтиснули на задній план саму драму; у цього автора драма тільки форма, з якою він ще не зважується зовсім порвати, а центр ваги перенесено на інтермедії. Вони не стоять осторонь од драми, а служать за побутову, скажу так, ілюстрацію, за конкретний образ до її абстрактного змісту. Інтермедії Довгалевського—це побутові картинки з життя усякого стану людей; автор, видимо, свідомо тягне руку за простим народом і особливо за козаками, що в інтермедіях стають раз-у-раз за оборонців покривдженого люду. Постать козака Довгалевський залюбки вимальовує й не раз до неї вертається, виставляючи козацтво героєм свого часу. Ось, напр., пісенька козака, що вернувся з неволі турецької й застав дома „ліси, поля спустошені, луги, сіна́ покошені“:

Піду знову на Січ-мати, піду долі вниз шукати,—
Козацькая доле!
Ачей буду потугою, а в москаля заслугою,—
Мати ж моя Оле!
Спитаю, чи не буде хоч на Низу до́бра,
Чи не трапиться де піймати лиса або бо́бра.
Буду турків воювати, мечем слави добувати,
Буду воювати;
Кармазини з луданами, шати драти з султанами,
Зовсім буду брати, з очей не спускати.
Егей, коли б впять, як була, козацькая слава
Щоб роспустилась всюди як пірами пава
І щоб зацвіла знову, як рожа у літі,
Як Бог позволить побрать турецькії діти,
Або ляхів на той час трапиться піймати
І сим києм козацьким по ребесах дати (3-тя різдвяна інтермедія).

І кінцеві прикрі для турків та ляхів речі козака цілком добре мотивовані у Довгалевського. Не забуваймо, що його козак допіру вернувся з неволі турецької, застав дома руїну, і тут же на очах у його пан б'є людей, примовляючи:

Цо ж то за диво до мнє і я́ка причина,
Хлопа забіць, убіць, як скурвего сина?

Ще виразніше поставлено питання про соціяльно-національні утиски в иншій (5-тій великодній) інтермедії Довгалевського. Козак тут бачить чоловіка, що посадив його лях у клітку, і висловлює своє обурення:

Що б то се за причина, і як розважати,
Що ляхи-шилихвости людей продавати

Почали? Да не знаю, щó то з того вийде,
Як на ляха година нещаслива прийде
За те, що хрестянську кров жидам орендують,—
Десь то на себе лихо якеє віщують.
Да ще буде їм лихо, нехай пождуть трохи!
Бо ми вже взнали добре ляховецькі здохи:
Тільки їх помаленьку будемо нуздати,
То вони заречуться хрестян продавати.

В малюванні побутових сценок у Довгалевського бачимо справжній хист; деякі з них ще й тепер можна залюбки читати, напр., сцену на торгу в 3-ій великодній інтермедії, або штукарство дяків-пиворізів у 4-ій. Постать пиворіза,

Іже в Претиській школі криласа правитель
Лівого, горілиці і бражки любитель—

справді таки майстерно змальовано. Це промітний чоловічина, що бував у бувальцях і на всі штуки майстер:

Не тільки ж ми умієм кліром управляти,
Но можем іще куншти разнії писати,—

одно слово—дійсний прототип Шкварковського і Мичковського з Карпенкових „Чумаків“. Дієві люде у Довгалевського завжде виведені з їх типовими, характерними рисами. Так, напр., його москаль так само ревниво ставиться до питання „о рубежах“, як і тепер деякі його нащадки до так званого „сепаратизму“, і першим ділом, як і личить верховодові, запитує: „што здѣсь за шумъ, што за крикъ? да нѣтъ ли раздіоровъ?“

Інтермедії Довгалевського були, як на свій час, зразковими драматичними сценами. Видко, що вони робили велике враження на сучасників, бо маємо цілу низку инших письменників, не минаючи навіть таких, як Кониський, що не тільки манєру, але навіть зміст у Довгалевського позичають для своїх інтермедій. Уламки інтермедій дожили в народі до наших часів у тих різдвяних виставах з козою, царем Максиміляном, то-що, які й тепер ще можна почути по селах. Та вони мали й далеко глибші наслідки, притягаючи увагу своєю талановитістю, принципіяльним демократизмом та досить чистою народньою мовою. Безперечно, з одного боку, такий популярний до недавнього часу на Україні вертеп не мало взяв од інтермедій Довгалевського, як і з другого боку—не може ніякої непевности викликати й близьке родство з ними коли не самого Котляревського, то хоч тих настроїв, що дали в результаті першу народньою мовою поему. На інтермедіях ще раз буквально справдилось прислів'я про камінь, „єгоже не брегоша зиждущіи“: для авторів величніх трагедокомедій інтермедії були тільки пустенькими жартами, не вартими великої уваги, що вся затрачувалась на холодні й надуті „важныя мысли, звучныя слова и почти царственный перифразъ“. А тим часом, коли й має що справжню ціну з старого нашого драматичного письменства, то як-раз оці жартовливі інтермедії, а не величні драми. Звідси бо виходить частиною наше нове письменство з його демократизмом, реалізмом та народньою мовою.

Поруч старої різдвяної драми та інтермедій стоїть так званий вертеп, де замість акторів грали на сцені ляльки, а розмови за них справляв схований за вертепом чоловік. Вертепом звалась легенька, щоб можна було переносити, ятка на два яруси: верхній—Вифлеєм, тут одбувалась поважна подія Христового нарожденння, а в нижньому—комичні сценки з народнього життя, тут же стояв і трон Иродів. Ляльки ходять по дротинках, якими порядкує вертепник. У старовину без вертепа різдвяні святки майже не обходились; вертепну драму виставляли ті самі особи, що й взагалі тоді дбали про вистави, то-б-то—„спудеї“, школярі, дяки, мандровані пиворізи і такий инший причетний до школи та церкви люд, що волочився по школах та вмів „куншти разнії писати“. В пиворізному „Правилѣ увѣщательному пьяницамъ“ 1779 р. між иншим читаємо: „Радуйтеся, пиворізи, і паки реку – радуйтеся! Се радости день приспіваєт, день—глаголю—праздника Рождественського зближається. Возстаніте убо от ложей своїх і восприміте всяк по своєму художеству орудія, соділайте вертепи, склейте звізду, составте партеси! Єгда же станете по улицях со звуком бродить, ищуще сивухи, приймуть вас казани (?) во крови своя“. Це вже відгук професіонального погляду як на вертеп, так і взагалі на всякі вистави, що ними заробляли на хліба шматок невдахи духовного стану. Перша частина вертепної драми має змістом нарождення Христа, поклоненіє волхвів та пастухів, лютість Ирода і його крівавий учинок і кінчається смертю лютого царя. Розмови—як до стану дієвих особ: то провадяться звисока, книжною мовою, то цілком по-просту, народньою. Ось як розмовляють і вітають нарожденного Христа пастухи.

Пастух 1-й. Грицьку!

Пастух 2-й. А що, Прицьку?

Пастух 1-й. Вставай хутенько, вибери ягня маленьке, та підем ген-ген на гору,—може ще й ми поспіємо в пору.

Хор за сценою співає: „Слава буди в вишніх Богу,“ а тим часом приходять пастухи з ягням.

Пастух 1-й. Оце ж і ми, Паничу, до вашої таки мосці,
Але ж, Грицько з Прицьком припленися в гості;
Ось і ягня вам принесли із сільського стада,—
Нехай буде да здорова вся наша громада.

Пастух 2-й. Да годі лиш, Грицьку, тобі тут блеяти,
Да нум проздравляти,—
Може кому чи не час і до стада чухрати.

Пастух 1-й. Як так, то бувай же, Паничу, здоров;
Да й нам дай, щоб і ми таки були здорові

Да із сих чижмачків обулись в сап'янові.
Благослови ж сей подарок від нас приняти,
А нам дозволь погуляти.

Скрипка за сценою грає дудочку. Обидва пастухи танцюють і примовляють:

Зуба, зуба на сопілку!

Пастух 2-й. Спасибі ж вам! Ми б довше тут гуляли,
Дак хліба з дому не брали.

До більшої не можна вже довести міри простоту й безпосередність щиро-народнього погляду на Вифлеємську подію. Друга частина вся складається з побутових сценок, де дієвими людьми виступають: дід, баба, салдат, циган, венгерець, поляк, запорожець і т. и. Справжнім героєм цієї частини треба вважати запорожця, якого й духу бояться вороги, ховаючись, як тільки голос його пісні зачують:

Да не буде лучче, да не буде краще,
Як у нас да на Україні...

Не вважаючи на всю примитивність і наївність вертепної комедії, цього театру ляльок, якимсь здоровим духом віє од неї, сцени йдуть живо, повні справжнього гумору. Ідею цілої п'єси вложено в уста смерти.

Слава і багатство прейдуть!
Сей коси довольно взмаху
І мертв уж чоловік од страху.
. . . Всього світа я сильній нахожуся;
Ізначала віка нікому не клонюся;
Аз єсмь монархи́ня, всього світа пані,
Я цариця суща на всякії страни.
Князіє і царіє під властю моєю,
Усіх вас я посічу косою своєю.

Гіркий юмор бренить у цьому ідеалі рівности... перед смертю, сміхом крізь сльози оддають юмористичні сценки вертепної комедії.

Вертеп на Україні зародився певне ще в XVII в. й додержався до самого XIX в., а в Галичині й досі; останню звістку про його маємо з р. 1884-го, коли вертеп з'явився в Купянському повіті на Харьківщині. Характерно—ця звістка кінчається скаргою, що релігійну частину забороняє виставляти місцеве начальство... Який популярний колись був у нас вертеп, видко з того факту, що хтось із архиєреїв-українців, якого доля занесла у XVIII в. на катедру аж у Сибір, завіз туди й наш вертеп; у Сибірі досить часто можна було зустріти вертепну драму, поки її й тут не заборонено, аж до половини XIX в., коли й на Україні вертеп мало вже не цілком перевівся. Але ще перед тим він справив добру службу, вносячи в свідомість своєї численної публіки принципи рівности й демократизму,—ті принципи, яким служити почало неподільно наше нове письменство.

Близькі зв'язки з драматичним письменством того часу, що ми оце розглядаємо, були у письменства віршового. З старіших часів, до XVII в., мало дійшло до нас віршів, хоч вони безперечно були,—так Супрасльський літопис закінчується віршованою похвалою князеві Острожському; так, маємо звістку, що Г. Смотрицький написав віршем якусь сатиру на реформу календаря. В передмові до Острожської біблії надруковано вірші на герб Острожських Андрія Римші; того ж автора оду на герб Сапіги маємо в Статуті 1588 р. Без віршованих передмов не обходилися й инші тогочасні видання, як „Ключъ царства небесного“ (1587) Г. Смотрицького або „Апокризисъ“ Христофора Бронського. Далеко багатшу віршову спадщину лишили нам дальші віки. Вже з початку XVII в. маємо „Ламентъ дому княжатъ Острозскихъ“ (1603), вірші ігумена Виталія в книжці „Діоптра альбо Зерцало“ (1612); панегірик Єлисею Плетенецькому „Вѣзерункъ цнотъ“ (1618) „Вѣршѣ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачнаго“ (1622), зложені ректором братської київскої школи К. Саковичем; вірші відомого вже нам Волковича, „Ляментъ“ з приводу відомої острожської трагедії р. 1636, „Ляментъ людей побожныхъ“ р. 1638, „Перло многоцѣнное“ (1646) Транквиліона-Ставровецького і т. и. Можна сказати, що драма й вірша XVII—XVIII не зовсім ще розмежувались були між собою і тільки в останніх часах перед Котляревським повстала вже зовсім виразна діференціяція. Вірші, до того ж здебільшого декламовані публічно, часто були основою для драми і багато драматичних сюжетів розроблено спершу в віршовій формі, а вже потім розвилися в самостійні драматичні твори, що мали до того ж віршований склад. Так, з віршів повстали майже всі різдвяні й великодні драми: драматичні сюжети, розроблені віршем, легко переходять у діялог, початкову форму драми. З другого боку стріваємо й протилежний процес: коли драматична форма переходить засоби виконавців, вона роспорошується, скажу так, у декламацію, у віршу. Але й по-за цими спеціяльними зв'язками між драмою та віршою, для останьої лишалося дуже широке поле. Не забуваймо, що середні віки взагалі слабували на пошесть віршоманії, що тоді про все в світі силкувались писати віршем. У нас це позначилось трохи пізніше, ніж на Заході, але так само дуже гостро. Коли центром літературного руху став Київ і Київська академія, то вона зробилась немов офиціяльним розсадником і своїх „піітів“. Спудеї академії для практики в науці піітики повинні були писати вірші; вміння скласти при оказії віршу вважалося за ознаку доброї освіти й виховання; з‘являються збірки зразкових віршів на всякі потреби,—напр. згадане вже „Перло многоцѣнноє“ Ставровецького: „в школах,—читаємо в передмові,—будучії студенти могуть собі з тої книги святої вибірати вірші на свою потребу і творити з них орації розмаїтії часу потреби своєї, хоч і на комедіях духовних“. Розвивається в академичних сферах потроху справжня віршоманія; цілі фоліянти, як у Барановича, у Максимовича та ин.—заповняються важкими, незґрабними силабичними віршами. Промітні піїти свою знайомість з музами силкуються використати на практиці, розміняти на матеріяльний еквивалент,—звідси пішли всі ті панегірично писання до сильних світа, посвяти книг віршем, описи гербів і т. и., що буквально дійшли до самого нікуди: до того, що навіть Господу Богу приділено відповідного герба й описано віршем (Галятовський). З’являються професіонали-панегіристи, „жеби до смаку вдячного припадаючи, опера свої росторопне і мудро написано княжатом і монархом офіровали“, як хвалиться один з невідомих панегіристів. Знайшовся й такий якийсь росторопний автор „Малороссійской пѣсни объ измѣнѣ Мазепы“, що ладен стати до послуг на цьому полі оптом і „всѣхъ измѣнниковъ овѣршописати по имени на вѣчную ихъ отъ всего народа злую память и пагубу“. Кожний новий гетьман, кожен митрополіт і т. и. мали певне цілі дощі панегіричних віршів; маленький конфуз вийшов тільки з Мазепою, якого недавні панегіристи почали „овѣршописувати‘ в такому, напр., тоні:

Изми мя, Боже,—вопіетъ Россія,—
Отъ ядовита и лукава змія,
Его же ждаша адскія заклепы,
Бывша вожда Івашки Мазепы.

Та дарма,—в подвійній ролі панегіристів, а потім ворогів нещасного „бывшаго“ гетьмана виступали навіть такі солідні особи, як Степан Яворський та Феофан Прокопович. Поезії, звичайно, й не доколупатися в таких віршах,—це просто офиціяльне „славословіє“, як у відомій вірші „на жалосний погреб“ Сагайдачного, як у панегіриках Могилі („Веселобрмячая“ т. и.), як у прокльонах на „мерзскаго“ Мазепу. Схоластична школа без ліку „піїтів“ наплодила, але вони ніякого впливу на розвиток рідного письменства не мали і здебільшого всі пішли в непам‘ять. Коли ж випадково час донесе до нас ім‘я якого-небудь такого віршописця, то з здивуванням і жахом дивишся на цього виходця з такого далекого й незнаного світу. Такими виходцями з того світу для нас тепер показуються, напр., Климентій Зиновієв, ієромонах часів Мазепи, або Заруцький, і страшне свідоцтво дають вони про ту віршову літературу з учених кругів. Напр., всечесний отець Климентій, виставивши тезу, що „і кат—потреба всюди свого часу“, впадає чисто в канибальський азарт і спокійним тоном младенця неповинного такі подає поради катам:

> Чвертуйте і паліте і бийте і стинайте,
> А єсли коли кого вішати будете,
> То примучіть перш добре—нехай не забуде!

В своєму канибальському захваті забув автор навіть про те, що рахувати на пам'ять повішеного—значить принаймні простої догадливости не виявити. У „піітів“ такого типу все пішло на умовну форму, все витрачено на штучні реторичні фокуси; ні одного живого враження, ні одного свіжого почування або думки людської. Все, що бачить такий „пііта“ перед себе, те й описує, заміняючи брак щирого почування голою фразою. З другого боку, такі письменники з високостів своєї „науки“ дивляться з призирством на народ, бо „в простого мужика простий єсть обичай“, мовляв Климентій, тоді як у письменного мусить бути „особний політичний звичай“, хоч їх власні твори дуже зле рекомендують оту вищу політичність. І коли б усе наше старе віршове письменство скидалося на ці жахливі зразки, то певне, що не було б воно варт доброго слова.

На щастя, на циниках-панегіристах тодішня творчість не обмежувалась. Поруч офиціяльної літератури з нетрів академичних увесь час пробивалось далеко чистіше джерело справжньої поезії,—тієї, що в досить гарних иноді образах висловляло то наївну віру тодішнього громадянства й стосунки його до тих надприродніх з'явищ, про які вчила, та не давала поживи почуванням релігія; то погляд на сучасні історичні події, то ущіпливу сатиру на громадський нелад, то нарешті чисто ліричні п'єси, ці коштовні документи з сфери почуваннів, першим ділом, звичайно, про таке по всяк час свіже і невміруще почування людське, яким було і єсть кохання. Авторами цих віршів, на яких і досі видко печать живого життя, були певне люде, ще не зопсовані вкрай схоластичними мудрощами, що зберегли звичайні людські почування, не заморозили їх академичними формами. В сфері віршованої літератури це було навіть лекше, ніж у драмі—вже через одно те, що для віршу не так багато було тих убійчих псевдокласичних вимаганнів, що посіли драму цілком, а з другого боку, вірша дуже близько підходила й до народньої творчости і в ній мала не замулене джерело по вік свіжих форм і змісту, які по всяк час обмивало й оновляло життя. Вплив народньої поезії на віршу видко з першого погляду; з другого боку, часто й самі твори окремих авторів увіходили в сферу народньої творчости обтирались там, розгублювали разом з найменням автора свої індивидуальні риси й набували тієї типичної форми, яка так характеризує колективну творчість. Цей процес обтирання й ународовлення, коли можна так сказати, вірші ми можемо навіть фактично спостерегати, рівняючи перші, з духом ще окремих творців, тексти відомих тепер пісень до тієї редакції, в якій вони записані були з уст народу. Вірша, таким чином, була в вигідніших умовах, ніж драма; тут уже всякий, хто не втратив зв'язків з життям і мав не приголомшений схоластикою хист, розум і почуття, міг бути творцем відповідно до сили і снаги своєї. Такими творцями були ті посередні між високоученими головами та простим народом люде з козацтва й міщанства, невдахи-спудеї, що „убояшеся бездны премудрости“, не кінчали шкільної науки й мусіли жити близько до народу, переймаючись його інтересами, його мовою розмовляючи, міняючи шаблю на ремество й навпаки; всі ті „бакаляри“, „дяки-пиворізи“, що, навчившись по школах „кunшти разнії писати“ та „компліменти блудні“ складати, волочились по Україні, шукаючи притулку дяками, вчителями, священиками і т и.; знайдемо тут декого й з старшини козацької, що ще не зовсім запаніла була і чужим м'ясом обросла; і з тих письменних людей, що займали уряди по козацьких канцеляріях, то-що. Навіть наймення де-кого з тих творців донесла до нас традиція. Так, якась „піснетворка“ Маруся Чураївна ніби склала пісню „Ой не ходи Грицю“; так, гетьманові Мазепі приписують вірші: „Бідна моя голівонько“ та „Всі покою щиро прагнуть“; сучасникові Мазепи, козакові Семенові Климовському—пісню „Їхав козак за Дунай“, „которую поютъ наши любезныя дамы“, як галантно казав Карамзин, вважаючи Климовського за талановитого „ученика природы, къ сожалѣнію недоученнаго искуствомъ“. Можна згадати ще Якова Семержинського з його „Пѣснею свѣтовою“, Захара Дзюбаревича з його піснями з чужини, Лобисевича з його перекладом „Буколик“ Виргілія; сюди належать—і „славный“, як характеризували сучасники, Танський, „природный стихотворецъ во вкусѣ площадномъ, во вкусѣ Плавтовомъ“, і Антін Головатий, і священик Некрашевич, то-що. З цих кругів, що однією стороною підходили до джерела освіти, а другою до ширших мас народніх, і повиходили всякі духовні вірші і „псальми“ та пісні „свѣцкія“, ті канти й „компліменти блудні“, що так обурювали сучасного моралиста. Багато з цих творів цілком перейшли до народу, й обертаючись серед його, повернулися на народні пісні; инші навіть у записаній од народу редакції ясно зберігають своє індивидуальне походження і прикмети.

З духовних віршів XVII—XVIII вв. маємо цілий збірник, що—правда, в дуже поправленій видавцями й підчищеній формі—зберіг нам силу зразків тогочасної вірші і прізвища деяких авторів. Це відомий уніятський „Богогласникъ“, надрукований вперше р. 1790 в Почаєві. Видавці „Богогласника“ поставили собі завданням боротися зо всякими на їхню думку „худо и неискусно составленими“ піснями, переробивши їх на лад побожний. Книжний характер цих віршів та пісень проте не зовсім став багатьом із них на заваді перейти в народ, де й досі вони додержались то як побожні колядки, то як професіональні старцівські й лірницькі пісні. Цікавіший той цикл різдвяних і великодних віршів, які безперечно вийшли з духовних кругів, але своєю живістю, реалізмом і цілком світським поглядом на речі потрапили на народній смак і залюбки ширилися в народі. Надзвичайно вражає той вільний тон у розмовах про побожні речі, що панує в цих віршах; мову богів тут переведено цілком на людські звичаї, на буденні обставини, реальне життя того часу. Ось як, напр., у різдвяній вірші промовляє Бог до перших людей після гріха їхнього:

Пішов же вон, Адаме, з раю!
Об'ївся яблук, аж сопеш!
Це та́к ти доглядаєш гаю—
Без попиту що хоч і рвеш?
І ти іди, небого, прясти!
Адам тебе щоб наглядав,
А щоб не сміла яблук красти,
Адаму я нагайку дав.

В такому ж тоні описано всі події народження й воскресення Христового, радість усіх святих, що гуляють зовсім по-людському на радощах, ликовання всього хрещеного миру. І треба сказати, що люде того часу зовсім не жахались такого вільного тону в побожних справах: одна вірша просто обертається до архиєрея: „не дивуй, святий владико“, а це показує, звідки вийшли і де переважно оберталися ці жарти, в яких теперішні книжники і фарисеї неодмінно побачили б глум над святими речами. Тоді простіше дивились на справу й не боялися свіжого дотепу і гострого слова, аби до ладу було та до прикладу. Особливо великої зажили популярности великодні вірші— „Кажуть, будьто молодиці“ та „Христос воскрес, рад мир увесь“,—з останньою запорожці ходили навіть вітати всесильного Потьомкина. Обидві вірші малюють визволення людей од пекла та чортів, яким до Христа

Була воля: хоть і кроля
У рай не пускали.
Хоть би й святих, вони і тих
У пекло таскали,
На всіх трактах, по болотах
Сторожі стояли,
Серед шляху і туряху
До пекла хватали.
Того святці, попи й ченці
Не минали страху,

Филозопи, крутопопи
Набірались жаху.

Та от прийшов Христос—„ад розорив, чорта стребив“, „пекло одпер і шлях протер до раю свободний“. В другій вірші докладно описано, як це саме й сталось:

Аж Христос був на роботі,
Попалив зовсім чоботи,
Покуль пекло погасив
І Адама воскресив.

Вся манєра й деталі цих віршів показують, звідки Котляревський брав фарби для своєї невмірущої поеми: праздникові вірші невідомих авторів—це безпосередні попередники „Енеїди“, передники навіть з ідейного погляду, бо у великодній вірші знаходимо ті бажання, що певне не одну сушили тоді просту голову на Україні. Визволення не тільки тогосвітнє показують нам ці бажання, але й цілком реальне, земне визволення од усякого тутешнього лиха. Ось як росказує наша вірша про наслідки Христового воскресення.

Зараз тая серед рая
Свобода засіла,
Тут тишина, вся старшина
Не має к ним діла.
Тут сіпуга, війт-п'янюга
Нам не докучає,
І в підводу тут ізроду
Ніхто не хапає.
Всі подубли, що нас скубли
Сельскії нахали,
Подерачі, колотнечі
Всі уже пропали...
Утік кураж, здирства нема ж,
Пропали всі драчі,
Щезло лихо, живуть тихо
Не дають подачі.
Погибла власть, і вся на рясть
Вилізла голота;
Війт не ворчить і не стучить
Десятчик в ворота.

Звичайно, заступникові голоти, що доложив своїх думок до цієї вірші, видко було, як далеко цей „райський“ ідеал од земної дійсности стоїть, і через те свою утопію кінчає автор благанням до Бога—

Щоб більше нас хоть у той час
Сіпаки не брали...

Од такого погляду на дійсність один тільки ступінь до громадської сатири. І справді, українська вірша широко використовує сатиричну форму, ніби надолужуючи за ті тріскучі панегірики, що лунали на верхах, в офиціяльній літературі того часу. Це дуже характерний факт—отой одночасний розвиток з одного боку панегірика, з другого—сатири. Він показує той громадський роспад, ту діференціяцію інтересів, що виразно позначилася в українському громадянстві після Хмельнищини й особливо в другій половині XVIII в., коли не тільки старшина козацька і посшільство, а навіть просте козацтво і кріпаки опинилися в протилежних таборах. Однією з перших на Україні сатир була відома промова ніби каштеляна смоленського Івана Мелешка на сеймі в Варшаві. Це просто політичний памфлет або сатира на польські порядки XVI в. – на захоплення німецькими модами, на роскішне та роспустне життя панське. Невідомий автор, зв'язавши свою сатиру з найменям якогось Мелешка, тільки надав їй форму промови й зумів справді показати яскраву картину тогочасного життя.

Тепер світ великої здради,
Нема тепер на всім світі правди—

таким промовистим словом зазначив свій погляд на сучасний світ другий невідомий автор і певна річ, що „велика здрада“ давала для сатири занадто багато добірного матеріялу. Сатира входить в обсяг історичних віршів, що, з одного боку, розвернулися в козацькі думи, а з другого — дали чималу літературу сучасних відгуків на цікаві ширшим масам події. І коли про них мовчать на верхах письменства, в духовних кругах, то тим натуральніше було говорити про події самим участникам їх. Силу історичних віршів сплодили всякі пригоди козацьких повстаннів, особливо Хмельнищина. Сюди належать вірші: „Висипався Хміль із міха“, „Глянь обернися“ (проти Потоцького), „О Берестечскомъ звыченствѣ 1661 г.“, „Плачъ Малой Россіи о ляхолюбцахъ“, про Палія і Мазепу, про зруйновання Січі, про панщину на Україні, про осаду запорожського коша на Чорноморії і т. и. Остання вірша або „Пѣсня Черноморскаго войска, по полученіи на землю Высочайшихъ грамотъ сочиненная“, належить відомому Антонові Головатому й була першим (р. 1792) чистою народньою мовою друкованим твором:

Ей годі нам журитися, пора перестати;
Діждалися од цариці за службу заплати.

Історичні й сатиричні вірші вносять у письменство мотиви високого громадянського змісту й піднімаються иноді до досить сильного пафосу.

Ляхолюбці, лихолюбці,
Тії мої тії згубці!
Як саранча налетіла,
Доми й церкви посквернила,—

так скаржиться, напр., Україна в плачі „о ляхолюбцахъ“, нагадуючи вже Шевченкове „гірше ляха свої діти її роспинають“.

Вірша вже добре орієнтується в сучасних подіях та громадських з'явищах, зазначаючи дуже виразно оту соціяльну нерівність, що особливо загострилася в XVIII в.

Глянеш—на однім сорочки пусто,
На другім свити шовкової густо;
Один і хліба крошки не має,
Другий пироги прочь одкидає,—

констатує тодішнє лихоліття одна вірша з початку XVIII в. Або от іще сучасна вірша на початок панщини:

Що настало тепер в світі, трудно спогадати.
Не маш за чим, а відробляй, хоч би умірати.
Наші діди і прадіди того не зазнали,
Чого ж ми ся із батьками тепер дочекали.
Ніхто ж тому так невинен, як пани зробили:
Запродали душі наші, а свій край згубили...
Пан Потоцький і Браницький—тих то рада стала,
Щоби Польска в руках Москви на завше зістала.
Пан Ржевуський і Пулавський ради додавали,
Щоб нас бідних із душами на завше продали.
Катерина тому рада, вірне присягає,
Щоб край взяти без війни од них зажелає (sic!).
Як тут разом беруть край, беруть враги наші ляхи,
Зачиняють як собак нас, як у клітку птахи.
Ми ж все бідні, нещасливі на те ся вродили,
Щоб в неволі, як віл в ярмі, щоденне робили.
Ви, прокляті, спогадайте, щó ся з вами стане:
Ми в роботі не погинем, а вас всіх не стане.

Разом з сильним протестом проти кріпацтва вірша ця виявляє й багато політичного розуміння та національної свідомости, вболівання за ввесь „свій край." Так само виразно поставлено політично-національне питання і в відомому „Разговорѣ Великороссіи съ Малороссіей" (1762) переводчика військової канцелярії генеральної Семена Дівовича. Автор обороняє рідний край перед централізаційними заходами й обстоює право його жити своїм життям. Україна нагадує Великоросії:

Не думай, чтобы ты сама была мнѣ властитель,
Но государь твой и мой—общій повелитель,—
А разность наша есть въ приложенныхъ именахъ:
Ты Великая, а я Малая,—живемъ в смежныхъ странахъ.
Такъ мы съ тобою равни и одно составляемъ,
Одному, а не двумъ государямъ присягаемъ.

Маємо з тих часів навіть спроби цілої історії козацтва віршем: „Героични стихи о славнихъ военнихъ дѣйствіяхъ войскъ запорожскихъ, вкратцѣ зъ разнихъ гисторій просторѣчно сочиненны" (1784) якогось ченця Івана. Автор усе нещастя нашої минувшини бачить у тому, що Польща почала „людем чинити незносні обиди“ й тим і себе й Україну занапастила. Козацький патріотизм автора виявився в оцих віршах: запорожці—

Не в залізні зброї, но в храбрость убрані,
Силою кріпкою свиш препоясані,
З чого всі до бою просто серце міли,
Къ отмщенію врагів, як пламень, горіли;
Страшні, як льви против звірей боязливих,
Всяк з них смілий гонить ляхів полохливих.

Це писано тоді, коли Запоріжжя вже сконало, але така епітафія може служити дуже виразною характеристикою політично-національних поглядів тодішніх людей. З другого боку, ті погляди вирисовуються і в таких побутових сатирах, як „Суплика або замыслъ на попа,“ вірша „про отця Негребецького,“ сатира на слобожан з приводу скасування в Слобожанщині козацького ладу, сатира на посполітих, що шукали дворянства („Доказательства Хама Данилея Куксы потомственны“) з відповідним гербом і т. и. Сюди підходять і чисто побутові малюнки на зразок отих, що дав священик Некрашевич отим своїм:

Отець Іван, Петро й Степан
З своїми жінками!
Просим до нас хотя на час
Приїхать святками.

Нарешті віршова література тих часів зберегла нам зразки й чисто ліричної поезії. Треба зазначити, що в розвитку вірші на Україні XVIII вік більше сприяв як-раз ліричній поезії. Де далі—примовкають усе більше громадські мотиви під тиском обставин, і натомість голосніше бренять тони особистої лірики, особливо з циклу віршів про кохання. Останніми часами надруковано чимало старих співаників, у яких між иншим знаходимо багато й „пѣсень“ або „псальм свѣцких,“—того, що Лащевський звав—„компліменти блудні“ або „канти студні“ (соромицькі пісні). Звичайно не всі вони справді такі соромицькі, як здавалось сором'язливому ченцеві, хоча—треба правду сказати—межі дозволеного з цього боку колись були ген-ген ширші і справді деякі з тих „компліментів блудних“ тепер не зовсім зручно цитувати (напр., пісенька про дякове жениханння). Такі пісеньки і романси, здебільшого без прізвища авторів, переходять у ширші кола і популярністю взагалі української пісні розносяться навіть по-за Україною, по Московщині та Польщі; багато з них обертається серед народу й досі і записані вже з народніх уст, як народні пісні. Взагалі стара наша, здебільшого анонімна, література віршова, не давши ні одного визначного творця - поета, все ж таки справляла добру службу тим, що задовольняла хоч невисокі потреби в художньому слові й прочищала шлях-дорогу новому українському письменству. Та й воно опісля не однією темою, не одним образом од цієї анонімної літератури скористувалось.

XVI і особливо XVII вв. на Україні були часом великих народніх рухів, що одбилися не тільки на внутрішньому житті самого українського народу, але дужою хвилею рознеслись далеко навкруги, перемалювавши нà-ново політичну карту всієї східньої Європи. Живі сили громадські, поназбірані в попередніх віках, вилились тепер невмірущими в нашій історії ділами. Натурально, що таке життя кипуче повинно було сплодити й багате письменство на тему тих соціяльно-політичних перемін,—з одного боку одбиваючись у художніх творах, а з другого—даючи серію історичних праць, що поруч фактичного оповідання про історичні події виявляли б і спроби тієї чи иншої оцінки тих подій. Про твори книжної поезії у нас допіру була мова, а про найкращі й найхарактерніші зразки народньої історичної поезії—безіменні думи козацькі—скажемо далі. Тепер на черзі стоять історичні праці—літописи другої доби нашого письменства, що почавшись коротенькими записами, щó кожного року діялось, переходять потроху в науково—скільки це тоді можна було—зложену історію рідного краю.

Вже на початку литовського періоду нашої історії чимало з'являється літописів, що зв'язують сучасні події з давнішою традицією старої Русі. Такими були: Литовсько-руський літопис, короткий Київський, Львівський; до них наближається й тодішня мемуарна література, як записки київського міщанина Балики, діяріуш шляхтича Євлашевського і т. и. Найбільш літописів з'являється з XVII в., коли величні події розгорнулись на Україні й захопили її в шум світової політики. Почавшись з коротких літописів, „кроничек“, „реєстриків“ козацьких та діяріушів і всяких записок (Чернігівський літопис, літопис Боболинського, діяріуш Самійла Зорки, що служив за секретаря у Хмельницького), історичне письменство пробує далі дати прагматичні огляди української історії Першою такою спробою був популярний над свою вартість „Синопсісъ“ Гізеля. За ним пішли літописи Самовидця, Грабянки, Величка, Ригельмана й ин., завершаючись найпопулярнішою з них „Исторією Русовъ“, що на довгий час позначила свій слід у нашому письменстві, донісши свій вплив аж до половини XIX в.

Серед тих історичних творів, що мають літературну вартість, хронологично першим стоїть літопис Самовидця, невідомого автора, якого новіший дослідник зве „таинственнымъ анонимомъ“. Це мабуть був український шляхтич, що служив при військовій канцелярії й почав свої записи десь коло 1670-х років. Оповідає автор про події як самовидець, особливо в другій половині своєї праці, доведеної до 1702 р., але разом він дуже добре вмів додержати надзвичайно об'єктивного, просто епичного тону, скупого на деталі особистого характеру, зате багатого на цікаві громадські відомости. Ця об'єктивність робить з літопису Самовидця дуже цінне історичне джерело. Автор був, як на свій час, людиною досить освіченою, хоч, видко, й не дійшов до верхів тодішньої схоластичної освіти. Останнє, правда, вийшло навіть на користь літописові, бо тільки через це, треба думати, визначається він простим стилем та складом і мовою близькою до народньої. Громадськими поглядами своїми Самовидець схилявся до шляхетських сфер,—звідси його роялізм, спершу польський, потім московський, неприхильність до демократичного Запоріжжя й досить виразна байдужність до народнього елементу в подіях великого руху на Україні. Чисто народнє повстання—Хмельнищину Самовидець поясняє, напр., тим, „же прошлого року збагатилися шарпаниною добр шляхецьких і жидівських і иних людей, биваючих на преложенстві, же навіть де в городах були і права Магдебурськії—і присяглії бурмистрове, і райці свої уряди покидали, і бороди голили, до того війська йшли: бо тії собі зневагу держали, который би з бородою неголеною у війську бил. Так диявол учинил собі сміх з людей статечних!"—не забуває додати коректний автор. Але його специфично-класова тенденція урівноважується, як згадано вже, надзвичайною об'єктивністю. На зразок мови й стилю, а також і для характеристики громадського світогляду Самовидця візьмемо початок його літопису—„О началѣ войни Хмелницкого".

> Початок і причина війни Хмельницького єсть єдино от ляхів на православіє гоненіє і козакам отягощеніє; тогда бо оним не хотячи, чого не звикли били, панщини робити, на службу замковую обернено, которих з листами і в городі до хандоження коней старостове держали, в дворах грубу то єсть печі палити, псів хандожити, дворі змітати і до инших незносних діл приставляли. Знову зась которії зоставали козаками реєстровими, а над оними полковникове шляхта панове от гетьмана коронного насиланнії били, которії б от їх вольности бинаймній не дбаючи, але, яко могучи, оних смиряли, легце поважаючи; плату, которая постановлена била на козаки от короля єго милости і Речі посполітої по золотих тридцять на рік, тоє на себе одбірали, з сотниками ділячися; бо сотників не козаки обірали і настановляли, але полковники кого хотіли з своєї руки, жеби оним зичливими били. Так же полковникове козаків до всякої домової незвичайної роботи пристановляли; в поля зась пійшовши, любо який козак достане у татар коня доброго, того отоймуть; з Запорожжа през поля дикії з рарогом, яструбом, орлом, албо з хортом коза-

> ка бідного шле в городи, кому подарок шлючи, якому панові, не жалуючи козака, хоча й би згинул, як не трудно от татар. Знову зась, хоча й би якого язика татарського піймали козаки, то з язиком татарським, на кого ласкав полковник, якого жолніра своєго висилає до гетьмана коронного, а козацькую отвагу потлумляють. В городах зась от жидів тая била кривда, же невольно козакові в дому своїм жадного напитку на потребу свою держати, не тілко меду, горілки, пива, але й браги. Которії зась на рибу хожували козаки за Пороги, то на Кодаку на комисара рибу десятую одбірали, а полковникам особливо треба дати і сотникам, і асаулові і писареві,—аж до великого убозства козацтво прийшло. А більше шести тисячей не повинно козаків бити (бути); хочай і син козацький, тую ж панщину мусіл робити і плату давати. Тоє над козаками било. Над поспільством зась, любо во всім жили обфито—в збожах, в бидлах, в пасіках, але однак, чого не звикла била Україна терпіти, вимисли великії били от старостів і от намістників і жидів; бо сами державці на Україні не мешкали, тілько уряд держали, і так о кривдах людей посполітих мало знали, албо любо і знали, тілко засліплені будучи подарками от старост і жидів-арандарей, же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі і мажуть: з їх підданних видравши, оним дарують, що і самому пану волно би узяти у своєго підданного, і не так би жаловал підданний єго. А то леда шевлюга, леда жид богатиться, по кілко цугів коней справляє, вимишляючи чинші великії, поволовщини, дуди, осип, мірочки сухії, з жорнів плату і инноє, отнимання фолварків,—що натрафили на чоловіка одного, у которого отняли пасіку, которая всій землі Польській начинила біди, а тим способом... (далі йде оповідання про кривду, Хмельницькому заподіяну).

Отаким спокійним тоном і оповідає Самовидець про всі події на Україні до р. 1702. Спершу оповідання його має характер прагматичний, а в останніх роках переходить на звичайні по літописах щорічні записи.

Слабший з літературного погляду літопис Григорія Гребінки, чи як він з польська себе звав—Грабянки († р. 1737), що був полковим суддею Гадяцьким і товаришував Полуботкові у Петербуржській тюрмі. Грабянчині „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ трвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, съ Поляки“ (1710)—цікаві тільки як історичне джерело, що зберегло дещо з старих затрачених літописів. Літературній стороні цієї праці дуже пошкодила тенденція писати високим стилем, тим-то мова у Грабянки далі одійшла од народньої, ніж у Самовидця й у пізнішого літописця козацьких часів Самійла Величка (1690—1728), „канцеляриста негдись войска Запорожского“, як він звичайно підписувався. Цей Величко, певне, найцікавіший з усіх козацьких літописців, як літературна постать. Його „Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками чрезъ Зѣновія Богдана Хмелницкого“ (доведене до 1700 року, а написане р. 1720) ставить собі метою не тільки дати фактичні відомости, а й зібрати документальний матеріял; опріч того воно кидає промінь світла й на ту ідеологію, що нею захоплювались козацькі сфери XVII—XVIII вв. Перечитуючи історичні праці про инші народи, Величко рівняє їх до сучасної історіографії на Україні і завважає тут багато огріхів: „наших же Сармато-козацьких продків подобнії иностранним в воїнських случаях давніх времен і віків бившії рицерскії отваги і богатирськії діянія, без описанія і об'ясненія чрез їх власних писарів оставленнії і всегдашного забвенія нікчемним ліности їх плащем увидіх покритії“. І от малоосвічений, але цікавий зроду Величко пробує сам зняти отой „плащ ліности“ з подій рідної старовини. Опріч такого патріотичного намислу, були у його й инші причини, про які пише він у надзвичайно з літературного боку цікавій „Передмові до чительника“:

> ...Проходя тогобочную іже от Корсуна і Білої Церкви Малоросійськую Україну, потім на Волинь в княженіє Рускоє ж до Львова, Замостя, Бродів і далі странствуя, видіх многії гради і замки безлюднії і пустії, вали негдись трудами людськими аки гори і холми висипанії і тілко звірем дивіїм прибіжищем і водворенієм сущії. Мури зась, яко то в Чолганськім, в Константинові, в Бердичеві, в Збаражі, в Соколю, що тілко на шляху нам в поході військовім лучилися, видіх єдні малолюднії, другії весьма пустії, розваленії, к землі прилпнувшії, зпліснялії, непотребним билієм зарослії і тілко гніздящихся в собі зміїв і розних гадів і червей содержащії. Поглянувши паки, видіх пространнії тогобочнії Україно-малоросійськії поля і розлеглії долини, ліси і обширнії садове і краснії діброви, ріки, стави, єзера запустілії, мхом, тростієм і непотребною лядиною зарослії. І не всує Поляки, жаліючи утрати України оної тогобочної, раєм світа Полського в своїх універсалах єя наричаху і провозглашаху; понеже оная пред війною Хмельницького бисть аки вторая земля обітованная, медом і млеком кипящая. Видіх же к тому на розних там місцях много костей человіческьих, сухих і нагих, тілко небо покров собі імущих, і рекох во умі—кто суть сія? Тих всіх, єже ріх, пустих і мертвих насмотрівшися, поболіх серцем і душею, яко красная і всякими благами изобиловавшая земля і отчизна наша Україно-малоросійськая во область пустині Богом оставлена, і населниці єя, славнії продки наші, безвістні явишася.

Коли Величко роспитував про причини такого страшного спустошення рідної землі, то не в одно йому одказувано й от він удався до писаних джерел *) і тільки тоді зрозумів долю „отчизни нашої", хоча й писані джерела так само не в одно поясняли цікаві йому питання. На підставі прочитаного і „понудихся для вигоди твоєй, любопитствующій чительнику Малоросійський, вивести простим стилем і нарічієм Козацьким, а частьми і розділами росположити гисторію о війні з Поляки Хмелницького і запустінії тогобочнім Україно-малоросійськім". Як бачимо, свідома любов до рідної землі водила пером цього „истинного Малія Росії сина і слуги", як він підписує себе під передмовами **). Україна для його—„матка наша", „милая отчизна", „отчизна наша Українськая"; скрізь він журиться незлагодою серед українців, скрізь виступає ідеологом і прихильником „народа нашого Козако-Руского", то-б-то переважно козацтва, як громадської категорії, бо в йому бачить оборонця і борця „за древнії волности свої". З цього погляду Величкова історія козацьких війн стоїть на инших зовсім підвалинах, як літопис Самовидця, і може бути переходом до таких витворів цілком свідомої вже думки, яким була знаменита „Исторія Русовъ". До неї ми й перейдемо, поминувши менш цікаві з літературного погляду історичні праці: Степана Лукомського („Собраніє историческоє", 1770), Миколи Ханенка („Діаріуш", 1722—1753), Якова Марковича („Дневныя записки"), Петра Симоновського („Краткоє описаніє о козацкомъ малоросійскомъ народѣ", 1765), Василя Рубана („Краткая лѣтопись Малыя Россіи", 1776), Григорія Винського („Записки") та Олександра Ригельмана („Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще", 1778) і т. и.

„Исторія Русовъ или Малой Россіи" з популярним колись найменням Георгія Кониського, як автора, потьмила собою всі попередні праці, ставши на довгий час ніби програмовим виразом тих вільнолюбних традицій, що жили серед українського панства ще довго по тому, як Україна втратила всяку самостійність. Хоч вона, як і всі инші тодішні твори історичні (це дуже характерно!), друком появилася вже як пам'ятка колишнього (р. 1846), але про вплив її свідчить те, що вона росходилась по Україні в сотнях рукописів, що слідом за нею йдуть перші історики України, Бантиш-Каменський та Маркевич, що до самої половини XIX в. з неї тільки й знали історію України, що з неї ж беруть теми фальшовані козацькі думи ще в 30-х роках XIX в., опубліковані в „Запорожской Старинѣ“ Срезневського, що вона, нарешті, вельми позначилася на світогляді найбільшого поета нашого Шевченка. Драгоманов і Кониський в один голос свідчать, що за їхньої ще пам'яти часто можна було зустріти на Україні серед людей ріжного стану й социяльного становища рукописні примірники „Исторіи“ *). І хоча пізніші історики з деяким уже навіть роздратуванням згадують про „вымыслы“, що пустила була в світ „Исторія Русовъ“, то це все ж таки не зменшує її чисто літературної вартости й громадської ваги, як дуже помітного етапа в розвитку політичної думки на Україні. Признаючи повну рацію за історичною критикою, що згадані вигадки викрила й осудила, ми повинні глянути на цей надзвичайний твір, як на визначну літературну пам'ятку свого часу.

---

*) Їх зазначено і в заголовку: „од авторів: Німецького—Самуїла Пуфендорфія, Козацького—Самуїла Зорки и Польського—Самуїла Твардовського, війну тую в книзі своїй, Война домова названій, віршом Польським описавшого. Нині же вкратці стилем гисторичним і нарічієм Малоросійським справленноє і написанноє тщанієм Самійла Величка, Канцеляристи негдись війська Запорожського". Опріч того, Величко дає в своїй праці багато офиціяльних документів та листів, до яких мав доступ як канцеляриста, уривки або й цілі твори літературні українською й польською мовою, як от вірші на смерть Искри, Брюховецького, Нелюбовича-Тукальського і т. и., або й цілі поеми, як от про Чигиринську війну 1678 р. Бучинського-Ясколда, чи богословські трактати, як „Розмова Бѣлоцерковская" І. Галятовського.

**) Наївно, але зворушливо—чисто наче у якого-небудь Данила-паломника—бренить оце закінчення однієї з передмов: „Єсли ж що з сього труда моєго прийде тобі і до вподобання, за тоє вмісто благодарствія ізвол мя в своїх до Господа Бога не забувати молитвах"...

Хто був її автором—напевне не знаємо. Одно певно, що не Кониський, бо мало того, що в „Исторіи Русовъ“ зовсім не бачимо натурального для православного архиєрея церковного духу, але можемо спостерегти щось зовсім супротилежне—поруч релігійної толерантности виразні зародки антицерковщини. Так, оповідаючи про здирства духовенства ще за часів Наливайка, автор додає: „отъ сего то вышла извѣстная пословица народная: „жениться не страшно, а страшно єднать попа“. Сей мерзостный обычай, съ тѣхъ поръ вкравшійся, продолжается по несчастію и до днесь, и попы сверхъ установленныхъ имъ до-

---

*) „Тоді ще (до р. 1845),—пише Ол. Кониський,—не було друкованої історії Кониського, але ледві чи багацько було таких освічених українців, тим паче патріотів, що б не мали у себе переписаної „Исторіи Русовъ“. Я пам'ятаю, як був ще малою дитиною, як батько було виймає з скрині бережно загорнений в сувій полотна суверток синього паперу,—то й була „Исторія Русовъ“. Пізніш знов, р 1847—49 такий само суверток з переписаною історією Кониського я бачив у Чернігові, у діда свого Феоктиста Ротмистрова; р. 1853 те ж саме бачив і вперше сам вже прочитав ту писану історію в Золотоношському повіті у Искри; ще пізніше, р. 1856, піп у Переволочні, прилуцького повіту, нарешті р. 1859 столяр Гавриленко Грицько в Полтаві показували мені такі самі popерeписувані історії Кониського“ (Ол. Кониський—„Т. Шевченко-Грушівський“, т. І. Львів, 1898, стор. 97; порівн. Кониського ж—„Молодий вік Максима Одинця“, Львів, 1902, стор. 76—77). „В 1830—40 роки її („Исторіи Русовъ“) зачитувались пани на Україні, переписували її своїми руками,—і не одну чоловічу думку закинула вона в їх голови“,—каже Драгоманов („Громада“, II, стор. 520).

ходовъ дѣлаютъ свои безстыдныя вымогательства и мытничества по прежнему и полагаютъ даже за требы Христіанскія, какъ то: Сорокоусты, Суботники и другія, по своему произволенію, и никто о томъ не проречетъ и не возопіетъ“. Таким тоном могла говорити людина зачеплена вже „волтеріянством“ XVIII в., але ніколи православний владика. Автором „Истории“ міг бути хтось із освіченого на французській літературі кінця XVIII в. українського панства, — найпевніше той самий „извѣстний ученостью и знатностью Депутатъ Шляхетства Малоросійскаго, господинъ Полетыка“, ім'я якого згадує передмова, ніби то він дістав у Кониського текст „Истории“. Часом написання міг бути кінець 60-х років XVIII в., хоч з'явилася вона серед ширшої публики далеко пізніше, коло 1820 р. Вказівки на той час маємо в самій „Истории“: двічі в ній цитується книжка „господина Вольтера“ про Карла XII (вийшла р. 1731), згадується вже Андрієвська церква в Київі (збудована р. 1749), але найголовніше свідчать про той час останні слова „Исторії“: „въ началѣ 1769 года послѣдовалъ войскамъ всеобщій походъ и открылась дѣйствительная съ Турками война, которая чѣмъ кончится Богъ вѣсть“. Як би автор писав уже по 1769 р., то безперечно знав би він, чим тая війна скінчилася й не мав би жадної потреби здаватись на божу волю. Таким чином в „Исторії Русовъ“ маємо працю написану під час самого цікавого громадсько-політичного процесу на Україні,—процесу останнього роспаду в її політичному житті, на передодні або й під час реформ, що поставили Україну на рівні з усіма російськими губерніями. Цікаво через те придивитись, як ті події одбились на свідомости автора.

Та хто б не був він—це насамперед непохитний український патріот, що історію України вважає за „единственную Исторію Россійскую“, починаючи її з часів, коли слав'яне осадили свої житла по-над Дніпром. Український (руский по по терминології автора) народ – народ „вольний“ *), окремий і од поляків, і од великоросів („царства Московскаго“), до яких він з власної волі прилучався „яко равные къ равнымъ и вольные къ вольнымъ“. З цього погляду, погляду автономности й суверенитета українського народу, й освітлює автор усю історію України, особливо широко спиняючись на часах Хмельницького і далі, скрізь висовуючи наперед ідею боротьби „за древнія свои права и привилегіи“. Натурально, що процес руйновання тих прав занадто тяжкий для автора і його історія, надто після Шведчини, доходить високої міри

---

*) Порівн., напр., слова ніби-то Хмельницького в „Истории Русовъ“: „народъ, имъ предводимый, есть народъ вольный и готовый всегда умереть за свою вольность до послѣдняго человѣка и характеръ сей въ немъ врожденный и неудобенъ къ насилованію“.

драматизму. Скрізь він підкреслює знущання з українців *), зазначає боротьбу їх за волю, підіймаючись до величнього пафосу надзвичайно з літературного боку гарною промовою Полуботка, або таким, напр., питанням: „ежели по словамъ самого Спасителя, в Євангеліи описаннымъ, которыя суть непреложны и не мимо идутъ, ежели „всякая кровь, проливаемая на земли, взыщется отъ рода сего“, то какое взысканіе предлежитъ за кровь народа Рускаго, пролитую отъ крове гетмана Наливайка до сего дне и пролитую великими потоками за то единственно, что искалъ онъ свободы или лучшей жизни въ собственной землѣ своей и имѣлъ о томъ замыслы, всему человѣчеству свойственные?“ Говорячи на иншому місці про вчинки так званої „Тайной канцелярії“, автор додає, що „ежели бы перстомъ руки Божіей изрыть частицу земли на мѣстѣономъ, то ударила бъ изъ него фонтаномъ кровь человѣческая, пролитая Министерскою рукою“. Гарячий прихильник волі взагалі й автономности України „на древнихъ правахъ“ на цілий зріст стає перед нами. З другого боку, не обмежується він самою політичною волею: в „Исторіи“ позначаються досить виразно й основи справжнього демократизму та ганьбування вищих класів за те, що своєю користливістю та зрадництвом, з XVI в. почавши, вони доводили до занепаду рідний край і були причиною „всѣмъ замѣшательствомъ, нестроеніямъ і побоищамъ въ Малороссіи, послѣ Хмельницкаго происходившимъ“, і „льстя себя надеждою содѣлаться на счетъ націи хорошими владѣльцами, оставили сію націю ожидать обѣтованія Отча свыше“. Не забуває автор і чисто національних інтересів України. „Владычествующіе надъ нами чиновники Московскіе, – говориться в промові, в уста Полуботкові вложений,—не знающіе правъ и обычаевъ нашихъ и почти безграмотные, знаютъ только то, что они властны дѣлать намъ все, не касаясь однихъ душъ нашихъ“. „Все у нихъ,—читаємо про чиновників на иншому місці,—до послѣдней булавки значило интересъ Государевъ, и за него взысканія и придирки были безконечны“. Що то були за „придирки“, автор фактично пояснює прикладом величезної трати в людях українських полків під час пруської війни 1755 р.: „считая ихъ (українців) на ряду Лопарей и Камчадаловъ, (начальники) вгоняли ихъ въ чахотки или ипохондріи за одно свое нарѣчіе и что они не скоро понимали

---

*) Стрільці московські „имѣли о себѣ непонятное высокомѣріе или какой-то гнусный обычай давать всѣмъ народамъ презрительныя названія, какъ-то: Полячишки, Нѣмчурки, Татаришки и такъ далѣе. По сему странному обычаю называли они Козаковъ чубами и хохлами, а иногда и безмозглыми хохлами“. Це ще самий, можна сказати, необразливий приклад знущання і здирств, на які посилається „Исторія Русовъ“.

выговаривать тогдашнія преизящныя реченія: намнясь и намѣдни, и придомковъ ихъ—ушь и кабышь“. На останніх сторінках своєї праці авторові доводиться констатувати все більший занепад рідного краю без жадних надій на кращі часи.

Такий був отой перший ясний промінь політичної думки на Україні, що яскраво виблиснув в „Исторіи Русовъ“ і мав величезний вплив на формування автономистичної ідеї серед тодішньої інтелігенції української. Звичайно, „Исторія Русовъ“ не стояла цілком нарізно ні од письменства українського, в якому ми вже зазначили паралельні течії, ні од життя, коли можливий був такий учинок, як відома висилка Капниста в Прусію шукати у чужоземців собі оборони. Можна тільки сказати, що „Исторія Русовъ“ зібрала й сформулувала ті думки, що панували серед тодішньої інтелігенції на Україні. Хоч би яка мала була історична вартість цього надзвичайно талановитого памфлета політичного, але як документ з громадського життя, „Исторія“ має вагу величезну: вона дає цікавий образ настрою на Україні, де була не тільки в момент свого написання, а й довго ще потім, однією з найвільнодумніших книг. В історії розвитку української громадської думки їй можна таке саме місце приділити, яке в історії російського громадянства займає славетне „Путешествіе изъ Петербурга въ Москву“ Радищева. Любов до рідного краю, автономизм, демократизм, зненависть до всякого поневолення—такі мав позитивні риси цей блискучий, палко і з захватом написаний памфлет. Серед українського громадянства будив він приспану думку про волю рідного краю, він перший виразно поставив ідею автономії України, він зберіг автономистичний принцип і через голови недолугих зрадників та перекінчиків переніс його в пізніші часи, коли його можна було вже до нового дерева прищепити й на нових підвалинах засновати. „Исторія Русовъ“ була немов пророкуванням про близьке національне відродження України й оправданням її нового письменства, з якого те відродження почалося. Тим то, поминаючи її майже російську мову, *) ми повинні призначити цій пам‘ятці визначне місце в історії нашого письменства.

Другим вістником того, що „скоро світ буде,“ став Григорій Сковорода (1722—1794). Ім‘я це й тепер широко відоме, але тільки ім‘я, як самородного українського философа,—а тим часом було колись, що цей философ у сірій свиті мав величезний вплив на українське громадянство

---

*) Може бути, що така мова в „Исторіи Русовъ“ залежала од того, що ця праця потрібна була Полетиці для практичної мети—для Петербуржської „комиссіи новаго уложенія.“ В літературі, правда, єсть згадки і про українські списки „Исторіи,“ які певне й мовою одрізняються од того, що видав у Москві р. 1846 Бодянський

своєю етичною наукою і може ще більший—своїм життям, своєю оригінальною особою. Щоб цей вплив оцінити, досить буде сказати, що сучасники бачили в йому „мандровану академію“ і його самого вважали вартим за цілий університет; досить згадати, що коли треба було тоді знайти на Україні ідейну, чесну та чисту людину—шукали її між „сковородинцями“, то-б-то учениками цього чудного чоловіка та прихильниками його науки. І навіть перший на території України університет Харківський не дурно повстав на Слобідській Україні, де найбільше жив і навчав Сковорода. Въ цьому—безпосередній результат його діяльности, що розбуркувала людей, привчала їх думати, науки й знання прагнути. Жертви на новий університет після заклику і „драматичних жестів“ Каразина (р. 1802) посипались головним чином од учнів Сковороди, знайомих та приятелів його, і тих жертв зразу ж набралось на велику, як на той час, суму—400000 карб. Впливу од Сковороди безперечно зазнав і батько нового українського письменства Котляревський, і батько української повісти Квітка. І це не здаватиметься дивним, коли зазначити, що ця надзвичайно впливова тоді людина, яка власними ногами

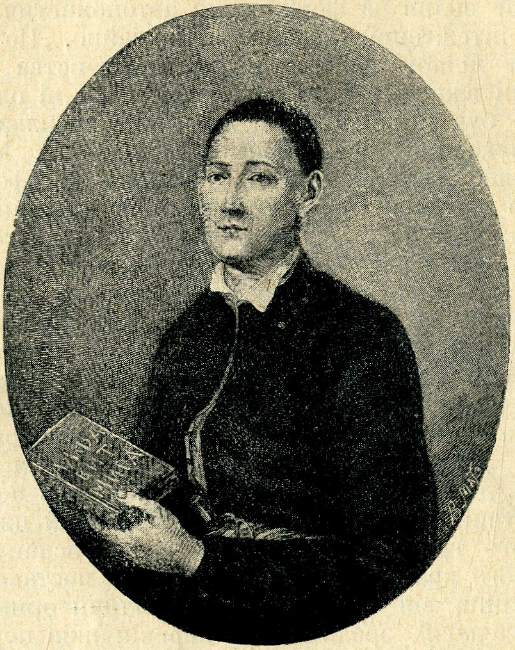

Сковорода.

сходила не тільки всю Україну, а й у західній Європі не мало виміряла просторів і виробила в собі „сердце гражданина всемірнаго“—що ця людина не цуралась проте свого рідного ґрунту, а навпаки власне на йому сіяла свої зерна добра, правди і справжньої моралі.

За життя Сковороди ні один його твір не був надрукований, та навіть далеко пізніше (р. 1836) його твори заборонялись за „мысли противныя св. писанію и оскорбительныя для монашества“; навіть у наші часи другий том його творів з самого 1894 року не може діждатись видання через... цензурні умови! Проте Сковороді не треба було самому шукати читачів—вони його шукали: в старовину у його знаходились такі гарячі прихильники і пропагатори, що навіть через газети оповіщали, закликаючи до себе охочих читати твори українського философа; мало того—твори ці заходили навіть під сільську стріху. Згадаймо Шевченкову згадку з дитячих літ:

Зроблю
Маленьку книжечку, хрестами
І везерунками з квітками
Кругом листочки обведу
Та й списую „Сковороду“
Або „Три царіє со дари.“

Як бачимо, Сковорода стоїть тут поруч дуже популярних творів пів-народньої музи, і справді багато псальм його й тепер ще співають сліпці та лірники, не знаючи й не відаючи нічого про автора. Для сучасників ще більше, ніж своїми творами, досить важкою мовою написаними й через те не легкими для читання, він робив живим словом. „У простій свитці з відлогою й торбою за плечима, з сопілкою за поясом і патерицею в руках ходив Сковорода по селах, учив народ старовинним українським стилем,“—пише один із істориків философії в Росії. Вчив Сковорода скрізь—по ярмарках, під церквами, в селянських хатах—усюди, де знаходив собі слухачів, і таке безпосереднє життя серед народу, на лоні природи, найбільш припадало йому до душі. „Мій жребій з голяками,“—пише він у своїх віршах, часто вихваляючи перевагу простого життя, самоти, полів, дуброви зеленої:

Не пойду в город багатий. Я буду на полях жить.
Буду вік мій коротати, де тихо время біжить.
О дубрава! о зелена! о мати моя рідна!
В тобі жизнь увеселенна, в тобі покій, тишина („Садъ божественныхъ пѣсней“, пісня 12)

Всі міркування суєтливої буденщини та життьових рахунків і славолюбства—далекі од философа:

На что же мні замишляти,
Что в селі родила мати?
Нехай мозок у тих рветься,
Кто високо вгору дметься,

А я буду собі тихо
Коротати милий вік.
Так мине мене все лихо,
Щаслив буду чоловік (Пісня 18).

Оце шукання щастя, як внутрішнього задоволення в правді і добрі, цей своєрідний і незмінний гедонизм—то на мою думку найхарактерніша риса Сковороди, як философа. Для його нема нічого лекшого в світі, як бути „благим,“ і він ніколи не перестає дякувати „блаженному Богу о томъ, что нужное сдѣлалъ не труднымъ, а трудное не нужнымъ“. „Философ без системи“—бо його можна зближати з Сократом і з Епікуром, з пантеїзмом і з дуалізмом, з утілітаризмом і з ідеалізмом, з сучасними йому масонами і з пізнішим Толстим—Сковорода був сильний як-раз отим ясним оптимизмом та моральною основою, що залягла на дні всієї його етичної науки. „Познай себе“—це була підвалина його світогляду, з якої Сковорода виводив і домагання допитливого розуму, і правила праведного життя, обертаючи це самопізнання в любов до правди й огиду до зла. „Нѣтъ важнѣе, сирѣчь полезнѣе и величественнѣе, какъ узнать самого себе и слышать въ нашемъ пеплѣ погребенную искру блаженства,—писав він.— „Всѣхъ наукъ сѣмена внутрь человѣка сокрываются.“ „Царствіє Божіє внутрь насъ.“ „Нужнѣйшее тебѣ найдешь то самъ въ себѣ.“ З цього коріня всіх річей для Сковороди—самопізнання виростають і етичні його вимагання, і погляд на натуру людську, як на втілення двох елементів, внутрішнього і позверхового. Звідси його містицизм, нехтування всього, що служить тільки позверховій людині й не дає задоволення внутрішній. Підтягаючи під философські термини, науку Сковороди можна б назвати етичним гедонизмом, бо все кінець-кінцем зведено у його до морального задоволення в сфері етичних стосунків. Всі його твори, як „Наркисъ или разсужденіе о самопознаніи,“ „Книга Асхань, о познаніи самого себя,“ „Разговоръ дружескій о душевномъ мирѣ,“ „Алфавитъ или букварь мира,“ „Израильскій змій,“ „Жена Лотова,“ „Брань архангела Михаила зъ сатаною,“ „Діалогъ или разглаголъ о древнемъ мырѣ,“ його лекції в Харківському колегіумі і т. и.—всі вони розгортають згадані основні тези його світогляду. До них він раз-у-раз вертається і в своїх літературних творах—баснях, притчах та піснях, як от „Басни Харьковскія,“ „Убогій жайворонок“ та „Садъ божественныхъ пѣсней.“

В практичному житті Сковорода найвище ставив гармонію між особистим життям та громадськими завданнями. „Щасливъ,—каже він у байці „Кукушка и косикъ,“—кто сопрягъ сродную себѣ частную должность съ общею. Сія есть истинная жизнь.“ У такому поєднанні знаходить людина, на думку Сковороди, те щастя й задоволення, які може їй дати тільки глибоке пересвідчення, що живеш по правді, які роблять її незалежною од обмеженої натури людської,—мотив, що ми вже зустрічали в нашій вертепній драмі.

Смерте страшна, замашная косо!
Ти не щадиш і царських волосов!
Ти не глядиш, де мужик, а де царь—
Все жереш так, як солому пожар.
Кто ж на єя плюєт острую сталь?—
Тот, чия, совість—как чистий хрусталь
(Пісня 10).

Через те Сковорода свою философію зумів зв‘язати з життям і у його знаходимо цікаві думки про такі питання, які й досі мають пекучий для нас інтерес. Так, цікаво зазначити його погляд на власність: „всякая секта пахнетъ собственностью, а гдѣ собственность, тутъ нѣтъ главной цѣли или главной мудрости,“— і в своєму особистому житті Сковорода порвав ланцюги власности. З політичного погляду він беперечно був великим прихильником волі, кажучи, що йому „вольность одна єсть нравна́:“

Что то за вольность? Добро въ ней какое?
Ины говорятъ, будто золотое.
Ахъ не златое: если сравнить злато—
Противъ вольности еще оно блато.
О, когда бы же мнѣ въ дурни не пошитись,
Дабы вольности не могъ какъ лишитись.
Будь славенъ во вѣкъ, о муже избранне,
Вольности отче, герою Богдане!

Самий заголовок цієї п’єски „De libertate“ не лишає непевности, яку саме „вольность“ розуміє тут Сковорода. На особистій моралі він, очевидно, не спинявся, а зв’язував її з громадським ладом, „сопрягаючи, як він казав, сродную себѣ частную должность съ общею“. Ця риса кидає цікаве світло на всю особу нашого мандрованого философа.

Проте не своєю философією й не своїми літературними, до того ж досить з художнього погляду й не високої вартости, творами цікавий нам тепер найбільш Сковорода. В історії української самосвідомости й національної думки, а через те й літературного розвитку, найбільш важить те, я́к Сковорода ставився до рідного краю й народу. І з цього погляду нам любо зазначити високий ступінь його свідомости. Він любив свій край і народ і того ж навчав словом і життям своїх учеників. „Мати моя Малоросія і тітка моя Україна“,— говорив не раз і писав Сковорода, щоб означити свої стосунки до рідного краю. І це не була фраза в устах цього ворога пишної фрази та пози, цієї людини, що ніколи своїми переконаннями не поступалась і над усе ненавиділа нещирість, хвальш, компромиси. Рідний край для Сковороди був тією стихією, без якої він жити не міг: на чужині пропадав з туги за ним і вмерти бажав тільки там, де жив та добра̀ навчав. Не абстрактну Україну любив цей самосійний философ, а ту, яку так знав чудово—з її природою, мовою, звичаями, піснями, з її народом, якого він не цурався, зближаючись до його всім життям своїм. Принявши на себе навіть зверхній о̀браз простої людини, не одрізняючись од народу ні одежою, ні життям, ні матеріяльними потребами, перебуваючи по всяк час у близьких зносинах з ним, Сковорода і словом і ділом доводив, який дорогий йому той народ. І доводив саме тоді, коли вищі класи мали народ за робочу худобу, за спосіб наживи, коли на Україні в самому роспалі був процес покріпачення селянства. „Барская умность,—писав своєю оригинальною мовою Сковорода,—будто простой народъ есть черный, видится мнѣ смѣшная, какъ и умность тѣхъ названныхъ философовъ, что земля есть мертвая. Какъ мертвой матери рождать живыхъ дѣтей? И какъ изъ утробы черного народа вылонились бѣлые господа?—запитує він не без іронії.—Мудрствуютъ: простой народъ спитъ—пускай спитъ, и сномъ крѣпкимъ, богатырскимъ; но всякій сонъ есть пробудный, и кто спитъ, тотъ не мертвечина и не трупище околѣвшее. А когда выспится, такъ проснется; когда намечтается, такъ очутится и забодрствуетъ",—пророкує Сковорода. „Надо мною,—завважає він,—позоруются (глузують)—пускай позоруются; о мнѣ баютъ, что я ношу свѣчу предъ слѣпцами, а безъ очей не узрѣть свѣточа—пускай баютъ; на меня острятъ, что я звонарь для глухихъ, а глухому не до гулу—пускай острятъ: они знаютъ свое, а я знаю мое и дѣлаю мое, какъ я знаю, и моя тяга мнѣ успокоеніе". Ось де шукав задоволення той, хто вимагав вищої гармонії в людині, єднаючи „частную должность съ общею". Певна річ, що коли так Сковорода ставився до народу теоретично, то повинен був він робити й дальші практичні висновки. І він їх зробив—прикладом життя свого і насамперед що до найголовнішої основи, як він думав, добробуту людського, то-б-то науки. „Знаніе,—писав Сковорода,—не должно узить своего изліянія на однихъ жрецовъ науки, которые жрутъ и пресыщаются, но должно переходить на весь народъ, войти въ народъ и водвориться въ сердцѣ человѣка и душѣ всѣхъ тѣхъ, кто имѣетъ право сказать: и я человѣкъ, и мнѣ, что̀ человѣческое, то не чуждо".

Таким величнім у щиро-людській простоті своїй акордом закінчилося наше старе письменство. „И я человѣкъ, и мнѣ, что̀ человѣческое, то не чуждо"—в цих чудових словах не тільки криється увесь зміст практичної науки Сковороди та його особиста заслуга перед рідним краєм, але й синтез спільної роботи багатьох попередніх поколіннів, що смутно прочували цей принцип, тягнулись до його в своїй діяльності, хоч і не завжде могли його виразним словом сформулувати. Тут і вихідний пункт того глибокого демократизму, що став лозунгом нашому новітньому письменству та всьому українському рухові в боротьбі за право людини бути людиною всіма сторонами й чесно носити, мовляв російський поет, оте „священное изъ званій“—ім'я людини. Дарма, що сам Сковорода, як вихованець схоластичної школи, не писав ще народньою мовою, хоч і думав, що „малоросійського діялекту“ вживає—за ним прийдуть нові люде, які вже й цю його помилку поправлять і понесуть світло письменства тим, „кто имѣетъ право сказать: и я человѣкъ, и мнѣ, что́ человѣческое, то не чуждо“. На українському ґрунті, де лишились були знов сами за себе кріпаки та прості люде, думка ця була надто велика і творча: вона спонукала освічених людей спуститися з людською міркою до народу, відшукати людину під грубою свиткою кріпака й заходитись коло того, щоб ту людину витягти з обставин її нелюдського животіння. На цій думці збудовано власне все відродження українського народу і велика заслуга того, хто перший її промовив так виразно. „Міръ ловилъ меня, но не поймалъ“,—такий звелів зробити напис Сковорода на своєму надгробкові. Цьому правда, та не зовсім. Не зовсім цьому правда що до одного власне пункту. Зерно правди, добра і любови до рідного краю та народу, яке засівав Сковорода по Україні прикладом свого життя й творами, не пішло марне, а знайшло добрий родючий ґрунт в серцях багатьох людей, а через них зійшло і дало вже рясний урожай в образі українського письменства з його гуманністю та демократизмом. І рідний край, прищепивши в своєму письменстві великі принципи Сковороди, може сказати, що таки „впіймав“ свого незабутнього, по заслугам і досі ще не оціненого мандрованого философа.

Такий ото був більш-менш образ письменства на Україні в самий критичний час її історії, коли доля кинула на терези її майбутність і поставила руба питання—бути, чи не бути. Ми ще не знаємо до ладу всіх про́явів духового життя того часу, сила цікавого матеріялу з кожним роком виринає з усяких архивів; можна думати, що ще більш його до часу спочиває там, і тільки тоді, коли добре і всіма сторонами буде цей темний поки що час досліджено, можна буде дати повний образ тих інтересів, якими жило українське громадянство XVIII в. Але вже навіть на підставі того, що нам відомо, напевне можемо сказати, що інтерес до свого письменства на Україні ніколи не пропадав, що літературна традиція, борсаючись у скрутних обставинах, все ж таки животіла, безупинно шукаючи нових форм для себе. Досі ми це спостерегали на красному письменстві, в сфері драми та вірші переважно; але те ж саме треба сказати й про инші парости духових інтересів і практичного життя. Насамперед варто зазначити досить уже пізнього часу спробу поперекладати закони на українську мову. „Сим нашим об'являєм універсалом,—пише 16 травня 1721 р. гетьман Скоропадський,—іж зайшол нас премощнійший царского священнійшого величества, государя нашого всемилостивішого, указ таковой, дабисмо повеліли правнії книги, з которих зде в Малоросії всякії справи судимі бивають, а іменно: Саксона, Статут великого князства литовського и Порядок—з польського діалєкту на наше рускоє виложити нарічіє". Зроблено було навіть практичні заходи, визначено людей, що згадані „правнії книги" мали „перекладати на здешнеє нарічіє", і хоча справа на тому й кінчилася, але вона показує нагальні потреби того часу в сфері юридичній. З'являються також деякі медичні, господарські і т. и. книжки, як от „Книжица для господарства, указующая, як ратовати въ хоробахъ всякую скотину", призначена для „поспільства" й писана зовсім таки чистою народньою мовою. Трапляються навіть такі химерні видання, як тодішній „хорошій тонъ" під заголовком „Полѣтика свѣцкая от Иностранныхъ авторовъ вкратцѣ собранная", надрукована додатком до одного букваря львівського видання 1790 р. Вже не згадуватиму про шкільні книги, особливо букварі, про численні рукописні збірники, в яких трапляються твори всякого змісту, раховані на самі ріжноманітні круги читачів. Між їми були, очевидно, і люде, що вживали народньої мови без жадної тенденції, бо иншої не вміли; але вже позначаються і ті „любители малороссійскаго слова", яким присвятив „Енеїду" перший видавець її, сам певне з тієї категорії свідомих і пів-свідомих патріотів, що хоч інстинктом чули про свої обов'язки перед рідним краєм. Так,—видко, не малий їх гурт був, не вважаючи на всі заходи офиціяльного „обрусенія", що під кінець XVIII в. досягло вже свого зениту. Все це показує, що саме в той час, коли зверху почались утиски на живе народнє слово, коли частина інтелігенції знов зрадила свою національність—там, у-низу, невпинно йде творчий процес, що силкувався власними силами задовольняти всі духові потреби ще не зовсім спантеличених і забитих утисками людей. І цей процес сам собою, стихійно вів до відродження національного, яке безперечно і раніше, й дужче могло б виявитись,—краще сказати: і не припинятись—коли б не такі важкі були на Україні часи постали.

А часи були невимовно тяжкі. Починаючи з другої половини XVII і через увесь XVIII в. тягнеться процес укорочування „старожитних прав і вольностей" та денаціоналізація верхів українського громадянства. В громадському житті сталося дуже багато перемін, що цілком перевернули соціяльну структуру, політичні стосунки і громадський лад на Україні. Од майже незалежної держави-республіки, якою була Україна за Хмельницького, і до звичайної провинції централізованого абсолютистичного царства, якою зробилась Україна під кінець XVIII в.—дистанція така величезна, яку навіть думкою важко здумати. І цілком натурально, що пройти таку довжелезну путь без напруження всіх сил народнього организму було неможливо. І на цю подорож і справді багато сил витрачалося: вищі класи, старши́на козацька й духовенство, спершу боролися за політичну автономію, потім за особисті вигоди; народ, ні зразків кращого життя не бачивши, ні добрих проводирів не мавши, сам пробував змагатись проти нової тучі, що невпинно на його насувалася—проти того соціяльно-економичного поневолення. Блискучі для Росії, як держави, царювання Петра І і Катерини II з погляду інтересів народніх були для України найтяжчими. Відтягаючи українські культурні сили на загальнодержавні потреби й повертаючи в кріпацтво народню масу, на переміну вони несли одно—непохитне й систематичне вкорочування отих „старожитних прав і вольностей“, од прав політичних почавши (обмеження і скасування гетьманщини, руйнування Січі, реформа місцевого урядування і т. и.) і на культурних обмеженнях та утисках скінчивши. Нам тепер як-раз оста́нні цікаві і через те на них ми й спинимось, щоб уявити становище України на той момент, коли починається її культурно-національне відродження, насамперед у письменстві.

Централізаційні заходи, „обрусеніе“ і — утиски проти місцевих форм українського життя почались давно й корінилися спершу в московській нетерпимости до всього чужого, потім у системі державного централізму. Коли Україна з'єдналася з Московським царством, там панували ще в повній і неторканій красі обскурантні погляди на все несхоже з московськими звичками, як на єретицтво й зраду православію, та́ чи́сто московська пиха, що чужоземців і за людей не мала, тільки за якихось нечистих істот, з якими в піст і розмовляти не личить, щоб не поскоромитись. Відомо, що сам „тишайшій“ Олексій Михайлович вимагав од українців у своєму маніфесті—„прежде нашего пришествія раздѣленіе съ поляками сотворите какъ вѣрою, такъ и чиномъ; хохлы, которые у васъ на головахъ, постригите“. І перші спіткання українців з москвитянами повні отаких зовсім не комичних—бо за ними були цілком серйозні претензії—причепок, дріб'язкових вимагань, тієї „волокиты московской“, на яку в один голос нарікають усі, кому з Москвою доводилось мати яке-небудь діло. Косим оком поглядали на Москві й на українське письменство, що навіть у своїй схоластичній одежі занадто було свіжим перед московською запліснявілістю, одрізняючись до того ж і мовою. Я вже згадував про пригоди перших українців-письменників на московському ґрунті: про ауто-да-фе „на пожарѣхъ“ творів Транквиліона-Ставровецького, про виловлювання книг „литовскія печати“ і т. и. і тут можу обмежитись тільки одним прикладом. Лаврентій Зізаній-Тустановський, переклавши свій катехизис на церковну мову, поїхав р. 1626 до Москви, щоб там свою працю видати. Але попереду довелось йому цікавих річей наслухатись од московських справщиків. „Написано у тебя, – казали вони Зізанію,—о кругахъ небесныхъ и о планетахъ, и о зодіакѣ, и о затмѣніи солнца, о громѣ и молніи, о Перунѣ, о кометахъ и о прочихъ звѣздахъ... Тѣ статьи изъ книги Астрологіи; а книга Астрологія взята отъ волховъ еллинскихъ и съ правовѣріемъ нашимъ не сходится“. Коли книжка вийшла з друку („Катехизисъ, по литовски Оглашеніе, русскимъ же языкомъ нарицается Бесѣдословіе“, 1627), то автор побачив, що вся його „астрологія“ зникла без сліду. На Москві не тільки не розуміли добре „литовської“ мови, але й не хотіли розуміти, чиплялись до всяких дрібниць (напр., до виразу „пригвоздили до креста“, замість „ко кресту“) і було певні, що скрізь одна мусить бути мова, инакше бо, „когда будетъ много языковъ, то пойдетъ смута въ землѣ“. Найтяжче цей погляд одбився на українському письменстві.

Після Переяславської унії українські письменники з академичних сфер сподівались, що їхні книги підуть і на Московщину, й почали через те свою мову ще більш ламати на церковне, але й це мало помагало. Патріярх Йоаким, видавши указ проти „польскіе и литовскіе печати книгъ,“ заборонив р. 1690 мало не все тодішнє церковне письменство українське, не спиняючись навіть перед таким стовпом православія, яким був св. Димитрій Ростовський: перший том його „Четій-Миней“ спалено, а дальші видання поправлено „по великороссійской граматикѣ“ так, що й не пізнати автора-українця. За Петра І московське духовенство почало було агитацію, щоб „на Москвѣ не было игумена и архимандрита отъ козацкаго рода,“ і це ще можна зрозуміти; але агитація з наріканнями на „черкасишекъ“ на цьому не стала, перекинувшись у вимагання, щоб „Москвитяне были и въ козацькой землѣ“ на всяких церковних урядах. Правда, без „черкасишекъ“ обійтись було ніяк: все ж таки вони були елементом далеко поступовішим і більш тямущим в просвітно-культурних справах, як рівняти до зацвілих в упертому неуцтві московських книжників,—тим-то й бачимо кругом Петра цілу громадку людей з України, вихованців Київської академії.

Спершу стосунки між українськими ученими та московськими урядом виявлялись запобіганням ласки, з одного боку, і дріб'язковим недовіррям та чадним меценатством, з другого. Власне оце останнє було безмірно шкодливіше навіть од утисків, бо вносило роспусту в літературні звичаї, плодило без ліку облесних панегіристів, сіяло нещирість, підлизництво. Письменники навперейми забігають у Москву з голосними посвятами своїх творів та тріскучими панегіриками; Москва платить за це готовими грішми та соболями. Так, митр. Сильвестр Косів одібрав 40 соболів; Гізель и Старушевич, опріч соболів, діставали ще й грошима дещо; Баранович, крім тих же соболів, мав з Москви 200 четвертей жита, 100 пудів соли і 50 пудів меду; Галятовський одібрав 50 рублів та инші дарунки. Це грубе меценатство доводило до одвертого прошацтва. „Ти нарікаєш,—писав якось Баранович до Галятовського,—що грошей нема ані шеляга. Але бувши під царською державою, треба инакше й говорити і копійок шукати, а не шелягів.“ Галятовський охоче на таку пораду пристав і писав до царя Феодора: „желаю отъ вашего царского величества, яко Ѳеодора, Дара Божія—даровъ на друкованіє моєй книги.“ За цими першими гастролерами протоптаною на московське меценатство стежкою потяглось з вищого українського духовенства багато до панської ласки охочих людей, пропадаючи для рідного краю.

Але притягаючи їх дарунками до себе на службу й використовуючи їх для держави, уряд московський не покинув без уваги своєї й того, що ділось між людьми, які лишалися на України. Книги з українських друкарень завжде викликали на Москві велику непевність і, передруковуючи їх, тут систематично виправляють мову та стиль. У передмові до московського видання „Бесѣдъ Іоанна Златоустаго“ р. 1709 видавці зазначають, що вони додержували „орѳографію, сирѣчь правописаніе и правовѣріе великороссійское, правильное по ученію грамматистовъ и любомудрецовъ, въ училищахъ издревле (!) и до нынѣ обдержимому,“—додаючи до цього: „а малороссійская примрачная рѣченія изъяснихомъ обыкновенными.“ Такий переклад „примрачних реченій,“ цілком натуральний і законний, поки справа йшла про книги для Великоросії призначені, незабаром набірає зовсім иншого значіння, коли робиться обов'язковим для всіх книг, що виходили навіть на Україні й для українців призначались. Офиціяльні підручники для українців „о произношеніи россійскихъ буквъ и о исправномъ тѣхъ же употребленіи“ були б ще досить невинним засобом обрусенія, як би користування з їх полишено на волю охочих учитись російської мови, але можна й не згадувати, що вони силоміць заводились по українських школах. Мало й того: р. 1720 видано наказ, щоб „вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать; а и оныя церковныя старыя книги,—додає цей надзвичайний, але для нас ані трохи не дивний наказ,—съ такими же церковными книгами справливать, прежде печати, съ тѣми великоросійськими печатьми, дабы никакой розни и особаго нарѣчія въ нихъ не было.“ Точку над і поставлено... Зараз же ту точку ще й розвезено. 21 липня р. 1721 звелено всі книги з українських друкарень присилати в синодальну контору „исправленія ради и согласія съ великороссійскими.“ Для догляду за друкарнями настановлено од синода особливого „протектора типографій“ (нашого ж таки землячка, звичайно, Гаврила Бужинського), щоб він випускав тільки ті видання, які нічим не різнять од великоросійських, і з цього часу на українських виданнях завелась нова оздоба: „сія книга... въ конторѣ типографской изслѣдованна, и по изслѣдованіи обрѣтеся во всемъ съ великороссійскимъ сходна.“ Одно слово — „дозволено цензурою“...

Як бачимо, для українських виданнів цензуру заведено раніше, ніж повстало в Росії „цензурное вѣдомство“. Знаючи це, ми тепер і дивуватись не будемо, що кращі твори тодішнього письменства й не пробували попасти під друкарський станок і дійшли до нас тільки як історичний матеріял, певна річ, вельми розгублюючись по дорозі. „Книгъ никакихъ не печатать“—ця фраза, наче з пізнішого акту 1876 р. взята, пояснить нам, чому занепадають і переводяться у нас друкарні, чому з того часу не маємо нічого друкованого, опріч панегіриків та церковних книг, чому Самовидець, Величко, автори всяких побутових віршів і т. и. писали свої твори для „Кіевской Старины“, „Записок Наукового Товариства“ та всяких „Чтеній“, чому взагалі українські письменники тогочасні так уперто не хотять своїх творів друкувати, воліючи бути співробітниками майбутніх виданнів... Що до росповсюджування творів письменства, то XVIII в. рішуче повернув назад, у часи до татарського лихоліття, коли „списаніє книжноє“ було таким Богу милим ділом. Але все ж таки це був XVIII в., коли друкарська вмілість, хвала Богові, вже була відома на Україні, і конкурувати „списателям“ величезної, скажемо, історії Величка з друкарським станком було трохи ніби важкенько. Не було й звички тієї, та й люде вже перевелись, що за душі спасення цілі роки могли пересижувати над одним рукописом. А тим часом починається російська література, виходять прилюдно Кантемир, Ломоносов, Херасков, Державин, Сумароков... Що ж дивного, що за ними потяглися всі оті Рубани, Богдановичі, Капнисти і т. и., що цілком навіть забувають про свої рідні літературні традиції? Я не хочу, певна річ, цим сказати, що виключно для українських виданнів заведена цензура була на всій вині,—зараз ми побачимо багато ще инших причин з громадського життя, але серед них не треба легковажити і ту коротеньку фразу: „книгъ никакихъ не печатать“. Вона чимало дечого поясняє в тому занепаді й зверхньому розриві з стародавньою літературною традицією, що повстали в XVIII в. на Україні...

Наказ 1720 р. не був порожньою фразою, цензура справді таки наложила важку свою руку на всі ознаки українського життя в письменстві. Кілька фактів з тогочасних літературних пóзвів дадуть нам незгіршу ілюстрацію до історії „обрусенія“ України. Року 1724 наложено 1000 карбованців штрафу на архимандрита Печерської лаври за те, що з лаврської друкарні випущено Тріодь не „во всемъ съ великороссійскимъ сходную“, а чернігівську друкарню, опріч такого ж самого штрафу, звелено перевезти в Москву, бо чернігівці уперто не хотіли посилати книг на цензуру. Року 1726 дозвіл на видання акафиста св. Варварі, що написав Йоасаф Кроковський, дано тільки з умовою, щоб видання те зроблено „на великороссійскомъ нарѣчіи“. За митр. Рафаїла Заборовського звелено було поодбірати з усіх церков на Україні церковні книги старого друку й замість їх позаводити московські видання; понищити українські видання звелено й митр. Тимофію Щербацькому. Цензура, таким чином, не тільки за новими виданнями наглядала, а нищила й старі, і певне через це так мало й дійшло до нас зразків старого друку. Разом ставлено перешкоди й новим друкарням; так, при Софійському соборі в Київі дозволено завести друкарню, але тільки з умовою, щоб „противно печатаемыхъ въ московской типографіи книгъ несогласія отнюдь не было“. Такі накази з синоду сиплються, як з рогу достатків, один за одним, і коли р. 1769 лаврська друкарня прохала з Київа дозволу хоч на букварі не-московські, бо тих ніхто тут купувати не хоче, то й на це не призволено. В кінці XVIII в., за митрополітів Самуїла Миславського та Єрофея Малицького звелено „присвоить немедленно академіи Кіевской образъ ученія, для всѣхъ училищъ въ Имперіи Всероссійской узаконенный“, і насамперед, звичайно, завести російську мову. За Київом те ж саме пішло й по всіх инших школах на Україні, до того ж заборонено й мандрованим дякам учити по школах, а по церквах звелено читати „голосомъ свойственнымъ россійскому нарѣчію“, то-б-то вимовляти не по українському, а по московському. Синод втручався навіть до таких дрібних справ, як друкування так званих „конклюзій“, то-б-то програм на учені диспути в Київській академії: їх звелено теж присилати на цензуру до синоду, „дабы въ такихъ конклюзіяхъ благочестію нашему не было издано что противное“. Друкарська справа й освіта, певна річ, не могли встояти під таким безупинним піклуванням начальницького ока. Друкарні, які перше всякий, хто хотів, мав право безборонно заводити, переводяться на Україні; школи зникають, особливо після того, як р. 1782 заборонено дякам-учителям мандрувати, „чтобы не воспослѣдовало ни въ учителяхъ, ни въ книгахъ какого разврата ко вреду общей пользы“, і тим позбавлено готового кадра вчителів ті народні школи, що позаводив був і власним коштом удержував сам народ. Казенна одномастність запанувала цілком,—певна річ, тільки по официяльних паперах та звідомленнях, що, мовляв, „науки въ школахъ преподаются въ означенномъ краю Россіи въ одно и тоже время и на томъ единообразномъ основаніи, на какомъ преподаются оныя и въ самой столицѣ“. В дійсности ніяких наук вже й духу не було, бо разом з фантастичним „развратомъ“ вигнано з України й освіту. Кілька безсторонніх цифр покажуть нам справу в дійсному світлі. Року 1740—48 на лівобічній Україні було 866 шкіл; минуло 60 років і вже на початку XIX в. чернігівський архиєрей доводить до генерал-губернатора Малоросійського, кн. Куракина, що „не находилъ при проѣздѣ моемъ нынѣ по губерніи заведенныхъ училищъ“. Так само не було зовсім шкіл і по Полтавщині, як видко з рапорта тому ж кн. Куракину од полтавського губернатора. Р. 1732 Слобожанщина рясно процвіла була школами, і тільки останніми часами просвітня діяльність Харківського земства наблизила народню освіту до тієї міри, на якій вона стояла мало не два століття тому. Наслідком начальницьких турбот, як бачимо, було те, що просвіта з України зникла цілком і народ, мало не поспіль письменний за Хмельниччини, робиться зразком безграмотности й темноти. Протягом XVIII в.,—того самого віку, що для Росії вважається за вік освіти, коли прорубано було, кажучи стилем панегіристів, офиціяльно-бюрократичне вікно в Європу—на Україні зачинено й забито навіть те невеличке, але справді таки дуже просвіті й культурі помічне віконечко, що здавна завів був собі наш народ зносинами своїми з Заходом. Вже на порозі XIX в., р. 1800, начальницьке око спинилось навіть на українських церквах з трьома банями й імп. Павло I заборонив ставити церкви в українському стилі. „Единообразіе“ святкувало свою перемогу по всій лінії...

Таким чином, на протязі XVIII в. бачимо систематичні заходи, щоб „Малую Россію къ рукамъ прибрать“, як казав ще один з прибічників Петрових, і викоріняти з українців, як додавала до цього цариця Катерина, „развратное мнѣніе, по коему поставляютъ себя народомъ отъ здѣшняго (великоросійського то-б-то) совсѣмъ отличнымъ“. По всій лінії на Україні роспочинається боротьба з українським „коварствомъ и своеволіемъ“, з „фальшивыми и имъ несвойственными (!?) республиканскими мыслями“. Почавши од письменства, централізаційні заходи, як ми бачили, не минули навіть українського архитектурного стилю, не кажучи вже про друкарні та школи. Цілу програму „обрусенія“, од якої дуже єзуїтською думкою душить, сформулувала вже цариця Катерина. „Малая Россія, Лифляндія и Финляндія,—писала цариця до кн. Вяземського,—суть провинціи, которыя правятся конфирмованными имъ привиллегіями; нарушить оныя отрѣшеніемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно бъ было, однако жъ и называть ихъ чужестранными и обходиться съ ними на таковомъ же основаніи есть большее, нежели ошибка, а можно назвать съ достовѣрностію глупостію. Сіи провинціи,—додає цариця;—также Смоленскую, надлежитъ легчайшими способами привести къ тому, чтобъ они обрусѣли и перестали глядѣть, какъ волки въ лѣсу". Зазначена в цих словах політика панує в Росії й по сей день, з одним хиба винятком, що не завжде в ній і тієї вже пристойности додержувано, яка навіть цариці Катерині здавалось обов'язковою...

Як же на Україні реагували на ці постійні й систематичні заходи централізаційно-обрусительної політики? Звичайно, знаючи українське життя тогочасне, вже a priori можна сказати, що вони викликали тут незадоволення. Але незадоволення це ні глибоким не було, ні широко не росходилось поміж українським громадянством, не захоплювало самого ґрунту національного життя. Народ український, як відомо, напружував тоді усі свої сили, щоб вибитися з-під соціяльно-економичної залежности, аж поки таки опинився в кріпацьких лабетах. Обрусительна політика його найпекучіших інтересів безпосередно не зачіпала – от він нічим майже й не озивався на неї, опріче пасивного опору своєю безмежною терпеливістю. Старшині козацькій, потім „благородному дворянству малороссійскому“ теж не до протестів було з приводу якогось там „нарічія“ або книг: вона спершу тішила й голубила автономистичні змагання, аж поки цілою масою пішла показаною вже перевертнями XVI в. стежкою туди, де була сила й воля роздавати „панство велике та лакомство нещасне“. „Желаніе къ чинамъ, а особливо къ жалованію“, як і сподівалась цариця Катерина, перемогло автономистичні мрії. Лишається міщанство й духовенство—ті стани, що колись, в XVI й XVII вв., виступили в першій лаві оборонців батьківщини та рідної національности. Але тепер міщанство втратило вже всяку вагу й само занепало серед нових громадських обставин, а духовенство не мало найпершого і найдужчого стимулу до боротьби—ворожих замахів на „давнє благочестіє“, то-б-то віру православну. Віра тепер, хоч із деякими непорозуміннями, вважалась за однакову, свідомости національної бракувало, викована в Київській академії літературна мова хоч і була з деякими познаками мови народньої, але все ж досить далеко од неї стояла, маючи корінням ту саму церковщину, що й у Московщині. Не диво, що за таких обставин окремі, досить мляві протести, напр., деяких професорів Київської академії проти великоруської вимови, потонули в морі загальної байдужости, полохливости й прислужництва. В масі українське духовенство було безперечно проти централізаційних заходів, як і проти залежности української церкви од московського патріярха та синода, або секуляризації манастирських маєтків. Але, коли не лічити все-таки хоч енергійної постати Арсенія Мацієвича, духовенство XVIII в. зважувалось на протести тільки по своїх келіях, та хиба ще на обережливі зітхання за старими, і то більш особистими, вольностями в приватних листах: „сіе по прочетѣ,—як писав комусь новоявлений святий Йоасаф Горленко,—прошу сожечъ, а я, разсуждая тепер пребѣдное отечества состояніе, плачу и воздыхаю: Господи помилуй!“ Хто ж був моторніший, то ті навіть не плакали й не воздихали, а просто робили карієру, вгадуючи централістичні домагання уряду та підказуючи навіть нові обмеження для рідного краю. Таким був, напр., митрополіт київский Самуїл Миславський, що в своєму обрусительному завзятті йшов попереду навіть домаганнів із центра. Нікому було стояти за інтереси культури й освіти рідного народу, зате занадто було багато таких, що „льстя себя, як писав автор „Исторіи Русовъ“, надеждою содѣлаться на счетъ націи хорошими владѣльцами, оставили сію націю ожидать обѣтованія Отча свыше“. Здатись на цю останню інстанцію—значило вже навіки програти всю справу.

І здавалось, що Україна її безповоротно програла. Соціяльно-політичні реформи, що залили Україну, надто в другій половині XVIII в., як скасування останків автономичного ладу, панщизняні порядки і т. и.—повинні були докінчити справу. Освіта занепадає й переводиться цілком; безпросвітня темнота починає панувати в тому краєві, що перше перепускав через себе світло науки й культури і на Московщину. Тепер коли з Петербурга було вже ніби прорубане вікно просто до Європи, минула, здавалось, потреба в тій кватирці, за яку досі служила Україна, а щоб не доходили крізь неї „развратныя мысли“, то кватирку просто забито. Україна повільно спадає на становище пустині з культурного погляду; національне життя, що бреніло досі, завмірає і вже, здавалося, навіть надії не тліло воскреснути колись для нового життя.

І от саме під час найбільшого занепаду й безнадійности залунав нечуваний доти свіжий голос. То був голос нового українського письменства, що перенявши кращі традиції своїх відомих і невідомих попередників—оту любов до рідної землі, виправило й помилки їхні, виразніше, на повний зріст, поставило ідею народности що до змісту й що до форми літературних творів. Воно одкинуло непотрібне лахміття старої схоластики й обернувшись просто лицѐм до народу, заговорило до його—його ж таки живою мовою і про насущні його справи. Нові животворчі сили вливаються до намученого національного организму.

Починається нова доба українського, вже щиро-народнього, письменства.

Література:

Петровъ Н. И.—Очерки изъ исторіи укр. литературы XVIII в. Київ, 1880.

Петровъ Н. И.—Кіевская искусственная литература XVII и XVIII в., преимущественно драматическая. „Труды К. Д. Академіи“, 1909—1911 рр.

Житецкій П.—Энеида Котляревскаго... въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в. Київ, 1900.

Франко Ів.—Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв. „Записки н. т. ім. Шевченка“. т. 37 і 38.

Веселовскій Алексѣй—Старин. театръ въ Европѣ. Москва, 1870.

Морозовъ П. О.—Очерки изъ исторіи русской драмы XVII—XVIII ст. СПБ. 1888.

Морозовъ П. О.—Исторія русскаго театра, т. I. СПБ. 1889.

Стешенко Ів.—Історія української драми. Київ, 1907.

Рѣзановъ В. И.—Изъ исторіи русской драмы. Школьныя дѣйства XVII—XVIII вв. и театръ іезуитовъ. Москва, 1910.

Рѣзановъ В. И.—Къ исторіи русской драмы. Экскурсъ въ область театра іезуитовъ. Ніжин, 1910.

Рѣзановъ В. И.—Памятники русской драматической литературы. Школьныя дѣйства XVII—XVIII вв. Ніжин, 1907.

Перетцъ В. Н.—Къ исторіи польскаго и русскаго народного театра. I—X СПБ. 1905.

Розовъ В.—Українська шкільна драма „Успеніе Богородицы“. „Записки укр. н тов. в Київі“, т. V.

Франко Ів.—Слово про збуренє пекла. „Записки н. т. ім. Ш—ка“, т. 81.

Нейманъ Ц.—Судъ Божій надъ душей грѣшника (ю.-рус. религіозная драма конца XVII ст.) „Кіевская Старина“, 1884, VI.

Мирон (Франко)—Южно-русская пасхальная драма. „Кіевская Старина“, 1896, VI—VIII.

Мирон—Мистерія страстей Христовыхъ. „Кіевск. Старина“, 1891, IV.

Мирон—„Банкетъ духовный“. „Кіевская Старина“, 1892, IV.

Драгоманов М.—Дві українські інтермедії початку XVII ст. Розвідки, т. I. Львів, 1899.

Драгоманов М.—Найстарші руські драматичні сцени. Ib.

Павлик М.—Якуб Гаватович, автор перших руських інтермедій з XVII в. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т 35—36.

Марковскій—Южно-русская интермедія изъ польской драмы „Communa duchowna“... „Кіевская Старина“, 1894, VII.

Франко Ів.—Інтермедія єврея з русином. Збірник „Пошана“. Харьків, 1909..

Ящуржинскій Х.—Рождественская интерлюдія (коза). „Кіевская Старина“, 1898, X.

В. Г.—Картинки старины (кіевскій спектакль XVIII в.). „Кіевская Старина“, 1887, IV.

Житецкій П.—Памяти Георгія Конисскаго. „Кіевская Старина“, 1895. II.

Маркевичъ Н.—Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянъ. Київ, 1860 (текст вертепної драми).

Галаганъ Г.—Малорусскій вертепъ. „Кіевская Старина“, 1882, X.

Петровъ Н.—Старинный ю.-русскій театръ, въ частности вертепъ. „Кіевск. Старина“, 1882, XII.

Драгомановъ М.—До справи про вертепну комедію на Україні. Розвідки, т. I.

Франко Ів.—До історії українського вертепа. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 71—73.

Франко Ів.—Нові матеріяли до історії укр. вертепа. Ib., 82.

Перетцъ В.—До історії вертепної драми. Ib., т. 85.
Житецкій П.—Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ. Київ, 1893.
Житецький П.—Острожська трагедія. „Записки н. т. ім. Ш—ка“, т. 51.
Перетц В.—Панегірик „Вѣзерункъ цнотъ“.. „Записки укр. н. т. в Київі“, т. VI.
Студинський К.—Панегірик „Εὐφώνια веселобрмячая“. Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 8.
Студинський К.—Три панегірики XVII в. Ib. т. 12
Франко Ів.—Забутий український віршописець XVII в. Ib. т. 22.
Куліш П.—Обзоръ украинской словесности. I. Климентій. „Основа“, 1861, I.
Доманицький В.—Невідомі вірші єромонаха Климентія. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 81.
Левицкій О.—Аѳанасій Заруцкій, малорусскій панегиристъ конца XVII и нач. XVIII в. „Кіевская Старина“, 1896, III.
Перетцъ В.—Очерки старинной малорусской поэзіи. СПБ. 1903.
Срезневскій В.—Климовскій-Климовъ, „козакъ-стихотворецъ“ и два его сочиненія. Харьків, 1905.
Петровъ Н.—Одинъ изъ предшественниковъ Котляревскаго въ укр. литературѣ XVIII в., А. К. Лобысевичъ. СПБ 1904.
Лотоцький О.—Кілька віршів Ів. Некрашевича. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 20.
Драгоманов М.—Із історії вірші на Україні. Розвідки. т. III. Львів, 1906.
Франко Ів.—До історії вірші на Україні. „Записки н. т. ім Шевченка“, т. 31.
Драгоманов М.—Матеріяли до історії укр. віршів. „Житє і Слово“, т. I. і II.
Пасхальная вирша по старой записи. „Кіевская Старина“, 1900. X.
Науменко В.—Къ литературѣ рождественскихъ и пасхальныхъ виршъ. „Кіевская Старина“, 1888, I—III.
Михайлогорскій—Нелишнее слово о виршахъ. „Кіевская Старина“, 1888, IV.
Возняк М.—Різдвяні й великодні вірші-орації. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 96.
Франко Ів.—Хмельнищина 1648—49 р. у сучасних віршах. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 23 і 24.
Максимовичъ М.—О двухъ стихотвореніяхъ: „Плачъ Малой Россіи“ и „Милость Божія“. Собр. сочиненій. т. III. Київ, 1880.
„Плачъ Россійскій“, з передмовою Куліша. „Основа“. 1861, VI.
„Разговоръ Малороссіи съ Великороссіей“. „Кіевская Старина“, 1882, II, VII.
Ефименко П.—Образцы обличительной литературы въ Малороссіи. Ib., III.
„Суплика або замыслъ на попа“. Ib. 1885, III.
Франко Ів.—Вірша про отця Негребецького. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 65.
„Вопль Мазепы“. „Кіевская Старина“, 1885, XII
Петровъ Н.—Правило увѣщательное пьяницамъ. „Україна“, 1907, III.
Кулишъ П.—Вглядъ ю.-русскаго человѣка XVI в. на нѣмецко-польскую цивилизацію. „Основа“, 1862, VI.
Сумцовъ Н.—Рѣчь Ив. Мелешка, какъ литературный памятникъ. Київ, 1894.
Науменко В.—Новелла Боккачіо въ южно-русскомъ стихотворномъ пересказѣ XVII—XVIII ст. „Кіевская Старина“, 1885, VI.
„Пекельный Марко“. Ib., VIII.
Щурат В.—Із студій над Почаївським „Богогласником“. Львів, 1908.

Гнатюк В.—Угроруські духовні вірші. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 46, 47, 49.

Грушевський М.—Співаник з початку XVIII в. Ib., т. 15, 17.

Перетцъ В.—Малорусскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв. СПБ. 1898.

Перетцъ В.—Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы, т. I. СПБ., 1900; т. III, 1902.

Перетцъ В.—Замѣтки и матеріалы для исторіи пѣсни въ Россіи. СПБ. 1901.

Перетцъ В.—Новыя данныя для исторіи старинной украинской лирики. „Извѣстія отд. р. языка и словесности Академіи Наукъ“, 1907, I.

Корш Ф.—До історії українського восьмискладового вірша. „Записки н. т ім. Шевченка“, т. 96.

Левицкій О.—Опытъ изслѣдованія о лѣтописи Самовидца. Київ, 1878.

Карповъ Г—Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ до исторіи Малороссіи относящихся... Москва, 1870.

Василенко Н.—Къ исторіи малорусской исторіографіи... „Кіевская Старина“, 1894, XI і XII.

Горленко В.—Изъ исторіи южно-русскаго общества начала XIX. в. „Южно-русскіе очерки и портреты“, Київ, 1898.

Майковъ Л.—Къ вопросу объ „Исторіи Русовъ“. СПБ. 1893.

Майковъ Л—Малорусскій Титъ Ливій. „Историко-литературные очерки“ СПБ. 1895

Лазаревскій А.—Частная переписка Г. А. Полетики. „Кіевская Старина“, 1893, III і дал.

Грушевскій А.—Къ судьбѣ „Исторіи Руссовъ“. „Чтенія въ Ист. Общ. Нестора-лѣтописца“, кн. XIX, в. 2.

Грушевскій А.—Къ характеристикѣ взглядовъ „Исторіи Руссовъ“. СПБ. 1908.

Сковорода Г. С.—Сочиненія. Юбилейне видання під редакцією і з вступною статтею проф. Д. Багалія. Харьків, 1894.

Сумцовъ Н. Ѳ.—Житіє Сковороды, описанное М. И. Ковалѣнскимъ. Київ, 1886 (з „Кіевск. Старины“).

Данилевскій Г.—Г. С. Сковорода. „Украинская Старина“, Харьків, 1866.

Петровъ Н.—Первый (малорусскій) періодъ жизни и научно-философскаго развитія Г С. Сковороды. „Труды К. Д. Академіи“, 1902, XII.

Пісочинець Д.—Григорій Сковорода, його життя і діяльність. „Зоря“, 1894.

Лаврецький С.—Український философ Г. С. Сковорода. „Правда“, 1894.

Багалѣй Д.—Украинскій философъ Г. С. Сковорода. „Кіевская Старина“, 1895, II, III, VI.

Зеленогорскій Ѳ.—Философія Г. С. Сковороды. „Вопросы философіи и психологіи“, 1894, III і IV.

Ефименко А. Я.—Философъ изъ народа. „Южная Русь“, т. II. СПБ. 1905.

Ефименко А. Я.—Личность Г. С. Сковороды, какъ мыслителя. Ib.

Кудринскій Ѳ.—Философъ безъ системы. „Кіевская Старина“, 1898, I—III.

Юбилейное чествованіе памяти Г. С. Сковороды въ Харьковѣ. Ib., 1894, XII.

Л. Ч—Григорій Сковорода. Проба бібліографії. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 30.

Нейманъ Ц.—Любопытная книжица XVIII ст. „Кіевская Старина", 1894, VII.

Галицко-русскій savoir vivre. „Кіевская Старина", 1891, II.

Левицький І.—Галицько-руська бібліографія за р. 1772—1800. „Записки н. т. ім. Шевченка", т. 52.

Лазаревскій А.— Свѣдѣнія объ украинскихъ школахъ и госпиталяхъ XVIII в. „Основа", 1862, V.

Сухомлиновъ М. И.—Училища и народное образованіе въ Черниговской губерніи. „Журналъ мин. нар. просв." 1864, I.

Данилевскій Г. П.—Харьковскія народныя школы. „Украинск. Старина". Харьків, 1866.

Пругавинъ А. С.–Запросы народа и обязанности интеллигенціи... СПБ., 1895.

Шульгинъ Я.—Нѣсколько данныхъ о школахъ въ правобережной Украинѣ въ пол. XVIII в. „Кіевская Старина", 1891, VII.

Павловскій И. Ф.—Приходскія школы въ старой Малороссіи. „Кіевская Старина", 1904, I.

Рождественскій С. В.—Изъ исторіи учебныхъ реформъ имп. Екатерины II. „Журн. мин. нар. просв". 1909, III і VI.

Ефименко П.—Шпитали въ Малороссіи. „Кіев. Стар.", 1883, IV.

Житецкій П.—Къ исторіи литературной русской рѣчи въ XVIII в. СПБ. 1903.

Грушевський М.—„Самоотверженіе Малороссіянъ". „З біжучої хвилі", Київ. 1907.

Грушевський М.—250 літ. „Л.-Н. Вістник", 1904, I.

Шликевичъ А.—Лучше ли жилось въ Малороссіи за сто лѣтъ назадъ? „Земскій Сборникъ Черн. губ.", вып. 8.

Рубинштейнъ С. Ф.—Хронологическій указатель указовъ и правительственныхъ распоряженій по губерніямъ Западной Россіи, Бѣлоруссіи и Малороссіи за 240 лѣтъ, съ 1652 по 1892 г. Вильна, 1894.

Розділ IV.

Народня поезія.

В курсах історії письменства народня поезія звичайно становиться на початку, як вихідний пункт усієї еволюції, що переживає письменство за довгий час од свого народження й до останніх часів. Роблять так через те, що народню поезію вважають, і цілком справедливо, не тільки хронологично старшою од штучного книжного письменства, але й ідейно вищою од тих книжних творів, які звичайно повстають на світанні людської думки. Од народньої поезії справді дуже багато запозичається книжне письменство, великого зазнаючи впливу од того ґрунту, на якому повстає народня поезія й на якому сам народ виявляє свою творчість. За нормальних обставин самий натуральний шлях для розвитку письменства був би такий, що письменство цілком виходило б з народньої поезії. Почавшись першими зародками творчости колективної, в якій справжній автор невідомий, а співробітником його буває кожен, у кого в устах живе данний твір, письменство далі велося б книжниками, письменними людьми на основах тієї народньої творчости, відповідно до її духу й форм, до всіх отих традицій, що виробилися в народі ще перед початками справжнього письменства. Так воно подекуди й бувало,—напр., грецьке античної доби письменство цілком виросло з народньої поезії, розвиваючи її форми, глибшим та ширшим її зміст роблючи, доповняючи й розробляючи особистою, індивидуальною творчістю те, що дала до того часу творчість колективна. Та не так було у нас.

Як ми вже знаємо, старе наше письменство книжне почало як-раз навпаки—з розриву та ростичі з народньою поетичною традицією, з запеклого ворогування проти народньої творчости. Одібравши з Византії разом з християнством і зразки письменства, обмеженого вузьким кругом переважно церковно-релігійних та моралістичних інтересів, наші письменні люде, до того ж духовні здебільшого особи, зразу ж побачили у вільній народній поезії грішне і стидке діло, ознаку „діявольскаго наущенія“ на спокусу людям, а через те одразу ж таки стали що до неї на ворожу позицію. Старі письменники навіть слів досить не заходять, щоб вилити своє обурення проти народніх звичаїв і заплямувати оте „играніе, плясаніе и гудѣніе,“ а то й просто „бѣсовское пѣніе“ своєї неслухняної пастви. Бувши заступниками нової віри, вони бачили тут недобитків того поганського світогляду, віри та культа, з якими боротьбу вважали за святу повинність усього свого життя. „Се бо не погански ли живемъ?—запитує книжник XI в. і зараз же подає цілу низку тих прикмет поганського життя, які бачив навкруги себе. Тут знайдемо і деякі забобони, як віру в пристріт або чхання, і захоплення „трубами и скоморохы, гусьми и русальи,“ і збірання на „игрища утолочена,“—і за всі такі диявольські втіхи автор накликає суд божий і кару на виноватих („Слово о казнехъ божіихъ“). Правда, викоріняючи народню поезію, книжники дуже часто по-за формальну християнську фразеологію й сами не виходять, стоючи не вище од того поганського світогляду, який так гостро картають. Ми вже згадували про „двоєвірря“, що на його грішні були не сами прості люде, а й письменні—„вѣжи, попы и книжники,“ як гостро нарікає „нѣкій христолюбець“ XII в.,—і це зовсім натуральна річ, коли стріваються два світогляди й народня думка силкується звести їх в одне ціле. Проте нарікання на поганські звичаї та боротьба з народньою поезією безупинно йдуть через усю нашу історію аж до останніх часів. У Вишенського, напр., маємо громові промови проти народніх звичаїв, знов же таки з вузько-клерикального погляду християнського аскета Ось яку дає він картину народніх „гріхів,“ аргументуючи й свою проти них зненависть.

> Коляди з міст і сіл ученієм виженіте: не хощеть бо Христос, да при Його рождестві диявольськії коляди місце мають, але собі їх в пропасть свою занесіть
>
> Щедрий вечір із міст, із сіл в болота заженіте,—нехай з дияволом сидить, а не з християни ся ругає.
>
> Волочельноє по Воскресенії, з міст і з сіл виволокши, утопіте. Не хоче бо Христос при своїм славнім Воскресенії того сміху і ругання диявольського іміти.
>
> На Георгія мученика праздник диявольський на поле ісшедших сатані офіру танцями і скоками чинити разоріте: гніває бо ся на землю вашу Георгій мученик, що нема християнина православного, который ругання тоє диявольськоє очистити і ізгнати міг.
>
> Пироги і яйця надробнії в Острозі і де би ся знаходило—упраздніте, да ся в християнстві той квас поганський не знаходить.

> Купала на Крестителя утопіте і огненноє скаканіє одсічіте: гніває бо ся Креститель на землю вашу, що ся на день пам‘яти його попущаєте дияволу ругатися вами з вас же ся самих.
>
> Петр і Павел молять вас, єсли хочете од них ласку міти, да потребіте і попаліте колиски і шибениці, на день їх чиненії по Волиню і Подолі, і де би ся тоє знаходити міло: мерзко бо їм на землю з небеси смотріти на тоє дияволськоє позорище, християнським людім збіраючися.

Не помогло палке слово афонського аскета, бо трохи згодом вже Галятовський так само обурюється проти весільних, купальських та різдвяних, як він каже, „роспустних“ пісень. „Духовенство,—пише Галятовський,—силкується викоріните оті забобони своїм словом, та його не слухають; через те треба, щоб забороняли їх ще й світські власти“. Галятовський тільки висловив цим потаєнну думку духовенства, що не раз потім оберталось до власти з проханнями заборонити ті або инші народні звичаї. Маємо дуже цікавий, напр., наказ проти вечерниць од Київської консисторії, виданий р. 1719 на підставі гетьманського універсалу, „даби везде по городахъ мѣстечкахъ і селахъ малоросійскихъ поперестали богомерзкихъ молодихъ людей зборища навкулачки, Богу и человѣкомъ ненавистние гулянія, прозиваемия вечурницы, на которие многие люде молодие і невпостягливие отъ родителей своихъ, мужеска и женска полу, дѣти по ночамъ купами собираючися, неисповѣдимия безчинія и мерзския беззаконія творять, справуючи себѣ игри, танци и всякие пиятихи скверная и воздухъ оскверняючая пѣсней восклицанія и козлогласованія.“ Вважаючи вечерниці за причину кари божої неврожаєм, посухою та страшними слабостями на людях і на скотині, гетьман і консисторія „накрѣпко пригрозили вишь спецѣфѣкованимъ богомерзскимъ зборомъ вечорничнимъ отъ сего часу не собиратися.“ Відома „Суплика або замыслъ на попа“ теж торкається цього болючого в народньому житті пункту: селяне там жаліються на священика—

що не велів челяді колядувати,
На улицю ходити і на Купайла через огонь скакати;
Об клечінні заказав вінців робити
І тих вночі на воду до річки носити;
Не вольно вже парубкам з дівчатами гуляти,—
По чім же вони молодість свою будуть знати?

Не буде певне помилки, коли сказати, що нікуди мабуть не витратило стільки енергії всяке начальство, як на безупинну боротьбу з народніми звичаями та на заборони їх на зразок наведеної. Од перших книжників почавшись, війна проти народніх звичаїв тягнеться аж до нашого часу, коли духовенство й поліція так само розгонять „богомерзскія збори“, колядників на різдво, игрища на Купайла і т. и. Над поезією народа, над його совістю, естетичними смаками та вподобаннями увесь час роблено нетямущою рукою тяжку операцію. На шкоду і народній поезії, й самому письменству між ними витворилась ота ростіч і ворожнеча, що викопала глибоку безодню між народньою творчістю та зразками книжного письменства і одну позбавила цікавих пам'яток, а друге—живого духу й життьової безпосередности...

Правда, ні викорінити до краю народню поезію оці вічні картання та заборони не здолали, ні навіть забезпечити саме письменство од впливу тієї поезії не могли. Одгородитись казаннями та наказами од живого життя—річ неможлива, і вже сама постійність отих чернечих наріканнів як найкраще свідчить, що то була просто таки Сизифова робота, ота безупинна війна з народом, і що народ таки задовольняв власними силами свої естетичні потреби, цураючись книжної моралістики, або по своєму її переробляючи. Та й сами книжники, з другого боку, часто дивились на справи очима того ж таки народу й не хотячи, проти власної волі, брали до своїх писаннів дещо з тієї самої народньої творчости, яку так кляли немилостиво з своїх кафедр та книг. Про те, як згадано, принципіяльне ворогування між книжним письменством та устною творчістю дуже нещасливо одбилось на розвитку самого письменства й на долі народньої поезії Воно позбавило нас найдавніших витворів народніх, бо щирий інтерес до них прокинувся вже досить пізно і не встиг захопити багато дечого, що під впливом часу й обставин позникало серед народу. Через те давня народня поезія дійшла до нас не в тих формах і не в такому вигляді, як зародилася була серед народу, а в новіших варіянтах, на яких часто знати напластування пізніших подій і взагалі руку „всесокрушающаго времени". Таким чином, навіть одкинувши думку про на-віки й безповоротно втрачені зразки народньої поезії, те, що ми тепер маємо в наших записах і що взагалі знаємо про народню поезію, не відповідає тому, що колись було, в ті часи, як почало витворюватись у нас письменство. От через віщо дуже необачно було б виводити його з тих самих джерел, з яких повстала й народня поезія; тим то й не можна з неї починати історію письменства, бо це йому надає зовсім не того характеру, який воно дійсне мало. І кращі історики літератури, як от Пипін, покинули вже старий спосіб трактування письменства і приділяють народній поезії місце не в початку історії літератури, а де инде.

Місце народній поезії належиться там, де вона справді починає зливатися з письменством, викликаючи інтерес до себе у письменних людей, і в вищому синтезі входити дійсне таки складовою органичною часткою національної творчости. Коли ми таке місце знайдемо, то не тільки хронологично, а й ідейно зв'яжемо те, що в горні народнього духу виковувалось—із тим, що повстало як результат особистої творчости; установимо твердо пункти обопільного впливу і таким чином привернемо письменству те, що були одвернули од його людська обмеженість, вузький аскетизм, неуцтво та чернеча виключність. В нашому письменстві оте справедливе місце для народньої поезії може бути тільки на межі старого і нового письменства, і огляд народньої творчости повинен стати немов би передмовою до історії нового письменства.

Саме це письменство з'явилось на світ, як результат цікавости до народнього життя, що захоплювала його всіма сторонами і найперше звертала увагу як-раз на устну народню поезію, бо нею народ найкраще і найповніше виявляв себе. Початки нового письменства у нас тісно сплітаються з першими етнографичними спробами, та й далі воно йшло в свою путь поруч з етнографією, що не тільки розгортала перед нами народнє життя, але вже тим самим розсовувала й рямці письменства, давала йому підвалини добрі та матеріял добірний; народознавство й літературні інтереси неподільно зв'язані в літературній діяльности наших письменників нового періоду. Одні й ті самі люде у нас часто працювали разом і на літературному, й на етнографичному полі; літературні погляди й ідеї одбивались на способах етнографичної роботи, а етнографичними здобутками багатіло й письменство. Батька нового українського письменства справедливо вважають і за першого українського етнографа,—не тільки через те, що в своїх творах він подавав правдиві відомости про народнє життя, а й через те, що таки безпосередно докладав рук до етнографичної роботи. Знайомість з народньою поезією одбилась усіма сторонами на українському письменстві: і впливом народньої мови, і формами поезії і, нарешті, самим змістом, оброблюванням у літературних творах готових тем і сюжетів, з народніх уст узятих. Все це ставить народню поезію в безпосередній зв'язок з літературними творами й визначає їй місце попереду цього нового, справді вже народнього письменства. До огляду народньої поезії ми й обернемось зараз, давши попереду коротенький нарис історії української етнографії.

Як було попереду зазначено, деякі зразки народньої поезії можна зустріти вже в перших пам'ятках нашого письменства— в літописах (перекази й легенди, приказки, уривки пісень), в духовній літературі, в „Моленії Данила Заточника (приказки), у Володимира Мономаха і т. и. Найбільш таких окрушин народньої творчости безперечно дає нам невмируще „Слово о полку Игоревѣ“; та й само воно не що инше, як окрушина цілого циклу дружинної творчости, дуже близької до народньої поезії: ця близкість впала в око вже давнім дослідникам „Слова“, що не дурно охрестили його „першою думою“.

Та й самий термин „дума“, що зайшов до нас певне з південно-слав‘янської сторони, значить те саме, що в старовину значило „слово“, то-б-то віршовану героїчну поему,—і таким чином думи стали немов безпосереднім протягом староруської творчости, тих „слів“, з яких дійшли до нас „Слово о полку Игоревѣ“ та „Слово о Лазаревѣ воскресеніи“. Виразні звістки про думи і навіть самий цей термин маємо вже в документах початку XVI в. Оповідаючи про війну з волохами р. 1506, польський письменник Сарницький додає, що тоді вбито братів Струсів, про яких, каже він, „і досі співаються елегії, що у русинів звуться думами“ („de quibus etiam nunc elegiae, quas dumas Russi vocant, canuntur“). Думи співались на сумний голос, співці ілюстрували спів відповідною жестикуляцією й мимикою, і цю манеру од професіональних співців переймали й селяне, приграючи собі на сопілках. Опріч наведеної звістки Сарницького, з XVI в. не одно ще маємо посвідчення про думи, і цю форму народньої поезії можна вважати за досить тоді вже росповсюджену, так що „dumy ukrainne“ дожились навіть чести попасти в старі піітики, як poesis naturalis. З того ж віку маємо й перші записи українських пісень: про козака Плахту з р. 1625 та про Штефана-воєводу („Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш“) з чеськоі граматики Яна Благослава, р. 1671. З того часу по всяких виданнях, що торкались України, можна спіткати етнографичні спостереження й записи,—напр. у Боплановому „Описові України“ (1650 р.), в записках Лясоти, по деяких польських збірках. У XVIII в. українські пісні вже досить широке займають місце по численних збірниках, співаниках, то-що, не тільки рукописних, а й друкованих.*) Тоді ж таки появляється й перша етнографична праця Гр Калиновського „Описаніе свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ“ (СПБ., 1777). Але це тільки порізнені факти, що свідчать про деякий інтерес до народньої творчости. Перші ж систематичні спроби досліджування народньої поезії й справжні етнографичні праці починаються вже з нового XIX в., особливо з розцвітом романтичного напряму в літературі та в зв'язку з новим курсом у науці, який роспочали брати Грими, Вук Караджич та инші.

---

*) „Собраніе русскихъ простыхъ пѣсенъ съ нотами“ В. Трутовського (СПБ., 1776) „Сборникъ пѣсенъ“ Новикова (СПБ., 1780), „Молодчикъ съ молодкой на гуляньѣ съ пѣсельниками“ (СПБ., 1790), „Рускія народныя пѣсни, собранныя Н. Л. Львовымъ“ (СПБ., 1790) і т. и. Иноді знаходимо коло пісень цікаві примітки,—напр., в одному співанику 1818 р. до пісні „На бережку у ставка“ додано увагу: „пѣсня сія была любимою князя Г. А. Потемкина; а по веселому своему голосу, который начинается (почитается?) наилучшимъ въ музыкѣ, пѣта бываетъ всякимъ“. Див. Перетца В. Н.—„Малорусскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв.“ СПБ. 1899, стр. 108.

Честь першого серйозного почину в українській етнографії належить полякові з роду Зоріянові Доленга-Ходаковському, за життя відомому під ім'ям Адама Чарноцького (1784—1825). Це був справжній піонер нашої етнографії, відданний справі до самозабуття, до фанатизму; власними ногами Ходаковський сходив мало не всю Україну, зібравши, як на ті часи, величезні скарби народньої пісні,— навіть у неповних записах Ходаковського, що дійшли до нас, маємо їх 1254 номери. Етнографична діяльність Ходаковського була наслідком свідомого цілком заміру зібрати твори народньої словесности, подиктованого любов'ю до народу та панславистичними ідеями. Ходаковський перший у нас став на живий ґрунт народности в етнографії, перший „пішов у народ“ в буквальному розумінні й нахиляв до того инших. Ентузіязм до народньої творчости у Ходаковського виплива́в не з бездушного колекціонерства або сухого антикварства, а з бажання спізнати саму душу народню, відшукати ту вищу красу і правду, які наш етнограф угадував серед народу. „Єсть іще на землі щастя,—писав Ходаковський у своєму щоденнику,—тинятись поміж народом, жити поетичним життям селянства. Який же я щасливий у своїй свитині, з моєю вбогою стравою, коли мені оповідають люде згадки свої й бажання! Серед народу живе чеснота, серед народу живе поезія. Зле ж серце має той, хто не кохає народу всією силою братерської любови“. В ті часи такий погляд на народ справді був новим словом і не диво, що ентузіяст-етнограф мав великий вплив на дальше покоління українських етнографів, як Максимович, Залеський, то-що. На жаль, сумні обставини особистого життя Ходаковського, якому цілий вік довелося жити нелегальним, та нерозуміння його ідей серед громадянства, для якого він був тільки „грубымъ чудакомъ и невѣждой“, багато гіркого дали йому спити й гальмували його роботу. Найгірше те, що його етнографичні записи так таки не опубліковані цілком і досі, увійшовши тільки манісенькою часткою до виданнів Максимовича та окрушинами з'являючись по тодішніх журналах. Загадкою промайнув Ходаковський перед сучасниками, і ми можемо тепер тільки жаліти, що його величезна, як на свій час, праця не була за його життя надрукована. Зовсім би инший тоді мала вигляд українська етнографія в своїх початках, бо опріч багацтва матеріялу, Ходаковський одразу надав би їй і тієї свідомости, якої иноді бракувало навіть у пізніших працях.

Р. 1818 вийшла „Грамматика малороссійскаго нарѣчія“ Олексія Павловського (великороса з роду), а на другий рік „Опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней“ князя Миколи Цертелева († 1869),—перші друковані праці з української етнографії. Початок це був надто несміливий.

Обидва авторі ще непевні, чи має яку ціну їхня праця; обидва прохають навіть пробачення у читача тих манєрних часів за те, що зважуються виступати з народнім матеріялом; обидва дивляться на українську мову, як на „исчезающее“ або „устарѣлое нарѣчіе“, хоча разом з тим і доводять, що воно, як каже Цертелев, „не менѣе другихъ языковъ способно къ поэзіи“. Павловський подав навіть кілька зразків тієї поезії, що була навіяна сміливим почином Котляревського; Цертелев у своєму збірнику надрукував 10 дум народніх, які він уважав за останні про́яви згаслої творчости українського народу. В усякім разі початок, зроблений хоч несвідомою, але люблячою рукою, не пропав марне і вже в дальшому поколінні дав таких поважних діячів української етнографії, як Максимович, Срезневський, Бодянський та инші.

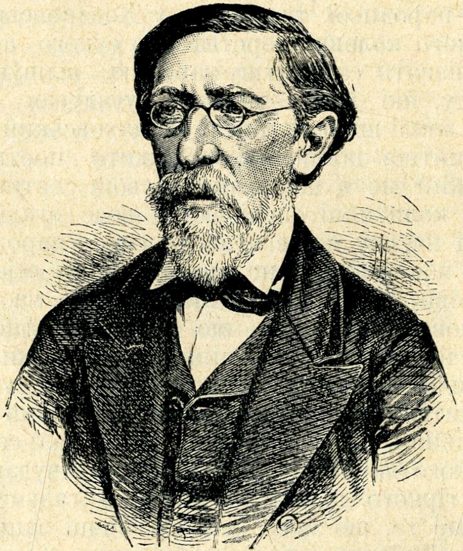

М. Максимович.

Михайло Максимович (1804—1873) після невідомого сучасникам Ходаковського був першим, хто в основу своїх етнографичних та літературних праць положив українські переконання, любов до народу й бажання служити йому своєю науковою роботою. Він пробував сили і в красному письменстві, але в історії українства далеко більшу вагу мають його наукові праці, аніж досить благенькі поетичні твори. Етнографичні збірки Максимовича („Малороссійскія пѣсни“, 1827 р., „Украинскія народныя пѣсни“, та „Голоса украинскихъ пѣсенъ“, 1834 р., „Сборникъ украинскихъ пѣсенъ“, 1849) цілком перевернули старі погляди на українську народню поезію, показавши піснями історичними та побутовими красу її, багацтво й ріжноманітність. Ці перші збірники мали величезний вплив не тільки в українському письменстві (на Костомарова, Куліша й галицьких письменників), але і в російському: Пушкин і Гоголь багато брали з них, як признався сам автор „Полтавы“, сказавши Максимовичеві: „а я обираю ваши пѣсни“. Перейшовши з Москви до новозаснованого в Київі університета ректором, Максимович звернув пильну увагу на українську старовину, працюючи в „Комиссіи для разбора древнихъ актовъ“, і разом проложив дорогу місцевій періодичній пресі своїми збірками „Кіевлянинъ“ (три томи, 1840, 41, 50) та „Украинецъ“ (два томи, 1859—1860). Наукова діяльність Максимовича мала велику вагу для українознавства, особливо в сфері історії та словесности, і цю вагу його для української науки дуже влучно зазначив Драгоманов, назвавши Максимовича „цілим історико-филологичним факультетом“. В історії українського письменства найбільшою заслугою Максимовича було те, що він перший цілком серйозно поставився до народньої поезії і всюду в своїх працях проводив думку про близькі зв'язки її з старим письменством, особливо з „Словомъ о полку Игоревѣ“, яке він же й переклав на рідну мову, бажаючи вернути Україні її старе добро. Що до поглядів Максимовича на українське письменство, то вони були досить умірковані; для його українська мова була все-таки мовою простого люду і самими простонародніми темами, переважно в белетристиці та поезії, й обмежував він сферу українського слова. Розвитку українського письменства в Росії Максимович не сподівався, думаючи, що тут можуть бути тільки поодинокі письменники, які ніколи не спроможуться витворити цілу літературу. Инакше ставивсь він до галицьких українців і їм радив про все писати народньою мовою, щоб захистити себе від полонізації. З цього бачимо, як хиталися по-первàх навіть сами діячі українського відродження, не прочуваючи тих наслідків, до яких веде консеквентно їхня власна праця.

Коли поминути випадкову книгу Платона Лукашевича „Малороссійскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни“ (СПБ., 1836), то найближчими товаришами Максимовича в науковій роботі були Срезневський та Бодянський, перший великорос з роду, другий—типовий українець, обидва з великими слав'янськими симпатіями та інтересами, що обернулись у них на найближчу слав'янську народність—українську. Измаïл Срезневський (1812—1880), одбіраючи науку в Харьковському університеті, так захопився був українством, що спершу цілком присвятив йому свою діяльність. Р. 1833—38 він видавав у Харькові „Запорожскую Старину“ (шість книг),—збірку складену з творів української народньої поезії, переважно історичних дум, між якими трапляються, правда, й фальшовані на підставі легендарних звісток „Исторіи Русовъ“. *) У „Запорожской Старинѣ“ і в инших своїх працях молодого віку Срезневський стояв за українське національне відродження в письменстві, пророкуючи йому блискучу долю на прийдущі часи. „Въ настоящее время,—писав він р. 1834,—нечего доказывать, что языкъ украинскій (или, какъ угодно называть другимъ, малороссійскій) есть языкъ, а не нарѣчіе русскаго или польскаго, какъ доказывали нѣкоторые, и многіе увѣрены, что этотъ языкъ есть одинъ изъ богатѣйшихъ языковъ славянскихъ, что онъ едва ли уступитъ богемскому въ обиліи словъ и выраженій, польскому въ живописности, сербскому въ пріятности, что это языкъ, который будучи еще не обработанъ, можетъ уже сравниться съ языками образованными по гибкости и богатству синтаксическому,—языкъ поэтическій, музыкальный, живописный“ („Взглядъ на памятники украинской народной словесности“). На жаль та шкоду українству, перейшовши професором до Петербургу, Срезневський вже не вертався більш до інтересів свого молодого віку, не озиваючись навіть на запитання про те, звідки взялись непевні думи в „Запорожской Старинѣ“. Зовсім инакше провадив свою наукову діяльність Осип Бодянський (1808—1876). Приставши до українства зà-молоду, він вже до смерти не кидав працювати для рідного краю, переважно українські теми обробляючи. Та сама рука, що за підписом Бода-Варвинець містила українські поезії по тодішніх російських журналах, що під псевдонімом Запорожця Іська Материнки видавала „Наські українські казки“ (Москва, 1835) й під псевдонімом Мастак друкувала огляди українського письменства—та сама рука з любістю працювала над виданням старих наших літописів та етнографичного матеріялу. В „Чтеніяхъ Московскаго Общества исторіи и древностей россійскихъ“, яких Бодянський з р. 1846 і до р. 1877 видав аж 100 томів, він надрукував силу українського матеріялу історичного („Исторія Русовъ“, літописи Самовидця, Симоновського, Зарульського, Ригельмана, діяріуш Ханенка і т. и.), з етнографії ж величезний збірник Якова Головацького—„Народныя пѣсни Га-

---

*) Фалшування й підроблювання творів народньої словесности—річ звичайна на початку національного відродження,—згадаймо хоч би знаменитий „Краледворський рукопис“ у Чехів. Ентузіясти-народники, не знаходячи у народа того, чого їм хотілося б, сами складають відповідні твори й пускають їх за народні. В українському письменстві, опріч фалшованих дум, надрукованих у Срезневського, були ще й инші. Спеціялістом підроблювання дум був письменик 40-х і 50-х років XIX в. Шишацький-Ілліч, якого віби-то записи друкували Метлинський і Куліш. Про фалшовані думи див у Антоновича і Драгоманова „Историческія пѣсни малорусскаго народа“, т. I, Київ, 1874, стор. XVIII—XXIII.

лицкой и Угорской Руси“ (1863—65). Сам Бодянський ще замолоду мав зібраних коло 8000 українських пісень, які на жаль не побачили світу. Бодянський дуже високо ставив українську народню поезію особливо пісні, над які не знаходив нічого вищого в цілій слав'янській поезії („О народной поэзіи славянскихъ племенъ“, Москва, 1837). З покоління старших етнографів поруч Бодянського треба згадати ще Амвросія Метлинського (1814—1870), що видав у Київі р. 1854 „Народныя южнорусскія пѣсни“, гарну збірку нового для того часу матеріялу.

Разом з оцими першими діячами на ниві української етнографії виступають польські збірачі етнографичного матеріялу, що обернулися до нашої народньої поезії по-части під впливом потужного тоді романтичного руху, по-части й через специяльні причини, що викликали в польському письменстві так звану українську школу. З таких збірачів тут згадаємо Вацлава Залеського (Wacław z Oleska—Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego, Львів, 1833) і Жеготу Павлі (Żegota Pauli—Pieśni ludu Ruskiego w Galicyi, два томи, Львів, 1839—40) В зв'язку з цими збірниками та під впливом з України й серед галицьких русинів починається збірання й видавання творів народньої поезії (О. Лозинського „Ruskoje wesile“ 1835, „Русалка Днѣстровая“, 1837 і т. и.).

Попередні праці коло половини XIX в. дали вже досить фактичного матеріялу з української етнографії, і вже прийшла пора критичної його оцінки та розроблювання теоретичних питаннів, зв'язаних з народознавством; прийшов час перевірити попередні здобутки що до їх вартости й навіть певности. Бо, як згадано вже, в початках нашої етнографичної науки випливло не тільки чисте зерно народньої поезії, а й полова в формі непевних, а то й просто таки свідомо підроблюваних під народню поезію текстів. З легкої руки Срезневського текст фалшованих дум увіходить до пізніших виданнів Максимовича й Метлинського, не встереглись від них збірники Куліша, ба навіть таке критичне видання, як „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова, не зовсім ще одвіяло справжні народні твори од непевних та підроблених. Молодші діячі 40-х років, як Костомаров та Куліш, все ж таки внесли в народознавство нові методи, взялися перші до систематизації й обробки зібраного матеріялу і, хоч сами ще не всюду стояли на твердому ґрунті в етнографії, то принаймні протоптали стежку заступникам цілком критичного напряму, які незабаром очистили наше етнографичне надбання од усяких непевних при́мішок.

Знаменитий історик-художник Микола Костомаров (1817—1885) до української етнографії й українства взагалі обернувся під впливом виданнів Максимовича, перших повістей

Гоголя й тієї загальної атмосфери захоплення народністю, що в ті часи панувала. „Мною, — оповідає Костомаров у своїй автобіографії,—овладѣла какая то страсть ко всему малороссійскому, меня выводило изъ себя, что невѣжды, какихъ тогда было очень много, съ презрѣніемъ отзывались о хохлахъ и всякое малороссійское слово возбуждало только смѣхъ. Я вздумалъ писать по малорусски, но какъ писать? Нужно учиться у народа, сблизиться съ нимъ. И вотъ я сталъ заговаривать съ хохлами, ходилъ на вечерницы, сталъ собирать пѣсни“. Це було р. 1838, і з того часу історик повернув свій розум, хист і енергію не тільки на студіювання народнього життя в минулому й перевернув сучасну історіографію в Россії, але історичний принцип приклав і до етнографії. „Этнографъ,—на думку Костомарова,—долженъ быть современнымъ историкомъ, какъ историкъ своимъ трудомъ излагаетъ старую этнографію“. Виходячи з того, що етнографія—наука про народ, Костомаров дуже розсунув її рямці, кажучи, що „предметомъ этнографіи должна быть жизнь всѣхъ классовъ народа, и высшихъ, и низшихъ“. В етнографію повинно увійти все, чим живе народ, що торкається його життя: закони й право, адміністративна й юридична практика, вплив науки й виховання, політичні погляди й тенденції, економичний побут, бо „народъ вовсе не есть механическая сила государства, а истинно живая стихія, а государство, наоборотъ, есть только форма, само по себѣ мертвый механизмъ, оживляемый только народными побужденіями“ („Объ отношеніи русской исторіи къ географіи и этнографіи“). На такому широкому фундаменті й побудовано етнографичні праці Костомарова: „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“ (1843), „Славянская Миѳологія (1847), „Историческое значеніе южно-русскаго пѣсеннаго творчества“, „Семейный бытъ в произведеніяхъ южнорусскаго народного пѣсеннаго творчества“ і т. и. Власні етнографичні записи Костомаров опублікував у „Малорусскомъ литературномъ Сборникѣ“ (Саратов, 1859) Мордовцева; опріч того, під його доглядом і редакцією вийшли томи III, IV і V „Трудовъ этнографическо-статистической экспедиціи въ западно-русскій край“ Чубинського.

Пантелеймон Куліш (1819—1897) у своїх „Запискахъ о Южной Руси“ (два томи, СПБ., 1856—57) показав зразок нового методу в етнографичній роботі. Він подавав не самі голі записи творів народньої поезії, як до його роблено звичайно, а й уводив читача в обстанову записів, росповідав про співців та оповідачів, давав той побутовий фон, на якому працює етнограф. Це робило з його етнографичних студій немов суцільні етнографичні картини. Принявши погляд Костомарова на велику обопільно-помічну ролю історії й етнографії, Куліш пішов далі й попробував зв'язати етнографію і з сучасним художнім письменством. На думку Куліша, народня поезія тільки початок тієї національної творчости, що на вищих ступінях розвитку переходить у художнє письменство. В народній поезії нема ніяких чужих нам елементів; нове художнє письменство виросло з неї безпосередно і, розвиваючись усіма сторонами, вбіраючи в себе нові основи життя, переймає й ту ролю на себе, що перше грала народня поезія, то-б-то одбиває життя народу, його думи, погляди, настрої й інтереси. „Мы,—кінчає Куліш,—слѣдовательно, только многостороннѣе своихъ предшественниковъ, украинскихъ бардовъ, но они не лишили насъ наслѣдства по себѣ ни въ какомъ отношеніи“ („Записки о Южной Руси“). Через те й занепадає, на думку Куліша, творчість народня, що народові тепер немає й потреби самому творити і він ніби переклав цю функцію на той специяльний орган, який ми маємо тепер у письменстві. Деяка однобічність поглядів, як звичайно у цього оригинального письменника буває, не стала на заваді тому, що етнографичні праці Куліша на свій час були з'явищем надзвичайним. У двох томах його „Записок“ побачило світу багато нового цінного матеріялу, як дум, переказів, легенд, казок, то-що.

„Основа,“ в якій заправляли Куліш і Костомаров, на полі етнографичної праці служила тим принципам, яким дорогу проклали згадані учені: поруч збірання етнографичних фактів, вона давала й окремі спроби систематизації й пояснення зібранного матеріялу, зв'язуючи народню поезію з письменством (праці Номиса, Свидницького, Жемчужникова, Чубинського, Єфименка, то-що). По-за „Основою“ в ті часи теж вийшло кілька замітних етнографичних праць, як от Миколи Гатцука—„Вжинок рідного поля“ (Москва, 1857) Миколи Маркевича—„Обычаи, повѣрія, кухня и напитки малороссіянъ“ (Київ, 1860), Миколи Закревського—„Старосвѣтскій бандуриста“ (Москва 1861—62), Лавренка Д—„Пісні про кохання“ (Київ, 1864). і т. и. Але найбільшої між ними ваги—це видання М. Номиса (1823—1900) „Українські приказки, прислів'я і таке инше“ (СПБ., 1864), багата й цілком наукова, хоч і вельми цензурою пошарпана збірка народніх приказок і загадок, в основу якої положено матеріял Опанаса Марковича (1822—1867). Опріч того, як згадано вже, в „Чтеніяхъ“ Бодянського (р. 1863—65) вийшла величезна збірка Головацького „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси.“ Взагалі ж друга половина 60-х років, коли почалися репресії на українство, не сприяла навіть науковим працям, і новий розвиток української етнографії припадає вже на 70-ти роки, коли в Київі засновано „Юго-Западный отдѣлъ Имп. Русскаго Географическаго Общества“ (1873).

Ще перед заснуванням згаданого відділу Павло Чубинський (1839—1884) виконав, кажучи словами Пипіна, „одно изъ замѣчательнѣйшихъ предпріятій, какія только были сдѣланы въ нашей этнографіи“—відому експедицію в західний край, що дала грандіозні наслідки. Здобутки цієї експедиції видано рр. 1872—78, і склали вони сім величезних томів етнографичного матеріялу великої ціни: том I—вірування й забобони народні, приказки, загадки й чари; т. II—народній дневник; т. III—казки, т. IV—побут, родини, хрестини, весілля й похорон; т. V—пісні, т. VI—юридичні звичаї, т. VII—про народности, що живуть на Україні. „Предъ такой громадной работой,—писав у своїй рецензії акад. Веселовський,—открывшей наукѣ массу новыхъ данныхъ, руки критика должны бы опуститься стыдливо,—потому именно, что его добыча легка и побѣда ничтожна.“ Коло заходів Чубинського й потім коло „Юго-Западнаго отдѣла“ згуртувався цілий ряд визначної сили учених, як Вол. Антонович, М. Драгоманов, Павло Житецький, Олександер Кистяківський, Костянтин Михальчук, Олександер Русов, Іван Рудченко, Федір Вовк (Волков), М. Левченко, А. Лоначевський та ін. Праці згаданих учених містились як у „Трудахъ“ Чубинського, так і в спеціяльному органі відділа—„Запискахъ Юго-Западнаго отдѣла“ (два томи, 1873 й 1874 р.);

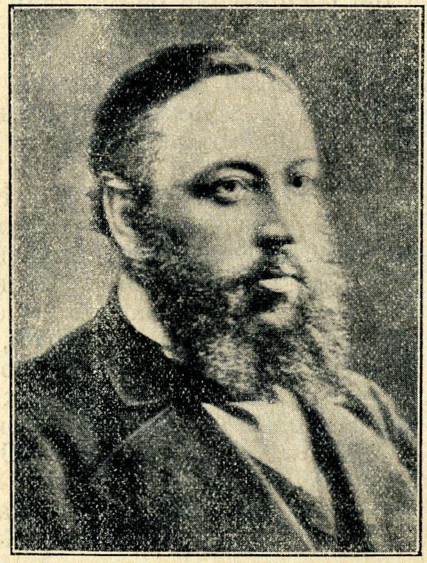

П. Чубинський.

опріч того окремо вийшли капітальні праці: Антоновича і Драгоманова „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ (Київ, 1874—75), Драгоманова „Малорусскія народныя преданія и разсказы“ (Київ, 1876) і т. и. Методом до названих праць близько підходять і видання І. Рудченка: „Народныя южно-русскія сказки“ (два томи, Київ, 1869—70) та „Чумацкія народныя пѣсни“ (Київ, 1874) з широкою й докладною монографією про чумацтво. Надзвичайну вагу в українській етнографії має й діяльність славного українського композитора Миколи Лисенка, - його „Збірники пісень“ та взагалі праці над народньою музичною творчістю („Характеристка музыкальныхъ особенностей малорусскихъ думъ и пѣсенъ“ і т. и). Але не довго працював „Ю.-Западный отдѣлъ.“ Хоча переліченими працями (видано далеко не все, що зібрано) та заслугами своїми під час третього археологичного з'їзду й однодневного перепису в Київі (р. 1874) відділ та його окремі члени виявили надзвичайну наукову продуктивність, проте і його дістала рука всеруйнуючої реакції. Той самий акт 1876 року, що заборонив цілком українське письменство, припинив „временно“—значить, і по сей день—і діяльність Київського одділа. Головний інспиратор заборонного акту, тайний совітник і явний обмовця Юзефович, доносив у Петербург, що в Київі робиться щось надзвичайне: „въ короткое время Отдѣлъ завелъ свою книжную лавку, организовавъ свою издательскую дѣятельность, основалъ свой (!) органъ „Кіевскій Телеграфъ“ съ собственной (!) типографіей и пустилъ въ ходъ по самымъ низкимъ цѣнамъ свои (!!) тенденціозныя изданія, въ томъ числѣ искаженную передѣлку на малорусское нарѣчіе Гоголевскаго Тараса Бульбы (!!!), гдѣ всѣ слова: Россія, Русская земля, русскій— устранены и замѣнены словами: Украйна, Украинская земля, украинецъ, а въ концѣ концовъ пророчески провозглашенъ даже будущій украинскій Царь.“ Ця божевільна нісенітниця, в якій і жадного немає слова правди, занапастила проте надзвичайно користну наукову інституцію...

Праця київських учених 70-х років зовсім на новий ґрунт поставила українську етнографію, насамперед зібравши таку силу нового матеріялу, що й у-ві сні не ввижалась попереднім дослідникам, а друге—прикладаючи до обробки його й нові наукові методи. Що до останнього з'окрема, то київська школа вперше обернулась до блискучого здобутками історично-порівняного методу і, користуючися з його, дала цілу низку праць, авторитет яких високо стоїть в ученому світі. В такому напрямі вели й далі свою діяльність етнографи цього покоління, а найдужче між їми визначається Михайло Драгоманов (1841—1895), що не кидав роспочатої в Київі праці, переїхавши після акту 1876 р. за кордон. У Женеві він видав по київському плану „Нові українські пісні про громадські справи“ (1881) та „Політичні пісні українського народу“ (два випуски, 1883—85) з широкими історичними коментаріями, а по періодичних виданнях надрукував багато цінних монографій з фольклорного поля: „Відгук лицарської поезії в руських народніх піснях“, Турецькі анекдоти в українській народній словесності“, „Корделія Замурза“, „Фатальна вдова“, „Шолудивий Буняка в українських народніх оповіданнях“, „Два українські „фабльо“ та їх джерела“, „Байка Богдана Хмельницького“, „Українські пісні про волю селян“, „Псування українських народніх пісень“, „Слав'янські переробки Едипової історії“, „Слав'янські оповідання про пожертвування власної дитини“ і т. и. („Розвідки Михайла Драгоманова“, чотирі томи, Львів, 1899—1907). З українських етнографів того ж покоління поруч Драгоманова треба поставити Олександра Потебню (1835—1891). Людина з глибокою философською вдачею та синтетичним розумом, Потебня найбільше спинявся на поясненні українських пісень і групував їх відповідно не до змісту, як звичайно робиться, а до мотивів та складу, маючи на меті „сродство поэтическихъ образовъ“. Цей свій метод Потебня вперше заявив у рецензії на „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ Головацького (1880), розробивши потім докладніше у великій праці—„Объясненіе малорусскихъ и сродныхъ съ ними пѣсенъ“ (Варшава, два томи, 1883—1887). Велику вагу мають праці Потебні з історії й теорії мови та про національну справу („Языкъ и народность“, „Языкъ и мысль“, „Теорія словесности“ і т. и.); ці питання він розглядав на підставі даних психології та соціології. Мова для Потебні „не только одна изъ стихій народности, но и наиболѣе совершенное ея подобіе“. „Если бы,—формулує свою думку Потебня,—объединеніе человѣчества по языку и вообще по народности было возможно, оно было бы гибельно для общечеловѣческой мысли, какъ замѣна многихъ чувствъ однимъ, хотя бы это одно было не осязаніемъ, а зрѣніемъ. Для существованія человѣка нужны другіе люди; для народности—другія народности. Послѣдовательный національзмъ есть интернаціонализмъ... Денаціонализація сводится на дурное воспитаніе, на нравственную болѣзнь: на неполное пользованіе наличными средствами воспріятія, усвоенія, воздѣйствія, на ослабленіе энергии мысли; на мерзость запустѣнія на мѣстѣ вытѣсненныхъ, но ничѣмъ не замѣненныхъ формъ сознанія; на ослабленіе связи подростающихъ поколѣній со взрослыми, замѣняемой лишь слабою связью съ чужими; на дезорганизацію общества, безнравственность, оподлѣніе“. Всі ці наслідки денаціоналізації безмежно, усіма сторонами шкодять денаціоналізованому народові; але—і це особливо підкреслює скрізь Потебня—ані трохи не помагають денаціоналізаторам: „народность, поглощаемая другою, послѣ безмѣрной траты своихъ силъ, все-таки въ концѣ концовъ приводитъ эту другую къ распаденію“ (рецензія на збірку пісень Головацького). Висновки Потебня робить, як бачимо, убійчі для денаціоналізаторської політики.

Указ 1876 р. на якийсь час припинив був розвиток україннознавства, але незабаром, хоча вже приватними заходами, пощастило заснувати інституцію, що на довгий час стала єдиним певним притулком українській науці. З р. 1882 почав у Київі виходити місячник „Кіевская Старина“, що згуртував коло себе українських працьовників і за 25 років свого істнування дав неоглядну силу етнографичного, не кажучи вже про історично-літературний, матеріялу та обробок його в працях: В. Василенка, В. Горленка, Дикарева, Драгоманова (псевд. Кузьмичевський та инш.), О. Єфименкової, І. Манжури, П. Мартиновича, В. Милорадовича, В. Науменка, Ц. Неймана, І. Новицького, Т. Рильського, М. Сумцова, Д. Яворницького та инш. Свою велику послугу українській етнографії „Кіевская Старина“ достойно завершила капитальним виданням „Словаря української мови“ (чотирі томи, 1908—1909) під редакцією Б. Грінченка. Багацтвом матеріялу й пильною обробкою цей словарь переважив усі попередні спроби української лексикографії (в працях: Чужбинського, Закревського, Шейковського, Пискунова, Левченка, Партицького, Желехівського, Комарова, Тимченка й инш.). Поруч „Кіевской Старины“ з половини 90-х років на полі української етнографії починає дуже запопадливо працювати Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Опріч етнографичних праць, що містяться в „Записках“ товариства, воно видає ще й спеціяльні органи: „Етнографичний збірник“ (з р. 1895 вийшло 28 томів) та „Матеріяли до українсько-руської етнології“ (з р. 1899 13 томів). В цих виданнях друкувалися матеріяли й фольклорні праці: І. Верхратського, Ф. Вовка, В. Гнатюка („Етнографичні матеріяли з угорської Русі“,—легенди, новели, казки і т. и., „Коломийки“), М. Дикарева, Ф. Колеси (народні пісні з мелодіями), З. Кузелі, О. Роздольського (народні казки), І. Франка (народні приповідки), В. Шухевича („Гуцульщина“) і багатьох инших. Деякі з названих праць—це величезні, на кілька томів, збірки, що багато роботи й заходів коштували збірачам та упорядчикам, але дають зате справді невичерпаний запас матеріялу до наукової роботи. Український етнографичний матеріял і взагалі праці з українознавства з'являлися і в деяких чужих виданнях, як „Этнографическое Обозрѣніе“ (Москва), „Русскій Филологическій Вѣстникъ“ (Варшава), „Филологическія Записки“ (Воронежъ), „Сборникъ Харьковскаго Историко-филологическаго Общества“, „Lud“

(Львів), „Wisła“ (Варшава), видання Краківської академії і т. и. З окремих дослідників згадаємо ще: Оскара Кольберга („Pokucie“, чотирі томи, Краків, 1882—89), Х. Ящуржинського („Лирическія малорусскія пѣсни“, Варшава, 1880), Янчука („Малорусская свадьба“), Б. Грінченка („Этнографическіе матеріалы“, три томи, Чернігів, 1895—99, „Изъ устъ народа“, 1900, „Литература украинскаго фольклора“, 1901), М. Комарова („Нова збірка приказок“, Одеса, 1890), І. Манжуру („Малорусскія сказки“, Харьків, 1892), Я. Новицького („Малорусскія пѣсни“, Харьків, 1894), В. Ястребова („Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края“. Одеса, 1894), Д. Еварницького („По слѣдамъ Запорожцевъ“, Спб., 1898, і „Малорусскія нар. пѣсни“, Катериносл., 1906), А. Малинку („Сборникъ матеріаловъ по малор. фольклору“, Черн., 1902), П. Мартиновича („Українські Записи“, Київ, 1904), Де-Воллана і Врабеля (пісні з Угорщини) і т. и. Величезні заслуги на полі української етнографії має проф. М. Сумцов (народ. 1854), що опріч великої сили етнографичних праць, дав огляд сучасної української етнографії („Современная малорусская этнографія“ Київ, 1893—97), який кожному дослідникові повинен бути необхідним додатком до відомої історії української етнографії Пипіна.

Вже з цього коротенького нарису історії української етнографії видко, яка величезна сила поетичного матеріялу живе в пам'яті народу, яке багацтво мотивів і форм містять скарбниці народньої творчости,—хоч безперечно не все з народніх уст і записано ще і не всі місцевости на Україні однаково досліджені й вичерпані з етнографичного боку. Та ледві чи й можна коли-небудь вичерпати народню творчість до дна—вже хоча б через одно те, що вона ніколи не завмірає серед мас, а дає все свіжі й свіжі паростки. Звичайно, не легко прослідити, як зарождаються та росповсюджуються ті твори, які потім чуємо ми з уст народу і вважаємо за продукти колективної творчости. Все ж таки можна гадати, що кожен народній витвір в основі своїй має творчість индивидуальну (легенда про українську „піснетворку“ Марусю Чураївну), або позичку з чужих джерел, що прибились до берега народньої свідомости часто невідомими нам шляхами (так звані мандровані або світові сюжети й теми), нарешті вплив письменної літератури (напр. апокрифичної). Але щоб такий индивидуальний твір зробився народнім—багато етапів він повинен пройти, поки здобуде прикмети колективної творчости. Шлях цей більш-менш можна собі уявити так. Коли якийсь твір припаде чим-небудь масам до смаку, починається мандрування його з уст до уст і в отому процесі переходу затрачуються й затираються индивидуальні прикмети, обтираються й одпадають потроху такі, що не відповідають поглядам та вподобанням широких мас, і натомість додаються инші типові ознаки що до змісту й форми, які вже роблять данний твір духовою власністю великих гуртів народу. Тільки так і можемо ми собі пояснити надзвичайно цікавий процес народньої творчости. Вона колективна, але не в зароді, а в дальшому процесі, бо зачинається з індивидуального факта й колективною її робить не саме складання, а той безупинний процес принатурення до вимогів колективу, оте обшліхтовування, якого зазнає індивидуальний твір, з уст до уст переходючи через живе, не зафиксоване на папері слово. Що власне таким шляхом ународовлюються витвори індивидуальної творчости або одбувається самий процес колективного складання, показує згадана вже легенда про Марусю Чураївну. Дівчина складає пісню про те, як зрадив її милий і як вона за зраду помстилась,—складає як уміє, як ця подія одбилася в її свідомости, і от з цього й повстав ніби отой популярний „Гриць“, про якого напевне знає кожна людина на Україні. Була чи не була на світі тая Чураївна—це не має жадної ваги для нас, бо важить тут єдино оте посвідчення самою легендою індивидуальної основи колективного твору. Те ж саме доводить і доля народніх дум, що безперечно повиходили з кругів письменних, до народу близьких—од школярства, дяків-пиворізів, інтелігентного козацтва, - але так поцілили, сказати б, у саму душу народню, що втратили всі свої індивидуальні риси, обшліхтувавшись на найкращі, може, зразки народньої творчости. Та й на наших очах одбувається такий процес переробки і принатурювання творів письменства до колективного смаку. Деякі поезії Шевченка, Руданського, Глібова й инших українських письменників записано вже з народніх уст і в одмінній од оригиналу формі, яка показує, що над витворами індивидуальної поезії почався вже той процес перероблювання, що кінець-кінцем може дати зовсім нові твори, де вже затерті будуть сліди письменницької індивидуальности. І це буває не тільки з творами високої літературної вартости, а й з аби-якими, коли вони чим-небудь дуже припадуть до вподоби народові. Так було, напр., з піснею про скасування панщини („Ой летіла зозуленька“), записаної од народу мало не на цілому просторі України в численних варіянтах, хоч пішла вона безперечно од тієї „Pisni Radosty“, якої одна переробка надрукована була р. 1848 в „Зорі Галицькій“. Таким чином, вага й краса народньої поезії залежать од того, що саме переймає народ і як він переробляє ті індивидуальні твори, що попали в сферу його притягування. З цього погляду колективна поезія українського народу, надто пісні його, стоять на високій мірі загальнолюдської краси й моралі, і не тільки дослідники-українці з патріотичної, мовляв би то, пихи захоплюються українською піснею, а й чужі люде мало не в один голос виказують, що багацтвом, ріжноманітністю, зверхньою і внутрішньою красою українська пісня не багато має конкурентів у світовій народній творчості. Своєю красою великою та глибоким змістом українська народня поезія дуже промовисто свідчить про ту непропащу силу духа, що таїться серед народніх українських мас і тільки через нещасливі обставини життя їхнього не може вийти уповні на верх, витворивши блискучу своєрідну культуру. Потенціяльно висока це культура, та тільки в зв'язаному стані мусить вона перебувати, дожидаючи слушного часу, щоб усіма сторонами розгорнутись.

Пісня в нашій народній поезії стоїть на першому місці і багацтвом мотивів, і красою форми, й глибиною змісту,— і це не диво, коли зважити, що̀ таке пісня для українця. В пісні виливає він усе своє життя; всі важніші моменти його, починаючи з колиски і до останього часу, коли розлучається душа з тілом, проходять під акомпанімент рідного співу. „Пѣсня въ Малороссіи—все: и поэзія, и исторія, и отцовская могила“—казав ще великий ентузіяст української пісні Гоголь. „В прекрасних піснях,—пише новіший дослідник народньої поезії,—виспівав народ журбу матері над колискою дитини, щиру любовь молодечу, терпіння зраженої дівчини, тугу відданиці, жаль батька-матері, що дають свою дитину в чужі руки на непевну долю, горювання жінки, що її чоловік-нелюб зневажає, або недобра свекруха поневіряє, бідування удови, що „дрібненькими слізоньками ріллю промочила“, плач сирітки на гробі матері—усе-усе життя людське від колиски до гробової дошки зо всіма турботами й радощами мов у дзеркалі відбилося у наших народніх піснях“ (Ф. Колесса). Та й я́к ще одбилося—з такою красою і надзвичайною глибиною морального настрою, які ледві чи де инде можна знайти в народній поезії. В невеличкому нарисові неможливо охопити все багацтво української пісні,—на це треба б багато великих томів, і чимало вже їх справді й написано, але все-таки не вичерпали вони всього матеріялу. Я повинен тут обмежитися тільки коротенькими увагами.

Звичайно ділять увесь пісенний матеріял на пісні— обрядові, історичні, станові й пісні про кохання та родинне життя.

Обрядові пісні (колядки, щедрівки, веснянки, купальські, обжинкові і т. и.) дають нам образ того, як ставиться народ наш до околишнього світу, до природи та її з'явищ. Це найдавніші певне зразки народньої творчости; багато з їх не що инше, як уламки того колись цільного світогляду, що на все навкруги дивився наївними очима первістної людини. Тут знаходимо космогонічні вірування народа, погляди його на початок світу, на богів та инших вищих істот, на з'явища природи, що споконвічною загадкою стояли перед первістною людскістю. Багато ці пісні й досі задержали в собі пережитків з давнього, ще поганського, часу і ще й тепер служать за свідка того „двоєвірря“, яке запанувало у нас під впливом християнства на руїнах давнішого світогляду; з другого боку, вони дають деякі вказівки й на побут та матеріяльну культуру старих часів. В цих піснях маємо згадки про початок світа, про бога Громовика, про боротьбу темних сил з добрими або зими з літом (веснянки чи гагілки), відгуки святкування в честь сонця (купальські пісні) і т. и. Тут бачимо ми пережитки старого культу і старих звичаїв, немов якимсь чудом перенесених до зовсім иншого життя з якогось далекого, зачарованого світу з його одмінними космогоничними та мифологичними віруваннями. Для історії первістної культури дають вони багатий матеріял, що дожидає свого дослідника, який би склав з цієї мозаїки цілу картину старосвітського побуту й світогляду, і разом причаровують своєю безпосередньою поетичностю.

Історичні або політичні пісні, що йдуть безпосередно за попереднім одділом, малюють переміни в громадсько-державному ладу, що пережив український народ за своє історичне життя. У найстарших піснях, що й тепер ще співаються по глухих закутках, як колядки, задержалися навіть натякання на військові виправи давніх князів з дружиною, на здобування городу, паювання здобичі, але все це в таких занадто загальних формах, за якими більш угадувати можна давню старовину, ніж прив'язувати пісню до якоїсь певної події. В українській народній поезії взагалі майже не лишилося зразків такого старого епосу, як великоруські билини. Це через те, що багата на драматичні моменти й великі події дальша історія, повна боротьби за свою людську й національну индивидуальність, закрила оту давнішу старовину з-перед очей нащадкам і витіснила її з пам'яти. Зате тим дужче одбилися в народній поезії оті дальші часи — боротьби з мусульманським світом, з Польщею, і всі инші політично-громадські події аж до останнього часу, як от некрутчина, скасування кріпацької неволі, робота по заводах і т. и. Особливе місце в історичній українській поезії займають думи — отой „гармонійний, кажучи словами проф. Перетца, синтез культурно-індивидуальної творчости з народньою, яка зародилась на руїнах старинного епоса“. Нерівно-складова форма думи з одним тільки вимаганням що до рифми, була дуже з руки і творцям дум, і співцям їх—кобзарям та бандуристам, даючи широкий простір їхній творчості. З другого боку, поважний зміст дум, здебільшого на широкі теми громадського життя або моральних обов'язків людини, надають думам ореол поваги й якоїсь побожности („невільницькі плачі“, „псальми“). Одрізняючись од пісень формою, думи одрізняються й способом виконання: вони не просто співаються голосом, а вимагають музичного акомпаніменту—на кобзі чи бандурі, витворивши тим цілу категорію специялістів-виконавців—кобзарів та бандуристів. Здрібніле життя останніх часів та инші причини найгірше одбились на думах та на кобзарській справі: нових дум тепер вже не почути, та й кобзарів усе меншає, змовкає чарівний голос бандури тихострунної, що була колись вірним подружжям козацьким у всіх пригодах...

Пісні історичні та думи дають чудові ілюстрації до писаної історії народу, показуючи, якими очима він сам дивився на ту чи иншу подію. Найдавніші з цього циклу пісні малюють взагалі боротьбу з мусульманським світом, не прив'язуючи ще до певних історичних подій свого змісту. Ось, напр., картина татарського нападу:

Зажурилась Україна, що нігде прожити:
Гей витоптала орда кіньми маленькії діти;
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

Кожної хвилини треба було сподіватись ворожого наскоку. Жнуть женці,—співається в иншій пісні—

Ох і жнуть женці, розжинаються,
На чорную хмару озираються,—
Ой то ж не хмара, то орда іде.

Багато спиняються пісні над долею полоняників, що загорнула їх ота орда за собою в чужий край і там на тяжку роботу завдала. Це й не диво, коли згадати, як часто всякі степові хижаки пустошили Україну, так що мало яка сем'я не тужила за кимсь із своїх членів, що пропадали в неволі на чужині. Пісні та думи про турецьку й татарську неволю, оці справжні „плачі невільницькі“, надзвичайно пластично малюють ті муки в неволі „на каторзі турецькій“, коли бідним невольникам просвітлої години ніколи немає.

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руки підіймали, кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А знизу буйний вітер!

Хочай би чи не встала на Чорному морі бистрая хвиля,
Хочай би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
Да вже ця нам турецька-бусурменська каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіле козацьке-молодецьке коло жовтої кости пошмугляло!“

Але й цього не досить, і на цьому не край мукам: з наказу баші турецького, що його дума зве „недовірком християнським“ —

Слуги, турки-яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набірали.
По тричі в однім місці бідного невольника затинали,
Тіло біле козацьке-молодецьке коло жовтої кости обривали,
Кров християнську неповинно проливали.

Цей плач невільницький кінчається таким натхненним прокльоном-молитвою, яка добре показує, чим була для наших людей отая неволя і чим найгірше давалось у знаки тодішнє лихоліття.

Ти земле Турецька, віро бусурменська,
Ти розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матіррю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!
Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурменської
На тихії води,
На яснії зорі,
У край веселий,
У мир хрещений
В городи християнські.

Инші думи та пісні оповідають про благання бранців до роду, щоб викупив із неволі; ще инші—про визвіл товаришами або щасливі втіки. Малюючи муки неволі, пісні подають і високі зразки терплячости й тієї моральної сили, що не подається перед муками. Таким лицарем виставляє пісня відомого Байду; або от іще одна пісня оповідає про невідому жінку-матір, що дісталася татаринові, який ще перше взяв у полон її дочку й оженився з нею. Дочка пізнає матір і просить її:

Мати моя рідненькая!
Скидай з себе свої лати,
Вбірай дорогії шати,—
Будеш з нами панувати.

Але мати одказує:

Лінші мої вбоги лати,
Ніж дорогі твої шати,—
Я волію бідувати,
Як з тобою панувати.

Звичайно, не кожен міг перетерпіти муки неволі й часто траплялось, що люде міняли віру, аби тільки не знати знущання над собою. Думи дають тип і такого перекінчика, що не видержав неволі й

Потурчився, побусурманився
Для панства великого,
Для лакомства нещасного.

Тип „потурнака“ чудово змальовано в надзвичайно гарній думі про Самійла Кішку, одній з найкращих взагалі дум. Але й цей ренегат, Лях Бутурлак, все-таки не видержує цілком свого ренегатства. Бувають і у його хвилини, коли совість прокидається й озивається якийсь рідний голос незадоволенням із свого „панства великого“.

Став Лях-Бутурлак дорогії напитки пити-підпивати,
Стали умисли козацьку голову клюшника розбивати:
„Господи! єсть у мене що іспити іісходити,
Тільки ні з ким об вірі християнській розговорити“.

І „умисли“ ці приводять Бутурлака до колишніх товаришів-невольників і стають причиною визволення їх із неволі. Надзвичайно гарні думи про те, як утікали з неволі козаки—про трьох братів азовських, про Байду, про бурю на Чорному морі, про Марусю Богуславку, пісні про смерть самітнього козака в степу і т. и. Це справжня висока поезія, повна чудових образів. В пісні про смерть козака звістку про це матері подає кінь, вірний товариш козацький:

А вже ж твій син оженився:
Та взяв собі паняночку—
В чистім полі земляночку;
Та взяв собі за жіночку
Зеленую долиночку.

Другий цикл історичних пісень та дум складається з тих, що оспівують боротьбу України з Польщею, народні повстання й особливо найпам'ятніше з їх—Хмельнищину. Тут дуже яскраво виступають як причини боротьби, так і всі обставини тих повстаннів, що так багато промовляли до серця й розуму широким масам народу. У „християнській землі добра немає“—так загально характеризує дума становище України під польським пануванням і потім малює вимовними рисами той „лад без добра“—утиски панські за підмогою євреїв над особою, вірою та майном поспільства: як „на славній Україні“ всі шляхи козацькі, всі торги, всі ріки й навіть церкви „жиди-рандарі зарандували“, за все беручи „мито-промито“. Ось, напр., картинка утисків з однієї думи:

То ще ж то Ляхи, мостивії пани, по козаках і по мужиках стацією постали,
Од козацьких, од мужицьких комор стали ключі одбірати
Да стали над їх домами господарями:

Хазяїна на конюшню одсилає,
А сам із його жоною на подушках почиває.

Утиски довели до повстання, якого гаслом було—„козакам козацькі порядки подавати, за віру християнську одностайне стати“. Козацьке життя було тоді взагалі синонімом життя вільного й незалежного, і через те за його боролись не сами козаки, як окремий клас людности, а й увесь народ ще довго потім за свій ідеал уважав оті козацькі порядки. Тим то й Хмельнищина, коли на історичну арену виступили справді широкі народні маси, найдужче врізалася в пам‘ять народові, та і з самої Хмельнищини ті події й особи, що ближче стояли до інтересів народнього життя. Такі чисто демократичні ватажки, як Нечай або Перебийніс, навіть ближчі були й більш зрозумілі масам, ніж сам Хмельницький з його широкими планами та дипломатичними заходами, і про Нечая маємо чи не найбільш пісень з цього циклу. Проти Хмельницького було навіть спеціяльне незадоволення з характерними прокльонами—„бодай того Хмельницького перва куля не минула“: на ватажкові раз-у-раз мусить окошитись, коли повстання не справдить цілком народніх надій. Все ж тоді, під час напруженої боротьби, противенство інтересів ще не виступало на перший план і пісня могла зазначити, що

Тим то і стала по всьому світу
Страшенная козацькая сила,
Що у нас, панове-молодці,
Була воля і дума єдина.

„Воля і дума єдина“ в той час дбала справді про одно: як би вибитися з соціяльного та національного поневолення, щоб не було на Україні пана над особою й добром людськими. Ці надії народні малює коротенько той уривок з пісні, що спав на увагу ще авторові „Исторіи Русовъ“:

Та не буде лучче, та не буде краще,
Як у нас на Вкраїні:
Нема панів, нема ляхів,
Не буде й ізміни.

Далі важка історична доля української землі ані трохи тих надій не справдила й не тільки не досягла ідеалу рівности й волі, а навіть одібрала те, що народ здобув собі був за Хмельнищини. Як відомо, з одного боку потроху касуються політичні права України, а з другого—серед самого громадянства українського все виразніше позначається соціяльний росклад з неминучим своїм сопутником—поневоленням народніх мас. І те, й друге зазначила народня творчість, малюючи в піснях Шведчину, руйнування Січі, постої москалів, Гайдамаччину, кріпацтво... З тих часів соціяльно-громадського роскладу дійшла до нас чудова дума про Ганджу Андибера, що обстоював за право голоти проти своїх же „дуків-сріблянників“:

Ей дуки, ви дуки!
За вами всі луги і луки,—
Нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попасти.

Сміливим викликом лунає слово типового „нетяги“ до „дуків“, яких дума зве вже просто ляхами за те, що вони запаніли народнім добром:

Гей ви ляхове,
Вразькі синове!
Ік порогу посувайтесь,
Мені, козаку-нетязі, на покуті місце попускайте:
Посувайтесь тісно,
Щоб було мені, козаку-нетязі, де на покуті із лаптями сісти.

Не подужав цим разом козак-нетяга й довелось йому свою тяжку долю, нове поневолення, оспівувати в сумних піснях про те, як „вражі пани, руські генерали, еретичні сини край веселий, степ широкий та й занапастили“. В занапащеному краєві міцно засіла неволя, прориваючись тільки такими кривавими вибухами, як була Гайдамаччина. „Батькам було,— каже одна пісня,—добре на Вкраїні жити, а синам досталось панщину робити“; „ой горе, біда—не Гетьманщина: надокучила вража панщина“, — додає инша. Що то була за панщина, маємо про це безліч пісень. Ось напр.—

Наступила чорна хмара,—настала ще й сива:
Була Польща, була Польща—та й стала Росия.
Син за батька не одбуде, а батько за сина;
Живуть люде, живуть люде, живуть слободою,
Іде мати на лан жати разом із дочкою.
Прийшли вони до ланочку—помагай нам, Боже,
І святая неділонька, велика госпоже!
Сіли ж вони обідати—гіркий наш обіде!
Оглянуться назад себе, аж оконом їде.
Приїхав він до ланочка, нагай роспускає:
„Ой чом же вас, вражих людей, по троє немає?“
Ой, зачав же їх о́коном лаяти та бити:
„Ой чом же вам, вражим людям, снопів не носити?“
А в нашого оконома червоная шапка,
Як приїде до панщини, скаче як та жабка.
А в нашого оконома шовкові онучі,
Плачуть, плачуть бідні люде, із панщини йдучи.
По'блазили волам шиї, бідним людям руки.

Пісні зазначають навіть те, що панщанні одбутки де далі все робились тяжчими, коли народ потроху втягався в ярмо й звикав до неволі:

Зразу були добрі пани, лехкі на роботу:
Цілий тиждень собі роби, панові в суботу;
Як настали лихі пани, тяжкі на роботу:
Цілий тиждень на панщині, толока в суботу.

Проте навіть звикаючи до кріпацтва, народ не міг із ним помиритись. Історія кріпацтва повна бунту та инших способів протесту, коли навіть міцний мужицький терпець не видержував і тріскав, як гнила нитка. Одна пісня обривається досить виразним натяком на це:

Ой ходімо, пане-брате, та за круті гори:
Нехай тута виводяться круки та ворони!
Ой ходімо, пане-брате, в степ та в гайдамаки...

В XIX в., коли зникла кріпацька неволя, пішли й пісні на инші громадські теми, але такого ж журливого змісту, бо неволя не перевелася, а тільки в инші прибралася форми. „Не дай, Боже, служащого хліба!“—співається в одній пісні, але як-раз такого хліба й доводиться найбільш куштувати тепер тому класові, якого долею цікавиться народня поезія. Ось кілька зразків того, як одбилося в ній сучасне життя, в піснях новіших, складених, треба думати, вже по реформі 19 лютого 1861 р. Найми, роботи по панських економіях, по заводах та сахарнях—такий мають зміст ці новотвори народньої поезії.

Ой да бурлак робить,
Робить-заробляє—
Аж піт очі заливає,
А хазяїн п'є-гуляє,—

жаліється сучасний нетяга, додаючи:

Ой хто журби не знає—
Нехай мене спитає.
Ой виріс я в наймах, в неволі,
Та не знав я долі ніколи,
Все чужії воли пасучи,
Все чужії вози мажучи.

І як перше „вража панщина“ надокучала, так тепер ота вічна безпросвітня праця на чужому. Одна жіноцька пісня чудово малює повну безнадію такого життя:

Ой піду я по-над лугом,
Там мій милий оре плугом.
Ой він оре чуже поле—
Мені за їм жити горе!
Ой він оре чужу працю—
Я не живу, тільки плачу!
Ой він оре чужу ниву—
Я не живу, тільки гину!
Ой він оре, а я сію—
Та й нічого не подію.

Не краще й тим, що порвали з землею й пішли на роботу по заводах. Тільки ворон принесе иноді звістку додому, самітній жінці:

Ой твій милий на роботі
Та у сахарнім заводі;
Там і днює, і ночує,
Дзвони дзвонять—він не чує,
Візьме топор да й мастрює.

Синтезом народніх поглядів на сучасне життя, на світ та стосунки людські можна вважати знамениту пісню про правду, де на загально-людській основі змальовано цілком конкретні форми того соціяльного ладу, що найтяжче одбивається на народніх масах. Вважаючи на це, вже наперед можна сказати, що сумний то має бути синтез. І справді—

Нема в світі правди, правди не зиськати,
Бо тепер неправда стала панувати.
Уже тепер правда стоїть у порога,
А тая неправда сидить кінець стола;
Уже тепер правду ногами топтають,
А тую неправду медом наповають;
Уже тепер правда сидить у темниці,
А тая неправда з панами в світлиці;
А вже тая правда сльозами ридає,
А тая неправда все п'є та гуляє.
Десь ти, правдо, вмерла чи ти заключенна,
Що тепер неправда увесь світ зажерла?

Багато лиха треба зазнати, силу гіркого спити, щоб так безнадійно різнути, що „нема в світі правди“ й що „неправда увесь світ зажерла“. Але разом же це й показує, який великий пóтяг до правди живе в народніх масах, як їх мучить оця неправда зажерлива й як прагнуть вони тієї ясної правди в людському житті. Це може найсимпатичніша риса народньої поезії, і ми побачимо далі, що й наше письменство цілком засвоїло її, зробивши ту ж таки правду своїм ідеалом, якому служить цілком свідомо й без перестану.

На жаль, немає досить місця, щоб переглянути тут инші пісні хоча б так коротенько, як пісні про громадські справи, тим то доведеться обмежитись кількома увагами. Сила велика почування, краса вислову, гуманні думки разом з надзвичайною простотою й пластичністю—такі риси всієї української народньої поезії, а особливо того циклу пісень, що малює побутове теперішнє життя й сферу сердечних переживаннів, пісень родинних і про кохання. Не один великий поет позаздрив би на такий, напр., сміливий зворот з народньої лірики:

Горе ж мені, горе, нещасливая доле!
Ізорала бідна вдова мислоньками поле,

Карими очима та й заволочила,
Дрібненькими слізоньками все поле змочила.

Або ось іще зразок стислої енергії молодечої сили:

Нема краю тихому Дунаю,
Нема впину вдовиному сину.

Семйове життя, як і взагалі рід-родина, найкраще може одбилося в народніх піснях: перші зародки сердечного почуття, палке кохання, муки й радощі його, розлука з своїм родом, життя-бідування за нелюбом чи п'яницею, гірке сирітство і т. и.—все це знайшло собі надзвичайно яскраві форми й ѐбрази в народній поезії.

Ой чужая сторононька без вітру шумить,
Чужий батько, чужа мати не б'є та болить,—

як просто і як психологично правдиво зв'язано розуміння того шуму без вітру на чужині з уразами серед чужих людей, що навіть не хотячи завдають великої туги самим вже дотиком чужої руки. Одцурання од роду свого народні пісні вважають за початок і причини всякого лиха на світі:

Тим на світі хліб не родить,
Що брат к сестрі не говорить;
Тим на світі теряється,
Що брат сестри цурається;
Тим на світі добра нема,
Що брат сестри за рід не ма.

Але обставини життя дужчі над родинні почування і все одно перед членами одного роду стоїть у перспективі розлука. Просто і надзвичайно гарно висловлено журбу над цим неминучим кінцем родинної спілки:

Не журись, наша ненько, нами:
Як поростуть крила —порозлітаємось сами.
Та буде ж нас, ненько, по горах і по долинах,
Та буде ж нас, ненько, й по чужих українах.

Не можу не зазначити ще того просто таки побожного почуття до матері, що виступає з пісень. „Матінка рідна лучче всього світа“, або „тільки в світі й правди, що рідная мати“—мовляли пісні і, треба завважити, зовсім не жіноцькі пісні; „отцева й матчина молитва з дна моря виймає“—додає знов же ду́ма козацька. Нема матері—то хоч

Намалюю матір
На божничку в хаті:
На божничок гляну—
Матір іспом'яну,
Назад обернуся—
Сльозами заллюся.

І тяжчого гріха нема, як непошана до батька-матері. Вже дума про бурю на Чорному морі дає надто з цього погляду яскраву картину, але народня поезія піднялась у таку височінь чистоти, якій трудно добрати паралелі. В одній колядці Мати божа прохає у Христа райських ключів—одімкнути рай і пекло, випустити грішні душі. Одній тільки душі нема опрощення,—тій,

Що отця з матіррю та налаяла,
Не налаяла, а подумала.

Така зворушлива чистота почуваннів надає надзвичайно глибокого етичного характеру українській народній поезії,—надто пісням про кохання, таким же в масі своїй чистим і високим навіть тоді, коли торкаються подій з самої природи своєї на людський погляд стидких і соромицьких. Багато з пісень про кохання це просто чудові ліричні п'єски, під якими знов же не сором було б поставити своє ім'я найбільшому поетові.

Над моєю хатиною
Чорна хмара стала.
А на мене молодую
Поговір та слава.
А я тую чорну хмару
Рукавом розмаю;
Перебула поговори,
Перебуду й славу.
Ой не піде дрібен дощик
Без чорної хмари:
Ой не вийде дівка заміж
Без людської слави.
Настучиться, нагрючиться
Дрібен дощик піде:
Набрешуться воріженьки,
Дівка заміж піде.

Граціозний паралелізм видержано тут до такої міри, що вся п'єска стає перед нами ніби обточена перлина, що грає-міниться при світлі життя всіми барвами веселки. І характерно, що як у своїх громадських справах народ правди шукає що-найперше, так само і в особистому житті ту ж таку правду цінить найвище. Ось вам аргумент закоханої дівчини:

Найдеш собі дівчиноньку
З чорними бровами,
Та не знайдеш тії правди,
Що була між нами.

Оцей примат правди, повсякчасний мотив справедливости, невгасиме змагання до громадської й особистої волі разом з протестом проти неволі, як однії з форм світової неправди—це, знов кажу, найхарактерніша риса української народньої поезії, її моральна краса і найвища принадність. Цей щиро-людський і незмінно-людяний ідеал справедливого життя,

життя по щирій правді, робить пісні наші безцінним добром культурним для всієї людскости.

Вже серед пісень маємо цілий відділ повістевого складу творів, що зародились не нашому ґрунті, а взяли свою тему з чужих джерел. Це так звані балади, до яких можна добрати паралелі в поезії инших народів,—напр., про те, як брат з сестрою або син з матіррю оженився, як брат продав сестру розбійникам, як сестра брата отруїла, як свекруха нелюбу невістку чарами в тополю обернула і т. и. Це--межинародні перехожі сюжети, основу яких доводиться шукати в старезних східніх та грецьких джерелах. Майже всі казки народні мають у своїй основі такі мандровані сюжети, і це виявляється в казках тим, що вони ніколи не дають певних відомостей про час та місце: казкові події одбуваються „за царя гороха“, „за царя хмеля“, „десь-недесь, у якійсь то землі“, „в тридесятому царстві, в иншому государстві“. Власна творчість народня виявляється тут тільки в більш-менш органичній переробці спільного сюжета, в тому, що він пристосовується до обставин та життя данного народу відповідно до його світогляду. Порівнання з такого погляду казок у всяких народів дає цікаві риси для характеристики кожного, виявляючи те, на що той або инший народ більшу звертає увагу. Як відомо, казками звуться фантастичні оповідання, в яких побутові риси переплетено з вигадкою, звірі або неживі речі мають людську мову й звичаї. Колись, у старі часи, казки безперечно виявляли дійсне відношення людини до світових з‘явищ; тепер вони здебільшого мають значіння, як ілюстрація, приклад на ту чи иншу етичну тему, або просто цікаве побутовими подробицями оповідання, незалежно від його внутрішнього змісту. Алегоричний і символічний елемент становить головну основу величезної більшости казок. Що до класификації їх то хоч вона не установлена твердо ще й досі через ріжноманітність тем та обробки й невиразність самого термину казки, але позначено більш-менш оці відділи: казки про звірів, напр., лисичка-сестричка і вовк-панібрат, коза-дереза і т. и.; казки моралістичного змісту—про правду та кривду, про сестру і калинову сопілку; казки з мифологичною закраскою, напр. про песиголовців, або про сотворення чоловіка Богом, про змія, про біду, про оха і т. и.; нарешті побутові казки або билиці з чисто реальними рисами: про перекотиполе, про Кузьмину, то-що. „Казка—брехня“, говорить народня приказка, називаючи разом з тим пісню правдою,—і цим дуже влучно характеризує основні риси казки, її фантастичний, чудовний елемент. До казки близько підходять: з одного боку байка—дидактичне оповідання з яким-небудь моральним висновком; з другого—переказ, легенда, в основі якої лежить дійсна подія, але прикрашена вигаданими фантастичними подробицами; такі легенди маємо на історичні теми, як от про Кирила Кожум'яку, про Золоті ворота, про Палія, про гайдамаків, про панщину, Кармалюка і т. и. Своєю роскішною, вигадливою формою казка здавна протягала увагу книжного письменства і через те дуже рано стріваємо спроби літературної обробки казкового матеріялу. В українському письменстві таких обробок маємо чималенько, починаючи од старших письменників, як Квітка („Перекотиполе“, „Мертвецький великдень“), Стороженко („Закоханий чорт“, „Вчи лінивого не молотом, а голодом“), Марко Вовчок („Чари“), Левицький, Мирний, то-що.

За відгук старого світу з його наївною вірою в чудовну силу деяких річей та слів можна вважати всякі замовлювання (од хвороб, любощів і т. и). Як у старовину, так і тепер ще вони бувають специяльністю окремих людей—чаклунів, чарівниць, знахорок і т. и., і через те росповсюдження їх досить обмежене. Навпаки—приказки, прислів'я, примівки, становлять таке ж всенароднє добро, як і казки, з якими вони часто й межують своїм змістом, даючи уривки ширших переказів, власне те, що зветься мораллю оповідання, висновком із його. Напр., приказка: „в умілого і долото рибу ловить“ вийшла з оповідання про хитрого чоловіка чи москаля, що підманив чумаків ловити рибу долотом, тим часом як його товариші справді таки позабірали рибу з чумацьких маж. Инші приказки натякають на які-небудь історичні події або особи,—напр., „висипався хміль із міха та наробив панам лиха“—про повстання Хмельницького, „служив Москві, Іване, а вона його гане“, „Іван носе плахту, а Настя булаву“—про Скоропадського. Загадками звуться коротенькі речення, в основі яких лежить метафора, перенесення рис із одної речі на другу. В старовину загадки були однією з найлюбіших форм поезії, особливо в східніх оповіданнях; тепер вони служать на забаву, здебільшого дітям. Вага приказок і загадок для характеристики народнього світогляду лежить у тому, що вони виявляють розум народу, так само як пісні—його естетичні потреби, й не дурно звуться народньою мудрістю.

Переглядаючи утвори народньої поезії, не можна обминути одного питання, що зв'язане щільно з тими психичними підвалинами, на яких вона стоїть, і з тими процесами, в яких перетворюються продукти народньої творчости, нарешті з громадськими умовами життя, що так чи инакше на ту психику й на ті процеси впливають. Це питання—про виродження, псування, перевід народньої поезії. Творчість народня, кажуть, вичерпується останніми часами, занепадає, переводиться, або непевними йде манівцями, які зводять її на страшне бездоріжжя. Замість чудових утворів, зразків високого поетичного натхнення, що постачала народня творчість у старовину, теперішня творчість дає саме недотепне, циничне, часто огидне віршування, що ні мовою, ані складом, ані змістом навіть не нагадує про те, що колись той самий народ здатний був на такі надзвичайно гарні зразки чистої, гуманної, і з громадського, та і з художнього боку високої поезії. Замість поважних дум, замість чистих, прекрасних пісень—ми тепер чуємо по селах витвори роспустної лакейсько-салдатської музи; „строгая украинская муза,“ як Шевченка за часів його кріпацького життя, обігає тепер народніх співців, тікає з українського села і, кажуть песимисти, не багато часу треба, щоб вона замовкла вже на віки вічні.

Такі жалі та нарікання на занепад народньої мови й поезії не з учорашнього дня почалися. Можна сказати, що вони налічують собі мало не стільки ж літ віку, як і той народницький рух, якого наслідком було українське національне відродження й письменство. Автор першої української граматики, Павловський, мотивує р. 1818 свою працю бажанням хоч нащадкам зберегти останки „исчезающаго нарѣчія.“ Кн. Цертелев, що виступив р. 1819 з першою збіркою українських народніх пісень, зве українську мову „устарѣлою для самихъ малороссіянъ,“ а на пісні дивиться як на „умирающій отголосокъ гармоніи, слышанной нѣкогда на берегахъ Днѣпровскихъ,“ гірше—як на „безобразныя (!) развалины, свидѣтельствующія о красотѣ разрушеннаго зданія.“ Ще песимистичніший мав погляд на долю української народньої поезії Лукашевич. „Я,—пише він у передмові до „Малороссійскихъ и Червонорусскихъ думъ и пѣсенъ“ (1836),—спасъ еще нѣсколько народныхъ пѣсней и представляю ихъ въ этомъ собраніи. Вѣроятно, это, можетъ быть, послѣднее ихъ изданіе, заимствованное прямо изъ Малороссіи,—тамъ народныя пѣсни давнымъ давно уже не существуютъ; всѣ онѣ исключительно замѣнены солдатскими или великороссійскими пѣснями. Малороссійскій парубокъ за стыдъ себѣ почитаетъ пѣть другія... Проѣзжайте всю Малороссію вдоль и въ поперегъ, и я ручаюсь вамъ, что вы не услышите ни одной національной пѣсни... Эти пѣсни, которыя я издаю, есть уже мертвыя для Малороссіянъ. Это только малѣйшія остатки той чудной пѣсенности ихъ дѣдовъ, которая была удивленіемъ и самихъ хулителей всего Украинскаго.“ „Народная украинская поэзія видимо приближается къ угасанію,“ „видимо дряхлѣетъ и доживаетъ свой послѣдній вѣкъ“—це звичайний приспів мало не всіх, хто писав про народню поезію в часи „Основи,“ і так думали не ділетанти вже, а люде науки, як Костомаров. В 70-х роках знов же не ділетанти, а знавці народньої творчости говорили про Вересая, що він „по всѣмъ вѣроятіямъ, есть послѣдній представитель кобзарей или бандуристовъ, умѣющихъ играть на кобзѣ и знающихъ старыя пѣсни и думы“ (О. Русов). Те ж саме зустрінемо і в 80-х рр., напр., у Мордовця в його начерках „Подъ небомъ Украины,“ не кажучи вже про пізніші ламентації. Взагалі мало який з українських письменників не підходив у зв'язку з так званим „обрусеніем“ до цього з'явища, так чи инакше не торкавсь його, в тій чи иншій формі свою осуду й жалю не висловлював. Так, ще в „Хмарах“ Нечуй-Левицький змалював дуже реальну постать парубчака Бубки, що вже на Бубкова перевернувся і нехтував та ганив усе рідне, ламав і калічив гидотно свою мову. В першій редакції повість Левицького навіть кінчається дуже з цього погляду характерно: під час гостювання на селі Дашкович почув пісню нової фармації: „пісня була така стидка, така соромицька, така гидка! язик пісні був великорусько-салдатський і такий поламаний, так помішаний з українським, що Дашкович аж здихнув“—і потім цілу ніч мучили його у-ві сні страшні примари повної руїни всього народнього життя. Те ж саме констатує й герой однієї з новіших повістей Грінченка, так переказуючи свої враження на селі:

З одного краю чулося:

Ой ти Ваня, ти разсукін син такой!
Де ти, Ваня, сюю ночку ночувал?
Чи у карти, чи в іграпти прогулял?
Чи у Каті на перинах пролежал?

А десь тоненькі дитячі голоси, триндикаючи до танців, приспівували:

Улюбився—урезался!
Бил би ножик—зарезался.
Давай ножик пагастрей,
Зарежуся поскарей!

Я зовсім не того сподівався,—резюмує герой свої спостереження.—Досі я уявляв собі простий народ так, що він заховав у собі наш національний скарб—нашу мову, звичаї поезію. Але замість поезії я почув—„Іс трахтира в погребок“, замість щиро-народньої мови—ламану мішанину... Сумно, сумно! („Соняшний промінь.“)

Справді—сумно... Але тоді, коли Павловський та Цертелев рятували „останки исчезающаго нарѣчія“—сам один Ходаковський записав більш тисячі українських пісень; коли Лукашевич ручився, що на селі української пісні не почуєш—Бодянський мав їх 8000; після жалів, що українська народня поезія „видимо приближається къ угасанію“, зараз же одбувається грандіозна експедиція Чубинського; після того, як оголошено Вересая останнім кобзарем—знайшлося їх ще десятки і взагалі в українській етнографії не перестають з'являтися великі й дуже цінні збірки матеріялу з народніх уст. Наперекір песимистичним пророкуванням, українська мова, а з нею й творчість народня, не тільки не загинула, а надзвичайно розвилася й виробилась на мову культурних класів; де далі творчість цією мовою зростає, міцнішає й захоплює більші круги. Чи не показує цей факт, що не зовсім воно так діється, як усякі сумні пророкування віщують і що надаремно радіють ті, хто вже панихиди править над українським народом, як нацією? Чи не занадто рано сумувати почали прихильники й радіти вороги?

Проте єсть правди трохи і в нарікannях на занепад естетичних почуваннів серед народу та псування народньої творчости. Там, серед народніх мас, справді таки спроквола одбувається той процес, у якому Драгоманов справедливо вбачав свого роду péril social, громадську небезпеку, коли серед народу вимірають творчі сили, нічим не заступаючись. Але, з одного боку, це річ натуральна, а з другого—не така вже й страшна, як з першого погляду здається.

Останніми часами, од емансипації р 1848-го в Галичині й 1861-го на нашій Україні і до подій, скажемо, 1905-го року, народ пережив дуже багато такого, що цілком перевертає все життя його. Пів століття, пересічний вік людський—мала година в житті народу, але за сучасних обставин навіть вона дуже багато міняє. Народня творчість, досить консервативна в самій основі своїй що до форми, певна річ, не могла вспішитися за скороминущими подіями, хоч безперечно пробувала і пробує це робити. Додати до цього треба вплив салдаччини, залізниць, заробітків по чужих сторонах і школи, розвиток міського життя і т. и. і т. и.—і тоді скажемо, що навпаки – дивно було б, як би народня творчість устоялася при старих своїх формах. Всі оті умови, кожна з'окрема і всі гуртом, безперечно одбивались на народній поезії, в гірший бік її направляючи, бо руйнують вони вже сформоване старе і вносять нові елементи, які народ повинен приймати не через те, що вони кращі, а через те тільки що нові, що більш відповідають життьовим обставинам. Звідси й повстали оті новітні зразки народньої творчости, всі ті виплоди лакейсько-салдатської музи, що до роспачу доводять народніх прихильників. Це не тільки на Україні таке повелося, а скрізь і всюди було й буде, коли міняються форми народнього життя й руйнується старий світогляд. Що не „обрусеніє,“ або хоч не само воно тут винно, показує той факт що й великоруські етнографи так само нарікають на занепад старої гарної пісні й на загальне росповсюдження бридкої, часто гидотної „частушки.“ Вага, значить, не в обрусенії, не в національному вимiранні народа, а тільки в одміні форм його життя. Ми переживаємо тепер перестyпний час, коли старі форми одмірають, нові нарождаються в муках, але не встигли ще народитись і запанувати. І своїм хаотичним виглядом сучасна творчість народня тільки виразніше одтіняє ці прикмети нашого часу,—оті, мовляв словами Потебні, „вытѣсненныя, но ничѣмъ не замѣненныя формы сознанія,“ оте спустошення душі народньої під тиском недогідних обставин життя. Народня творчість проте не перестала творити, не припинилася,—вона тільки притомилась, та й то не зовсім, а в тій хиба частині, що давала безіменні гуртові твори. Зате, з другого боку, вона безперечно виросла й розвилася тією часткою, яку заступає письменство, неподільно тепер зв'язане з народнім життям. З другого боку, ми бачимо самий процес, коли з напругою великою нарождається в народі нова думка, але не знаємо кінцевих його результатів, через це той процес і вражає нас своїми недоробленими формами, своєю каліччю, й ми ладні буваємо заспівати на панахидну ноту, хоча в дійсності справа не стоїть ще так сумно й безнадійно.

В старі часи, в епоху, коли повстали, напр., козацькі думи та инший поетичний скарб наш, народня поезія була мало не єдиним заступником духових інтересів народу; книжне письменство хоч до себе приймало, як одну з складових частин, народню стихію, все ж таки щиро-народнім не було, народніх потреб торкалось тільки спорадично і до широких мас майже не доходило. Те, що доходило, народ перетворював по своєму, приганяв до свого смаку, обробляв і кінець-кінцем дав оті дивні зразки високої поезії, якими й досі ми тішимось і пишаємось Це—кінцевий результат довгої й забарної праці, але в процесі перетворювання од незґрабної вірші якогонебудь невідомого „пиворіза“ до обточеної думи повинна бути ціла ска́ла форм, окремі градації якої напевне здалися б нам дуже негарними, може б навіть огидними, як би це на наших очах діялось. У процесі шліхтування все це одпало; народ перетравив і приняв тільки те, що відповідало його здоровим вимаганням. Той самий процес відбувається тепер на наших очах, і не диво, що так багато ми бачимо покаліченого й поламаного, чому тільки довгий час обтирання й шліхтування може инших надати форм. З другого боку, не самий же огидний матеріял лакейсько-салдатської музи доходить до народу,—як коректив до цього, дається йому й поживна, здорова страва в творах сучасних українських поетів, і це повинно допомогти народові в його творчій роботі за нових обставин життя, надзвичайно поплутаного й ріжноманітного. В старовину, напр., до Хмельнищини, ввесь народ, од старшини козацької й до останнього посполітого, був однією масою з національно-політичного погляду, та й соціяльні ріжниці за тих бурхливих часів були невеликі. У всіх була „воля і дума єдина“, бо один ворог усім допікав; національно-політичний гніт, хоч може не однаково роскладався на всіх, проте душив таки всіх і всі його повинні булй відчувати. Сотник Чигиринський так само безборонний був перед нападом якогонебудь Чаплинського і так само не міг добитись справедливости од державних установ, так само мусів хапатись за шаблю, як і останній козак чи посполитий; безупинні татарські наїзди знов же не милували ні гетьмана, ні старця. Через те поезія, що оспівувала політично-національний гніт, однаковий знаходила відгук у серці й у козацького гетьмана, і в простого козака, і в посполітого, між якими до того ж і не було ще безодні неоднакового культурного розвитку. Нація була суцільніша, одноманітніша, не поколена ще ні противенством громадських інтересів, ні ріжницями культурного стану. За такої одностайности громадських інтересів та культурного стану цілком натуральна була річ, що дума про братів азовських або Самійла Кішку, про повстання Хмельницького та боротьбу з олігархичною Польщею—однаково могла зворушити серця усіх українців, яких „кістки не обросли лядським м'ясом", як говорили тоді про перевертнів. Головне ядро нації, поспільство, накладало на ці твори свої ознаки—то-б-то, перевагу мужицьких інтересів, рівности, стихійного демократизму, задержуючи в пам'яті переважно ті події, що були цікаві з погляду та інтересів більшости. Не те пішло далі. Процес громадської діференціяції все більше розколював зарисовані вже й тоді класи, витворюючи окремі для кожного інтереси, ворожі інтересам инших класів. Сучасна класова цівилізація довела ці розколини до останнього ступіня, до того, що вони безоднями поробились; вся нація поколена тими безоднями на паралельні верстви, у яких далеко менше стало спільних інтересів, зате далеко більш причин до ворогування. Нігде нема такої суперечности між класовими інтересами, як у найбільш цівилізованих націй і нігде так і не занепала народня колективна творчість, як у них же. За величезної культурної ріжниці між окремими класами не може бути й однієї мови для них, однієї поезії: пісня того наймита-бурлаки, що „робить-заробляє, аж піт очі заливає" ніяк не підійде до смаку тому хазяїнові, що тільки „п'є-гуляє", і навпаки. Національна творчість повинна була розбитись на творчість вищих класів і творчість простого народу, у якого все меншає через те творчої сили, бо все частіше більш талановиті паростки його одриваються од коріння і стають на службу „командующимъ классамъ". На Україні це ще́ побільшується тим, що вищі класи й буквально таки засвоіли чужу народові мову, одрізнившись од його і з національного погляду та тільки для се́бе використовуючи ті духові сили, які має вся нація. Таким чином, позбавлений інтелектуальної сили своєї народ не може вже піднятись у ту височінь поетичної творчости, яку виявляв попереду, не може такою мірою постачати вже гарних зразків поезії, як за тих часів, коли „була воля і дума єдина“ у народа з його ватажками.

Проте не тільки розколини в соціяльний структурі громадянства несе з собою цівилізація: разом з отрутою цією вона виробляє й деяку противотруту. Цівилізація глибшим та потужнішим робить і те щиро-людське шукання життьової, для всіх рівної правди, що так характеризує колективну творчість; вона, далі, демократизує освіту й науку і взагалі інтелектуальні змагання й потреби; вона — і це найголовніше — знов плодить однакові для більшости інтереси, збіраючи їх у свідомо-демократичних змаганнях, витворюючи потужний інтелектуально гурт поза-класової інтелігенції, що переймається інтересами трудящих класів, тієї підвалини нації, й служить їм „не токмо за страхъ, но и за совѣсть“. На сторожі народа стає слово, на підмогу йому йде література, цей найкращий витвір поза-класової інтелігенції. На цьому ступіні розвитку колективна творчість,—у тому розумінні, про яке говорено вище, вона ще довго не може завмерти,—дістає собі могучого спільника в близькому до народа та його інтересами перенятому письменстві.

До такого ступіня дійшов уже й український народ. Переглядаючи історію нового українського письменства в зв'язку з народньою творчістю, ми раз-у-раз на цікаве натрапляємо з'явище: твори того або иншого поета невідомими шляхами— з книжок, через письменних людей, то-що,— переходять у народ і там обертаються нарівні з споконвічними творами народньої музи. Як народні пісні, часто можна вже почути поезії Сковороди, Котляревського, Шевченка, Щоголева, Руданського, Глібова, Забіли, навіть Білиловського... Це величезної ваги факт, бо він свідчить, що народні маси вже починають приймати, всмоктувати матеріял художнього письменства, засвоювати його собі, як своє добре, свою непорушну власність. Це перша ознака того впливу, або, кажучи російським термином, „взаимодѣйствія“, що відбувається між колективною та индивидуальною творчістю, між народньою поезією та книжним письменством. Зародившись під впливом між иншим і народньої поезії, нове наше письменство починає тепер віддавати свою позику народові і з свого боку впливати на народню творчість. Письменство, література, переймає на себе те заступництво народніх інтересів, що перше лежало на самій народній поезії. І цей новий елемент інтелектуального, морального й естетичного життя нації виступає потужним фактором у народній творчості, регулюючи й направляючи її. Народ, не перестаючи й сам творити, як зазначено вже, висилає з-межи себе діячів письменства й їхніми устами говорить за себе, свої потреби й інтереси висвітлює, своє лихо й радощі оспівує. Дуже з цього погляду близько до правди був Куліш, кажучи, що народня поезія і книжне письменство, на основах її витворене—одно і що сучасне письменство наше тільки початок нового вищого періоду в розвитку народньоі творчости. Украінське письменство, що стало цілком на народній ґрунт, засвоівши собі мову народа та широко-гуманитарний дух його власноі поезії, зробилося тією формою, в якій народ тепер виявляє свою творчість. Взявши од народу колись форму і дух його поезії, воно тепер сплачує свою повинність перед народом, дає йому духову поживу і впливає на характер і напрям народньоі творчости. Цей вплив, певна річ, дужчатиме разом із тим, як ширитиметься справжня освіта й національна самосвідомість серед народу, як здійматиметься він на вищі щаблі загально-людського розвитку, як більше й більше кожна одиниця з-поміж його почуватиме себе справжньою людиною. Одбившись од народньоі поезії на початку історичного життя, в перших спробах книжного письменства, несміливо наближаючись до неї в дальших—наша література знов оце вертається до народу, синтезує свої завдання з народніми, прищеплює високі людські ідеали на нашому національному ґрунті і творить справжнє національне письменство, доля якого й будуччина—в руках у самого народу.

Ми й переходимо тепер до перших зародків того руху, що зливає до-купи колективну й індивидуальну творчість і синтезує народню поезію й книжну літературу в одному спільному письменстві. Потужною течією починається це з Котляревського.

Література.

Пыпинъ А. Н.—Исторія русской литературы, т. III. Спб. 1907.
Владиміровъ П. В.—Введеніе въ исторію русской словесности. Київ, 1896.
Пыпинъ А. Н.—Исторія русской этнографіи. т. III. Спб. 1891.
Огоновський О.—Историія литературы руской, ч. IV. Львів, 1894.
Сумцовъ Н. Ѳ.—Современная малорусская этнографія, вып. 1 и 2. Київ, 1893—97.
Сумцов Н.—Малюнки з життя українського народного слова. Харьків, 1910 *).
Гринченко Б.—Литература украинскаго фольклора Чернігів, 1901.
Гринченко Б.—Указатель книгамъ и період. изданіямъ, въ которыхъ напечатаны м.-русскія народныя пѣсни. „Этногр. матеріалы“, т. III. Черн. 1899.
Франко Ів.—Козак Плахта, укр. народна пісня, друк. в 1628 р. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 48.

---

*) Тут дано між иншим чималий бібліографичний покажчик праць по українському фольклору.

Потебня А.—Малорусская народная пѣсня по списку XVI в. Вороніж, 1876.

Томашівський С.—Замітки до пісні про Штефана воєводу. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 80.

Перетцъ В. Н.—Малорусскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв. Спб. 1899.

Грушевскій А.—Изъ исторіи укр. этнографіи. Этнографич. темы въ укр. литературѣ. Спб. 1910.

Доманицький В.—Піонеръ української етнографії. „Записки наук. т-ва ім. Шевченка“, т. 65.

Драгоманов М.—М. А. Максимович. Промова про Максимовича. Розвідки, т. І. Львів, 1899.

Максимович М.—Автобіографія. „Кіевская Старина“, 1904, IX.

Стешенко Ив.—М. А. Максимович. „Кіевская Старина“, 1904, IX.

Грушевскій А.—М. А. Максимовичъ. Спб. 1906.

Срезневскій В.—Изъ первыхъ лѣтъ науч.-литер. дѣятельности И.И. Срезневскаго. „Журналъ мин. нар. просвѣщ.“, 1898, I.

Котляревскій А. А.—О. М. Бодянскій. Истор.-библіографич. поминка. Соч., т. II. Спб. 1889.

Василенко Н.—І. М. Бодянскій и его заслуги для изученія Малороссіи. Київ, 1904 (з „Кіевск. Стар.“ 1903 р.).

Франко Ів.—О. Бодянський. Національний колорит у казках Б—го. „Наські укр. казки“. Львів, 1903.

Сумцовъ Н. Ѳ.—Пятидесятилѣтіе сборника Метлинскаго. „Извѣстія Академіи Наукъ“, 1904, IX, 3.

Грушевський О —З укр. культурного і наукового життя в серед. XIX в. (про Максимовича, Бодянського та Костомарова). „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 74.

Науменко В.—Костомаровъ, какъ этнографъ. „Кіевск. Старина“, 1885, V.

Грушевскій А. — Изъ харьковскихъ лѣтъ Н. И. Костомарова. Спб. 1908.

Антоновичъ В.—Костомаровъ, какъ историкъ. „Кіев. Ст.“ 1885, V.

Грушевський М.—Українська історіографія і Костомаров. „Л.-Н. Вістник“, 1910, V.

Николайчикъ Ѳ.—Библіографическій указатель сочиненій Костомарова. „Кіев. Стар.“ 1885, V.

Єфремов С.—Жертви нашого лихоліття (Номис і Ніс). „Л.-Н. Вістник“, 1901, IV.

Возняк М.—До історії видання Номисової збірки „Українські приказки“ „Записки н. т. і м. Шевченка“, т. 88.

Кистяковскій А.—П. П. Чубинскій. „Кіевская Старина“, 1884, II.

Веселовскій А. Н.—Рецензія на „Труды“... Чубинскаго. „Отчетъ о 22 присужденіи Уваровскихъ премій“, СПБ. 1880.

Драгоманов М —Учена експедиція в західньо-руську країну. Розвідки, т. І.

Ефименко П.—Библіографическій указатель трудовъ П. П. Чубинскаго. „Кіевск. Старина“, 1884, V.

Багенскій Ч.—Указатель къ матеріаламъ, собраннымъ Чубинскимъ въ „Трудахъ“. Казань, 1900.

Франко Ів—М. П. Драгоманов. „Житє і Слово“, т. І.

Крымскій А.—М. П. Драгомановъ (некролог з „Этногр. Обозрѣнія“, 1895).

Котляревскій А. А.—Историч пѣсни м.-русск. народа съ объясненіями Антоновича и Драгоманова. Соч., т. II. СПБ. 1889.

Навроцький В.—Историческія пѣсни Антоновича и Драгоманова. Твори, т. І. Львів, 1884.

Овсянико-Куликовскій Д.—А. А. Потебня, какъ языковѣдъ-мыслитель. „Кіевск. Стар“., 1893, VII—IX.

Халанскій М.—Матеріалы для біографіи А. А. Потебни. Збірник „Пошана.“ Харків, 1909.

Рѣдинъ Е—Проф. Н. Ѳ Сумцовъ. Харьків, 1900, і „Пошана“. Х. 1909.

Лебедевъ А.—Первый научный трудъ проф. Н. Ѳ Сумцова. Іь.

Кониський О.—До життєпису М. О. Дикарева. „Л.-Н. Вістник“, 1900, X—XI.

Левицький-Нечуй Ів.—Світогляд українського народа. Львів, 1876.

Сумцовъ Н.—Культурныя переживанія. „Кіевская Старина“, 1889—90

Ѳ. Р(ыльскій)—Къ изученію украинскаго народнаго міровоззрѣнія. „Кіевск. Старина“, 1888, XI; 1890, IX—XI; 1903, IV—V.

Булашевъ Г. О.—Украинскій народъ въ своихъ легендахъ и религіозныхъ воззрѣніяхъ и вѣрованіяхъ. Київ, 1908.

Сумцовъ Н. Ѳ.—Очерки народнаго быта. „Сборникъ Х. И.-ф. Общества“, т. XIII.

Милорадовичъ В.—Житье-бытье Лубенскаго крестьянина. Київ, 1904.

Шейковскій—Бытъ подолянъ. Київ, 1860.

Kolberg O.—Pokucie, obraz etnograficzny, т. I—IV. Краків, 1882—89.

Шухевич В.—Гуцульщина 5 томів. Львів, 1900—1908.

Максимовичъ М.—Дни и мѣсяцы украинскаго селянина. Собр. Соч, т. II. Київ, 1877.

Дикарев М.—Народний календарь Валуйського пов. „Матеріяли до укр.-р. етнології, т. VI

Номис М.—Різдвяні святки. „Основа“, 1861, I, V, VI.

Крамаренко М. (Дикарев)—Різдвяні святки в ст. Павлівській на Чорноморії. „Етногр. збірник“, т. I.

Свидницкій А.—Великдень у подолянъ. „Основа“, 1861, X—XII.

Драгоманов М.—Украіна в її словесності. Розвідки, т. I. Львів, 1899.

Колесса Ф.—Огляд укр.-руської народної поезії. Львів, 1905.

Антоновичъ и Драгомановъ.—Историческія пѣсни малорусскаго народа, т. I і II. Київ, 1874—75.

Драгоманов М.—Політичні пісні укр. народа, в. I і II Женева, 1883—85

Драгоманов М.—Нові укр. пісні про громадські справи. Женева, 1881.

Костомаровъ Н.—Историческое значеніе ю.-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества. Соб. соч. кн. VIII. СПБ. 1905.

Будзиновський В.—Козацькі часи в народній пісні. Львів, 1906.

Потебня А.—Рецензія на „Нар. пѣсни Гал. и Угор. Руси“ Головацького. „Отчетъ о 22 присуж. Увар. премій“. СПБ. 1880.

Потебня А.—Объясненіе малорусскихъ и сродныхъ пѣсенъ. Варшава, 1883—87.

Франко Ів.—Студії над українськими народними піснями. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 75, 76, 78, 83, 94, 95, 98.

Житецкій П.—Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ. Київ, 1893.

Перетц В.—Українські думи. „Л.-Н. Вістник“, 1907, IV.

Арабажинъ К.—Историческія пѣсни и думы. „Ист. Русск. лит“. під ред. Аничкова, т. II. Москва, 1908.

Ткаченко-Петренко—Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ. „Україна“, 1907, VII—VIII.

Єрофеев Ів.—Українські думи і їх редакції. „Записки укр. н. т. в Київі“, т. 6—7.

Дашкевичъ Н.—Нѣсколько слѣдовъ общенія южной Руси съ югославянами. „Изборникъ Кіевскій“, Київ, 1905.

Тимченко Є.—До питання про стосунок укр. дум до південно-слов'янського епосу. „Записки у. н. т. в Київі“, т. II.

Науменко В—Происхожденіе малорусской думы о Самійлѣ Кишкѣ. „Кіевск. Старина“, 1883, VI.

Андріевскій М.—Козацкая дума о трехъ азов. братьяхъ. Одеса, 1884.

Сумцовъ Н.—Дума объ Алексіѣ Поповичѣ. „Кіевск. Стар.“ 1894, I.

Русовъ А—Остап Вересай, одинъ изъ послѣднихъ кобзарей м-русскихъ. „Записки Ю.-З. Отдѣла Геогр. Об., т. I. Київ, 1874.

К. Ф. У. О.—Кобзарь Вересай, его пѣсни и думы. „Кіевск. Старина“, 1882, VII.

Лисенко Н—Характеристика музыкальн. особенностей м-русск. думъ и пѣсенъ, исполняемыхъ Вересаемъ. „Записки Ю.-З. Отдѣла“, т. I.

А. К—скій-О музыкѣ думъ и пѣсенъ Остапа Вересая. „Кіевск. Стар.“, 1882, VII.

Иващенко П.—Павло Братиця и Прокипъ Дубъ, кобзари „Записки Ю.-З. Отд.“ т. II, Київ, 1875.

Горленко В.—Бандуристъ Ив Крюковскій. „Кіевск. Старина“, 1882, XII.

Сластіоновъ А.—Кобзарь М. Кравченко и его думы. Ib., 1902, V.

Горленко В.—Кобзари и лирники. Ib., 1884, I, XII.

Хоткевичъ И.—Нѣсколько словъ объ укр. бандуристахъ и лирникахъ. „Этнограф. Обозрѣніе“, 1903, II.

Хоткевич Г.—Дещо про бандуристів та лірників. „Л.-Н. Вістник“, 1903, I.

Доманицкій В.—Кобзари и лирники Кіевской губ. Київ. 1903.

Боржковскій В.—Лирники. „Кіевская Старина“, 1889, IX.

Студинський К.—Лірники. Львів, 1894

Демуцький П.—Ліра і її мотиви. Київ, 1903.

Баян—Народні музичні струменти на Вкраїні. „Зоря“, 1894.

Сѣровъ А.—Музыка южнорусскихъ пѣсенъ. „Основа, 1861, III і IV.

Колесса Ф.—Ритмика укр. нар. пісень „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 71—74, 76.

Нейманъ Ц.—Куплетныя формы народн. ю.-русской пѣсни „Кіевск. Старина“, 1883, VIII

Познанскій Б.—Двѣ старыя укр. пѣсни. „Кіевск. Старина“, 1885, X.

Нейманъ Ц.—Малорусская баллада о Бандаривнѣ. Ib. 1902, III.

Доманицкій В.—Баллада о Бондаривнѣ и панѣ Каневскомъ. Ib. 1905, III.

Доманицкій В.—Пѣсни о Нечаѣ. Ib I.

Томашівський С.—Маруся Богуславка в укр. літературі. „Л.-Н. Вістник“ 1901, III—VI.

Грушевський М.—Байда Вишневецький в поезії і в історії. „Записки укр. н. т. в Київі“, т. III.

Грінченко Б.—Пісня про Дорошенка і Сагайдачного. Ib. т. I.

Каманін Ів.—Ще за пісню про Сагайдачного. Ib. т. II.

Франко Ів.—Пісня про Правду і Неправду. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т 70.

Драгоманов М.—Українські пісні про волю селян. „Розвідки, т. II. Львів, 1900.

Сумцовъ Н.—Пьяницкія пѣсни. „Кіевск. Старина“, 1886, VI.

Сумцовъ Н.—Коломыйки. Ib IV.

Сумцовъ Н.—Досвитки и посидѣлки. Ib. III.

Сумцовъ Н.—Научное изученіе колядокъ и щедривокъ. Ib. II.

Олена Пчилка—Украинскія колядки. Ib 1903, I, IV—VI.

Ящуржинскій Х—Лирическія малорусск. пѣсни, преимущ. свадебныя. Варшава, 1880.

Ящуржинскій Х.—Свадьба малорусская, какъ рел.-бытовая драма „Кіевская Старина“ 1896, XI.

Сумцовъ Н.—Религіозно-миѳическое значеніе малорусской свадьбы. Ib. 1885, III.

Сумцовъ Н.—О свадебныхъ обрядахъ. Харьків, 1881.

Русинське весілля над Збручем. „Основа“, 862, IV.

Юрковиця С.—Сучасний українець у весільних звичаях та піснях. „Правда“, 1892—93.

Демченко Ів.—Українське весілля (з голосами). Одеса, 1905.

Гриша О.—Весілля у Гадяцькому повіті. „Матеріяли до у.-р. етнології“, т. І.

Литвинова-Бартош П.—Весільні обряди і звичаї в с. Землянці. Іb. т. ІІІ.

Навроцький В.—Весілля в Котузові. Твори, т. І. Львів, 1884

Рудченко Ив.—Чумаки въ народныхъ пѣсняхъ. „Чумацкія н. пѣсни“. Київ, 1874.

Васильевъ М.—Рекрутчина въ малоруской пѣснѣ. „Кіев. Ст.“ 1889, VIII—IX.

Боровиковскій А.—Женская доля по малорусскимъ пѣснямъ. СПБ. 1879.

Франко Ів.—Жіноча неволя в руських піснях народних Львів, 1883.

Жемчужниковъ Л.—Замѣчанія о народныхъ пѣсняхъ. „Основа“, 1862, II.

Драгоманов М.—Псування укр. народних пісень. Розвідки, т. II.

Хатемкинъ А.—Пѣсни молодежи въ современной деревнѣ. „Кіевск. Старина“, 1897, IX

Кузьминскій К.—О современной народной пѣснѣ. Этногр. Обозрѣніе“, 1902, IV.

Сперанскій М.—Ю.-русская пѣсня и современные ея носители. Київ, 1904.

Даниловъ В.—Ненародныя пѣсни въ укр. фольклорѣ. „Пошана“, Харьків, 1909.

Гнатюк В.—Пісенні новотвори в укр.-руській словесності. „Записки н. т. ім Шевченка“, т. 50, 52.

Грінченко Б—Словарь української мови, т. І—IV. Київ, 1908—1909

Отчетъ о присужденіи преміи Н. И. Костомарова. „Кіевск. Старина“, 1906. V і VI.

Гринченко Б.—Необходимое поясненіе. Іb VII—VIII.

Крымскій А.—Украинская грамматика, 4 вип. Москва, 1907—908.

Тимченко Є.—Українська граматика. Київ, 1905.

Огієнко І.—Огляд укр. язикознавства. „Записки н. т. ім Шевченка“. т 79 і 80.

Огієнко І.—Історія укр. граматичної терминології. „Записки укр. н. т. в Київі“, т. 1.

Маковей О—З історії нашої філології. „Записки н. т. ім. Шевченка“. т. 51, 54.

Возняк М.—Студії над гал.-укр. граматиками XIX в. Іb. т. 89—91, 93—95.

Гатцук М—О правописаніяхъ, заявленныхъ укр. писателями съ 1834 г. „Основа“, 1862. VII.

Франко Ів.—Етимологія і фонетика. Коломия, 1894.

Розділ V.

Котляревський та його школа.

Бувають в історії народів дати, які немов би розривають на двоє їхнє життя і кладуть високу межу посеред рівного шляху історичних подій. Минувшина осталась по той бік межі, майбутність стелиться по сей, і хоча генетичні зв'язки між ними очевидні для кожної допитливої людини, проте зразу ж видко, що історія тут круто звертає з свого попереднього шляху й починає якусь нову путь, дає початок новому напряму. Немов у фокусі збіраються тут, на цій поворотці, тенденції довгих віків, виявляється потайна робота багатьох поколінів. Ті самі тенденції, що не зовсім ясно стояли навіть перед своїми творцями, та сама робота, яка йшла, здавалось, тільки по інерції — враз виступають у зовсім новому світлі від однієї якоїсь події, що за одним разом робить немов підрахунок попередньому й надає глибокої ваги тому, в чому сучасники бачили свою звичайну буденщину. Такі історичні дати вічно стоять живим „указующимъ перстомъ“ на дорозі поступу, незломним на́гадом про те, що назад до старого нема вороття, що народ мусить іти все вперед од критичної події і в той бік, у який вона показує.

Ми маємо таку історичну дату,—це на-віки пам'ятни́й в історії України рік 1798-й. Того року прилетіла перша ластівка українського національного відродження—невеличка книжка, од якої не тільки початок нового українського письменства рахуємо, а й нову поворотку позначаємо в історії українського народу. Вона, та книжечка, завершила собою попередню еволюцію національного життя на Україні і стала за вихідний пункт для дальшої; закристалізувавши в художній формі минуле, вона разом із тим стала зерном для майбутнього, і з неї в українському письменстві починається той потужний дух свідомого демократизму й людяности, боротьби за право людини й нації, простування до добра і волі, який озивався й перше, але з цього часу зробився домінуючою нотою в нашому письменстві. То була „перелицьована“ на українську мову „Енеїда“ Івана Котляревського (1769—1838), перший твір нового письменства, що знайшов широкий відгук на Україні.

Цілу низку питаннів ставить перед нами цей факт, а насамперед - які матеріяльні, моральні й психичні мотиви привели Котляревського до думки писати народньою мовою, де коріняться причини його впливу на сучасне й пізніші покоління, яке його місце в історії українського письменства. Без відповіді на ці-ось питання перед нами не зовсім ясно стануть ні заслуга й вага Котляревського в історії нашого письменства, ні його місце серед діячів українського відродження.

На літературну ниву Котляревський виступає в самому кінці XVIII в.,—віку, як ми вже знаємо, може найтяжчого в історії українського народу за все його колишнє життя. Попередні часи, часи страшенного напруження всіх народніх сил у національній боротьбі з Польщею, коштом величезних жертв давали—так здавалося—українському народові надію на добрий розвиток його матеріяльної й духової культури під одною державною стріхою з північним сусідом і родичем. З'єднавшись на основах цілковитої незалежности й автономности що до своїх хатніх справ, українці неначе б то забезпечували себе Переяславською згодою і з межинароднього погляду й могли вже безборонно дбати про свій розвиток, розробляючи далі зародки того ладу, що повстав на Україні за Хмельницького. На жаль сталося инакше. Під однією стріхою було неможливо вжитися двом сусідам з неоднаковою вдачею, або один із їх мусів поступитися собою. Поступилась Україна. Дальша історія її після Хмельнищини виявила насамперед цілковите банкроцтво політичне „командующихъ классовъ“, а це було на руку централістичній політиці Москви. Починається вкоротчування „старожитних прав і вольностей“, що довело до таких трагичних подій, як Шведчина, скасування гетьманщини, зруйнування Січі, до роскладу соціяльно-громадських сил на Україні, до нового „исхода“ вищих класів громадянства, що знов погналися за ласкою центрального уряду—за чинами, жалуванням, ланками та нивками, кріпацькими душами... На українському ґрунті знов самотою лишилось саме простолюддя. Не було вже за ним, як знаємо, навіть тієї дрібно-міщанської верстви, що після зради панства в XVI в. стала була на сторожі національних інтересів: політично-громадські обставини давно вже знищили той клас, як зруйнували вони й козацтво. Не з народом було й духовенство, цей найбільш того часу освічений елемент, бо нові порядки не зачіпали основи його життя—православної віри; і після невеличкої опозиції мало не все вище духовенство й собі начепило централістичні окуляри, крізь їх дивлючись на свою рідну сторону. Покинувши на всяких непоправних ідеалістів турботи про народнє добро, українське панство й духовенство XVIII в. затямили добре одно—що, мовляв, „наше солнце вокругъ насъ ходитъ“, і справді, неначе ті соняшники на горо́ді, потяглись вони головами й серцями до того сонця, сподіваючись звідти „великія и богатыя милости“, або „панства великого, лакомства нещасного“, доходячи його по спинах свого рідного народу.

З письменством на Україні сталося те ж саме. Як у громадському житті народ під рукою петербуржського уряду стрівся з добре оргнизованим поліцейсько-державним механизмом, що цілком віддав його на поталу вищим класам, так і письменство місцеве підпало під державний догляд, який погіршив його становище й звів на-останці ні на що. Польща хотіла сполонизувати Україну, та не мала на це сили,—Росія не тільки хотіла обрусити, але й мала на це, здавалось, досить засобів; Польща проти власної волі все ж таки лишала деякий простір місцевій самодіяльності, принаймні кидала поле для боротьби,—Росія ж і цього не давала, здушивши до краю всяку самодіяльність і все перемелюючи на централістичний млинок. Не дурно ж народ одзначив це в своїй пісні:

Ой наступила чорна хмара,
Та й стала вже синя:
Була Польща, була Польща,
Та й стала Росия.

Я вже подавав факти того невблаганного перемелювання, якому підпало „особое нарѣчіе“ українців, їх вимова, письменство, школа, друкарні, навіть стиль архитектурний. Утиски ці з одного боку, денаціоналізація освіченого громадянства на Україні, з другого—погнали українську інтелігенцію до російського письменства; серед російських письменників другої половини XVIII в. знаходимо цілу вже метку українців з роду, як Рубан, як Богданович, як Капніст, як Наріжний та инші. З притьмаренням своєї літературної традиції—традицією робиться участь у єдиному офиціяльно письменстві; під кінець XVIII в. це стає звичайним з'явищем, а російська мова—літературною мовою й на Україні. Там, у-низу, серед народу та близьких до його кругів, як ми знаємо, снуються й далі нитки літературного розвитку, але під впливом принципа — українською мовою „книгъ никакихъ не печатать“ вони на верх не виходять і тон у письменстві задають ті, що свою воду на чужий млин погнали. Здавалося так, згори дивлячись, ніби українська мова живе тільки в устах народа та ще недовчених і малоосвічених кругів і то тільки через те, що инакше вони не вміють говорити; вона робиться через те синонімом неуцтва, епітет—„мужицька“ щільно до неї приростає. Знаючи, як у ті часи на мужика дивились, ми зрозуміємо, на яку страшну спробу виставила доля українську мову. „Доборолась

Україна до самого краю"—можна б про ті часи сказати словами Шевченка і, здавалось, прудким ходом ішла вона до загибелі, до втрати свого національного обличчя. Принишкло й затихло все живе, поховавшись по своїх кутках; голосно озивались самі „ташкентці", що на українських степах робили добрий інтерес для своєї кишені; національній справі не було звідки виглядати порятунку. Коли раптом—„веселий зневажливий сміх серед мертвої тиші почувся". То сміявся Іван Котляревський і дошкульним бичем свого сміху гострого вдарив по совісті земляків. Совість заговорила...

Котляревський народився р. 1769-го. За п'ять років до того (1764) скасовано тінь гетьманського уряду на Україні й организовано перші на українській території губернії—Слобідську та Новоросійську. Як минуло Котляревському шість років, зруйновано Запорожську Січ (1775); на тринадцятому році його життя (1782) „губернскія учрежденія" заступили на Україні стародавні козацькі порядки; за рік (1783) козацькі полки реорганизовано на загально-імперський зразок; ще за два роки (1785) з'явилась знаменита „жалованная грамота дворянству", з якою благополучно з козацької старши́ни вилупилась жменя „благороднаго дворянства" й померли милійони вільних людей, з цього часу зовсім у кріпацтво повернутих... Поруч цієї за́ливи реформ безперечно ще жили в пам'яті людській відгуки старих традицій, споминів і таких однодушних рухів, як домагання українського громадянства в наказах депутатам до так званої „Комиссіи новаго уложенія" (1767), коли не тільки старши́на, а й просте козацтво, духовенство та міщанство — всі подали голос за те, щоб Україні давні права повернути, на яких „гетманъ Богданъ Хмельницкій со всѣмъ малороссійскимъ народомъ приступилъ подъ державу всероссійскую". Як бачимо, вдумливому та допитливому розумові матеріялу для міркування було більш, ніж досить. Дитячий та порубочий вік Котляревського минав серед таких подій, що на ціле життя в пам'ятку́ бувають, а надто в тих громадських, од панства до поспільства переступних сферах (дід поета диякон, батько маленький канцеляриста в магистраті), в яких зростав Котляревський. Так само й наука (досить за тих часів звичайна—спершу у дяка, потім у демократичній духом та складом семинарії) не могла його одірвати від інтересів тієї сфери. Одно слово, ті літа, коли з дитини формується людина, коли перші зародки свідомости прокидаються й озивається „первый младенческій крикъ въ человѣкѣ родившейся мысли"—у Котляревського минали за таких обставин, які ру́ба ставили питання: за ким руку тягти—чи за свіже-випеченим на Україні „благороднымъ дворянствомъ", чи за свіже-поневоленим „подлымъ народомъ"?

Котляревський рішуче пристає до останнього. Народ був тією матеріяльною підвалиною, на якій заснував свою діяльність батько нового українського письменства; ґрунтом для неї була попередня література—чи то в формі на прочуд багатої народньої поезії, чи в інтермедіях та інтерлюдіях відомих авторів попереднього періоду, з їх несвідомим демократизмом; чи в віршах отих, імена їх же ти, Господи, віси, „мандрованих дяків,“ цих невідомих співців, що юродствуючи, несвідомо робили великої ваги діло, підновляючи традицію власного письменства; чи то, нарешті, в історичних творах, як от літопис Величка й инших, з їхньою любов‘ю до рідної землі, та в етичній науці самосійного философа Сковороди з його вже принципіяльним демократизмом та свідомою прихильністю до „чорного народу.“ Особливо ідейний вплив Сковороди позначився на творах Котляревського, всю літературну діяльність якого можна вважати за практичний приклад теоретичної тези Сковороди, що наука й письменство не повинні вма́лювати свого впливу самими верхами нації, а мусять служити цілому народові, усім тим, „кто имѣетъ право сказать: и я человѣкъ, и мнѣ, чтó человѣческое, то не чуждо“. Народолюбний та українолюбний дух українського философа вітає над життям і творами першого нашого письменника нових часів, і без великої труднації можна вишукати чимало паралельних думок з творів Сковороди й Котляревського. Наука философа додала поетові ідейного оправдання й теоретичних підстав до невиразної, чисто стихійної любови до рідного краю, яка жевріє у кожної людини, аж поки великим огнем спалахне під враженнями кривди, батьківщині заподіяної. Философичні абстракції Сковороди вилились у Котляревського в конкретну форму літературної діяльности мовою рідного народу.

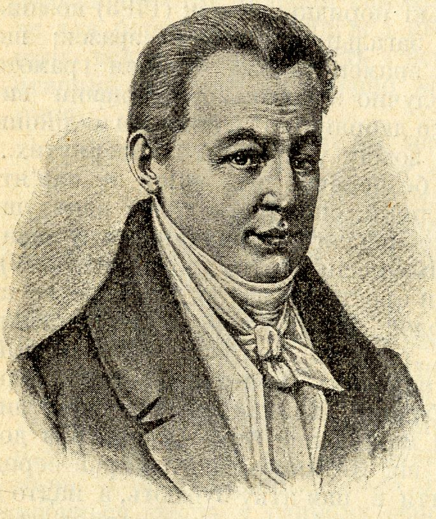

Котляревський.

Як бачимо, Котляревський не повстав отак собі несподівано, як Венера з шумовиння морського, а міцним корінням держиться ввесь у минулому, замикаючи собою цілу фалангу попередніх літературних діячів, та разом починаючи й нову течію в нашому письменстві. Твори його попередників, цікаві з літературного боку як пам‘ятки тодішньої творчости, тільки такими пам‘ятками й остаються в наших очах, бо автори їх не мали ще сили цілком порвати з традиційною формою й зовсім одверто і свідомо виступити на послуги народнім масам. Котляревський же—по волі чи по неволі, свідомо чи несвідомо, це ми зараз побачимо—знявся на високости, мовляв виразом Куліша, соціяльного реформаторства, ставши за той primus movens, що дає почин цілій течії в громадському житті й надовго позначає її напрям. Коли з‘явився Котляревський, нива українського письменства була вже упорана й прочищена, та лежала вона поки що облогом, дожидаючи того, хто б прийшов до неї з добрим знаряддям, доклав рук своїх та праці, з‘орав цілину й зерном добірним засіяв її на користь рідному краєві. Ця остання робота була вже індивидуальною заслугою Котляревського. Через те твори його не саму тільки літературну ціну мали й мають, а зробились фактором громадської ваги, стали тим зерном, з якого однаково росте і письменство українське, і громадський рух на Україні, як певний комплекс ідей, що кладуть свою познаку на всій національній справі.

Котляревський і сам не відмежовував себе гостро від своїх попередників, навпаки—зв‘язував свою літературну діяльність з їхньою, кладучи таким способом нитку постійного розвитку літературного. Цікаві з цього погляду посвідчення знайдемо в самій ж таки „Енеїді.“ Довівши свого героя до пекла, Котляревський ніби спиняється, роздумуючись:

Тепер же думаю, гадаю—
Трохи не годі і писать:
Ізроду пекла я не знаю,
Нездатний, далебі, брехать.
Хиба, читателі, пождіте,
Вгамуйтесь трохи, не галіте,—
Піду я до людей старих,
Щоб їх о пеклі роспитати,
І попрошу їх росказати,
Що чули од дідів своїх
(III, 41).

Що під „людьми старими“ не Виргилія тут розуміє автор, бачимо зараз же з дальших слів, що „не так тепер і в пеклі стало, як в старину колись бувало і як покійник описав,“ і через те Котляревському инших доводиться шукати джерел. Проти Виргилія,—каже він,—

Я може що-небудь прибавлю,
Переміню і що оставлю,—
Писну, як од старих чував (III, 42).

І читаючи у Котляревського про пекло, бенькет на Олимпі, пригоди Троянців і т. и., мимсволі згадуєш оту літературу різдвяних та великодних вірш, інтермедій та інтерлюдій, відгуки якої безперечно дійшли до його: тон, манера, навіть подробиці де-які—на все це мав автор першої української поеми гарні зразки в творах своїх попередників. Але разом з тим була безперечно у його думка і про нові методи творчости, про новий зміст,—він бо не йшов на-о́сліп за попередниками. Згадуючи „старих муз“, яких до смутка знайдеться „у всякім го́роді, в повіті“, Котляревський додає:

Я музу кличу не такую:
Веселу, гарну, молодую,—
Старих нехай брика Пегас (V, 118),—

і в словах оцих можна, коли хочете, бачити ту ідею оновлення, з якою брався Котляревський до свого діла. На готову літературну ниву прийшов він з добрим знаряддям, засіяв її новими літературними формами, дав їй новий зміст і чисту народню мову, прищепив їй виразно народолюбний, глибоко-демократичний напрям і справив молодий паросток на ту дорогу, на якій він міг зродити багате й ідейно чисте письменство. Це власне й було тим новим словом, що сказав Котляревський, і воно справді таки скидається на соціяльне реформаторство, бо на самому літературному полі вплив його не обмежився, а зглибока зачепив, як далі побачимо, і сферу громадських стосунків на Україні. Читаючи талановиту пародію Котляревського, сучасники не тільки реготалися з автором із волоцюг-троян, з богів та півбогів, яких сміливою рукою постягав він з недосяжного Олимпу. Взявши тих богів на по́сміх, вони побачили заразом, що мова, якою в устах простого народу гордувало вельможне панство та всі ті, що до його пнулися й тяглися, мов до сонця—що та мова в руках у справжнього майстра слова обертається в чарівне знаряддя краси та глибоких думок. Не до сміху, мабуть, було їм і тоді, коли враз після вибухів веселого реготу перегорталися сторінки і бреніли з них тихо, щирим смутком та жалем глибоким оповиті спомини про вільну старовину. А їх по всій „Енеїді“ чимало пороскидано, отих теплих згадок про твори народньої поезії, про історичні події, про невмірущих особ—про Сагайдачного, про Січ, про те,

Як в пікінери набірали,
Як мандрував козак всю ніч;
Полтавську славили Шведчину,
І неня як свою дитину
З двора провадила в поход,
Як під Бендер'ю воювали,
Без галушок як помірали,
Колись як був голодний год
(III, 3),—

про все, одно слово, як „вічной пам'яти бувало у нас в Гетьманщині колись.“ І оці теплі згадки повинні були соромом пекти душі легкодухим забудькам і навівати симпатії до незахололої ще бувальщини рідного краю.

Та й не саме минуле ставив перед очі сучасному громадянству Котляревський. Пробував він показувати шляхи й у майбутність, даючи підстави для нового світогляду, навчаючи, що

Тоді найбільш нам допікає,
Коли зла доля однімає,
Щó нам всього миліше єсть.
За милу все терять готові—
Клейноти, животи, обнови;
Одна дорожче милой—честь (V, 39).

І що найважніше—оту честь поет покладає в любові до рідного краю та в праці на користь загальну. Адже це з „Енеїди“ діди наші вичитали, що

Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат,
Там жизнь—алтин, а смерть—копійка,
Там лицарь—всякий парубійка,
Козак там чортові не брат (V, 94);

або ще—

Де общеє добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку—
Лети повинністьісправлять (V, 97).

І дивною новиною здавались такі речі серед сучасного поетові покоління, що „любов к отчизні“ проміняла на „желаніе къ чинамъ, а особливо къ жалованію“, що „общеє добро“ заступило одвертим гарбанням того добра у власну кишеню... І такі речі тим більше повинні були робити враження на сучасників, що веселий звичайно автор у таких місцях вже не сміється. О, ні—не сміється він: тугою, докором живим бренять його згадки про старовину та нàгади сучасникам про забуту повинність до рідного краю. І думку не одного, певне, з тодішніх „малоросіян“ задержали на собі оці, повні гіркого й тужливого почування, слова веселого автора. Цьому помагав ще надзвичайний хист Котляревського конкретизувати свої думки, виразно означати свої ідейні заходи. Не тільки в абстрактних формах говорив він про повинність, не тільки абстрактну Людину, модну тоді Людину з великої літери, ставив він перед очі сучасникам—ні, не забував він і конкретної людини, людини з маленької літери, що саме тоді під панськими канчуками йшла панщину робити,—і сміливо кинув у вічі „благородному шляхетству“:

Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів (III, 70).

Цілком конкретне лихо, видиму кожному болячку—кріпацтво має тут на думці автор. І характерно, що з панів-кріпостників починає він подорожування свого Енея по пеклу: не мимохіть, видко, й не випадково зірвалась у його ота колюча строфа про панів, а як результат того, щò глибоко було на серці. Взагалі, опис пекла й раю—це, можна сказати, центральні місця в „Енеїді“, центральні з погляду громадських симпатій та антипатій автора і його світогляду—гуманного й широкого, що не спинявся перед гострим словом, щоб заплямувати огидну, на його погляд, кривду („і всякі тут були кати“) і мав теплі нотки в голосі для всіх „униженныхъ и оскорбленныхъ“. На Енеєве питання, хто до раю дістався—

„Не думай, щоб були чиновні,—
Сивилла цей дала одвіт,—
Або що грошей скрині повні,
Або в яких товстий живіт.
Не ті це, що в цвітних жупанах,
В кармазинах, або в сап'янах,
Не ті ж, що з книгами в руках,
Не лицарі, не розбишаки;
Не ті це, що кричать: „і паки“,
Не ті, що в золотих шапках.
Це бідні нищі, навіженні,
Що дурнями счисляли їх,
Старці, хромі, сліпорожденні,
З яких був людський глум і сміх;
Це—що з порожніми сумками
Жили голодні під тинами,
Собак дражнили по дворах;
Це ті, що „біг-дасть“ получали,
Це ті, яких випроважали
В потилицю і по плечах“ (III, 122—123).

Буває, правда, в раю і з старши́ни дехто та з панів,
Но тільки трохи цього дива,
Не кваплються на це вони,—

додає зараз же Сивилла. Як бачимо, соціяльні симпатії та антипатії Котляревського так гостро окреслені, що не можуть ніякісенької викликати непевности, і коли ще першим можна б закинути деяку трафаретність, то для антипатій знайшов він таку потужну мову й фарби яскраві, які надають його о́бразам ціну громадського документа. За ними чутно широкий розмах певних ідеалів, що керували поета у житті й вели його шляхом соціяльно-громадського реформаторства. І цим найбільше, а не самими літературними прикметами, й можна пояснити величезну популярність „несравненной“, на погляд сучасників, „Енеїди“. її сотні списків ходило по Україні ще до першого друкованого видання, а друковані примірники розбірали люде зараз же по виході в світ; її всюду стрівали „съ восторгомъ: всѣ сословія читали ее отъ грамотнаго крестьянина до богатаго пана“; про неї знають недобитки запорожців за Дунаєм; її Наполеон I вивіз, як варту уваги річ, із свого нещасливого походу в Росію... Така популярність добре показує, що не марно пролунав у повітрі голос Котляревського, а зачепив якісь струни в душах у сучасників.

В попередніх рядках по-части вже єсть, мені здається, відповідь і на друге питання що до Котляревського—про психичні мотиви його діяльности, инакше кажучи, про його свідомість. „Сам Котляревський не знав добре, що він творить“,—писав Куліш у „Хуторній поезії“, вже позбувшись своєї колишньої зневаги до автора „Енеїди“. „Він,—каже далі Куліш,—покорявся недовідомому велінню народнього духа, був тільки знаряддям української свідомости“. Але ж,—одкажемо,—це ж психологично неможливо бути несвідомим знаряддям чужої свідомости. Діло такої величезної громадської ваги несвідомо не робиться, а тим більше, коли людині першій доводиться йти, доводиться таку́ справу роспочинати, яка в корені суперечить звичайним поглядам. Несвідомо можна тільки протоптаною стежкою йти, а не топтати її иншим. З Котляревського був не якийсь волочу́щий дяк-пиворіз, на зразок отих невідомих творців „компліментів блудних“, які просто не могли говорити инакше, як простою мовою, і які все ж таки силкувались иноді з-письменна закидати, бо у письменного, мовляв, „особний політичний звичай“. Між бідним пиворізом, що заробляв своїми „кунштами“, та блискучим офицером дистанція таки чималенька. З другого боку, й освітою своєю, хоч і не дуже великою, Котляревський належав до тих перших кадрів української інтелігенції, перед якими стелилась широка дорога—в російське письменство, і тією дорогою таки й пішли його старші і молодші сучасники, як Богданович, Капніст, Наріжний, навіть приятель і мало не товариш шкільний Гнідич. Чому ж Котляревський, замість цієї добре вже протертої стежки, вибрав собі иншу—таку, на якій ще хто зна що́ могло його спіткати? Знов кажу—без на́мислу, без свідомости, і свідомости зовсім не примитивної, до таких справ не беруться люде. Та й поминувши такий психологичний здогад, маємо й фактичне посвідчення про те, що коло праці своєї заходивсь Котляревський „по долгомъ обдуманномъ приготовленіи“ і, значить, ставився до неї серйозно. „По окончаніи курса наукъ въ семинаріи,—пише один з найперших біографів поета,—Котляревскій нѣсколько времени занимался въ частныхъ помѣщичьихъ домахъ обученіемъ и воспитаніемъ дѣтей; бывалъ онъ на сходбищахъ и играхъ народныхъ и самъ, переодѣтый, участвовалъ въ нихъ, прилежно вслушивался въ народный говоръ, записывалъ пѣсни и слова, изучалъ языкъ, нравы, обычаи, обряды, повѣрья, преданія украинцевъ, какъ бы подготовляя себя къ предстоящему труду“. Звичайно, оте „какъ бы“ цілком не до речі, як що дійсне Котляревський мав оту широку етнографичну програму, про яку говорить біограф, а що инакше й бути не могло, тому маємо найоб‘єктивнішого свідка—сами твори Котляревського, повні таких побутових деталів і такого докладного знання й розуміння народнього життя, яких з ґанку панської оселі або з віконця старомодньої карети не добудеш. Одно слово, у Котляревського бачимо той самий серйозний і живий інтерес до української народности, який його молодшого сучасника Ходаковського послав „ходити в народі“ й який опісля дав такі блискучі результати в працях українських етнографів,—а про їх же свідомість ніхто й мови не знімає; та й самий метод його „хожденія въ народъ“ був точнісінько такий, що й у якогонебудь Костомарова на прикінці 30-х років XIX в. Не дурно ж Котляревського часто звуть першим українським етнографом: одно це вже показує, за яке серйозне етнографичне джерело має етнографична наука його твори.

Але щоб дійти певного ладу в питанні про національну свідомість Котляревського, нам не треба й до сторонніх свідків обертатись: він сам про це занадто виразно говорить, щоб можна було його слова нехтувати. З творів Котляревського видко, що з його був свідомий український народолюбець, свідомий—одно це тільки й треба пам'ятати—не на теперішню мірку, а так, як можна було тоді свідомим бути. Деякі згадки з „Енеїди“ про минуле рідного краю, переняті наскрізь щирим чуттям та сердечною елегійністю тону, я вже подав вище. Що це не випадком якимсь трапилось, а було висновком з усього світогляду Котляревського, показують надто виразно й пізніші його твори, як „Наталка-Полтавка“ та „Москаль-Чарівник“. Вже й те дуже характерно, що обидві п'єси Котляревського—тенденційні, бо написав він їх на те, щоб у художній формі дати апологію українського народу перед недотепною карикатурою й образливими вигадками Шаховського та инших писак, що не цурались, мовляв проф. Дашкевич, „модного въ то время осмѣиванія малороссовъ“. Сліди обурення авторового проти такої дивовижної моди знаходимо і в самих п'єсах Котляревського. Кожне пам'ятає мабуть сцену з невмірущої „Наталки-Полтавки“, де Петро росказує про „лицедійство“, яке бачив у Харькові і в якому не важко вгадати ту популярну тоді по столицях нісенітницю, що звалась—„Казакъ-стихотворецъ“.

> Петро. Мені полюбилась наша, малоросійська, кумедія. Там була Маруся, був Климовський, Продиус і Грицько...
>
> Виборний. Роскажи ж мені, що вони робили, що говорили?
>
> Петро. Співали московські пісні на наш голос; Климовський танцював з москалем, а що говорили, то трудно розібрати, бо цю штуку написав москаль по нашому і дуже поперевертав слова.
>
> Виборний. Москаль? Нічого ж і говорити. Мабуть вельми нашкодив і наколотив гороху з капустою.

А коли свідомий рідної історії Возний кількома зразками показав, якого справді гороху з капустою наколочено в тій п'єсі, що про неї росповідав Петро, то Виборний ще й свого слова докинув:

> Отто тільки нечепурно, що москаль взявся по нашому і про нас писати, не бачивши зроду края і не знавши звичаїв і повірря нашого. Коли не піп... (Дія II, ява 7).

У „Москалі-Чарівнику“ знайдемо ще виразніші думки автора про українську національність,—знов цікаво, що в формі змагання між українцем та великоросом.

> Москаль. Да спой ка ты, хохлачъ, хотя одну русскую пѣсню. Ну, спой! Э, братъ, сталъ!
>
> Михайло. Вашу? А яку? Може соколика або кукушечку? Може лапушку або кумушку? Може рукавичку або

> подпоясочку?.. Убірайся з своїми піснями! Правду сказати—єсть що й переймати!.. Жінко, заспівай лишень ти по своєму ту пісню що москаль співав.

Після співу Тетяниного цікавий диспут тягнеться далі.

> Москаль. Ну, что и говорить! Вѣдь вы природные пѣвцы. У насъ пословица есть: хохлы никуда не годятся, да голосъ у нихъ хорошъ.
>
> Михайло. Нікуди не годяться? Ні, служивий, така ваша пословиця нікуди тепер не годиться. Я тобі коротенько скажу. Искра дотепу розжеврілась. Ось заглянь у столицю, в одну і в другу, та заглянь і в сенат, та киньсяпо міністрах, та тоді й говори, чи годяться наші куди, чи ні.
>
> Москаль. Спору нѣтъ, что ныньче и вашихъ много есть заслуженыхъ, способныхъ и отличныхъ людей даже (!) и въ арміи, да пословица-то идетъ, вишь ты.
>
> Михайло. Пословиця? Коли на те пішло, так і у нас єсть їх про москалів не трохи. Так, наприклад—„з москалем дружи, а камінь за пазухою держи“. Од чого ж вона вийшла, сам розумний чоловік—догадаєшся (ява 7).

Наївно на теперішню мірку—правда? Може, але все ж скажу: та́к говорити могла тільки з глибокою національною свідомістю людина. Звичайно, аргумент од сената й міністрів тепер мимоволі викликає усмішку на уста; та будьмо ж справедливі до краю і зважмо й на те, з яким супротивником довелось Михайлові споритись, пригадаймо оту дотепну моду глузувати з українців—і може тоді аргументація Котляревського не здасться вже такою, як на свій час, і наївною. В ній виявився, може, перший протест проти національного пригноблення, яке прокляттям лежало на українцеві, вперше підіймає тут голову ображена людська натура в поштурханому „хохлачеві“, вперше озвалось і заговорило гнівно почування свого людського достоїнства... Ну, а це не так то вже й мало важить з кожного погляду, бо тільки той, у кому озвавсь отакий елементарний голос гніву і протесту, може домагатись задоволення й вищих людських прав, може зважитись і на боротьбу за їх стати.

Отже можемо за певний факт приняти, що Котляревський зовсім свідомо ставився до своєї діяльности і свідомо ж таки сподівавсь од неї тих, а чи инших результатів. „Это былъ,—каже П. Житецький,—умъ трезвый и наблюдательный, сознательно направлявшій орудіе сатиры противъ соціальнаго зла, тяготѣвшаго надъ его современниками“. Не треба тільки, ще раз кажу це, перецінювати тієї свідомости й міряти її на теперішній аршин, не треба вимагати неможливого і забувати, що Котляревський, як і кожна людина, сином свого часу й тодішніх обставин повинен був бути. І як на свій час, він виявив свідомости досить. Він міг помилятись що до кінцевих наслідків своеї праці, міг не зовсім добре уявляти перед собою, щó вийде з його заходу, міг нарешті спотикатися в тому або иншому окремому випадкові, — але він знав, щó робить.

Ще кілька слів про способи творчости і зміст творів Котляревського.

Перечитуючи „Енеїду“, мимоволі спадають на думку слова Гоголя про „Ревизора“: „Странно, мнѣ жаль, что никто не замѣтилъ честнаго лица, бывшаго въ моей пьесѣ. Да, было одно честное благородное лицо, дѣйствовавшее въ ней во все продолженіе ея. Это честное, благородное лицо былъ—смѣхъ“.

Не знаю, чи можна кращу знайти характеристику, щоб так влучно прийшлася й до Котляревського „Енеїди“, як оце—„это честное благородное лицо былъ—смѣхъ“. Але цю благородну особу давно вже оцінено в поемі Котляревського. „Въ юморѣ заключается основное настроеніе Котляревскаго,— справедливо завважає Житецький, додаючи до цього, що українська публіка „находила въ его произведеніяхъ правдивое изображеніе жизни, приправленное здоровымъ честнымъ смѣхомъ“. З перших же рядків „Енеїди“, з того кожному відомого початку—„Еней був парубок моторний“, і до останніх спотичок Троянських ланців з Рутульськими гульвісами—сміх, чесний, здоровий і благородний сміх, лунає з кожної сторінки, вивершується над усим, оповиває собою всі деталі, виводить на глум та публíку загально-людські гріхи, вживлені в таких рідних нам українських фигурах, або хоч і чужих національно, та добре знайомих на Україні з обставин її політичного життя... Сміх покриває все собою, нікого не милуючи й ні до якої вади жалю не маючи; гострим жалом коле він всіх і все, не минаючи, як коли, і власної самого автора особи. Але під сміхом тим глибока туга таїться, елегійний смуток, що от-от вирветься роспачливим стогоном того ж таки Гоголя: „скучно на этомъ свѣтѣ, господа!“ Таке значіння має хоч би оця веселенька перспектива, натяк на недавнє поневолення народу:

Пропали, як сірко в базарі!
Готовте шиї до ярма:
По нашому хохлацьку строю
Не будеш цапом, ні козою,
А вже запевне, що волом:
І будеш в плузі похожати,
До броваря дрова таскати,
А може підеш бовкуном (IV, 10).

Але цей настрій тільки хмаркою прудкою набіжить — промайне і стогоном не прорветься: не така була вдача у нашого автора, як сам він каже про себе, коли дійшла до сумної сцени черга:

А я ж до жалю не мастак:
Я сліз і охкання боюся
І сам ніколи не журюся (VI, 89),—

і зараз же знову лунає його здоровий благородний сміх.

З цього погляду часто оцінювано „Енеїду“, але, мені здається, всієї глибини його сміху та влучности його не доцінювано як-раз там, де сам Котляревський найбільшої йому ваги повинен був надавати. Говорено багато про висміювання в „Енеїді“ всяких побутових гріхів, як піяцтво, роспуста, пащекування і т. и., і занедбувано громадсько-політичний бік цієї сатири,—той бік, що ним вона й по сей день для нас не перестарілась. А тим часом Котляревському, може, менш усього цікаві були сами по собі дрібні вади й особисті гріхи людські, коли перед очима він мав цілий лад державного життя, цілий соціяльний устрій, вартий уваги такого серйозного, вдумливого сатирика, який був з Котляревського. Особисті вади бере він тільки як наслідок ширших причин, як вимовну ілюстрацію отого соціяльного й політичного ладу, що так йому добре в тямки дався і з вражіннів дитячого віку, і з обставин військового життя, і з служби по бюрократичних інституціях. Придивіться-но тільки з цього погляду ближче до героїв невмірущої сатири і ледві чи вдержитесь ви, щоб не промовити: „ба, знакомыя все лица!“ Бо соціяльно-політичний лад наш і досі зберіг нам препарати з тих типів, що були за моделі Котляревському.

Ось перед нами усього світу володарь — Зевес із усим своїм олимпським штатом. Ви бачите царство организоване цілком з відомих кожному бюрократичних зразків. Десь там, далеко внизу, як комашня ворушаться, мучаться, страждають, шукають утіхи й гинуть, сваряться, б‘ються й миряться собі люде. А тут, на олимпських високостях, серед вічного бенкетування, хиба коли-не-коли легенькою луною все це озивається, і то тільки через те, що високим небожителям „при сей вѣрной оказіи“ кортить звести між собою власні, не зовсім чисті рахунки. Егоїстичні по-над усяку міру та себелюбиві—ці боги та півбоги наділені в людських очах тими ж людськими вадами, тільки в більшому масштабі, бо силу мають більшу, а через те й жадання та апетити надмірні. Вони так само піячать, так само в роспусту вкидаються, так само женихаються й інтригують, сваряться й одно одному дошкуляють, як і ті маленькі люде на далекій землі,—мовляв автор:

Богині в гніві так же баби
І так же на утори слабі,
З досади часом і брехнуть
І як перекупки горланять,
Одна другу безчестять, ганять
І рід ввесь з потрухом кленуть
(VI, 17).

І так само, додаймо, й хабарі—теє то як його, винужденні подарочки, як каже Возний—вони луплять і за них готові в своїй небесній канцелярії все переиначити, ніби й перший-ліпший секретарь нижнього земського суду на тій далекій землі,—як мовляла досвідчена в цих справах Сивилла:

Ти знаєш—дурень не бере: Уміє жить по правді сущій,
У нас хоть трохи хто тямущий, То той, хоть з батька, то здере
(III, 26).

І натурально, що смертні з далекої тії землі ані трохи своїх володарів не поважають, а тільки бояться, і як що цей страх переможе, то й станеться те, що з Енеєм, який, без сорома казка, „Олимпських шпетив на всю губу“, скоро не по його сталось. Одно слово, ця бюрократична „небесних діл канцелярія“, як варто б назвати Олимп Котляревського, ані трохи не краща за всякі земні, сьогосвітські департаменти та „временные комитеты“, тільки що більшою мірою всмоктала й увібрала в себе гріхів людських. Більшою—бо, кажу ж, і сила тут більша, власть ширша, а бажання та примхи неситі й необмежені. Боги у Котляревського такі занадто земні, що безпомилешно можна вгадати, де бачив автор прототипів їхніх, у якій стороні живуть вони. Чудовою з цього погляду картиною починається VI пісня „Енеїди“, де грізний Зевес-самодержець „моргнув як кріль усами“, струснув небом і землею та на всю, мовляв, губу вишпетив свій рід богівський за те, що

Поступки ваші всі не божі:
Ви на сутяжників похожі
І раді мордувать людей (VI, 2).

Але така прикра мова тільки в роспалі гніву мовиться, а за звичайних обставин він сам не то потурає, а ще й допомагає своїм підручним. І в боротьбі з такими сферами для звичайних людей сміх буває часто єдиною, але найдужчою зброєю: адже, казав Герцен—„заставить улыбнуться надъ богомъ Аписомъ—значитъ разстричь его изъ священнаго сана въ простые быки“. І влучно орудуючи цією потужною зброєю—сміхом, Котляревський справді таки порозстригав недосяжних богів на хабарників, сутяжників та перекупок..

Позначивши сміливою рукою такий широкий малюнок сучасного громадського ладу, давши типовий образ абсолютистично-бюрократичної зверхности, Котляревський по-ряду присвячує увагу свого сміху тим шарам людскости, що найближче до тієї зверхности стоять і часто її вчинки просто копіюють. З тим більшою охотою це він робить, що йому любіші наші земні і звичайних людей справи.

І я прощаюсь з небесами,
Пора спуститься до землі (VI, 20),—

каже він, списавши згадану сцену на Олимпі.

„На землі“, власне кажучи, те саме діється. Як там, так і тут вегетативні процеси, животна сторона життя переважає, дрібненькі свари та втіхи, часто під покривалом громадських інтересів, гомеричного набірають вигляду. Частенько дорікала Котляревському критика за те, що він ніби милується в описах як-раз оцієї животної сторони, малюючи здебільшого піяцтво, роспусту та чвари,—дорікання, мені здається, принаймні недоречні, бо й тут справу треба брати в історичній перспективі. Всі, кому доводилося спинятись на побутовому житті тогочасної України (та й не самої України) в один голос зазначають, яке величезне місце серед дармоїдної частини людности займали вади списані в „Енеїді—оте піяцтво безпросипне, волоцюзство, циничне женихання, сварки. Котляревський сміливо міг би відповісти на ці закиди відомою примовкою про дзеркало, що об'єктивно показує скривлену пику. А що з „Енеїди“ було справді добре дзеркало сучасного життя, попробую показати це на одному тільки загальному прикладі, минаючи всякі дрібниці побутового характеру.

Як відомо, більшу половину всієї „Енеїди“, останні три частини, присвячено війні Енея з Турном. Ви пам‘ятаєте причину їхнього ворогування: два князьки счепились, бажаючи кожен за себе взяти Латинову дочку Лависю; в пам‘ятку, мабуть, вам що дало й призвід до війни: це була смерть біленького цуцика старої няньки Латинової, якого ненароком звели з світу Троянці А в результаті оці в повному того слова розумінні масляні вишкварки дали величезне бойовище, що довгі часи тягнеться, руйнує цілі царства й господарства і забірає незліченну силу жертв, що головами наложили „для примхи“, підкреслює Котляревський, своїх князьків. До того ж треба ще мати на увазі, що кожен з привідців того лихого діла людина сама по собі не зла: Еней—так навіть „к добру з натури склонний“, а Турн просто собі гульвіса необачний, тип немудрого гусарина старих часів,—а отже таку колотнечу збили через особисті свої справи. І в pendant до цього пригадаймо всі ті війни за-ради династичних, особистих і инших таких вишкварок, які прошуміли над людскістю хоча б за останнє тільки століття, всією вагою своєю лягаючи не на заінтересовані тими вишкварками голови, а на цілком сторонніх люцей. Пригадаймо, що в ті часи, коли писано „Енеїду“, дзюрком бігла людська кров і Наполеон по своєму перекраював політичну карту Європи... І сміхом, гірким уразливим сміхом окселентує Котляревський громові гармат і всім військовим виправам своїх героїв. Він тямить, що „крови веселѣе течь въ жилахъ, чѣмъ по травѣ и по песку“, бо сам з власного досвіду знає, що то війна:

Війна в крівавих ризах тут; Безбожність і безчоловіччя
За нею рани, смерть, увіччя, Хвіст мантії її несуть (IV, 114).

З глибокою огидою автор і сам може проказати слова, що вложив Латинові в уста:

Не звірь я—людську кров пролити,
І не харциз--людей щоб бити:
Для мене гидкий всякий бій (IV, 90).

Та не має, опріч сміху, наш автор иншої зброї, щоб воювати і з цим, і з подібними гріхами сучасного укладу людського на землі. І з тим більшою безо́щадністю пускає Котляревський у діло цю єдину свою зброю й не милуючи картає він людську натуру, що до такого страхіття доводить. Інтелігент свого часу, сковородинець і масон, член біблійного товариства й просто гуманний демократ, який знає, що

Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки гнуча (VI, 97)—

Котляревський обертає оту „мужичу правду“—колючий сміх свій з погляду народніх інтересів, проти кривд панського ладу. Результатом цього була „Енеїда“ і по-части „Ода до князя Куракина“. І мені здається, що зацікавившись в „Енеїді“ „малороссійскимъ жартомъ“, або в кращому разі „умною шалостью“, не зрозуміло дійсної ваги цієї сатири вельможне панство. За класичним убранням героїв „Енеїди“, за стародавніми прізвищами не розібрало воно розмов із сучасним змістом; за греко-римськими аксесуарами не завважило того дзеркального по́верху, в якому одбились власні його заступників обличчя; за сміхом не розчуло тієї мужицької правди колючої, що поняла всю поему і—реготалося... з себе самого реготалось. Зате добре все це зрозуміли ті, напр., задунайські січовики, що запрохували Котляревського на старшого до себе, дізнавшись, що перед ними автор „Енеїди“: їм бо якраз найбільш люба й дорога була ота-от саме мужича правда в сатирі Котляревського, як вираз їх власних думок та змагannів.

Показавши в „Енеїді“ та в „Оді до князя Куракина“ мужичу правду з її, скажу так, колючого боку, обернутого до чужих класів, Котляревський згодом підходить до неї ж таки вдруге, щоб показати її ще й тією стороною, якою вона сама для себе живе. Це зробив він у драматичних творах. І—дивне діло—тут не регочеться вже наш веселий сміхотун. Живими, поважними о́бразами показує він, що́ доброго єсть та принадного в житті народа, якою правдою керується він у своїй власній хаті й як ту правду можна вишукати й розглянути під сірою свитиною та вбогою сільською стріхою. Юмор Котляревського повернувся тут другим своїм боком і инші вже фарби кладе автор на палітру, збіраючись щиро-народнє життя малювати. Навіть єдиний тут заступник панства—отой курйозний Тетерваковський, з якого теж не трохи сміху було—і він принаймні не всюду смішний, як що тільки смішний. Зійшовшись віч-нà-віч з колючою правдою непопсованого життя, панство та бюрократія в особі Возного мусіли капитулювати перед нею, не знайшовши в собі сили встоювати за свою примху проти тієї потужної правди життя. Навпроти панської правди, що виявилась була до Котляревського афоризмом про „особний політичний звичай“ письменного люду, автор „Наталки-Полтавки“ поставив мужичу правду: „зате нам, простому народові, буде добре, коли старши́на буде богобоязлива і справедлива, не допускатиме письменним п‘явкам кров із нас смоктати“. Иншим способом, але ту ж таки мужичу правду, що й „Енеїда“, показують і невміруща, поважна „Наталка-Полтавка“, і „шутка кстати сдѣланная“—Москаль-Чарівник“. П‘єси Котляревського демонструють другий бік тієї самої медалі, що ми бачили в „Енеїді“, і служать їй за безпосередній пр́отяг та додаток.

Не багато й написав Котляревський, особливо коли взяти на увагу його досить довгий вік, але те, що написав, злютовано міцно одним настроєм, цілим, не розколеним світоглядом, тверезим поглядом на світ і його події. Діставши од кращих заступників старого покоління, найбільше ж од Сковороди, гуманитарно-демократичну спадщину, Котляревський зумів дати їй живу плоть і кров мовою живого народу, убрав у колоритні образи й ними сіяв насіння добра, правди та гуманности. „Нравственное величіе Котляревскаго,—справедливо зазначив П. Житецький,—въ томъ и состоитъ, что онъ рѣшилъ эти (новыя) задачи, какъ поэтъ-идеалистъ, не потерявшій гуманныхъ чувствъ въ тотъ вѣкъ, когда негуманныя чувства находили поддержку въ крѣпостномъ рабствѣ, которое водворялось въ краѣ, искажая здравыя общественныя понятія и лучшія благожелательныя настроенія“. З Котляревським у нашу літературу увійшов народ і сів у ній на покуті, остаючись там і по сей день бажаним гостем. Народ був матеріяльною підвалиною сміливого почину Котляревського; моральні основи давала йому попередня література і невміруща літературна традиція, нарешті психологичним мотивом була любов до рідного краю, що не пустила його на шлях дизертирства од своєї батьківщини. Через щасливу комбінацію цих обставин Котляревський і зробився першим живим мотором українського письменства й громадського життя, єдиним на свої часи теоретиком і практиком основ демократичного національного руху на Україні,—і в тому його неминуща перед рідним краєм заслуга. Для нас ніякісенької ваги не має те, що форму своєї сатири Котляревський позичив у Осипова; з нас досить факту. А факт такий, що коли Осипова навіть не згадують історики письменства і вже напевне не читають самі спеціялісти, то Котляревського твори виходять усе новими виданнями й ледві чи знайдеться письменна людина на Україні, що б не чула про його; та й самого Осипова коли згадає хто, то тільки через Котляревського і в зв'язку з ним. Бо, як влучно сказала О. Єфименкова — „его „Энеида“ относится къ „Энеидѣ“ Осипова, какъ живой цвѣтокъ къ жалкому тряпичному издѣлію“. Та й не тільки про Осипова можна це сказати, а і взагалі я не знаю, чи знайдеться що-небудь з російського письменства XVIII в., що б так читалось до нашого часу, як твори Котляревського. Не бувши, як справедливо завважають, генієм, коли міряти світовим масштабом, Котляревський для свого народу зробив величезної ваги, просто таки геніяльне наслідками діло, давши свідомий почин молодому, свіжому письменству й громадському рухові на́-ново відродженого народу. До Котляревського українське письменство не було народнім, бо не приняло ще до себе найпотрібнішого для всякого щиро-народнього письменства елементу—народньої мови, а коли й приймало, то спорадично і не додержувалось її твердо й непорушно. Тільки з Котляревського почавши, народня мова увіходить у письменство, як неодмінна складова його частина, якої вже не можна вилучити з того, що ми розуміємо під письменством. Котляревський дав тон нашому письменству, а відомо ж, що le ton fait musique, принаймні що до настрою, і цей основний тон народніх інтересів, тон демократизму й гуманизму на національному ґрунті, додержався в нашому письменстві до останнього часу й певне довго ще в йому озиватиметься. Такі заслуги не забуваються, і правду писав Шевченко про славу, що на-віки вкрила першого письменника-батька нового нашого письменства —

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люде;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.

Літературна діяльність Котляревського, а надто величезна популярність його творів, розбуркали інтелектуальні сили, що дрімали до того часу серед українського громадянства. Як ми знаємо вже, такі сили безперечно були. Про їх істнування, коли б навіть і забути за літературну продукцію попередників Котляревського, нагадало перше ж друковане видання „Енеїди“ отією красномовною посвятою од видавця М. Парпури: „любителямъ малороссійскаго слова усерднѣйше посвящается“. Очевидно, серед тих „любителів“, до яких належали і Парпура. і сам Котляревський, жили традиції старої України й українського письменства та любов до рідного краю і всього його національного добра,—істнували може більш як невиразний, неусвідомлений настрій, як побутове з'явище, ніж як певні переконання. Твори Котляревського вдарили по тому настрою, загріли його надіями й викликали ту внутрішню роботу національного усвідомлення, що виявилася на-поверх літературною розробкою рідного слова насамперед. Так повстала ціла низка письменників, що не тільки писати по українському почали під впливом Котляревського та його прикладом заохочені, але й буквально його наслідували, копіюючи не тільки його манєру літературну, а й запозичаючись у його деталями. Талановитіші з їх, як Артемовський-Гулак, Гребінка, Боровиковський і инші зустрілись незабаром з новою течією, що йшла до нас із Заходу—з впливом романтичного напряму й романтичним рухом у сусідніх літературах—польській та російській та з повсюдним інтересом до народности, що вже коло 20-х років XIX в. почав дуже пробиватися в перших етнографичних працях. В зв'язку з зазначеними течіями ця група письменників витворила в українському письменстві новий напрям, з перевагою романтичних рис, які в зародку були вже й у самого Котляревського, напр., у його „Наталці-Полтавці". Лишаючи на далі огляд цієї групи, як більш самостійної, тут спинюся на самих тільки найближчих наслідувачах Котляревського, на його школі в тіснішому й буквальному розумінні.

Насамперед треба зазначити, що діяльність Котляревського викликала до життя чимало зразків, скажу так, обивательської анонімної літератури на всякі „злоби дня" та біжучі справи. Як перше близькі до народу письменні круги не кидали без уваги тих подій, що так або инакше одбивались на народньому житті, і висловляли свої думки у всяких віршах, сатирах, навіть „пашколях", так і тепер обиватель брався за перо, скоро що-небудь виводило його з рівноваги. Тільки що тепер, маючи перед очима такий популярний зразок, як „Енеїда", анонімні творці вже більше дбають про зверхню літературну форму своїх спроб і, натурально, позичають фарб у того ж Котляревського. Ця анонімна література початку XIX в., на жаль, не діждалась ще уваги дослідників, навіть як сировий матеріял, і тільки випадком дещо дісталось до друку, хоч ще Павловський у своїй граматиці 1818 року надрукував у-перше один такий твір („Вакула Чмирь"). Тим часом вона безперечно могла б не одну цікаву рису виявити, коли вже не літературною своєю вартістю, то хоч показуючи, як літературні течії, напрями й змагання одбивались там, серед рядового обивателя, як він приймав їх і чим озивався з свого боку. Як зразок досить численної, треба думати, обивательської літератури згадаю тут віршу „Вояжъ по Малой Россіи г. генерала отъ инфантеріи Беклемишева", написану складом „Енеїди" і з очевидними позичками з неї. Беклемишев був генерал-губернатором малоросійським і року 1799-го об'їздив лівобережну Україну, викликавши своєю подорожжю великі надії в поспільстві. Селяне кинулись до його з своїми скаргами на панські знущання та утиски. Становище покріпаченого селянства вірша малює просто таки безпросвітним; пани

. . . . мудрують, Із брата нашого глузують,—
Колотять, мов в кошарі вовк, Хиба б його лихий умовк.

Такую роблять злу годину,
Що чоловіка як скотину,
Або ще гірше за собак
За всяку всячину ґрунзюють,
Мов непотрібного ганьбують,—
Ще не було ніколи так.

Цей і инші тогочасні твори обивательської музи показують, що література в своїй оновленій формі викликала зразу ж таки великий інтерес до себе серед громадянства й була може останньою інстанцією, куди воно оберталося з своїми жалями й потребами. І це було цілком натурально, вважаючи на ті міцні зв'язки, що простяглися в перших же творах українських письменників, між письменством та життям.

До тієї ж власне обивательської літератури належать иноді твори досить значної літературної вартости, але такі, що появились якось випадково: написав чоловік одну-другу річ та й кинув, не зробивши ніяких навіть заходів, щоб поширити їх друком, не кажучи вже про те, щоб до пуття використати свій літературний хист. Таким був земляк Котляревського, Костянтин Пузина (1790—1850), вихованець Петербуржської духовної академії, що опісля загинув десь марно в ченцях. Діяльність його, дуже коротка й маловідома сучасникам (твори його не були надруковані), дає тим часом цікаве свідоцтво, як ідеї Котляревського принято серед громадянства. Пузина—автор кількох вітальних віршів та од, між якими літературну вартість має тільки одна: „Ода — малороссійскій крестьянинъ“, і вже вона показує, що насіння реалізму та демократизму батька українського письменства на добру землю падало. Пузина гостро ставить низку питаннів, які на свій час були занадто сміливими. Він не може зрозуміти того, „що всі нас нехтують і за посміття мають“, тоді як Бог однаково і пана й мужика шанує; для його не варт нічого те,

Що ми белькочимо так сквапно по-французськи,
Що по-московському ми цвенькаєм, по-руськи,—

то-б-то, що інтелігентне панство вивисшується над простим народом позверховою освітою, коли не бачить у йому брата. „За що ж це так,—питає він,—що брат глузує з брата,“—

Що той, хто дужчий з нас, у пику б'є цього,
Що той, у кого не мальованая хата,
Не має талану і лають всі його;
Що мне, небіжчик він, хліб із остюками яшний,
Із здором, коли є, їсть борщ позавчорашній;
Що пан і по виску заїде крестянина,
Як коней він його не вміє поганять,
Або як нехотя налає паненят,—
І певне—звідусіль лиха йому година?

Питання ці були для автора тільки формою, ніби façon de parler; він і не шукає на них відповіді,—його діло було поставити руба питання од кріпаків: „хиба ж ми нелюди, хиба які звіряки?“ і вже сами питання ці виявляють протест проти поневолення, бо відповідь могла тільки одна й бути. Вже й те вельми характерно для Пузини, що кріпакові присвячує він оду, ту форму поезії, з якою плазували тоді перед вищими облесні та масні на язик панегіристи, довівши це до тієї міри, що чесному вухові не можна було й чути про оду. Кріпак і ода—це було сміливе поєднання думок. З другого боку, Пузина пише по українському через те, що почуває себе українцем, або, як каже він у передмові до одного з своїх віршів—„истиннымъ малороссомъ,“ і хоче показати, що й на чужині українці не цураються свого рідного слова і „не только чувствуютъ, но и пишутъ по малороссійски.“ Самий тон віршів Пузини показує, як він поважно ставився до рідної мови, заведеної до літературного вжитку.

Що під вплив автора „Енеїди“ попадали люде, сами того не помічаючи й навіть полемизуючи з ним, показує літературна спадщина Остапа Рудиковського (1784—1851), автора кількох віршованих байок та казок, опублікованих теж як історичний матеріял за наших уже часів. Його твори так само носять на собі сліди впливу Котляревського, хоча автор ставиться дуже критично до свого вчителя. Ось, напр., думки Рудиковського про „Наталку-Полтавку“:

Там нісенітниць тьма, там пісні все та пляски!
Стара, дочка, Петро і Возний—всі ревуть,
Один по одному—як ті джмілі гудуть;
Та пісні ж всякому приточені до шмиги,
Як ніби на вербі поростикав хто фиги.

Але тим часом навіть полемика проти Котляревського своїм тоном і манєрою дуже нагадує—того ж Котляревського. Взагалі всі письменники, що силкувалися наслідувати автора „Енеїди“, найбільш переймали його зверхню манєру й не дбали цілком про внутрішню вартість. Ще перший з їх, Пузина, і накраще засвоїв собі дух і думки свого попередника; инші ж далі за форму не пішли й, копіюючи її по рабському, скомпромитували були цілком „котляревщину“ й довели незабаром українське письменство до такої вульгарности, що серйозно могло б повстати питання про будуччину й навіть можливість його, як би ці письменники сами вже не були очевидним анахронизмом і не одійшли на задній план перед романтичним напрямом 20—30 років.

Не спиняючись детально на письменниках школи Котляревського, зазначу тільки деяких із їх. Типовий ділетант, Павло Білецький-Носенко (†1856 р.), своїми численними творами, як „Горпинида,“ „Приказки,“ „Гостинець землякам“ і т. и., показав тільки, як зле зрозумів він „Енеїду,“ що їй брався наслідувати. Спочатку (року 1804) він заявляв навіть, що ненавидить „духъ малоросіянизма,“ та й потім, коли дух часу вигоїв його від тієї зненависти, дивився на свої літературні праці тільки як на „забаву од безділля.“ Олександер Корсун (1818—1892), видавець збірника „Сніп“ (1841) зá-молоду дав кілька зразків віршованої прози, в яких виявив величезний роялізм та цілковите нерозуміння ні завданнів поезії, ні вимогів часу. Порфир Кореницький з його поемою „Вечерниці“ й приказкою „Панько та верства,“ Писаревський Степан (Стецько Шереперя) і Писаревський Петро з віршованими поемами й байками, Степан Александров з незґрабним „Вовкулакою,“ Костянтин Думитрашко (Копитько) з своєю „Жабомишодраківкою“ та иншими віршами—всі ці письменники були занадто скороминущим, випадковим з'явищем у нашому письменстві, щоб варто було говорити про їхню діяльність докладніше. Зв'язки з Котляревським, та й з усим українським письменством, у них тільки формальні; не зрозумівши духу й напряму „Енеїди,“ не маючи літературного хисту, а саму лишень сверблячку до писання, вони копіювали тільки зверхню сторону поеми Котляревського і вкинулись у надзвичайну утрировку й безглузду карикатурність. Своїми невдатними спробами ці письменники довели до того, що витворився був на все українське письменство погляд, як на грубе варнякання, пристановище „малороссійских жартів,“ і справжні письменники не жартомá мусіли доводити, що українська мова здатна й до серйозної творчости та поважних творів. Необачні наслідувачі кинули, нарешті, й на самого Котляревського темну пляму, хоч він менш усього виноватий був за ту безглузду „котляревщину,“ що пустили під його прапором непрохані та нетямущі ученики. Був час гострих нападів на Котляревського, психологично цілком зрозумілих через ту пошесть „котляревщини,“ що прикинулась була до нашого письменства, і вже новішим часам у певній історичній перспективі—видко стало, що одно Котляревський а инше—„котляревщина“. Вона була тільки хвилевим одбігом на бік, ненормальним збоченням і може подати дуже виразний приклад того, до якого занепаду можна довести всяку путящу й серйозну справу, не зрозумівши її до пуття та не розвиваючи її духу, а в самій формі закисаючи.

Другим боком своєї діяльности Котляревський дав початок драматичному письменству на Україні. І тут доводиться зазначити насамперед де-кілька анонімних творів, напр., віршовану оперету „Любка“, яку вважала публіка навіть за твір самого Котляревського, хоч це тільки досить невдатне наслідування „Наталки-Полтавки“. З драматичних письменників першої половини XIX в. найвиразніше одбилась манера Котляревського на творах В. Гоголя, К. Тополі та Якова Кухаренка. Од Василя Гоголя († 1825 р.), батька геніяльного російського письменника, дійшла до нас цілою одна тільки одноактова комедія „Простак“, та ще переказ другої комедії „Собака-вівця“. „Простак“ змістом скидається на „Москаля-Чарівника“, хоч можливо, що ця схожість залежала тільки од спільного джерела, а не од наслідування самого сюжета,—не кажу про вплив манери Котляревського, бо ледві чи можна його одкинути. Комедія Гоголя, безпретенсійний малюнок українського життя, показує, що в авторі загинув чималий художник, який міг би бути не тільки батьком геніяльного сина, а і власною особою заняти визначне місце в письменстві. Далеко слабша теж єдина п'єса Кирила Тополі „Чари или нѣсколько сценъ изъ народныхъ былей и разсказовъ украинскихъ“ (Москва, 1837), хоч українська критика ставила колись її дуже високо за етнографичну правдивість. „Чари“ дають побутові малюнки в суміш з фантастикою, взятою з народнього повірря. Яків Кухаренко († 1862), приятель Шевченка, лишив нам одну п'єсу „Чорноморський побит“ (написана р. 1836) й кілька літературно-етнографичних нарисів, як „Пластуни“ й „Вівці і чабани в Чорноморії“, та переробку народньої казки „Вороний кінь“. „Чорноморський побит на Кубані між 1794 і 1796 роками“, не вважаючи на деяку наївність композиції, все ж дає ряд живо написаних сцен із життя чорноморського козацтва та кілька цікавих типів з того часу, коли на Кубані жили ще традиції давніх січовиків. Більш відома ця п'єса в переробці Старицького під заголовком „Чорноморці“, бо й досі її виставляють на нашій сцені.

Більшість згаданих тут письменників зв'язує з Котляревським не так духове родство, як спільність літературної манери, на якій позначились форми, заведені в нашому письменстві Котляревським. Ще драматурги, маючи перед очима поважну „Наталку-Полтавку“, зуміли вдержатися в межах літературної пристойности, а вже що віршописці, то зовсім пустились берега, скарикатуривши по саме нікуди сатиричну сторону „Енеїди“. Писали вони здебільшого в 30-х та 40-х роках, коли в українському письменстві зачулися вже нові пісні, коли буйно розрісся романтизм і Квітка вже дав зразки художньої повісти, коли залунали вже навіть перші співи Шевченкової музи. З своїм наївним етнографизмом, узятим до того ж у грубій карикатурній формі, наслідувачі Котляревського були анахронизмом навіть як на свій час, і виявляють тільки живий образ того хитання, яке довелось прожити молодому письменству перше, ніж вийти на биту дорогу невпинного розвитку. Першим ступінем його по Котляревському був романтичний напрям, що на українському ґрунті дає цікаве перехрестя самостійних, з народньої основи взятих мотивів з чужими впливами. З цього перехрестя, перетворюваного на національній основі, й склався в 20—40 роках XIX в. наш літературний рух перед-Шевченківської доби.

Література:

Твори Ів. Котляревського, під ред. С. Єфремова. Київ, 1909.
Твори Ів. Котляревського, під ред. Ю. Романчука. „Руска письменність“, I. Львів, 1904.
Житецкій П.—„Энеида“ Котляревскаго.. въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в Київ, 1900.
Дашкевичъ Н. — Старѣйшій списокъ „Малороссійской Энеиды“ Котляревскаго. „Чтенія въ общ. Нестора-лѣтоп.“ 1901, XV, в. 1.
Ефименко А.—Котляревскій въ исторической обстановкѣ. „Южная Русь“, т. II. СПБ., 1905.
Грушевський М.—Укр.-руське літературне відроження. Л.-Н. Вістник“, 1898 XI
Сергієнко М.—Для ювилею Ів. Котляревського. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т 2.
Пыпинъ и Спасович—Исторія славянскихъ литературъ, т. I. СПБ., 1879.
Огоновський О.—Исторія литературы рускои. ч. II, в. I. Львів, 1889.
Петровъ Н.—Очерки исторіи укр. литературы XIX ст. Київ, 1884.
Дашкевичъ Н.—Отзывъ о соч. г. Петрова. „Отчетъ“... СПБ. 1888.
Стеблинъ-Каменскій С.—Воспоминанія объ И. П. Котляревскомъ. Полтава, 1883.
Науменко В.—Къ 50-лѣтію со дня смерти Котляревскаго. „Кіевская Старина“, 1888, XI.
Кулишъ П.—Обзоръ украинской словесности. II. Котляревскій. „Основа“, 1861, I.
И. П. Котляревскій. „Основа“. 1861, II.
Кошовий О.—Відчити з історії укр. письменства. „Світ“, 1881, I—II.
Н. М. В.—И. П. Котляревскій. Критико-біогр. очеркъ. „Новь“, 1885, IV і V.
Катрановъ С.—Вмѣсто предисловія до вид. творів Котляревського. Київ, 1890.
Стешенко И.—Поэзія И. П. Котляревскаго. Київ, 1898.
Стешенко И.—И. П. Котляревскій, авторъ укр. „Энеиды“. Критическая біографія. Київ, 1902.
Студинський К.—Літературні замітки. Львів, 1901.
Студинський К.—Котляревський і Артемовський. Львів. 1901.
Грінченко Б.—Оповідання про Івана Котляревського. СПБ. 1902.
Коваленко Г.—Століття „Енеїди“ Котляревського. „Л.-Н. Вістник“, 1898, X
Коваленко Г.—Иванъ Котляревскій. Біогр. очеркъ. Черниговъ, 1898.
W.—И. П. Котляревскій. Опытъ характеристики. „Русск. Мысль“. 1903, X.
Євшан М.—І. Котляревський. Збірник „Пошана“. Харьків, 1909.
Павловскій И. Ф.—И. П. Котляревскій. Ib.
Смаль-Стоцький С.—Котляревський і його „Енеїда“. Л.-Н. Вістник“, 1898, XI.
Сумцовъ Н.—Бытовая сторона „Энеиды“. „Изъ укр. старины“. Харьків, 1905.
Дашкевичъ Н.—Малорусская и др. бурлескныя (шутливыя) Энеиды. „Кіевская Старина“, 1898, IX.
Грушевський М.—Перші видання „Енеїди“. Л.-Н Вістник“, 1898, XI.

Русовъ А.—Какая роль Вознаго въ „Наталкѣ-Полтавкѣ“. „Кіевская Старина“, 1904, I.

Дашкевичъ Н.—Вопросъ о литературномъ источникѣ „Москаля-Чарівника“. „Кіевская Старина“, 1893, XII.

Кочубей М. Н.—Постой, или когда одинъ теряетъ, то другіе пользуются. Къ генетической связи „Москаля-Чарівника“ и „Простака“. СПБ. 1902.

Франко Ів—Галицький „Москаль-Чарівник“. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 27.

Горленко В.—Изъ бумагъ И. П. Котляревскаго. „Кіевская Старина“, 1883, V.

Франко Ів.—Писанння Котляревського в Галичині. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 26.

Срезневскій В.—Знакомство И. Срезневскаго съ Котляревскимъ. „Кіевская Старина“, 1899, I.

О. М.—Ювилей відродження українсько-руського письменства „Л.-Н. Вістник“, 1898, XI.

Дмитріевъ Н.—Къ исторіи открытія памятника Котляревскому въ Полтавѣ. „Кіевск. Стар.“, 1903, X.

Ефремовъ С.—Праздникъ украинской интеллигенціи. Ibid.

Комаров М.—Бібліографичний показчик видань Котляревського творів та писань про його. Збірник „На вічну пам‘ять К—му“, Київ. 1904.

Єфремов С.—Додаток до „Бібліографичного покажчика“. Ibid.

„Вояжъ по Малой Россіи г. генерала Беклемишева“. „Кіевская Старина“. 1890, IV.

Лотоцький Ол.—Безвістний поет-демократ. „Л.-Н. Вістник“, 1909, I.

Науменко В.—А. А. Корсун. „Кіевская Старина“, 1891, XII.

„Любка или сватанье въ с. Рихмахъ“. „Кіевская Старина“. 1900, I.

Кулишъ П.—Нѣсколько предварительныхъ словъ (з приводу „Простака“) „Основа“, 1862, II

Кухаренко Я.—Збірник творів. Київ, 1880.

Бариленко—Плѣнъ и смерть Я. Г. Кухаренка. Ibid.

Кулишъ П.—Нѣсколько предварительныхъ словъ (передмова до „Чорноморського побиту“). „Основа“, 1861, XI—XII.

Розділ VI

Письменство 20—40 років.

Безпосереднім і найпершим стимулом для письменства народньою мовою буває скрізь любов до рідного краю,—часто темна, пів-зоологична любов, не усвідомлена гаразд і не вияснена теоретично, але не менш од того потужна. Ця психична потреба, що заставляє одиницю горнутись до якогось колективу і в йому шукати задоволення своїм інтимним почуванням, одіграла свою ролю й у відродженні українського письменства, зробивши народню мову найпершою ознакою його й найпотрібнішою складовою частиною. Любов до рідного краю була найпоказнішою стороною, головним, можна сказати, змістом духової істоти у всіх отих, тепер невідомих „любителей малороссійскаго слова“, яких істновання фактично задокументовано й яких найбільш свідомим може заступником був творець „Енеїди“. Ця любов до рідного краю, навіть стихійна прихильність до його, конкретно повинна була обернутися в любов до модної тоді народности—то-б-то, кінець-кінцем, до простого народу, що сам один у ті часи нового поголовного серед вищих кругів „потурчення-побусурманення“ заступав рідну стихію. Народ, таким чином, ставав центральним пунктом духових інтересів, і звичайно, що й письменство, як найдужчий покажчик тих інтересів, повинно було наблизити себе і принатурити до народу, прийнявши зрозумілу народові форму, то-б-то його мову, близький народові зміст—звідси реальний погляд на життя, і перенятись народніми інтересами, значить—тими демократичними змаганнями, що мають на меті добро широких мас. Зробивши перший ступінь, за наших обставин не можна було занехаяти дальших і це надто виразно одбилось на українському письменстві часів відродження. Природна любов до рідного краю з стихійною силою вела до народнього мовою, реального змістом і демократичного напрямом письменства. Цей могучий стихійний процес на українському ґрунті стрівся до того ж із загальним по всій Європі на початку XIX в. рухом до відродження народніх форм у письменстві, до оживлення націй померших і, здавалось, на-віки похованих історичними умовами. Ціла низка таких націй оживає, власне тільки одживає, на превелике диво сучасникам, що звикли придивлятись тільки до державних организацій, а не до народнього життя; ентузіясти й ініціятори відродження пробують знайти нові форми національної творчости, виходячи з самої основи життя всіх націй—з народніх мас. Література й наука допомагають цьому процесові, розносячи й популяризуючи нові ідеї націоналізму й романтизму, що повстали на руїнах утопичного космополітизму та черствого класицизму В Європі величезний ефект викликають балади Персі, псевдо-Осіянові пісні Макферсона, Гердерові „ідеї", праці братів Гримів; в зв'язку з загально-европейським романтичним інтересом до народности, особливо прокидається національний рух серед слав'янських народів, що тоді всі, опріч великоросів, належали до недержавних націй; та й серед самих великоросів починається реакція проти деспотизма французських мод і форм. На Україні нові ідеї романтичнаго письменства знаходять собі навіть теплішу й гостиннішу зустріч, ніж у Великоросії, бо й місцеві умови тутешнього життя спріяли цьому більше. Особливо припало до місцевого настрою на Україні відродження слав'ян, що торкало найчутливіші струни в серцях самих же українців,—і може через те визвольні ідеї з Слав'янщини нігде в Росії не викликали такого зацікавлення, симпатій і відгуку, як на Україні. Тут це також було живою справою, якої не могли притлумити ні століття національного поневіряння, ні зрадництво вищих класів З подій слав'янського відродження молода українська інтелігенція черпає приклад і сили для праці на своєму національному ґрунті. Єдиний тоді на території України харьківський університет робиться центром слав'янських симпатій і наукового інтересу до Слав'янщини, а Харьків через те осередком українского літературного руху. І місцева преса, що теж виникла найперше в Харькові, коло того єдиного університету, живе з одного боку романтичними ідеями, з другого слав'янськими симпатіями та інтересом до місцевого українського життя. Надто одбивала на собі зазначені нові впливи харьківська журналістика першої половини XIX в. і через те її не можна поминути в історії українського письменства.

Цензурний устав 1803 року мав одну симпатичну рису, якій могли б і пізніші часи позаздрити: він заводив такий лад, що „цензура всѣхъ печатаемыхъ въ губерніи книгъ имѣетъ принадлежать единственно университетамъ, коль скоро они въ округахъ открыты будутъ". Фактично цензура перейшла в руки професорських колегій, що як-не-як, а були тоді найінтелігентнішими корпораціями в Росії. Це й дало змогу роспочати в Харькові досить інтенсивну, як на той час, видавничу діяльність. Повстає спершу кілька журналів, як „Харьковскія Извѣстія“ (з 1816 р.), „Украинскій Вѣстникъ“ (1816—1819) проф. Филомафитського, „Украинскій журналъ“ (1824—1825) і т. и. Всі вони, особливо другий, були органами місцевого життя й українським справам присвячують чимало уваги, друкуючи иноді дещо навіть і мовою українською (твори Артемовського-Гулака). В 30-х роках у Харькові зроблено вже заходи коло специяльних українських видавництв,—так повстав ряд альманахів: „Украинскій альманахъ“ (1831) Срезневського та Росковшенка, „Утренняя звѣзда“ (1833) Петрова, „Запорожская Старина“ (1833—1838) Срезневського, пізніше „Сніп“ (1841) Корсуна й „Молодик“ (1843—44) Бецького. Характерною рисою харківських альманахів 30-х років було свідоме бажання надати їм цілком українську фізіономію що до змісту. Срезневський, що був осередком і душею тих альманашних заходів, усіх знайомих прохає доставляти йому „все, касающееся Малороссіи“, як матеріял для збірників. Один з найпрацьовитіших співробітників Срезневського, Шпигоцький, знов же таки літературну працю ставить немов за національну повинність для України. „Миновалось,—пише він,—ея козакованіе на поляхъ бранныхъ; не полагать уже козаку меча своего на вѣсы судебъ; закозакує же онъ теперь на поляхъ сладкаго пѣснопѣнія“. Українські літературні інтереси захоплюють у Харькові навіть захожих людей, як напр. Вадима Пассека, що надзвичайно зацікавився українським життям і зробився запальним, як про його казали, „українофилом“. В харківських виданнях і пролунали перші несміливі голоси нового напряму в українському письменстві.

Як бачимо, починає українське відродження лівобічна Україна, де старі українські традиції жили глибше,бо не були так приглушені національно-громадським гнітом, як на правобіччі. З‘осібна Слобожанщина, де на слободах кріпацтво не прибрало ще занадто тяжких форм і стосунки до народу були ніби кращі, робиться першим центром українського літературного й національного життя; пéред веде Харьків з його культурним огнищем—університетом. Мало не всі українські письменники першої половини XIX в. або лівобережці з роду, найбільш із Слобожанщини, або так чи инакше зв'язані в своїй діяльності з Харьковом, і це дає підставу об‘єднати їх в одному Полтавсько-харківському гурті, що має й свої типові ознаки. Лівобережці, опріч Ходаковського, були й піонерами на ниві української етнографії, того безпосереднього зацікавлення народнім життям, що так позначилось у нас і на самій літературі. Разом з тим діячі цієї школи стоять досить близько й до російського літературного життя, беручи і в йому иноді систематичну участь, і таким способом одбивають у своїй діяльності й деякі впливи з російського письменства, що саме тоді почало виринати з нетрів сантименталізму й творами Жуковського, першими поемами Пушкина і инших закріпило романтичний напрям і стояло вже на дорозі до художнього реалізму Гоголя. Що до правобічної України, з її сполонизованою вкрай інтелігенцією, то хоч вона й не подавала ще тоді ознак українського національного руху, проте ж і там з'являються провістники неминучого національного відродження в так званій українській школі польського письменства. Ці перехрещені на всі боки впливи разом з місцевою національною основою дають досить цікаву, хоч і поплутану вельми картину літературного руху 20-30 років на Україні, з романтичним в основі своїй напрямом, що викликав інтерес до народности і всього, що її характеризує—народньої мови, старовини, поезії, звичаїв. На романтизмі сходилися всі ріжноманітні впливи, яким підпала тоді була Україна, а романтизм живився тут місцевими соками й допомагав українському національному рухові. От через віщо в огляді українського письменства знов же не годиться обминати й тих спроб літературної продукції, що мовою своєю не були ще цілком українськими: це—українська школа в польському письменстві та гурт російських письменників, що писали на українські сюжети. І ті, й другі—кожне з свого боку—впливали на чисто українське письменство і з двох боків спихали його, і позитивними й негативними своїми рисами, на єдино можливий і правдивий шлях—більшої й глибшої уваги до рідного народу. Навіть своїми помилками вони викликали реакцію серед українських письменників і заставляли їх глибше й дужче реагувати на події й вимагання життя та краще й повніше виявляти обличчя свого народу, озиваючись на його насущні інтереси. З другого боку, допомагають вони й тому наростанню національної самосвідомости, що почалося в середині самого ж українського громадянства, давши видимим знаком своїм початки українського письменства. Денаціоналізоване освічене громадянство українське тільки в такій чужій одежі могло приймати спочатку саму ідею національного українського відродження, і з цього погляду сам-один Гоголь скільки зробив своїми російськими оповіданнями на українські сюжети. Що ж діяти: ліків часто доводиться заживати не в чистій формі, а в лекших для организму препаратах...

Серед польського громадянства і в минулому часто прокидався був інтерес до українського життя і тих цікавих на погляд сторонньої людини форм, які їй видаються типовими. Так, у давні часи в очах шляхетного панства Січ Запорозька високо стояла, як оригинальна школа військової науки і серед братчиків на Запоріжжі стріваємо членів аристократичнихъ фамилій, що вчились там козакувати. Це одбивалось по-части і в польському письменстві, де вже в XVI і XVII вв. знаходились письменники (Шимонович, Кльонович, Зіморовичі й ин.), що брались до українських сюжетів. Особливо любили тоді виводити тип козака, гульвіси й очайдушника та різуна, що на довгий час зробився трафареткою для польських авторів. В одній польській вірші р. 1620 так, напр., змальовано козака:

Tych ojczyzna—świat wszystek, dom—wszelka kraina,
Niż ojcem jest właściwym, matką Ukraina.

До вірші додано, звичаєм тих часів, і „герба козацького“: сидить козак на барилі з кухлем у руці. Пізніші козацькі повстання розбили, правда, серед польського загалу той ідилічний погляд на козацтво, зате для окремих людей боротьба України з Польщею глибше повставила питання про відносини двох народів і знаходились серед поляків люде, що ті питання розв'язували без націоналістичного засліплення, в злагоді з щиро-людськими поглядами. Таким був, напр., Данило Братковський, цей „хлопоман“ XVII в., що головою наложив за свою приязнь до українського народу; таким був благородний мрійник XVIII в. князь Яблоновський,— „князь Микола“, як його звали українські селяне,—що марив про відродження давньої слави козацької; були безперечно й инші, не такі може блискучі серед польського громадянства постаті, яких тягло щось до України та її народу. Цей неясний потяг, що склався на свого рода традицію, з особливою силою прокидається вже в XIX в., коли романтизм збудив загальний інтерес до народнього життя: виходить на сцену в польській літературі цілий гурт письменників, відомих під назвою української школи.

Зародки української школи позначилися в польському письменстві в 20-х роках XIX в. Вплив романтичної поезії з Заходу, заснования культурного центру вищої польської освіти на території України, в Кременці, ентузіястична діяльність таких людей, як Ходаковський, нарешті проживання на Україні й через те любов до неї, як до родимого краю—такі були ті причини, що витворили серед польського чи тільки спольщеного громадянства українофильський рух. Романтизм кликав до народности, казав серед народу шукати скарбів поезії. Серед якого ж народу?—повстало питання у поляків на Україні. Польський народ був далеко, до того ж у поляків народня поезія в той час уже ніяких скарбів не мала; особливо вражало ентузіястів народности те, що серед польських мас не було жадних споминів про минуле в формі історичньої поезії, і вже перші романтики, як Бродзинський, поясняли це шляхетським гнітом та сваволею, що придушили в Польщі простий люд і вибили з його пам'яти згадки про славну старовину. Натомість тут же зараз під боком, серед простого народу на Україні, розгортався невичерпаний запас народньої поезії, величезні скарби історичних пісень, переказів та традицій. Правда, той „хлопський“ народ був ніби таки одмітний од польського; правда, й та поезія хлопська багато в собі містила прикрого для Польщі, як держави, і для поляків шляхетського стану, до якого належали наші романтики,—але трохи ретуші, трохи фантазії, і ріжниці можна було затерти. Поляки, що в мріях бачили тоді давню, історичну, блискучу, „od morza do morza“ Польщу, взагалі звикали дивитись на Україну, як на неподільну частку Речі Посполітої, на політичне відродження якої були тоді певні надії. Українське „хлопство“ здавалось їм тільки варіяцією польського; Подніпрянщину вважали вони за таку ж щиро-польську землю, як і країну над Вислою: і тут і там сиділи „поляне“, як писав Залеський. І от польські поети, що народились, виросли й виховались на Україні, поруч свого польського патріотизму, виховують ще й місцевий патріотизм, український; свою любов до України, як частини польської земли, свої українофильські в згаданому розумінні симпатії, вводять вони в круг літературних польських інтересів і тем. До того ж і багата народня поезія українська могла служити їм за невичерпану криницю мотивів та сюжетів, і в польському письменстві заходить на їх велика мода. З‘являються в польській поезії спогади про давню славу занедбаної „отчизни“, згадки про славні вчинки козацькі,—звичайно, з часу перед козацькими повстаннями проти Польщі; снуються мрії над поетичними руїнами, сумування над поважними мовчазними могилами й инші такі аксесуари власне з української природи й поезії. По нещасливому повстанні 1831 року прибув ще один мотив для захоплення Україною,—це просто звичайна людська туга за рідним краєм, що охопила на еміграції багатьох поляків, цілим життям своїм із Україною зв‘язаних, а тепер серед чужих людей та обставин чужого життя змушених перебувати. Всі ці умови й витворили отой гурток польських письменників, як Мальчевський („Marya“), Богдан Залеський, Гощинський („Zamek Kaniowski“), Олізаровський, Гроза, Грабовський, Чайковський і багато инших, які виключно або переважно вживають свого поетичного натхнення на українські мотиви й теми, користуючись „ruską nutę, polską mowę“. Один ще ступінь ближче до українських інтересів—і натурально вже було писати й мовою того народу, якого дії ці поети виспівували. І справді ми бачимо, що дехто з поляків на Україні той логичний ступінь таки зробив,—так повстали писання Падури, А. Шашкевича, Ценглевича, пізніше і в иншому напрямі Осташевського, Свєнцицького й ин.

Але з усіма своїми українськими симпатіями польські письменники української школи дивились на Україну таки занадто польськими очима, крізь шляхетські окуляри й призму шляхетсько-державних інтересів. Як Україна була для них тільки польською провинцією, а народ український тільки місцевою одміною народу польського, то вони цілком заплющували очі на справжнє становище українського „хлопа“, на такі його дійсні болячки, як от панщина, на такі його насущні потреби, як потреба волі й освіти. Брудна дійсність їх не цікавила і вони майже виключно оберталась до минувшини, вибіраючи з неї моменти й події або такі, що могли служити вихвалянню стародавньої Польщі, або принаймні нейтральні. „Якось те все у нас здавалось натуральним,—писав про твори української школи один польський автор,—що ніхто й не завважав на кричущі суперечности, ніхто не прирівняв Сірків, Нечаїв, Тарасів, Некрас, Наливайків, Небаб—до тих Грицьків, Іванів, Кузьм та Микол, що змивали нам тарілки на пекарні, рубали дрова й вивозили гній з обори. Навіть сами вони не знали про свою славу по книжках... і кінець-кінцем родимі внуки опоетизованих дідів брали тільки в шкуру“ од тих, хто захоплювався мальовничим життям їх дідів. Та і з минулого все, що кололо очі супротилежністю інтересів пана і хлопа, поляка й українця так пильно затиралося й заретушовувалось, що ледві чи можна було по тій операції пізнати справжню вдачу українця, дійсну, не вигадану, не споетизовану Україну. Таємничі руїни, могили, степ, спільні походи українців і поляків - ось звичайні теми письменників української школи. Козацтво, але не справжнє козацтво з його завзятою боротьбою з тією ж Польщею за волю політичну, соціяльну й національну, а козацтво з фантазії виколупане й небувалими фарбами розмальоване—стоїть на першому плані в їхніх поезіях. Це ми бачимо і у співця України шляхетської—Мальчевського, і у співця України козацької—Залеського, і у співця України гайдамацької—Гощинського, не кажучи вже про їхніх дрібніших наслідувачів. Те козацтво конче перебуває в приязні, власне на службі у шляхетської Польщі, дбає тільки про її політичні вигоди й інтереси і так його автори поприбірали й причепурили, щоб і найделікатніші читачки могли потаєнці зітхати за славними лицарями. Ось, напр., козак у поемі Мальчевського.

Ei ty na szybkim koniu gdzie pędzisz, kozacze?
Czyś zaoczył zająca, co na stepie skacze?
Czy rozigrawszy myśli, chcesz użyć swobody
I z wiatrem ukraińskim puścić się wzawody?

Не таким невинним показується козак у Падури — якимсь диким кровожерним страшилом, що не знає впину своїм витівкам:

Його сльоза не спиняє,
Він не любить лестних слов;
Що там в небі—те не знає,

А на землі знає — кров...
Сам, як дикий син природи,
Де покаже мстиву твар,
Красять землю, красять води
Крови річки і пожар („Kozak“).

Таке наївне козакофильство для Падури, для Чайковського, то-що, було навіть знаряддям політичної агитації за відновлення шляхетської Польщі. Відомо, напр., що Чайковський під час Кримської війни перевернувся був у „козацького отамана Чайку“, а Падура перед повстанням 1831 р. мало не всю Україну сходив, заохочуючи народ до спілки з повстанцями. Дійсність показала, що ці козакофильські фантазії, такі принадні на папері, не мають ніякого коріння в житті і що хлопові, який робив важку панщину під панськими канчуками, зовсім не до того було, щоб робити на свою голову повстання за панську Польщу. З другого боку й серед самого польського громадянства починається реакція проти козакофильської моди, що у дрібніших заступників української школи виродилася в порожню фразу та шаблонові форми з однаковими навіть виразами, позиченими здебільшого у найталановитішого з „українців“ Богдана Залєського. Сам Міцкевич писав року 1838-го: „українці як посідали на Богдана, то вже так собі й їдуть, погукуючи: „гоп-гоп, цуп-цуп“, аж мені на-останку зовсім обридли. Оттуди к бісу (coż u djabła), щоб таки нічого нового їм і на думку не спало? . Варто, щоб хтось та написав що-небудь про „гоп-гоп“, щоб тих писарчуків з українського коня зсадити“.

Найвизначніший з поетів української школи, Богдан Залєський (1802—1880), „український боян“ або „козацький поет“, як звали його товариші, за всіма своїми поетичними вольностями та фантазіями, все ж таки почуває у себе в грудях не польське, а „польсько-українське“ серце. В еміграції, на чужій чужині, він тяжко пропадає за „маткою-Україною“ і його туга прорівається роспачливим криком:

Pan Bóg zapowiedział w cudzie,
Że Ukrainiec nie na Ukrainie
I wiek przepłacze swój, i marnie zginie.

Який тут автор схожий з одним із своїх героїв, що помірaючи на чужині, каже на могилі в головах у себе посадити червону калину:

Będą ptaszki dniem i nocą
Dziobać po kalinie;
Może kiedy zaszczebiocą
Wieść o Ukrainie („Wyiazd bez powrotu“).

І цього мало: туга за Україною виривае у його жалі навіть і мовою українською:

Нужу, тужу на чужині,
Кобзарь старий, білесенький;
Горе ж, вічне горе ми́ні,
Що не забув рідної неньки.

Богдан Залеський з своїм польсько-українським серцем—найтрагичніша може фигура між польськими письменниками і так дуже нагадує він Гоголя, що сам не знав, яка у його душа й вічно був мучеником внутрішнього роздвоювання. Так і Залеський. З одного боку, він служить своїй великій батьківщині, Польщі; з другого—щось його тягне й до тієї занедбаної України, заставляє його ставити себе поруч українського кобзаря Шевченка („Mogiła Tarasa“), спочувати національним заходам галицьких українців, пишучи: „я брат ваш, як що не рідний, то хоч по матері, яку не менш од вас кохаю. Україна—то ж і моя матерщизна.“ Може найхарактерніша була відома зустріч на чужині двох таких „українців по матері“—Залеського й Гоголя: один польський письменник, другий—російський, вони зійшлись проте на однакових почуваннях до однієї матері і... розмовляють і листуються українською мовою. І може тільки історичні забобони не дали тому, кажучи пізнішим термином, „українцеві польської культури,“ перенятись цілком і без усякої задньої думки українськими інтересами.

Не перенявся ними й той письменник українскої школи, що навіть писав українською мовою — Тимко Падура (1801—1872). „Душа запорожська,“ як любив себе він звати, все-таки не заняла у йому першого місця; все-таки не поет вільний, а дворацький співець Ревухи-Золотої Бороди визирає з українських віршів Падури. Вживаючи народньої мови, духом своїм він був чужий народові, хоча поруч віршованого фантазування иноді можна здибати у його й щире почуття; все ж таки він як був, так і лишився шляхтичем в українській одежі, дальшим може од українства, ніж був Залеський. Падура, напр., пишався тим, що „козак з віків не знав пана,“ але... тільки під паном і разом з ним—

З віка вільні і свавільні
Не пускали шабель з рук...
Ми ж то царства, господарства
Роскидали з-під копит.

Його очі таки назад дивляться, в ті мифичні часи, коли у поляка й українця були

Одна мати, одні хати,
Разом в полі ставав кіш;
З ляхом билось, з ляхом жилось,
В однім горшку прів куліш.

Такої небувалої ідилії повно по піснях та ніби історичних думках Падури, що за допомогою торбаниста Видорта підкладались під ноти і з двора „емира“ Ржевуського росходились по-між шляхтою на Україні. Псевдо-історична фантастика засліпила Падурі очі й не пустила його на шлях щирої послуги тому народові, для якого він ніби працював; та й невеличкий його талант не міг його спровадити на правдиву стежку. Був час, коли поезії Падури ставила критика досить високо, уважаючи їх за демократичний камертон у польському письменстві (В. Поль), а їх автора за „знакомитого поета“ (І. Вагилевич). З своїм аби-яким хистом не міг Падура нічого дати польському письменству, та не зробився він і українським поетом, бо не народні думи одбивав він у своїх піснях, а тільки бажання вузьких дворацьких кругів, навіть ворожих до народу, не вважаючи на свій іноді позверховий демократизм. Співцем дворацьких кругів він і лишився й популярність його по-за межі їх і не виходила.

Українська школа в польській літературі не перевелась без сліду в українсько-польських стосунках. Не раз і потім спольщені українці або й родимі поляки вдаються до українських сюжетів і навіть мови. Серед цих кругів можна три течії спостерегати. З одного боку стоїть так зване „балагульство“ 40 і 50-х років, то-б-то просто вулишне грубіянство, що українські форми приймало не з принципіяльних основ, а тільки через те, що ексцентричним шляхтичам здавались вони зручнішими для всяких ультра-грубіянських витівок. Таким був знаменитий „король балагулів“ Антін Шашкевич, що написав кілька пустеньких віршів українською мовою. З другого боку, од української школи пішло й те українофильське народовство в польському письменстві, заступниками якого були Крашевський та Л. Совинський; вони, остаючись на польському ґрунті, все ж таки почували й деякі симпатії до українства. Нарешті з того ж джерела плине й „хлопоманство,“ од якого вийшли ті діячі, що вже зовсім стали на українському ґрунті й працювали на йому як українці: Антонович, Рильський та инші в громадському житті, Осташевський та Павлин Свєнцицький (Павло Свій) у письменстві. До цієї демократичної течії що безоглядно злилася з українством, приточує свої традиції й молодий рух „українців польської культури,“ яких органом був „Przegląd Krajowy.“ І оскільки члени згаданих наостанку течій виявляли літературну діяльність, вона належить уже безпосередно до історії українського письменства.

Аналогичним, тільки в другий бік, шляхом ідуть ті письменники російські, що використовували українські сюжети, часом і в такому напрямі, до якого дійсно припадає пізніший термин—українофильство. І тут романтизм дуже був прислужився знов, обернувши увагу російських письменників до України з її драматичною історією та багатою народньою поезією. Вже Пушкин, обіраючи, як сам признававсь, українські пісні та захоплюючись „Исторією Русовъ,“ у розпалі свого романтичного мрійництва творить славну поему „Полтава“. В ній, наперекір навіть своїм централістично-державним взагалі поглядам, він зумів досить об‘єктивно поставитись до автономистичних надій українського громадянства.

Украйна глухо волновалась.
Давно въ ней искра разгоралась;
Друзья кровавой старины
Народной чаяли войны...
Теперь бы грянуть намъ войною
На ненавистную Москву,—

нетерпеливиться у Пушкина нездержлива молодь, нарікаючи на Мазепу за його обережливу лойяльність.

Когда бы старый Дорошенко,
Иль Самойловичъ молодой,
Иль нашъ Палѣй, иль Гордіенко
Владѣли силой войсковой—
Тогда бъ въ снѣгахъ чужбины дальной
Не погибали козаки
И Малороссіи печальной
Освобождались ужъ полки...

Подать специфичному українофильству заплатив Пушкин і в своєму „Гусарѣ“, з досить гусарською безцеремонністю змалювавши Україну за такий край, де

Валятся сами въ ротъ галушки,
Виномъ хоть пару поддавай,
А молодицы—молодушки!—
Ей-ей, не жаль отдать души
За взглядъ красотки чернобривой.

Певне, оцей поетичний жарт геніяльного поета дав почин отим підсоложеним до нудоти описам України, на зразок знаменитого—„ты знаешь край, гдѣ все обильемъ дышетъ“, в яких нема власне ні однієї реальної риси, зате багато солоденької вигадки, що зробилась банальною в розмовах про Україну. Вище од цього підсоложеного українофильства стоїть у своїх „Думахъ“ декабрист Рилєєв, що не спинився на звичайних аксесуарах українського пейзажу, як степ, могили й т. и., а попробував увійти у внутрішнє життя такого близького і разом такого далекого народу. Рилєєв шукає на Україні борців за волю рідного краю, користуючися з історичних переказів та тієї ж таки „Исторіи Русовъ“. Його Наливайко свідомо йде на страту за рідний край:

Но гдѣ, скажи, когда была
Безъ жертвъ искуплена свобода?
Погибну я за край родной—
Я это чувствую, я знаю,
И радостно, отецъ святой,
Свой жребій я благословляю.

Так само й Войнаровський у Рилєєва, як справжній „Украйны сынъ“ и непохитний громадянин, „готовъ всѣ жертвы принести странѣ родной“, і на чужині далекій, серед снігів холодного Сибіру—„объ Украйнѣ незабвенной, какъ сынъ Украйны, онъ мечталъ“. Під пару Войнаровському змалював Рилєєв і його дружину, що мовчки, без сліз та жалів несла важкий хрест заслання:

Ея тоски не зрѣлъ москаль;
Она ни разу и случайно
Врага страны своей родной
Порадовать не захотѣла
Ни тихимъ взоромъ, ни слезой.
Она могла, она умѣла
Гражданкой и супругой быть.

Слідом за Пушкиним та Рилєєвим іде в „Украинскихъ мелодіяхъ“ українець Микола Маркевич (1804—1860), що до впливу згаданих поетів міг додати ще й безпосередню знайомість з Україною та народньою українською поезією. Але найбільш до спопуляризовання України й українських тем у російському письменстві спричинився Микола Гоголь (1809—1852).

Геніяльний сатирик, творець так званого тоді натурального напряму або художнього реалізму в російському письменстві, Гоголь цим тільки прищепив на російському ґрунті ті принципи, що здавна, ще до першого виступу Котляревського, пробивалися в українському письменстві, а вже з „Енеїди“ запанували в йому неподільно. Тут виявилась не тільки индивидуальна вдача Гоголя, а й безпосередній вплив на його українського письменства, що видко особливо на перших оповіданнях Гоголя, як „Сорочинская ярмарка“ та инші, де навіть епіграфи подобірав він з творів Котляревського й Артемовського та комедій свого батька. Любов Гоголя до українських пісень, що доходила до звичайного у його гиперболізму в виразах („жизнь моя—пѣсни!“) всім відома. Живучи в Петербурзі, Гоголь марить про Україну, рветься душею до „древняго прекраснаго Кіева“, де „дѣялись дѣла старины нашей“, хватається за історію рідного краю й збірається працювати в цій сфері. Нічого, як знаємо, з цих заходів не вийшло, але вони характеризують відносини Гоголя до українства. Аналізуючи свою натуру, він сам не може визначити, „какова у меня душа—хохлацкая или русская“, і в усякому разі „никакъ бы не далъ преимущества... русскому предъ малороссіяниномъ“. Надзвичайно вражає з психологичного погляду згаданий уже епізод між Гоголем та Залєським. Українець російської й українець польської культури созвучні між собою струни мали тільки в українстві і в розмовах не знаходять більш інтимної мови, як українська. В єдиному своєму українською мовою писанім листі до Залєського Гоголь навіть цілком ординарному змістові зумів надати якусь огрійливу теплоту внутрішнього чуття, ту інтимну сердечність, що випливала, очевидно, з якоїсь глибшої потреби, як мова душі. Для Гоголя Залєський не просто знайомий, один з багатьох, з якими скороминущі стрівання не кидають сліду в мозку,—ні: це „дуже, дуже близький земляк, а по серцю ще ближчий, чим по землі“. Вершечка свого ці симпатії до „нашей единственной бѣдной Украины“ досягли у Гоголя в його заклику до Максимовича—покинути „кацапію“ й вернутись у „гетьманщину“. „Дурни мы, право, какъ разсудить хорошенько!—міркує тут Гоголь,—для чего и кому мы жертвуемъ всѣмъ?“ Та не дурно Гоголь не знав, яка у його душа: трохи згодом нещасна жертва внутрішнього роздвоювання між своїми двома душами вже негативно ставиться до українського письменства й одвертається од Шевченка, бо демократична поезія геніяльного мужика для аристократичного носа Гоголя занадто „дьогтем тхне“. Все ж треба сказати, що своїми оповіданнями з українського життя, й особливо „Тарасом Бульбою“, Гоголь пустив у російське письменство дужу течію українську й витворив ту „моду на все малороссійское“, що прийшла на переміну „модному осмѣиванію малороссовъ“. І не раз потім у російському письменстві зачуваються теплі нотки в писаннях про Україну і родимих великоросів, як Ол. Толстой, Герцен, Добролюбов, Пипін, і українців з роду, як Данилевський, Мачтет, Короленко й инші. І характерно, що серед реального вже напряму в творах про Україну часто озиваються якісь романтичні риски: не тільки незнання реальних обставин українського життя було цьому причиною, а й та глибша психична потреба інтимної мови, що несвідомо дає себе почувати навіть найбільш одірваним од рідного коріня людям.

Як бачимо, починаючи з 20-х років XIX в., Україна робиться одночасно ареною аж трьох, де в чому паралельних, де в чому різно прокладених літературно-громадських напрямів. На неї та її духове добро, немов на того героя Короленкових споминів, заявляють одразу претензії аж три національности. Кожен з тих напрямів у зародку голубив елементи місцевої культури,- але український мовою й настроєм сам один тільки з місцевого ґрунту й не сходив, инші ж два стягали українців з рідного ґрунту: один—закликаючи на службу історичній шляхетській Польщі, другий—перетягаючи до централістичної державности російської. Обидві паралельні до української де в чому течії, впливаючи користно на неї, націлені були власне на шкоду українству, як громадсько-культурному рухові, бо силкувались до себе перетягти українські сили й тим безперечно знесилювали національний организм український. Навіть аргументація їх була з обох боків однакова. Польща на свою провинцію Україну принесла волю й культуру і боротьба проти Польщі—то бунт дикого гайдамацтва проти цівилизації; Україна або спольщиться або згине і полонизація для українців те саме, що й цівилизація,—таке чули ми з одного боку. Україна—частка російскої („русской“) землі; обрусеніє її тільки ступінь од варварства до культури; треба забути швидче свої невеличкі одміни й прилучитись до єдиної культурної сем'ї, якій нема діла до дрібних національних перегородок та меж,—такі, на жаль і досі, підшепти чуємо з другого боку. І нікому з культуртрегерів, що з двох боків захожувались коло України „для її ж користи“, не спадало на думку дуже просте розв'язання заплутаної справи, яке самим фактом свого істнування проказувало українське письменство: спасибі, сусідоньки любі, за впливи, за культуру, цівилізацію й такі инші гарні речі; я їх і візьму по спромозі, але хочу бути нарешті самим собою, а не вічною часткою чи додатком чи окрасою того або иншого сусіда. Таку власне відповідь давала та течія, що на українському ґрунті лишалась і виявлялась щиро-українським письменством. І це була єдина за данних обставин натуральна відповідь, і раніш чи пізніш, а вона мусіла пролунати так само неминуче, як неминуче випростується людина, що зрозуміла своє людське достоїнство. Це прикро, це неприємно для дбайливих сусідів,—може, але що ж діяти: Україна й так занадто довго давала їм утіху своїм слухнянством, щоб нарешті дозволити собі вже хоч цю маленьку прикрість...

Всі три згадані рухи, звичайно, перехрещуються між собою, впливаючи один на одного і в письменстві, і в життьових стосунках. Про вплив української стихії на сусідів з обох боків була вже мова; тут я нагадаю ще декілька фактів громадської ваги, в яких виявлялось бажання дійти до якогось ширшого порозуміння між трьома претендентами на Україну. До нас дійшли перекази, що Падура в своїх агитаційних мандрівках по Україні перейшов був на лівий бік Дніпра й заходив до Котляревського з спеціяльною мисією—нахилити цього тоді найвизначнішого з українських письменників до польської справи; Падурі в його заходах не пощастило, але сама вже думка про порозуміння між діячами польського й українського письменства досить характерна. З другого боку, пактуючи у Василькові з росіянами-декабристами, той же Падура звертав їхню увагу на те, що вони на українській землі зійшлися і через те не треба б забувати й національних потреб того самого українського мужика, у якого в хаті вони зібрались. Сам Рилєєв з своїми українськими симпатіями безперечно був під деяким впливом польських письменників,—принаймні він умів польської мови і з тим же Падурою особисто знався. В ті ж часи під враженням оцих перехрестних впливів робиться в Київі перша спроба практичного порозуміння між трьома народностями, яка вилилася в форму „Общества Соединенныхъ Славянъ“. Складене з українців, поляків та росіян, воно мало на меті, як каже історик масонських организацій, „установленіе дружественныхъ отношеній между этими тремя составными частями мѣстнаго населенія“. До тієї ж категорії фактів треба долучити й зв‘язки тогочасного українства з масонством: до масонської ложі, як відомо, належав Котляревський, а другого українця-масона, Василя Лукашевича, обвинувачувано навіть у тому, що він наче б то заснував якесь „малороссійское общество“ на те, щоб воно домагалось незалежности України. Так перехрещувались і переплутувались ідейні течії на Україні, впливаючи одна на одну і разом, позитивно чи негативно, ведучи до одного—до національного відродження того народу, на землі якого все це відбувалось. Видимим знаком цього відродження й був той напрям, що цілком консеквентно ставився до місцевих національних потреб, що не цурався народньої мови, приглядався зглибока до народнього життя й виявився в українському письменстві. Зате ж і українці польської школи, і українці типа Гоголя по дві носили душі в грудях і хитаючись між тими двома душами, як Залеський та Гоголь, часто не знали, котрої слухатись і ніяк но могли напевне вибрати, на яку їм ступити що до України, її народу та його національного життя. Як українці, вони гинули через оте внутрішне розполовинення, через оту фатальну водушність; та часто гинули й просто як люде, не впоравшися з натурою, що таки свого домагалась.

Такий ото був той літературно-громадський фон, на якому довелось виступити українським письменникам після Котляревського. Як згадано вже, були вони мало не до одного всі лівобережці, тим то польська справа стояла од їх далеко й більш теоретично вони її знали й про неї міркували. Зате з стосунками в другий бік, до російського письменства й громадянства, їм так чи инак, а треба було покінчити зараз же. І от ми бачимо цілий ряд заяв, звичайно жартовливих формою, на зразок популярної в ті часи передмови пасічника Рудого Панька, але досить рішучих змістом, в яких українці бажають визначити свою позицію до російського письменства, якось розмежуватися з ним. Крізь езопівську мову й часто несерйозну форму цих заяв просвічує все-таки певність у тому, що своє письменство потрібне і що його не можна ніяким чужим, у данному разі російським, заступити. „Воно б то, бач, по нашому Гарасько, а по-московськи либонь Горацій,—писав р. 1819 Артемовський-Гулак у передмові до переробки однієї з Горацієвих од.—О, вже вони хоч що, а перековерсають по своєму,—там то вже предивенна йому мова!“ І навівши кілька прикладів „предивенної“ тії мови, Артемовський додає: „ще б щось сказав, бо язик дуже свербить, та цур їм! У нас, бач, уся старшина московська: чи то далеко до пені?“ („Дещо про того Гараська“). Трохи згодом, і вже сміливіше, на ту ж таки тему обізвався Квітка. „Не второпають,—писав він, як сам каже, „на догад буряків“,—та й ворчать на наші книжки: „Ета нешто па-чухонскі. Зачим печатать, кагда ніхто не розуміє?“—Гай, гай!—відповідає на такі закиди Квітка,—хиба ж тільки й світа, що у вікні? Тривайте-бо, панове, не дуже сікайтесь! Є ще на світі православне християнство, що вміють і люблять по нашому читати. Не усе ж для Москалів, може б треба і для нас що-небудь, щоб і ми... знаєте, не усе, а так... дещо... потроху .. дечого знали, а то по вашому так ми... так собі... де нам за вами?“ („Супліка до пана іздателя“). Теж од коша „врагові нетруженому“, що „нас же да нашим же добром почастував“, дав р. 1835 Бодянський, присвятивши свої казки „матері моїй рідненькій, неньці старенькій, коханій, любій Україні“. Не обминув тієї справи про „нас“ та „їх“ у „Ластівці“ р. 1841 й Гребінка, мотивуючи свої заходи коло українського збірника потребою дати українському читачеві його мовою книжку. Видко, вже тоді настигла потреба якось заявити право українців на літературне істнування, вважаючи на ті ворожі проти українства голоси, що починають озиватись серед російського громадянства й навіть у пресі. Питання про українське письменство, про його обсяг, про наслідки літературного відродження України носилися вже в повітрі і хоч як мало українське громадянство було підготоване, щоб дати на них певну відповідь, а мусіло її давати. І ми цю відповідь, коли не теорією то фактами, маємо насамперед у літературній діяльності українських письменників.

Перший після Котляревського зажив великої слави, як український письменник—Петро Артемовський-Гулак (1790—1866), знаменитою казкою своєю „Пан та собака“ почавши в сатиричному напрямі Котляревського, але незабаром опинившись посеред письменників романтичного напряму. Ідея першого його утвору, оте

Той дурень, хто дурним іде панам служити,
А більший дурень, хто їм дума угодити,

разом із нещасною долею бідолашного Рябка, що приняв за вірну службу панських канчуків не трохи—одразу ставлять молодого письменника серед кращих сатириків свого часу. Дух здорового протесту проти кріпацтва йде з кожної рисочки казки Артемовського, та автор зараз же й сам пояснив, кого і що розумів він у своїй сатирі. „А доки ж буде нас зле панство зневажати?“—пише він до Квітки, посилаючи йому свою казку й просячись з нею „до хати“ (до „Украинскаго Вѣстника“).

Пусти нас, батечку, до хати!
Пусти, та й склич сюди тих навісних панів,
Що воду із своїх виварюють Рябків;
Звели на струп Рябка їм пі́дбіл прикладати,—
Адже́ ж то і над псом повинно жалість мати.

Непевности що-до змісту „Пана та собаки“ не могло бути після такого коментарія. Артемовський одразу почав з такої високо-громадянської ноти, що можна було в йому сподіватись визначного сатирика на сучасні болячки громадські. Але... почавши так, на жаль скінчив він на облесно роялістичних заявах та на таких просто страшних своїм зажерливим патріотизмом віршах, як незрівняне своїм циничним тоном: „Чого ви, Пранці, розсвербілись?“—де автор виявив стільки ж високо-державного патріотизму, скільки й наївности та нерозуміння обставин часу. Чого ж пропав у Артемовському громадянин та разом і поет?

Насамперед, натура це була надзвичайно скептична, що на всіх і все, і на самого себе, дивилась крізь окуляри якоїсь епікурейської философії: „а все бридня“; поки живеш—на всі заставки живи, бо все одно „кирпата свашка“—смерть прийде і позбавить світового добра,—то треба ж їм натішитись і зажити досхочу. „І дрантя, і реброн—все хробаки з'їдять“, усьому один кінець—смерть, забуття. Це найлюбіша Артемовському думка, найчастіше він її проказує і все до неї вертається. „Як не мудруй, а вмерти треба“,—каже ця философія, то не минай же оказії хоч пожити добре. З надзвичайною силою цю цвинтарну философію висловив Артемовський у першій оді „До Пархома“:

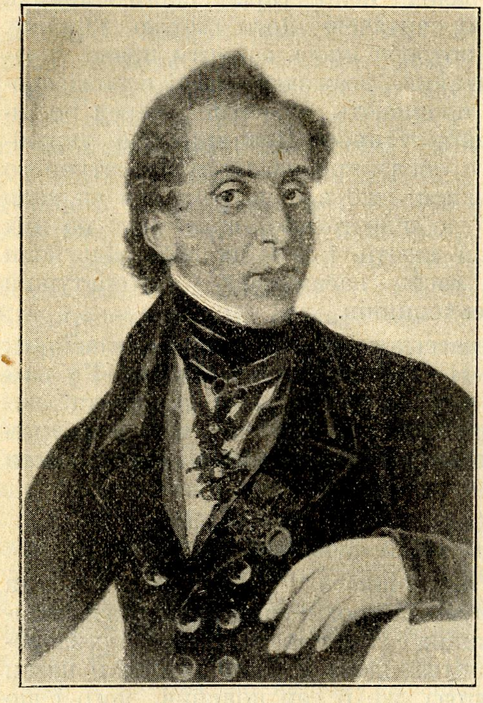

Артемовський-Гулак.

Покинеш все: стіжки й скирти,
Всі ласощі, паслін, цибулю;
Загарба инший все, а ти
З'їси за гірку працю дулю.

Чи соцьким батько твій в селі,
Чи сам на панщині працює—
А смерть зрівняє всіх в землі,
Ні з ким, скажена, не жартує.

Ну, а коли так, то чи ж не все одно, щò там робиться на світі й що з Рябками коють, аби мені́ було добре за життя—такий практичний був висновок з тієї философії, що вся вкладається в три коротенькі слова: „а все бридня“. Бридня, коли хочете, навіть отой неминучий кінець усього живущого—смерть.

Чи будеш жив, чи вмреш, Пархоме,—не журись,
Журись об тім, чи є горілка!

А є, так при на стіл! Частуй та й сам кругляй!
Чи нам, Пархоме, треба скільки?
То вже ж чи вкорочать свій вік, то вкорочай
В шинку над бочкою горілки! („До Пархома“, II).

І може чи не найгіршим здається Артемовському отой докір, що ним закінчив він свій „Упадок віка“:

І марно як жили́, так марно і помруть,
Як ті на яблуні червиві скоросшілки,
Що рано відцвіли та рано й опадуть.—
Ніхто по їх душі та й не лизне горілки.
І років через сто на цвинтарь прийде внук.
Де грішні кости їх в одну копицю сперли,
Поверне череп їх та в лоб ногою—стук
Та й скаже: „як дурнями жили, так дурнями й померли!“

Думка про те, щоб не померти з практичного погляду отаким дурнем, що не вмів за життя пороскошувати—ось що збавило Артемовського і з поета-громадянина зробило веселого епікурейця за-молоду та похмурого буркотуна на старости-літях. Якусь дивно-циничну мішанину бачимо ми в Артемовському—мішанину високого ідеалізму з такої ж міри низьким практицизмом: то озвуться мрії молодих літ, то гору візьме ота цвинтарна философія: „а все бридня“. Сьогодні, напр., присвячує він тепле слово рідному краєві, кінчаючи щирим покликом:

Чи є ж в світі мати друга,
Як та Україна? („Іванчиній-Писаревій“).

А завтра вже глузує не тільки з тих, хто про ту матір дбає („не слинь, Паньку!“—урезонює Куліша), а й самої матері не обмине уразливо-циничним жартом: померла мати—кажете?

А що ж робить, що сталось так?!
Царство їй небесне! („Козацька мати“),—

бо все, мовляв, бридня... Ця вузько-практична философія одвернула Артемовського од високих пориваннів молодости, зробила з його і на кафедрі, і в письменстві чиновника, що нетерпляче виглядає ордена, шукає в йому натхнення й навіть фотографується не инакше, як з цілим разком хрестів та медалів; що знижує себе нарешті до тріскучих віршів на всякі „высокоторжественные случаи“. Практицизм забив у Артемовському той гарний матеріял на справжнього поета, ще безперечно у йому був. Прочитайте-но його нескінчену, добродушно-глузливу „Справжню добрість“, „До Любки“, деякі переклади псалмів, а особливо надзвичайно грацiозного „Рибалку“—і ви побачите, що́ міг би дати за довгий вік свій цей чоловік, якого літературна спадщина вся зміститься на 3—4 аркушах друку, а з неї ж ще більшу половину треба одкинути, як непотрібне сміття!... Ось, напр., неначе кований переклад відомого псалма:

Твій розум до мого—що небо без гряниць,—
Мій—порох перед ним і пада з ляку ниць.
Куди від духа я Твого і де сховаюсь?
Де від лиця Твого втечу я і притáюсь?
Чи в небо полину, то й Тú ж на небеси,
Чи в пекло зсунуся, то й в пеклі Ти єси.
Позичу крила я у ранньої зірниці,
Край моря полечу, де й не літали птиці—
І там поспієш Ти рукою захопить,
Другою в глибині мене морській спинить („Псал. CXXXIX“).

Ще краща, може, в своєму лаконизмі така, знов наче з мармуру витесана, характеристика лукавих людей:

Язик їх—патока, а думка не така:
Отрута лютая, лютіш од мишака („Псал. CXL“).

І майже поруч оцього міцного дужого вірша—солоденька водиця якої-небудь оди „На закінчення екзамена“, або—ще гірше—ганебно-беззуба злість на ввесь світ: на „химерних Пранців“ та „Ягли-чванців“, на „ярипудову Ляхву“, на Кошута й Маццiні, висловлена до того ж чисто салдатським складом і з такими дотепами, що в руки взяти соромно й огидно.

Колись Полевой надрукував був уїдливу епіграму на Артемовського:

Пускай въ Зоилѣ сердце ноетъ,
Онъ Артемовскому вреда не принесетъ:
Рябко хвостомъ его прикроетъ
И въ храмъ безсмертья унесетъ.

Кажуть, Артемовський до-віку пам'ятав Полевому цю образу. А тим часом жартомà автор епіграми сказав щиру правду: „Пан та собака“ і взагалі ті поезії Артемовського, що навіяні були одним з тією казкою настроєм, справді забезпечили авторові довічне місце в історії українського письменства. Але разом і жаль вони на Артемовського будять за те, що не тільки не пішов він од їх у письменстві далі, а навіть поступивсь далеко-далеко назад за ті свої юнацькі твори.

Слідом за першими зародками віршового письменства в оновлених формах починаються і перші спроби української художньої прози. Батьком української повісти був **Григорій Квітка** (1778—1843), що під своїми українськими творами звичайно підписувався псевдонімом—Грицько Основ'яненко.

Молодший сучасник Котляревського, Квітка починає писати досить пізно, аж 1816 р. в „Украинскомъ Вѣстникѣ“, і то спершу російською мовою, так що перші його українські твори належать вже 30-м рокам: „Супліка до пана іздателя“ позначена 1833 роком, „Маруся“ написана трохи раніше. Це взагалі були **перші в світовому письменстві** повісті з народнього побуту, навіяні щирою прихильністю до народу, бажанням

1812. В. Є.
[illegible] 1816. [illegible]
[illegible] 1829
[illegible] 1830
[illegible]
[illegible] 1833.
[illegible] 1827

[illegible]
1836 Сват. на Гончарівці, 1838; Козир Дівка, Перекотиполе [illegible]
1841 [illegible]; Серд. Оксана, Парасковне [illegible], На [illegible]
[illegible] 1843 Молодиця; [illegible] П. Добре [illegible]
Божі діти, Щира любов

знайти, як сам Квітка говорив, „героїв і героїнь у квітках і запасках“, показавши, що й під простою свитиною людське серце б‘ється. З цього погляду українське письменство першим промовило своє слово в оборону простих селянських мас і веде пе́ред що-до народницьких симпатій між усіма письменствами на світі. Повісті Квітки з’явились раніше, ніж народолюбні твори иншими мовами, як от повісті з життя французського селянства Жорж Занд—з р. 1841, Ауербахові оповідання про німецьких селян („Dorfgeschichten“) р. 1843, „Деревня“ й „Антонъ Горемыка“ Григоровича р. 1846—47, „Записки охотника“ Тургенева р. 1846. І в цьому надзвичайному, здавалось би, факті нема нічого дивного. Молоді письменства—а таким було до якоїсь міри й українське після деякого занепаду літературної традиції на Україні,—взагалі менше зв‘язані умовними традиціями й формами, ніж ті, що розвиваються без упину,—це з одного боку. З другого—стаючи вже самою мовою своєю на ґрунт щиро-народній, демократичний, українське письменство повинно було й сюжети брати щиро-народні, й демократичну, народолюбну ноту тягти в обробці тих сюжетів. Сам батько української повісти, Квітка, поясняє своє захоплення народніми сюжетами саме оцими причинами і з означеного погляду. В листі до Плетньова Квітка так пише про генезу своїх українських повістей: „мнѣ было досадно, что всѣ летаютъ подъ небесами, изобрѣтаютъ отрасли (?), созидаютъ характеры; почему бы не обратиться направо, налѣво и не писать того, что попадается на глаза? Живя въ Украинѣ, пріучася къ нарѣчію жителей, я выучился понимать мысли ихъ и заставилъ ихъ своими словами пересказать ихъ публикѣ“. „Былъ у меня,—пише Квітка в иншому листі до того ж таки Плетньова,—споръ съ писателемъ на малороссійскомъ нарѣчіи. Я его просилъ написать что серьезное, трогательное. Онъ мнѣ доказывалъ, что языкъ неудобенъ и вовсе не способенъ. Знавъ его удобство, я написалъ „Марусю“ и доказалъ, что отъ малороссій-

I вид. 1834. II. 188[illegible]

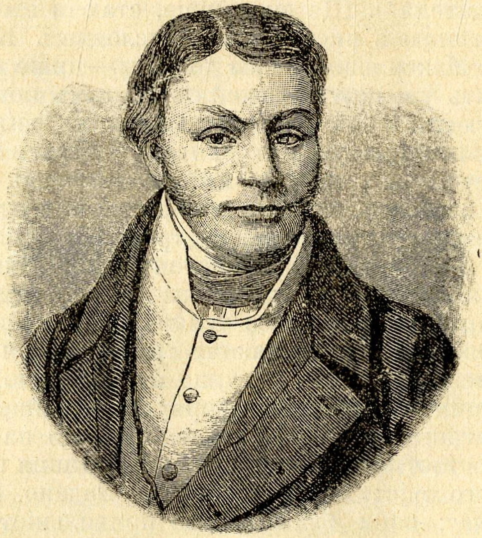

Квітка.

скаго языка можно растрогаться“. Такі ж думки разом з першим своїм українським оповіданням висловив Квітка й прилюдно, друком. Перелічивши відомі тоді українські віршові твори Котляревського, Артемовського та Гребінки, Квітка додає: „та є й другі-прочі, що на стихах—на стихах, а то таки і просто розмовою пишуть“,—отже, виходить, не тільки до жартовливих віршів здатна українська мова, а й до поважного прозового оповідання. „За цюю вигадку,—писав Квітка до видавця „Утренней Звѣзды“, що не цурався в своєму збірнику й українських творів,—аж тричі тобі дякую. Нехай же знають і наших! Бо є такі люде на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцім то з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне і ніжненьке, і розумне і полезне, і що, стало бить, по нашому опріч лайки та глузування над дурнем більш нічого не можна й написати“ („Супліка до пана іздателя“). Ще виразніше, стаючи вже цілком на національну позицію в письменстві, висловивсь Квітка в одному з листів до Максимовича. „Мы должны,—пише він,—пристыдить и заставить умолкнуть людей съ чуднымъ понятіемъ гласно проповѣдующихъ, что не должно на томъ языкѣ писать, на коемъ 10 милліоновъ говорятъ, который имѣетъ свою силу, свои красоты неудобоизъяснимыя на другомъ, свои обороты, юморъ, иронію и все какъ будто у порядочного языка“. З цього бачимо, що не сами тільки місцеві традиції водили пером Основ‘яненка, а й досить ясно позначена національна свідомість, яка вміє цінити свою мову вже за-для неї самої, за-для її абсолютної вартости навіть без усяких практичних міркуваннів. Нічого й говорити, що на такому ґрунті цілком натурально було Квітці висловити бажання: „що як говоримо, так і писати треба“,—і цим Квітка ясно сформулував найперше і найголовніше домагання всякого письменства, що на живій мові народу розростається. Та ці Квітчині домагання народньої мови й життьового змісту в письменстві, як згадано, мали ще одну коштовну рису: вони були овіяні прихильністю до простого народу, тими народолюбними ідеями, що служать окрасою всякому письменству. Погляньмо ж тепер, як ці думки прикладав до діла в своїй літературній практиці сам автор.

Народолюбний, демократичний, щиро-гуманний напрям прийшовся як-раз до Квітки, що був людиною надзвичайно чулого серця та м‘ягкої вдачі й виховався до того ж у традиціях і під впливом гуманистичної философії Сковороди. Обставини виховання, релігійного переважно, і потім чотирі роки перебування в манастирі в ролі справді таки трудящого послушника—глибоко прищепили Квітці релігійний світогляд; жива натура, навпаки, тягла його на арену громадської діяльности, кидаючи ним од університета до театра і клуба, од театра до просвітних заходів і заснування шкіл, звідси до

отьба між церк.
[illegible] і [illegible],
обсерв. цієї
поглядами пана
ого серця — між
[illegible]
[illegible] громов.
церк. обсерв. [illegible] [illegible]-гуманістичн.

журналістики, до громадської діяльности. Як шуткома характеризувала його сучасна епіграма, Квітка

Былъ монахомъ, былъ актеромъ,
Былъ поэтомъ, былъ танцоромъ,—

але всюду вносив він запал щирости, шукав усюди живої людини й сам нею не переставав бути ніколи. Живих людей шукав Квітка і в письменстві, і через те й було йому так досадно з тодішньої російської літератури, що літала по-під небесами, творючи „характери“, й нехтувала тією невичерпаною скарбницею характерів, що постачало саме життя. Через те і його власні повісті дають цілу галерею таких живих постатів, хоч би з якого боку він до них заходив—чи то малюючи випці прояви людської натури, чи дивлючись на світ крізь призму добродушного юмору. Всюди в свої твори вносить Квітка свою людяну симпатичну вдачу; юмор його—не ущипливий, колючий жарт Ювенала, це лагідна, м'ягка посмішка людини, що теплотою сердечною вміє загріти й гірке слово; він не картає, а добродушно всміхається над людськими вадами; він не просто малює своїх героїв у свитках та героїнь у запасках, а навчає. Навчителем був Квітка не тільки в отих дидактичних, навіть на свій час досить наївних „Листах до любезних земляків“, але і в повістях, і цей неодмінний елемент дидактичности, не самими ббразами, а й авторськими ремарками виявлений, надає принадно-наївного тону його писанням і тієї манєри, що довгий час здавалась сантиментальністю. Та з Квітки не був сантиментальний письменник: його, кажучи тодішнім терминои, „чувствительность“ не з вимаганнів літературної моди випливала, а з серця, повного гарячої любови до людей; це не манєрність, а непідроблене чуття, непозичена щирість. Через те й за наших навіть часів не так то вже зрідка стрівають люде, що можуть плакати над Квітчиною „Марусею“.

В одному з найкращих з художнього боку, на мою думку, оповіданнів своїх, у „Перекотиполі“, Квітка дає зразок того, як правда перемогла й подужала неправду, виявивши її через такого випадкового й німого свідка, як степове бадилля. Мотив це в світовій літературі досить звичайний, але Квітка надав йому свіжих фарб і цілком самостійної обробки. Мені здається характерним для Квітки вже само те, що він зацікавився таким сюжетом. Оцей потяг до правди, неустанне шукання її й певнісенька віра, що правда переможе—це головний мотив Квітчиних творів і власне всі вони в тій або иншій формі, позитивну чи негативну дають ілюстрацію до питання, як жити по правді, або виставляючи просто ідеал правдивого життя, або показуючи, що робиться з людьми, коли вони одбігають од того найвищого мірила людських учинків. Правду Квітка розуміє широко, перед лицем її на цім світі всі рівні: всі тут, каже Квітка, „такі ж гості, як ти і усякий чоловік, чи царь, чи пан, чи архиєрей, салдат, чи личман“ („Маруся“). За наших часів це трюїзм, але не забуваймо, що за Квітки инші думки панували, инший і погляд був на личмана, на кріпака, на трудящого взагалі чоловіка. І всіма своїми творами Квітка протестує проти поділу людей на вищих і нижчих, дарма що жадним не обізвався словом проти кріпацтва і не в йому бачив сучасне лихо світове. Лихо для його було найстрашніше в моральному занепаді людини, добро і правда—в моральній висшості людської природи. Звідси й виникає у Квітки нехтування соціяльної сторони людського життя та моралізаторський тон його оповіданнів, їх навчаюча тенденція, що скрізь проглядає од першого й до останнього оповідання. Подекуди й шкодить художній цілості оповідання ця тенденція і читач з досадою од неї одмахується; подекуди вона міцно злютована з самим змістом, випливає з óбразів і читач мимоволі вбірає її в себе разом з художніми образами. Але без науки, без моралізування не можна собі уявити Квітки, як не можна й одібрати од його отого невпинного шукання життьової правди. Правди шукає Наум Дрот („Маруся“) і знаходить її в покірливості перед тим, що вважає за вищу волю. За-для правди побивається Тихін Брус („Добре роби, добре й буде“), що принципом життя поставив широку формулу: „брат наш—усяк чоловік, хоч з нашого села, хоч з другого, хоч з города, хоч німець, хоч турок,—усе чоловік, усе боже создание“, і практично свою діяльність звів до того, що „треба тут заробляти, щоб там від нього (Бога) милость мати“. Через те ось і вражає таким дисонансом дивовижний кінець сього оповідання—з тією медалею нещасною, бо він цілком суперечить ідеї цілого. За-для правди терпить знущання і правди добивається Ївга („Козирь-дівка“), що не розуміє навіть, як можна спинитися на половині дороги, не дійшовши цілої правди. Ради правди зреклася власного щастя і світ собі зав‘язала Галочка („Щира любов“), що мала право сказати: „я сполнила самий святіший закон його (Бога): душу мою положила за мого друга, щоб відвернути від нього горе! Себе не змогла, не здужала зберегти... Я старалася... не змогла... я чоловік“. Правду знайшов Петро („Сердешна Оксана“), що мав досить сили в собі, щоб простити за зневажене кохання і своє розбите серце віддав таки любій людині. Правдою керуються герої повісти „Божі діти“, та й зміст инших оповіданнів, навіть жартовливих анекдотів, можна скрізь звести до примату правди в людському житті. Не кожного разу ви згодитеся з автором що до вартости його правди, иноді вона здається вам, а надто тепер, прописною правдою, але-все таки ви не можете з-по-за героїв не бачити особи автора, що не з холодним серцем ставиться до насущних, здавалось йому, питаннів. Ставлючи за найпершу повинність натури людської моральну чистоту, особисту правдивість та добрість, Квітка й шукав зразків цього в людях і найлюбіші йому постаті були ті, що „душу свою полагають за други своя“ в якомусь чистому, ідеальному пориві. За-для цієї правди ідеальної він навіть правдою реальною, правдою життя ладен був поступитись,—ось звідки взялись у його ті добрі справники та губернатори, що мов класичний deus ex machina з'являються на допомогу доброчинним героям, коли драговина життя от-от має їх засмоктати. Квітка дуже добре бачив увесь нелад сучасного життя і сам завдавав йому иноді досить дошкульних ударів, малюючи здирство, кривосуддя, продажність („Конотопська відьма“, „Козирь-дівка“, „Шельменко“, „От тобі і скарб“ і т. и.), але все це знов таки брав він як особисті вади, як гріхи проти тієї правди самоотверження, яку над усе ставив він у житті. Він і в думках собі не покладав, що ці вади мають підвалину в соціяльному ладу,—більше, соціяльні кривди не істнують для нашого письменника, хоч не раз до них він так щільно підходив, що треба було тільки один останній ступінь ізробити, щоб зрозуміти, де корінь і сила усього лиха. І Квітка того ступіня останнього не зробить. Здається, трудно й уявити собі картину соціяльного роспаду страшнішу над ту, що змальовано в повісті „Козирь-дівка“, коли Ївга ходила правди у всякого начальства шукати, і ці сторінки своїм живим реалізмом мабуть чи не найкраще з усього, що написав Квітка. Типи отих „судящих“, од низу до самісенького верху, що „вони на те судящі, щоб підписувати, а на те секретарі, щоб писати, як їм хочеться“, змальовано так реально і з такою правдою художньою, що можуть бути вони найдужчим документом проти того загального ладу, який їх плодить і їм потурає. Що ж Квітка?—Раз тільки не видержав і дав загальний, синтезуючий штрих: „вже начальники позбігалися, як тії мухи до меду, бо вже звісно, що кому припаде біда, кому лучиться лихо, а судящим то відсіля, то відтіля перепадуть хаптурки, попаде дещо і у кишеню: вони на те судящі“... Але це випадок, автор усе-таки кінець-кінцем обмежиться безсилим: „лиха година з такими судящими“, або вичитає їм нотацію: „коли ти суддя, так покинь і карти, і жарти, і усякії скоки. Дав Бог день—йди до свого діла та розглядай пильно, щоб усе по правді зробити, а опісля вже й гуляй“. І як найвищу інстанцію, згадає він їм хиба що на тому світі кару: „Нехай лишень ніс поткнуть от-туди! Згадаються їм і бубличкі, і сахарець, і родзиночки, і усе-усе. Не минеться і те, що не знаючи діла, тільки підписували за секретарем; ніщо не минеться“. Мала це втіха для сьогосвітських Левків та Ївг і лиха знайшли б вони, а не правди за такого ладу. І щоб не дати їм пропасти, щоб таки правда зверху була, не остається нічого иншого, як доброго губернатора вигадати, нанизуючи випадок на випадок наперекір усякій правді—і реальній, і художній.

а мов.
вна мов.
н. Гр
рос.

І так у Квітки всюди. Без усмішки не можна тепер читати, напр., його „Листів до любезних земляків“ з наївними порадами жити великими сем'ями, не ділячись, тікати од „проклятої горілочки“, працювати („сюди-туди мотнися, сокиркою порубай, ціпом помахай, скотинкою пороби“) та дбати про чорний день, кидаючи всі зайві гроші на схованку в забиту скриньку. В „Листах“ довелося Квітці вперше говорити на цілком соціяльні теми, довелося згадати й кріпацтво—питання, яке він обминає в своїх повістях,—і от яка ідилія вихопилася з-під його пера: „як над казенними справник або становий порядкує, об подушнім і усякім зборі хлопоче, роботи загадує і усякий порядок дає, так над своїм підданним усяк поміщик убивається (!), подушне розпреділя, порядок дає і защища їх від усяких обид чи по сусідству, чи від чого б то не було; некрут дає по своїй волі, кого і скільки слідує, і усяке таке, як є у своєму господарстві. За те(!) вони повинні поміщику своєму робити, слухати його у всякім ділі і як отця і начальника почитувати; а через те облегчение є начальству: вже їм нема хлопот прямо з мужиками“ і т. и. Що це—кріпостник завзятий пише? Ані трохи,—просто людина, для якої зверхні обставини життя дуже мало що важать, а через те заведений соціяльний лад мусить бути недоторканим; ця добра собі людина навіть не журиться питанням, чи підкреслене у нас „за те“ справді стоїть у якомусь логичному зв'язку з „клопотом“ пановим, бо для неї особиста мораль, а не громадські форми стоять на першому плані. Так само і з державним ладом. Заохочуючи, напр., платити податки прикладом Христа, що своє „кесареве кесареві“ оддав грішми, з риби винятими, автор цілком забуває, що тепер таких чудодійних грошей не буває, і через те вся його наука б'є якось по-за мету, яку він собі націлив. Кінець-кінцем ось на яку вбогу, пісну мораль зводяться у Квітки неначе силоміць видушені міркування на громадські теми: „поперед усього вчіте їх (дітей) Богу молиться, до церкви божої ходити, началників і батька і матір слухати, старших себе шанувати і против усякого, хоч против меншого себе, звичайним бути“ („Листи до любезних земляків“). На більше не спромігся наш симпатичний автор, хоча дуже близько стояв од зовсім иншої науки.

Он до яких мизерних результатів довело нехтування громадської сторони в житті людину, що вміла добре спостерегати життя й мистецьки його малювати. Оте нехтування викривило цим разом його художнє дзеркало, в якому поруч дійсного життя, що хотів автор показати (згадаймо—„почему бы не обратиться направо, налѣво и не писать того, что попадается на глаза?“)—часто одбивалась нігде в світі небувала й неможлива ідилія добрих начальників, гарного життя під панською рукою, чудових порядків там, де вся держава мов червою кишіла кривдниками й була „черна неправдой черной,“ по слову одного Квітчиного сучасника. Те ж саме викривлене особистими поглядами дзеркало одбило в собі й надзвичайний роялізм Квітки, що иноді доходить до блюзнірських, як на релігійну людину, порівнаннів, і цілковите нерозуміння таких політичних подій, як напр. польське повстання. Квітка на все кругом дивиться очима непоправного романтика, що в своїй душі утворив собі якийсь ідеальний лад і міцно за його держиться, хоч би яке каміння прездорове сипалось йому на голову, руйнуючи рису за рисою того ладу й саму правду його розбиваючи на друзки. І скільки для нас може бути симпатичний отой особистий ідеалізм такого романтика з його невпинним шуканням правди та несвідомим демократизмом, стільки ж повинна бути антипатичною його громадська низькоокість, що не може звести в систему правду особисту з правдою громадською й зв'язати їх міцною ниткою синтезу. Симпатична й гарна особисто людина, Квітка був жертвою свого панського походження й становища, однобокого виховання й малої освіти і це все заважало йому шукати не самої правди особистої, а далеко ширшої й міцнішої правди громадської, що вбірає в себе, як частину, і ту любу Квітці особисту правду. Згадуючи нашого письменника добрим словом, як батька української повісти й творця чудових типів, особливо жіночих, ми все ж повинні одкинути цілком мало не всю його моральну науку—вузеньку й дрібну та навіть і для свого вже часу негодящу.

Кругом Артемовського-Гулака й Квітки, цих двох центральних фигур в українському письменстві 20—30 років, стоїть чимало инших письменників, як Боровиковський, Гребінка, Бодянський, Максимович, Метлинський А., Костомаров, Петренко, Макаровський, Забілла, Афанасьєв-Чужбинський, то-що. З них такі, як Максимович та Бодянський більш належать українській науці, ніж письменству в тіснішому розумінні; иншим маємо дати місце тут, як літературним працьовникам, що в гурті творили той фон, який неодмінно повинен бути для більших письменників, і хоч по-части задовольняли потребу в українському художньому слові.

Боровиковський Лев (1811—1889) почав писати по українському, теж бажаючи показати, що „мнѣніе ложно, якобы языкъ малороссійскій способенъ только для выраженія смѣшного и низкаго.“ Це був досить типовий заступник романтичної поезії, почавши свою літературну карієру баладою „Маруся“ на мотив Жуковського „Свѣтланы“ й даючи потім переклади з Міцкевича й Пушкина. Самостійних поезій не багато у Боровиковського („Чорноморець,“ „Волох“), коли не рахувати байок. Видані року 1852 його „Байки і прибаютки“ тепер майже невідомі, хоч трапляються серед них досить дотепні варіяції на відомі байкарські сюжети, та й оргинальних чимало, оброблених лаконично, подекуди сильно і вдатно. Боровиковський дуже рано зійшов з літературного поля й замовк: після згаданих „Байок“ ми вже ні разу не стрінемо його йменння в літературі, хоч автор живий був ще цілі десятки років.

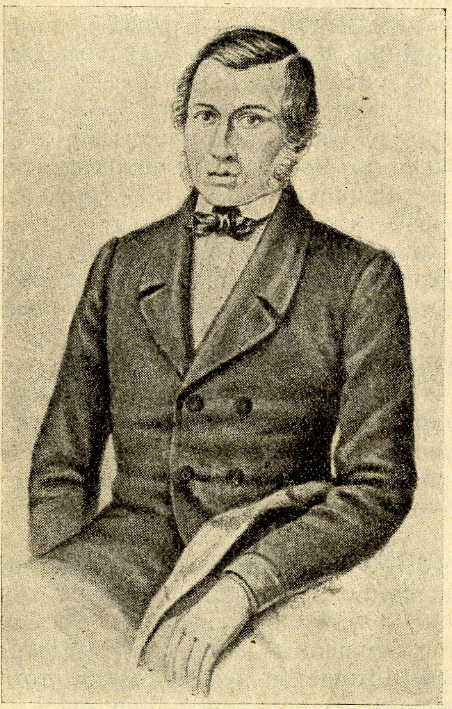

Гребінка.

Більший слід у нашому письменстві лишив Євген Гребінка (1812—1848), своїми з художнього боку високовартними „приказками,“ які забезпечили йому на довгий час ім'я в історії письменства. На жаль, не багато він і писав по-українському: життя в Петербурзі захопило його, втягнувши в російську літературу, де він і переказував немилосердно Гоголя, не маючи ні сили вийти з-під його впливу, ні часу віддатись рідному письменству, в якому він виявив безмірно більше хисту й самостійности. М'ягкої лагідної вдачі людина, Гребінка неначе передчував, що життя закрутить його й одіб'є од рідної стихії, і цей настрій гарно вилив у поезії „Човен“:

Як човнові море, для мене світ білий
Ізмалку здавався страшним;
Та як захуваться? Не можна ж вік цілий
Пробути з собою одним.
Прощай, мій покою! Пускаюсь у море
І може недоля і лютее горе
Пограються з човном моїм.

Гребінчині приказки дають гарний приклад того, як художня форма єднається з добірним змістом, і це робить їх свіжими й досі, не вважаючи на їх поважний вік. З м'ягким юмором спиняється Гребінка на громадських вадах свого часу—кривосудді, неробстві вищих класів, кріпацькому гніті і т. и., роблячи иноді надзвичайно гарні ліричні вставки, як от відомий початок „Рибалки:“

Хто знає Оржицю? а ну-те обзивайтесь!
Усі мовчать. Гай-гай, які шолопаї!
Вона в Сулу тече у нашій стороні.—
Ви, братця, все-таки домівки не цурайтесь...

У Гребінки в приказках багато стріваємо дотепно схоплених побутових деталів, які однією-двома рисочками дуже влучно показують обставини того часу. Напр. повні колоски у його хиляться—

Мов ми, неграмотні, перед великим паном,
Мов перед судовим на стійці козаки „(Ячмінь“),

або:

То, сказано, пани—щоб день у день гуляли,
А ми, неграмотні, щоб хліба заробляли („Рожа та хміль“).

Кріпацька старовина з неробством та пихою одних, з хилянням та роботою тяжкою других встає перед нами мов жива з оцих кількох рядків. Подекуди автор навіть стилю тогочасного додержує, як оцей-ось чудовий присуд судовий, видержаний що-до мови в дусі старих приказних актів:

Понеже віл признався попеластий,
Що він їв сіно, сіль, овес і всякі сласти,
Так за такі гріхи його четвертувать
І м'ясо розідрать суддям на рівні части,
Лисичці ж ратиці оддать („Ведмежий суд“).

Це—зовсім таки сценка з старого суду з усим його крутійством та неправдами. Проте автор не зневірився, на отакі кривди дивлючись; все-таки переважає у його щира віра в те, що темній силі не подужати ясної правди, яка повинна на-верх вийти, як те сонце в гарній байці „Сонце та хмари:“

Хмарами пів неба замостило,
На сонечко мов ніччю налягло,
А сонце вище підпливло
І хмари ті позолотило.

Знайшов у собі Гребінка громадянської сміливости й на те, щоб дати науку вищим класам про людяні відносини до народу. Приказка „Злий кінь“ показує, що на думку автора тільки людяний і справедливий, без кривди народові, лад громадський може забезпечити спокій у державі. Останній рядок цієї приказки: „Пани! чи чули, як Деркач коня піймав?“

бренить перестерогою отим усім „судящим,“ що ніколи не дбали про добру славу серед народу, а тільки про власну вигоду. Взагалі треба сказати, що такі приказки, як „Ячмінь,“ „Ведмежий суд,“ „Сонце та хмара,“ „Будяк та коноплиночка,“ „Могилині родини,“ „Грішник,“ „Мірошник,“ „Рибалка,“ „Вовк і огонь,“ то-що, на довго остануться коштовними перлинами нашої поезії.

Опріч поезій, Гребінка в своїй літературній спадщині лишив гарний зразок, один з перших у нашому письменстві, прозою, в якому не тільки дав художній малюнок української природи, а й виявив ідейну прихильність до рідного краю, пиклування про духові потреби своїх земляків. Ще року 1838, порозумівшись із Квіткою та иншими українськими письменниками, Гребінка захожується коло того, щоб до якогось російського журналу давати під своєю редакцією самостійні додатки українською мовою. Краєвський згодився був видавати такі додатки чотирі рази на рік при своїх „Отечественныхъ Запискахъ.“ Ці заходи чомусь не дійшли до діла, і Гребінка заходивсь тоді сам коло українських збірників. „Що ж то роблять земляки оцими довгими темними зімніми вечерами?— загадався Гребінка, списавши зимовий вечір на селі.—Давай зіб'ю їм книжку. Позбірав, що було у мене писано по нашому, і своє і добрих людей, що—спасибі їм—наприсилали, одніс у друкарню—от вам і книжка“ („Так собі до земляків“). То був збірник „Ластівка,“ що вийшов р. 1841 у Петербурзі. На жаль, це була вже остання праця Гребінчина для українського письменства, його прощальне слово, хоч увесь збірник і кінчавсь бадьорим та надійним „До зобачення.“

Амвросій Метлинський (1814—1870), опріч згаданого у нас на своєму місці етнографичного збірника „Народныя Южнорусскія пѣсни,“ видав ще власного компонування „Думки і пісні та ще дещо Амвросія Могили“ (1839) та з своїх і чужих творів „Южный Русскій Зборникъ“ (1848). Метлинський, що до своїх поезій узяв епіграф із народньої пісні—„Ой у полі могила з вітром говорила“ і навіть псевдонім—Могила, мабуть чи не найближче з українських поетів підійшов до західньої романтики і з'особна до польсько-української школи. Романтична вдача поета тягла його в минуле, роскривала очі на колишні події, яких свідками тепер остались тільки високі могили по степах українських, і співцем минулого зробився Метлинський. З тих же романтичних джерел випливала й любов його до рідного краю. Згадуючи свою бабусю стареньку, що засіяла перше насіння любови до рідного в душі онука, поет каже:

Вона мене кохала: піснями пеленала,
Рідним словом кормила, рідній мові учила („Бабусенька“),—

і пісні бабусині всі були про ту давню старовину. Тугою й сумом овіяні у Метлинського його поетичні згадки. Ось устає в думках поетових свідок колишнього, гетьман, і прислухається до того, що робиться в рідному краї:

На сторожі моє ухо!
А все тихо, а все глухо!...
Чи козак і кінь умер?
Чи орел без крил, без пер?
Вже край втихомирився: чую—од моря до моря
Не пахне вже ворога дух,
Немає вже вражого трупу...
Як на гробовищах в ніч глупу,
Де смерть все розсипала в пух,
Все, чую, тихо од моря до моря („Гетьман“).

А колись не те було.

Колись, мій синку, ми тії могили
Трупом та трупом начиняли;
Колись, мій синку, ми в тії могили
Злих ворогів було спати клали („Степ“).

І гине, забувається та давня старовина, що кипіла колись живим життям, як те море невпинним Кращі твори свої, як от „Козача смерть,“ присвятив Метлинський отій незабутній старовині і найінтимніші свої почування виливає він у жалях над блискучим, як йому здавалося, минулим і темним сьогочасним життям. Та найдужчий жаль не за тим блеском пориває поета,—

Ні! крик—то ще не крик, який учує ухо
І до якого мир привик.
Отто страшніший крик, як тихо, глухо,
Замовк язик, бо в серці крик („Гулянка“).

Що ж то за крик серця? Звідки він і від чого? Метлинський дає вихід наболілим почуванням у роспачливому крикові „останнього бандуриста“:

Вже не гремітиме, вже не горітиме, як в хмарі,
Пісня в народі, бо вже наша мова конає.

Та хоч і покликне так у тузі останній бандурист, але все-таки живе в серці у його надія на відродження рідної поезії:

Може і пісня з вітром ходитиме,
Дійде до серця, серце палитиме;
Може й бандуру ще хто учує,
Й серце заниє і затоскує...
І бандуру, і мене
Козаченько спом'яне („Смерть бандуриста“).

Умер бандурист, замовкли струни, зітліла й бандура, але „пісня по миру літає“. Рідна пісня, рідне слово—єдине, що лишилося в скарбниці народній, і поетові воно стало чимсь теплим, огрійливим, близьким:

Було щастя, були чвари,
Все те геть собі пішло,
І як сонце із-під хмари
Рідне слово ізійшло („Рідна мова“).

От через віщо так держиться Метлинський за рідну мову та звичаї й живе самою прихильністю до рідної землі. До чужих, до гостей—каже він—ми приязні, ми раді привітати їх, тільки ж, обертається він і до гостя—

Тільки не внось свого, гостю, звичаю:
Батько казав, що як свій оддамо—
Ми і дітки наші пропадемо („До гостей“).

З питанням про зраду рідному краєві найперше доводилося спіткатись українському письменникові, що загадався над долею рідної мови й звичаїв. Вже в попередніх словах Метлинського є відповідь на те, як дивиться на неї поет: зрада й національна смерть одно для його. Тим-то страшнішого нема гріха на землі од зради й не має милости до зрадника поет.

Хто тебе, родино, рідний зневажає,
Хай той на чужині серця не має,
Та щоб до кого в горі притулитися,
Та щоб було з ким горем поділитися („Зрадник“).

Мов Каїн про́клятий—хай не знайде собі нігде упокою той, хто край свій свідомо покине, хай муки його живим будуть прикладом: „отак, діти, не робіте“. І ці суворі прокльони, що так не пасують до мрійної вдачі Метлинського, тільки показують, яким страшним хроничним лихом на Україні було оте зрадництво, що й добродушних, толерантних людей могло до зненависти доводити. Метлинський не замикається в якійсь націоналістичній виключності,—навпаки, не цурається він ні чужих впливів, ні чужої науки:

Дальше в світ—шукать науки!
Годі мліть, зложивши руки!
Чужий розум нам підмога,—
В світ дорогу, в світ дорогу! („Дорога“),—

кличе він, тільки разом зазначає й власні шляхи для діячів рідного слова. В ніби програмовій поезії „До вас“ єсть характерна рисочка, що з негативного погляду дуже добре становить ті завдання, які накидає Метлинський українському письменству:

Нам, братця, нам, братця, вже нам не ходити
Та до панів, до панів тих великих у гості,—

каже поет, найдужче протестуючи проти „місця теплого в панського порога“: по високих хатах та по хоромах панських не чувати предківської мови і йде без упину там глум із темного народу. Протест діло добре,—але які ж позитивні вимагання, куди шлях? І от тут доводиться знов констатувати, як і в Артемовського та Квітки, брак певного ясного світогляду, що служив би за провідну зорю усім оцим письменникам. У демократичну концепцію Метлинського вривається раптом отой несподіваний роялізм, нічим власне й не зв'язаний з основним тоном його ідей, та ще який войовничий роялізм!

Нам, братця, нам, братця, під конем трощити
Ворогів наших невірних проклятії (!) кості...
Або в морі
На просторі
Цареві служити,
Славоньки собі шукати,
Ворога губити,
Та щоб наших було знати!
Гей, братця, гей, братця, то наша дорога („До вас").

Що за дорога і куди вона провадить і на віщо цей вибух чисто зоологичного почуття неоправданої зненависти—на це даремно б ви шукали відповіді у Метлинського. Але в результаті ви знайдете програму, безперечно і цілком вже збудовану на основі саме тоді оповіщеної програми офиціяльної народности:

Є в нас віра, царь і мова,
І чимало нас словен;
Все своє в нас,—ну чого вам
Ще шукати в бусурмен? („Самотні співці").

Одно слово—забуто вже, що „чужий розум нам підмога" і що нас далі в світ закликувано—„шукать науки": „все своє в нас"... А звідси зовсім недалечко вже й до одописного „Пожару Москви" з предивенною йому радістю, що

Царство білого царя широко розляглося,
Од восходу до заходу сонця простяглося;
Є там чимало місця для сили,
Місця чимало і для могили.

Не завважив тільки необачний співець, що як-раз на найдорожчому для його пункті народности—починається колізія між офіціяльною народністю та українським патріотизмом і любов'ю до рідного народу,—та колізія незабаром і сліпому видна стане... І коли ми ще можемо зрозуміти в устах російського письменника гордий виклик:

Такъ высылайте ж намъ, витіи,
Своихъ озлобленныхъ сыновъ:
Есть мѣсто имъ въ поляхъ Россіи
Среди не чуждыхъ имъ гробовъ,—

то оте бліде і безбарвне „місце для могили" в устах українського письменника різнить занадто фальшивою нотою. Тим більше, що місце для могили „в царстві білого царя“ зготують незабаром Бенкендорфи та Валуєви з Юзефовичами й любій серцю Метлинського Україні...

В таку драговину невилазну завели Метлинського й деяких инших його типа українців слав‘янолюбні ідеї без ясного розуміння і самих тих ідей, і загальної політичної ситуації. Українські слав‘янолюбці стали вже були на тій фатальній межі, за якою починається як-раз оте огуджене „місце тепле“ коло панського порога... На щастя для нашого письменства, межі тієї все ж не перейдено, і вже діяльністю Костомарова знайдено належне місце слав‘янолюбним ідеям на українському ґрунті. Згодом я докладніше розгляну оту ідейну поворотку в громадських настроях на Україні, а тепер треба спинитись на діяльності Миколи Костомарова (1817 — 1885), як українського письменника, хоч і як історік він теж найбільше своєї праці присвятив українським справам.

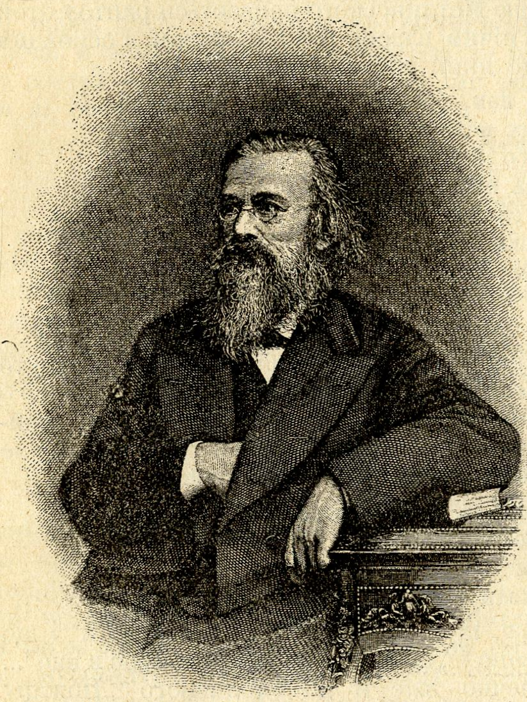

Н. Костомаровъ

Як поет, не займе Костомаров визначного місця в історії нашого письменства. Його поезії та дві драмі й кілька драматичних уривків, опубліковані р. 1838—39 під псевдонімом Ієремії Галки, то гріхи, мовляв, молодости, до яких він згодом більш не вертався. Вище згадано вже, що Костомарова спонукало писати українською мовою і як та непереможна „страсть ко всему малороссійскому“ потягла його „йти в народ“ і зробитись опісля істориком його життя. Спершу прихильність до народу виливається у його в художньому слові народньою мовою. Не маючи великої ціни художньої, ці твори Костомарова цікаві проте, як ознака тієї поворотки, що від безкритичного напрямку українских романтиків, од їх жалів за минулим та безпорадности в сучаснім приводить потроху до вогневої музи Шевченка з її наскрізь соціяльною поезією, що все українське письменство справила на новий шлях. Костомаров більш од своїх попередників уміє вже зміркувати старовину й сучасність і знаходить потроху нові мотиви для рідної бандури. Не до самої тільки Еллади певне прикладав він оці, напр., рядки:

Ти не спиняла дітей, вони гризлись з собою як звірі;
Ти все шукала слободи—нікчемная грошей раба!
Ти прославляла війну людоїдну і в Спарті проклятій
Пан для потіхи пускав злих на Ілота собак.
Ти научала народи втікать до неволі од волі,
Ти зопсувала найкращий неба восточного дар....
Пам'ять посмертна твоя засліпляла маною нам очі,—
Ми, на тебе глядючи, не бачили сами себе („Еллада").

Та мана роспалась і люде таки побачили себе; самосвідомость національна свінула вже на Україні, і Костомаров цю самосвідомість хоче використати для рідного краю. Характерні з цього погляду признання зриваються у молодого Костомарова. В образі молодиці сама Україна йому звеліла,—

Співай, казала, для всього роду,
Співай, казала, для всії родини;

і поет складає присягу:

Співатиму, співатиму, поки гласу стане,
Хоч і слухать не захочуть, я не перестану („Пісня моя").

І хоч Костомаров як раз перестав рідною мовою „співати" і потім багато на що взагалі инакше дивився, ніж за́-молоду, проте своєї присяги додержав: Україна до останніх днів його життя одмітне мала місце не тільки в думках його, але і в працях. Тим більш за-молоду: тепер ще не додумавсь він, як на схилі віку, до теорії „литературы для домашняго обихода" і силкувався на всі потреби часу озиватись рідним словом. У його знайдемо тепер не тільки поезії на сюжети конкретного життя, а й философсько-поетичні міркування на принципіяльні, скажу так, теми,—як „На добра ніч", „Зорі" і т. и. Він уміє знайти гостре слово і проти „розвінчаного правдою тирана", й проти того лукавого, „що в гасло неволі обертає хрест всечесний, гасло правди й волі", і проти панства, і проти вчених, „що од простих світло заховали"; він пробачає час, коли

Прокинуться всі народи,
Завіт вічний приймуть,
Ворогів тисячолітніх
Вороги обіймуть („На добра ніч").

Правда, це ще більш проповідь, ніж поезія. Костомаров однобічно дивиться на стосунки людські: правда і воля, щастя і доля для його неподільно єднаються з християнством, і морально індивидуальна сторона і в його ідеології переважає, хоча вже починає озиватися й соціяльний момент життя. Слав'янство у Костомарова брало особливу увагу („Слав'янам"), але слав'янство вільне й рівне, як покаже незабаром програма Кирило-Мефодієвського брацтва. Інтереси народу потроху все дужче й голосніше починають бреніти у Костомарова та навіть у минулому він наперед становить моменти національного й демократичного характеру. Його Хмельницький вже цілком свідомий з національного погляду діяч і демократ, що за програму собі ставить — вибити „із лядської неволі народ руський", не зрікаючись простого люду, бо „то права рука наша" („Українські сцени"). В своїх драмах, як „Сава Чалий" і „Переяславська ніч", Костомаров пробує розв'язати питання соціологичної природи, вводячи в колізію особисті справи, як кохання, бажання слави, то-що, з громадськими мотивами, як любов до рідного краю і до народу. Ці контрасти особливо поставлено виразно, подекуди навіть гарно, в трагедії „Переяславська ніч". Лисенко з його бажанням помститись за особисті й національні кривди та священник Анастасій з його лозунгом „не помста, а слобода" — це антиподи, що йдуть ріжними шляхами й одно одного не розуміють; так само антиподами, з другого боку, виявили себе Марина з її перевагою громадського елементу над особистим та Герцик, що ввесь своєю приватною справою захоплений. Автор знаходить розв'язання колізії у християнському братерстві та людяності, бо навіть Лисенко, що горить увесь помстою, згадує в останній час, „що і вояк мусить бути чоловік і християнин". Характерно, що не прилучається до загального примирря сам один тільки егоїст Герцик, так само як тільки подвійний зрадник і провокатор Гнат („Сава Чалий") не має до себе милосердя: хоч би який був великий злочинець, але зрадник гірший за всіх, бо, як каже, обертаючись до зрадника, Костомаров —

. . . шкода, що зробив ти
Не зрівняється із їми („Клятьба").

Такі, загально кажучи, були погляди Костомарова тоді, як він виступав в українському письменстві. З громадського боку це вже був ступінь уперед і дуже шкода, що Костомаров опісля не бере безпосередньої участи в українському письменстві. З пізніших творів його треба згадати ще повість „Черниговку", хоч у їй тільки розмови дієвих особ написані українською мовою, принаймні в тій редакції, що була надрукована. Це яскраво оброблена на підставі історичних документів картина обопільних стосунків між українцями та великоросами в перші часи після з'єднання України з Москвою. Повість справляє велике враження своїм цікавим змістом.

Нам треба ще згадати тут кількох письменників з тієї ж початкової доби нового українського письменства. Віктор Забіла (†1869), безталанний „співець власного горя,“ складом народньої пісні виспівував свої „пісні крізь сльози“—свою особисту нещасливу пригоду в коханні. Щирі ліричні тони бренять у тих тужливих піснях, що зворушують усяке серце. Кращі Забілині поезії: „Соловейко“ („Не щебечи, соловейку“), „Вітер“ („Гуде вітер вельми в полі“), „До милої“, „Туга серця“. Симпатичний, але неглибокий Михайло Петренко (народ. 1817), з його невиразними пориваннями у якесь далеке, незнане небо („Дивлюся на небо“) і з такою ж невиразною тугою та смутком („Весна“, „Думи“, „Минулися мої ходи“), може бути гарним партнером попередньому поетові. Олександер Афанасьєв-Чужбинський (1817—1875)—автор кількох популярних романсів („Огнище“, „Скажи мені правду“ і т. и.), які й досі виспівують сантиментальні панночки. Поруч досить банального змісту це віртуоз форми, так що деякі вірші його ходили між громадянством за Шевченкові. Михайло Макаровський (1783—1846) лишив дві поемі: „Наталя“ та „Гарасько або талан у неволі“ й кілька дрібних поезій; найкраще з його спадщини—це „Наталя“ своїми побутовими подробицями й симпатичним тоном. Треба сказати, що всі згадані отут поети були якимись випадковими гістьми в українському письменстві. Давши більш-менш замітний первоцвіт, що дозволяв сподіватися чогось більшого, на тому вони й спинилися і далі за свої перші спроби не пішли, хоча безперечно кожен з їх мав до того хист. Як справедливо завважив Ів. Франко, всі вони „якось так зав'яли на пні, закинули перо, або коли й писали дещо, то для себе, щоб дати вихід тим неясним поривам, які ворушилися в їх душах, але з тою сумною певністю, що те, що ворушиться в них, не зворушить нікого иншого“. Та й не диво: вже починалась блискуча поетична діяльність Шевченка, вже свінули широкі ідеали Кирило-Мефодієвських братчиків—і вузенького діяпазону цих Шевченкових попередників не вистачало на могучий резонатор Шевченкової поезії; невиразні з громадського боку погляди показались занадто перестарілими перед широкою програмою братства. Піти за віком, ударити в нові струни—не було сили, старі ж справді нікого зворушити вже не могли. Становище всіх поетів перед-Шевченкової доби дуже добре означив Гребінка на закінченні своєї „Ластівки“: „полюбіте ж, земляки, нашу „Ластівочку“, читайте її швидче, бо незабаром може прилетять солов'ї,—тоді хто стане слухати ластівку?! („До зобачення“) Справді—вже роспочинав свою пісню на Україні велетень української поезії й незабаром потьмив усіх своїх попередників.

Як бачимо, українське відродження, в зв‘язку з західноевропейським романтизмом та національними рухами серед слав‘янських народів, дало в літературі у нас цілу громадку визначних, як на свій час, письменників, які повинні були справити початкову роботу національного відродження. Це та громадка, яку ми об‘єднуємо під спільним ім‘ям Полтавсько-харьківської школи. Перше завдання, що стояло перед українським поколінням 20—30-х років, було—заложити знов підвалини під літературні традиції на Україні і слідом за Котляревським привчити освічену публіку до рідної мови, як самовиразу нації; довести, що мовою кріпаків можна, як і всякою людською мовою, висловити всі почування, всі потреби людські; показати під сірою свитою звичайне людське серце, а під сільською стріхою загально-людські горе та радощі,—одно слово, людину знайти і привселюдно виявити в тій робочій худобі, якою був тоді український плебс, і нагадати вищим класам, що у них, кажучи словами Куліша, „есть родной языкъ не для того только, чтобы выбранить неисправнаго мужика“. З цією початковою роботою українське письменство до 40-х років упоралось досить добре. Вже самим фактом своєї появи на історичній арені письменства мужик робив революцію в розуміннях, скидав традиційних кумирів з п‘єдесталів, перевертав старі забобони про поділ людей на білу й чорну кістку, демократизував громадянство. Для емансипації людини на Україні оце мужицькою мовою писане письменство зробило свого часу без міри більше, ніж усякі абстрактні теорії рівноправности, бо воно практично й конкретно говорило про горе та злидні цілком конкретних людей,—дарма, що не про все горе, не про всі злидні: доповнити і розробити картину глибше—то вже буде справою дальших поколіннів. Може через те, що наші письменники перед-Шевченкової доби захоплені були цією початковою роботою елементарного визволення особи людської—може через те, кажу, не звертали вони уваги й на громадські питання, і з політичного боку, як ми вже бачили, виблискували своєю лойяльністю, єднаючи українство з російським патріотизмом, як Артемовський та Квітка, вигадуючи теорію матері-України і царя-батька, як Корсун, пробуючи навіть пристосувати свої українські симпатії до такого явно-ворожого українству й цілком непевного місця, як официяльна народність. Звичайно, тільки натуральний тоді брак політичного виховання міг породити такий ідейний хаос, оці спроби єднати те, що по суті своїй поєднатись ніяк не може. До того ж спричинилось і місце, де працював цей гурт письменників. На лівобічній Україні, а надто в Слобожанщині, де був тоді центр українського руху, національні й соціяльні суперечности не так ще виявили себе рельєфно і не так дошкульно допікали, як на правому боці Дніпра. Через те противоставлення українця великоросові, як двох ріжних національних типів, хоч і було зроблено, але не доведено до логичного кінця; претензії державного централізму хоча й були вже на прикметі, але не стрівали ще организованої й принципіяльно умотивованої одсічі,—на це ще не прийшов тоді час. Ріжнородні, перехресні впливи ще не сформулувались у виразну теорію; українство було тоді більш настроєм, ніж переконанням, виплибало більше з серця, ніж із голови. Та вже й тоді бачимо серед українських письменників спроби стати коло одного діла организованою громадою, знайти для спільної роботи якийсь певний осередок. Ми вже знаємо, що в Харькові повстають такі місцеві видання, як „Украинскій Вѣстникъ“, роспочинається низка літературних альманахів, що скрізь бувають зародками й предтечами своєї преси. Твори українською мовою друкуються тоді й по російських виданнях, як „Вѣстникъ Европы“, „Молва“, „Маяк“ і т. и., але українські письменники вже почувають невигоду проситись раз-у-раз у прийми й бути випадковими гістьми в російській журналістиці. „Господи мій милостивий!—писав, напр., Гребінка до Квітки,—як то народ пише гарно по нашому,—і чом от у тії журнали нічого такого не беруть?“ „Треба написати по нашому,—таку думку висловлює й Квітка,— а Москаль, що журнал компонує, закопилить губу та й не схоче друкувати“. Почувається потреба власного періодичного видання, і ми вже знаємо, що були й практичні заходи осадити власну оселю в формі періодичних українських додатків до „Отечественныхъ Записокъ“ під редакцією Гребінки. Додатки ці з р. 1839-го вже мали виходити, але—не знаємо, чому—справа з ними до скутку не дійшла і знов українцям довелось задовольнятися сурогатами періодичної преси в формі збірників. Ná-ново справа з виданням українського журналу роспочинається р. 1846 в Київі серед гуртка, що склав Кирило-Мефодієвське брацтво, і найпалкішим прихильником тієї думки був Шевченко, але... ми знаємо, чим скінчилися всі заходи брацтва. Після 1847 р. про українське видання вже й думати не можна було...

Ми бачимо, як потроху росте на силах українське письменство, одшукує свою стежку, поширює і поглиблює національну свідомість, дає все нових і нових діячів рідного слова. З перших своїх початків, з творів Котляревського, Артемовського, Квітки й инших, принципіяльно стало воно на правдиву путь, бажаючи служити інтересам народа, розуміючи під цим словом широкі маси українського покріпаченого тоді поспільства. Гуманитарна течія зразу ж пройшла наскрізь нове українське письменство і зробила його здатним до дальшого розвитку. Не було поки ще тільки людини, талантом такої дужої, що б оцей широкий гуманитарний зміст і не зовсім ясні національні почування звела до одного коріня, сформулувала виразно, вложила б у принадну форму й вивела тим письменство з стадії „областного провиціализму“ та перед очі всього цівилізованого світу поставила. Такій геніяльній людині, ходом самого письменства, ґрунт було вже підготовлено, попередню роботу зроблено,—і геній українського слова дійсно з‘явився. То був Шевченко.

Література.

Огоновський О.—Исторія литературы рускои, ч. II, в. 1 і 2, ч. Ш, в. 1. Львів, 1889--91.

Петровъ Н. И.—Очерки исторіи укр. литературы XIX ст. Київ, 1884.

Дашкевичъ Н.—Отзывъ о соч. г. Петрова. Спб. 1888.

Пыпинъ и Спасовичъ—Исторія славянск. литературъ, т. II, Спб. 1881.

Кошовий О. (Кониський)—Відчити з історії р.-українського письменства. „Світ“, 1881.

С. Р.—Харьковская журналистика начала настоящаго столѣтія. „Кіевская Старина“, 1892, VШ.

Срезневскій В.—Украинскій альманахъ. Іb. 1895, I.

Срезневскій В.—И. Е. Бецкій издатель „Молодика“. „Журн. мин. нар. просв.“, 1900, XII.

Каллашъ В.—Къ исторіи м-русской литературы 20 и 30-хъ г.г. XIX вѣка. „Кіевск. Стар.“ 1900, V, IX, XI.

Lipiński W.—Szlachta na Ukrainie. Краків, 1909.

Zaroslymi szlaki Ukrainy, т. II. Збірник. Краків, 1911.

Ліпінський В.—Данило Братковскій. „Л.-Н. Вістник“, 1909, II.

(Равита Ф.)—Михаилъ Чайковскій и козакофильство. „Кіевск. Стар.“, 1886, IV.

Франко Ів.—Шевченко героєм польської революційної лєгенди. Лівів, 1901.

Франко Ів.—Король балагулів, А. Шашкевич і його українські вірші. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 57.

Рыльскій Ѳ.—Нѣсколько словъ о дворянахъ праваго берега Днѣпра. „Основа“ 1861, XI—XII.

Чорний М. (Рыльскій)—Съ правого берега Днѣпра. Ibid. 1861, II.

Михальчукъ и Чубинскій П.—Поляки Ю.-Западнаго края. „Труды этн.-стат. экспедиціи“, т. VII. СПБ. 1874.

Драгомановъ М.—Евреи и поляки въ Ю.-Западномъ краѣ. „Политич. соч“. т. I. Москва, 1908.

Пыпинъ А.—Эпизоды изъ литературныхъ отношеній малорусско-польскихъ. „Вѣстникъ Европы“, 1886, I—II; „Исторія русск. этнографіи“, т. Ш.

Франко Ів.—Іосиф Богдан Залєський. „Зоря“, 1886.

Корчинскій М.—Богданъ Залѣсскій. Къ 100-лѣтней годовщинѣ рожденія. Житомір, 1902.

Konopnicka M.—O Bohdanie Zaleskim. „Bibl. Warszawska“, 1902, listopad.

Zdziarski S.—Bohdan Zaleski. Studium biogr.-literackie. Львів, 1902.

Колесса О.—Сліди впливу Жуковського в поезіях Б. Залєського. „Житє і Слово“, т. I.

Колесса О.—Українські народні пісні в поезіях Б. Залєського. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 1.

Лисенко Н.—О торбанѣ и музыкѣ пѣсенъ Видорта. „Кіевская Старина“, 1892, III.

Русовъ А.—Торбанисты Грегоръ, Каетанъ и Францъ Видорты Ibid.

Равита Ф.—Ѳома Падурра. Критич. очеркъ. „Кіев. Старина“, 1888, IX.

Франко Ів.—Нові причинки до історії польської суспільности на Україні в XIX в. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 45.

Кулишъ П.—Обзоръ украинской словесности. IV. Гоголь. „Основа“, 1861, IV, IX, XI—XII

Мандельштамъ І.—О характерѣ Гоголевскаго стиля. Гельсинфорс, 1902.

Ефименко А. Я.—Украинскій элементъ въ творчествѣ Гоголя. „Южная Русь“, т. II СПБ. 1905.

Дашкевичъ Н.—Письма Гоголя въ изданіи Шенрока. СПБ. 1904.

Овсянико-Куликовскій Д.—Собраніе сочиненій, т. I. Гоголь. СПБ. 1909.

Стешенко Ив.—З юбилейної літератури про Гоголя. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 57—58.

Грушевскій М.—Ювилей М. Гоголя. „Л.-Н. Вістник“, 1909, III.

Єфремов С.—Між двома душами. Київ, 1909.

Грушевський О.—Гоголь і сучасна укр. суспільність. „Записки укр. н. т. в Київі“, т. 5.

Шелухинъ С.—Гоголь и малорусское общество. Одеса, 1909.

Невірова—Мотиви укр. демонологии въ „Вечерахъ“ та „Миргородѣ“ Гоголя. „Записки укр. н. т. в Київі“, т. 5.

Артемовського-Гулака—твори в „Рускій письменности“, т. I. Львів, 1904.

Кулишъ П.—Обзоръ укр. словесности. III. Артемовскій-Гулак. „Основа“, 1861, III.

Потебня А. Сочиненія П. П. Гулака-Артемовскаго. „Кіевская Старина“, 1888, V.

Памяти П. П. Г.-Артемовскаго. Ibid. 1895, X.

Романчук Ю.—Недруковані твори Артем.-Гулака. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 60.

Студинський К.—Літературні замітки. Львів, 1901.

Студинський К.—Котляревський і Артемовський. Львів, 1901,

Квітка Г. Ф—Сочиненія, шість томів. Видання Харьківського повітового земства під ред. А. Потебні. Харьків, 1887—1894.

Квітка Гр.—Твори, два томи. Під ред. Романчука. „Руска письменність“. Львів, 1904—1905.

Куліш П.—Гр. Квітка (Основ‘яненко) і його повісті. СПБ. 1858.

Данилевскій Г.—Г. Ѳ Квитка-Основ‘яненко. „Украинск. Старина“, Харків, 1866.

А—ръ—Г. Ф. Квитка (Основьяненко). Біограф. очеркъ. Київ, 1885.

Марковъ Н.—Г. Ѳ. Квитка-Основьяненко. „Кіевская Старина,“ 1883, VI.

Науменко В.—Г. Ѳ. Квитка-Основьяненко. Біограф. очеркъ. Ibid. 1893, VIII.

Науменко В—Г. Ѳ. Квитка, какъ малорусскій писатель предъ судомъ критики. Ibid.

Багалѣй Д.—Историческія повѣсти и статьи Квитки. Ibid.

Сумцовъ Н.—Квитка, какъ этнографъ. Ibid. „Изъ укр. старины“, Харьків, 1905.

Грінченко Б.—Оповідання про Квітку-Основ‘яненка. Харьків, 1902.

Волковъ Н.—Къ исторіи русской комедіи. Зависимость „Ревизора“ Гоголя отъ комедіи Квитки „Пріѣзжій изъ столицы“. СПБ., 1899.

Баженовъ Н.—Юбилейные годы Квитки-Основьяненка. „Пошана“. Харьків, 1909.

Баженовъ Н.—Г. Ф. Квитка. Библіографическій указатель. СПБ. 1910.

Боровиковський Л.—Маруся. Видав і пояснив Ів. Франко. Львів, 1902.

Гребінка Є.—Українські твори. З передмовою С. Єфремова. Київ, 1906.

Гребінка Є.--Твори. „Руска письменність“, т. 1 Львів, 1904.

Вільхівський Б. (Грінченко)—Гребінчині байки. „Правда“, 1890, І.

Грінченко Б.—Оповідання про Є. Гребінку. СПБ. 1902.

Коваленко Г. Життя Є. Гребінки. „Л.-Н. Вістник“, 1899, II.

Коваленко Гр.—Евгеній Гребенка, біогр. очеркъ. Чернігів, 1899.

Кучинскій А.—Жизнь и дѣятельность Е. П. Гребенки. Київ, 1900.

Лесевичъ В. В.—Е. П. Гребенка. „Днѣпровская Молва“, 1899.

Лесевичъ В. В.—Е. П. Гребенка. „Русская Мысль“, 1904, І.

Бондаренко Ів.—Вріднім хуторі Є. Гребінки. „Нова Громада“, 1906, VI.

Метлинський А.—Думки і пісні. Видав К. Студинський, з передмовою. Львів, 1897.

Метлинський А.—Твори. „Руска письменність“, т. IV. Львів, 1906.

Ієремія Галка (Костомаров)—Збірник творів. Одеса, 1876.

Костомаровъ М.—Твори. „Руска письменність“, т. IV. Львів, 1906.

Кошовий О. (Кониський)—Критика на „Збірник творів Ієр. Галки. „Правда“, 1876.

Костомаровъ Н.—Автобіографія. „Литературное наслѣдіе“. СПБ. 1890.

Костомаровъ Н.—Изъ воспоминаній. Арестъ, заключеніе, ссылка. „Вѣстникъ Европы“, 1910, IV.

Драгоманов М.—М. І Костомаров. Життєписний очерк. Львів, 1901.

Кулишъ П.—Нѣсколько встрѣчъ съ Н. И. Костомаровымъ. „Кіевская Старина“ 1885, VI.

Беренштамъ В.—Воспоминанія о послѣднихъ годахъ жизни Костомарова. Ibid.

Д. К. М.—Воспоминанія о Н. И. Костомаровѣ. Ibid. 1891, VII.

Костомарова А.—Н. И. Костомаровъ. Изъ воспоминаній. „Вѣстникъ Европы“, 1910, VI—IX.

Батуринскій В.—Къ біографіи Н. И. Костомарова. „Былое“, 1907, X.

Мировець В.—Твори В. Забіли. Київ, 1906.

Франко Ів. „До біографії та характеристики В. Забіли. „Л.-Н. Вістник“, 1906, III.

Франко Ів.—Поезії В. Забіли. Ibid.

Горленко В.—М. М. Макаровскій. „Ю.-русскіе очерки и портреты“. Київ, 1898.

Василько А. Українська література і кріпацтво. Київ, 1911.

Розділ VII.

Шевченко.

Геніяльний поет, у промінні слави якого примерхло сяйво попередників—Тарас Шевченко (1814—1861) був продуктом зовсім иншої соціяльної атмосфери і всіх взагалі громадських обставин, ніж ті письменники, що пройшли перед нами. Коли не рахувати 2—3 чоловіка „разночинців“, тó були все панського коліна люде,—він був кріпак, що вийшов із самого споду соціяльної пирамиди й знав народнє життя, не тільки згори на його поглядаючи, а й на власній шиї перетерпівши все, що доля одважувала у нас кріпакові. То були знов же мало не одним лицем люде з лівобережної України, де національні стосунки не так тяжко поплутались,—він був з правого боку Дніпра, де соціяльна безодня між паном та кріпаком ще глибше й ширше розсунулась через національну та религійну ріжницю між паном-поляком-католиком і кріпакомукраїнцем-православним. Та й сама неволя кріпацька тут давніше вкорінилась і тяжче на народніх масах одбивалась, ніж на лівому боці. За дитячих літ Шевченка ще живі були в його рідному селі з околицями спомини про події останнього повстання на правобережній Україні—гайдамаччини і йому, малому, „не раз довелось за титаря плакать“, слухаючи з свого куточка оповідання про старі часи, старі неправди. Такі сльози дитячі не присихають без сліду, а засівають перші зерна не дитячих вже питаннів про світ, людей та стосунки людські. Шевченко й сам опісля згадує ці моменти, коли повстали не дитячі запити в малій голівці.

Давно те минуло, як мала дитина,
Сирота в ряднині—я колись блукав
Без свити, без хліба по тій Україні,
Де Залізняк, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки—малими ногами
Ходив я та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили („Гайдамаки“, епілог).

Людей сироті не було—були кати: була люта мачуха, що знущалася з сироти; був дядько Павло, „великий катюга“; був дяк-учитель—перший деспот, що, як сам Шевченко в автобіографії пише, „поселилъ во мнѣ на всю жизнь отвращеніе и презрѣніе ко всякому насилію одного человѣка надъ другимъ“; був другий учитель-маляр, що замість науки виварював тільки воду з хлопця тяжкою роботою; був ще один учитель-хиромантик, що не вагався прогнати цікавого хлопця, бо на його долоні не доглядів кебети „ні до шевства, ані до бондарства“; був пан, що держав майбутнього поета за козачка в своїх горницях, ставив йому в повинність „только молчаніе и неподвижность въ углу передней“, караючи ляпасами й різками за всякий живий пóрух дитячої вдачі; був цеховий майстер Ширяєв, що в одній особі своїй зібрав до

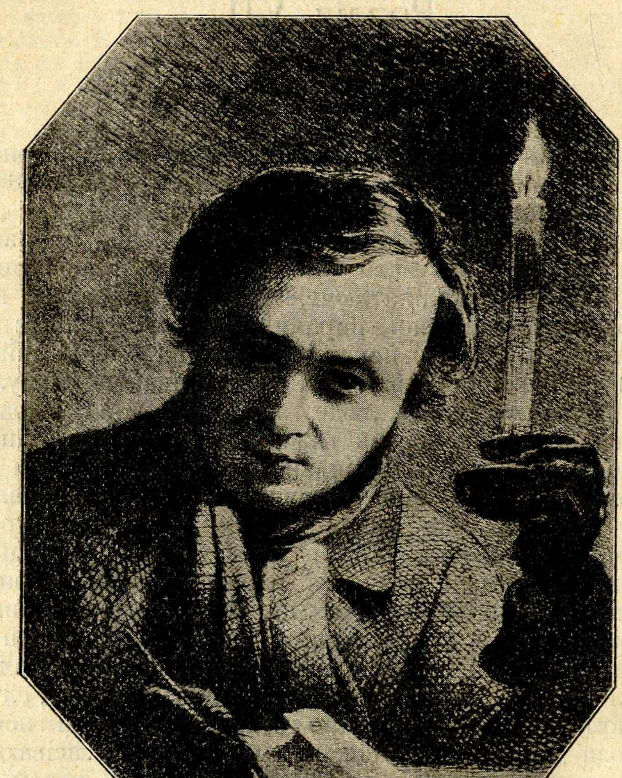

Шевченко за-молоду (автопортрет).

купи вдачу дяка-спартанця, диякона-маляра й дяка-хиромантика і вагою такого троїстого генія тим дужче гнітив безталанного хлопця... Легко зміркувати, щó перетерпів він, шукаючи людей і натрапляючи на самі роскішні екземпляри двоногої звіроти, що засивали в його душі насіння огиди й протесту. Зате в душі у хлопця разом з искрою протесту була віра в людину і невиводне шукання правди і справжніх людей, і воно вивело кріпака-художника на добру путь, звело його з людьми, од яких уперше почув він людський голос, вложило перо в руки й підказало йому натхненні пісні. Р. 1840-го Шевченко був уже автором „Кобзаря“, р. 1841 з‘явились „Гайдамаки“. На Україні заспівав соловейко, про якого пророкував Гребінка, тільки що у цього соловейка такий був широкий діяпазон голоса й така сила геніяльного розмаху, що перші ж його пісні звернули на себе загальну увагу на Україні. Найкраще може висловив враження од дебюту Шевченкового старий Квітка, що йому аж волосся на голові догори встало, коли почав читати „Кобзаря“: „я його притулив до серця,—писав ветеран українського письменства до новака,—бо дуже шаную вас, і ваші думки кріпко лягають на душу“. Коли Шевченко скінчив академію й р. 1845 поїхав на Україну, щоб оселитися в Києві і жити й працювати для рідного народу—він був уже першим і найбільш популярним серед українських поетів, великою надією всіх прихильників рідного слова, признаним ватажком рідного письменства, українським бардом, на якого дивились люде, як на національного, мовляв Куліш, пророка. В Києві знайшов Шевченко цілу вже громаду ентузіястичної молоді, між якою пéред вели Костомаров та Куліш, і на якийсь—правда, дуже короткий—час Київ робиться центром українського життя, тим живцем, стукання якого розноситься по всій Україні. Тут, серед згаданої громади, повстають і перші свідомі зародки громадсько-політичної програми українства, яка своєю глибиною й широтою попередила де в чому ідеї навіть пізніших часів і наложила свою печать на все наступне українське письменство. Цей новий напрям українського громадського життя виявився в организації Кирило-Мефодієвського брацтва, а в письменстві найкращим його заступником зробивсь Шевченко.

Київ—історичний і натуральний центр України—був найзручнішим місцем, де б могли прокинутись серед українців нові думки. І давня історична традиція цього культурного огнища, що нагадувала про діяльність старих брацтв і ними зв'язувала сучасне з першими початками культурного руху, і становище його географичне—по середині української землі коло найбільшої її артерії, Дніпра – все це як найдужче тому сприяло. Тут, як писав близько того ж часу Гоголь, „дѣялись дѣла старины нашей“; тут стрівалися між собою аж три національности—корінна місцева українська, дужа своїм впливом польська й офиціяльна російська, і це вже одно навівало думки про потребу якогось порозуміння між національностями, то-б-то ставило національну справу гостріше, ніж де инде на Україні. Тут, нарешті, не за довго до того часу засновано другий на території України університет, що стягав до себе найкультурніші сили з усього краю. Який добрий у Київі був ґрунт для громалських организацій і як він справляв їх до національного питання, бачимо з того, що ще в перших роках XIX в. повстала тут одна з найцікавіших масонських лож — „Общество Соединенныхъ Славянъ“ з виразними ознаками федеративного принципу в основі своєї програми *). Самою природою Київ ніби призначений був сказати своє слово в українському національному рухові, і опізнившись проти Полтави й Харькова, він зате вимовив його дужче й виразніше, поставив на новий шлях увесь український рух, надавши йому тих рис демократичного федералізму, які письменство наше пригорнуло й донесло аж до останніх часів.

Як згадано вже, в половині 40-х років у Київі зібралася громада української молоді (Гулак, Білозерський, Маркович, Пильчиков, Навроцький, Андрузський, Посяда й инші) і серед неї р. 1845 з’явився колишній кріпак Шевченко з ореолом величезного таланту поетичного, з кипучими планами роботи на користь рідного народу, з вогневими піснями про минулу й сучасну його недолю та голосним протестом проти всякої кривди. „Спів цей,—писав згодом у „Хуторній поезії“ Куліш,—був для неї (молоді) во-истину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився поломяний язик, то се було тоді в Київі“. Цей настрій високий найкраще вилився в организації братства під патронатом свв. первоучителів слав’янських Кирила та Мефодія з красномовним девизом: „и разумѣете истину и истина свободитъ вы“. Ініціятором цього товариства, з якого починається нова доба в історії української свідомости й громадського руху, був певне Костомаров; повстало воно р. 1846 і в момент арештів мало близько сотні членів. То було товариство не старих масонських лож, що поринали в туманних абстракціях та містичних формах. Братчики наші зійшли з високого неба на грішну землю і просто взялись думати, як би громадське лихо полагодити, даючи цим високе свідоцтво і своїм громадським ідеалам, і політичному розвиткові. Мета братства була—ширити поміж слав’янами ідеї єднання й федерації на основі

---

*) З цією организацією, про яку була вже у нас мова, іствували ідейні зв’язки у Кирило-Мефодієвського товариства. Відомо, що під час трусу у Костомарова р. 1847 у його між иншим знайдено і статут „Общества Соединенныхъ Славянъ“.

нерушеної волі й автономности кожного народу, що пристане до загально-слав'янської федеративної спілки,—братчики згадали в своєму статуті: великоросів, українців, поляків, чехів, лужичан, хорутан, іллiро-сербів та болгар. Кожен народ, як домагалися братчики, повинен мати „правленіе народное", складаючи окрему республіку („Рѣчь Посполитую... не слитно съ другими") і порядкуючи всіма своїми справами самостійно і незалежно від инших: „чтобы каждый народъ имѣлъ свой языкъ, свою литературу, свое общественное устройство". За орган федерального уряду повинен був правити сейм („славянское собраніе"), складений із послів од усіх народів,—до його компетенції належали б спільні справи. У кожній республіці на чолі екзекутивної власти мав стояти вибраний на час „правитель"; так само виборним і так само на час мав бути й „правитель" цілої федерації. Далі на прапорі брацтва стояла загальна рівність і однакове для всіх громадян право, воля особи й віри, скасування всяких станових привилеїв, а надто „искорененіе рабства и всякаго униженія низшихъ классовъ"; загальна народня освіта, вселюдне право виборче, виборність чиновників і т. и. Що до способів на таке перебудування громадського ладу на свій ідеал, то найбільш відповідними вважали братчики—виховання молоді, росповсюдження серед народу освіти та літератури і взагалі мирну пропаганду своїх ідей „сообразно съ евангельськими правилами любви, кротости и терпѣнія", підкресливши специяльно, що єзуїтське правило: „цѣль освящаетъ средство—общество признаетъ безбожнымъ". Гостріше, ніж статут, складені були прокламації, особливо—до „братьевъ великороссіянъ и поляковъ". І коли статут характеризував загальну політику братчиків з слав'янофільського боку їхньої програми, то прокламації цікаві з иншого погляду—як спроба конкретизації загальних принципів, прикладання їх до місцевого ґрунту,—значить, з національно-українського боку. Братчики виступають тут просто від імени України—„нищей сестры вашей, которую вы распяли и растерзали", і закликають великоросів та поляків прокинутись для справи „общаго спасенія", занехаяти обопільну ворожнечу й зненависть і збудувати слав'янську спілку на основі рівности, братерства й любови до людскости. В другій прокламації братчики обертаються до земляків і, переказавши головні пункти з статута, кінчають так: „вотъ, братья украинцы, жители Украины обѣихъ сторонъ Днѣпра, мы даемъ вамъ это на размышленіе; прочитайте со вниманіемъ и пусть каждый думаетъ, какъ достигнуть этого, и какъ бы лучше сдѣлать. Много головъ, много умовъ,—говоритъ пословица. Если вы объ этомъ станете прилежно думать, то когда придетъ пора заговорить объ этомъ, Господь даруетъ вамъ смыслъ и уразумѣніе".

Це був одвертий ро́змир з старим духом традиційної лойяльности та байдужости до соціяльно-політичного ладу; братчики зважились викликати на герць сучасну систему темного деспотизму, і такий виклик міг би великий мати вплив на формування демократично-федералістичних думок для цілої Росії, як би для такої роботи хоч трохи сприяли умови тодішнього життя. Та їх тоді й признаки ще не було і герць, як знаємо, скінчився для неоглядних ідеалістів дуже нещасливо: брацтво, що саме починало зав'язуватись, розпорошено по світах, братчиків завдано до в'язниць та на заслання і на тому й стала їхня робота. Але не зовсім: ідеї брацтва не загинули марно, не розпорошились у повітрі, а увійшли в письменство, і Шевченко був першим і найдужчим поетом нового напряму—отого свідомого демократизму й політичного радикалізму.

Перші поезії Шевченкові належать до кінця 30-х років і в них молодий поет платить ще велику подать художньому романтизму та оспівуванню минулого України під впливом загального напряму в тодішньому письменстві та специфичних обставин українського життя тих часів. Але і в цих перших спробах недосвідченого пера видко вже руку великого майстра слова, що на очах переростає умовні вимагання часу й здіймається над ним у височінь майже недосяжну. Разом з такими творами, як „Причинна“ і „Тополя“, з'являється цілком реальна що до способу трактування теми „Катерина“; поруч яскравих колоритних малюнків історичних, як „Тарасова ніч“, „Іван Підкова“ з сумовитим жалем за славним минулим України—стоять такі високою свідомістю переняті, принципіяльні, скажу так, твори, як „На вічну пам'ять Котляревському“, „До Основ'яненка“, „Перебендя“. Ще бренить у Шевченкових творах сумовита струна жалю за минулим—

Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться,
Було колись—панували,
Та більше не будем („Тарасова ніч“),—

але в цю тужливу мелодію вривається дужий поклик цілком сучасного вже протесту проти того, що „над дітьми козацькими поганці панують“. Через те може й обертається поет до загорнутого в чарівний серпанок минулого, що дійсність занадто тяжко й цинично розбиває всі сподівання.

Було колись добре жити
На тій Україні...
А згадаймо! Може серце
Хоч трохи спочине („Іван Підкова“),—

каже поет, шукаючи спочинку в принадних малюнках минулого од сучасних злиднів. Цей мотив сучасности де далі—все більшу й більшу бере силу над поетом, поки аж зовсім запанував у його творах. Шевченко знає, що минуле не вернеться, хоч би яке гарне було воно та принадне, що не може знов пишним цвітом забуяти те, що вже одцвілося:

Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля,
Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани.

Ціла низка отих болючих „не“ що до минулого, суцільне нехтування його тим дужче роскриває поетові очі на сучасне і він бачить, що Україна

Обідрана, сиротою
По-над Дніпром плаче

на сміх ворогам. Гнів запалює серце поетові й він сміливо обертається до ворога:

Смійся, лютий враже,
Та не дуже! („До Основ‘яненка“).

Не вважаючи на свою невелику й досить припадкову освіту, геніяльною інтуїцією розбірає Шевченко і давні події рідного народу, й сучасні злидні; творчим рухом здіймається до оцінки ваги українського письменства в поезіях: „На вічну пам‘ять Котляревському“ та „До Основ‘яненка“ і дає образ натхненного кобзаря-пророка в „Перебенді“. По смерти Котляревського на Україні

Все сумує,—тільки слава
Сонцем засіяла.
Не вмре Кобзарь, бо на-віки
Його привітала („На вічну пам‘ять К-му“).

Слава минулого не вернеться, як реальна дійсність—то правда, але й „не поляже“ вона, а вічним буде свідком того—

Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти,—

і вже тим самим робиться вона підвалиною нової сили, вже цілком сучасної—великої й вільної творчости народньої в слові.

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, слава наша,
Слава України—

могуче-голосна слава, та сила, що підійме рідний народ з його теперішнього занепаду до нового життя культурною нацією.

Ось який довгий шлях пройшов Шевченко на першій ж порі своєї діяльности, і пройшов його без чужої допомоги, майже самостійно, б в обставинах його життя в Петербурзі ми нікого не знаємо, хто б глибше і ясніше дивився на минуле й сучасне;

нічого, що порівнялось би з цими заявами, не маємо ми і в тодішньому письменстві. Схоплюючи бистрим розумом загально-літературні впливи, Шевченко переживає їх своїм потужним духом і переробляє до такої міри, що вони стають його власним добром, виявляються в самостійних формах. Правда, не все ще вияснилось у світогляді Шевченка. Поет поки що дивиться на світ божий широко росплющеними, допитливими очима; він бачить окремі факти лиха на землі, та не вміє ще зв'язати їх в одну велику цілість, не може вгадати за ними системи, на пагубу слабшим націленої, не може встановити залежности в ланцюзі причин і наслідків. На першій порі своєї діяльности Шевченко ще не дізнався був, що поодинокі прояви лиха мають своє коріння в загальних установах, у цілому складі людського життя. Навіть торкаючись конкретних форм того лиха, він все ж приймає їх немов якісь абстракції, бо одриває від того загального ґрунту, в який вони глибоко вросли своїм корінням. Характерно, що в перших поезіях Шевченкових на всій причині лихого бувають „злії люде“, або й просто „люде“,—як от у цьому уривкові з „Катерини“:

Люде б сонце заступили,
Як би мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.

І це звичайнісенька форма, в яку зодягав тоді Шевченко свої запальні ієреміяди, і тільки хиба де-не-де блисне тут зародок того цілком реалістичного світогляду, що вже добачає й конкретніші підстави лиха в соціяльних умовах життя. Прокидаються вже, напр., подекуди нарікання на громадський нелад, національну боротьбу з Польщею закрашено вже соціяльною барвою („ляхи-пани“), але все це, знов кажу, не розгорнулось ще уповні. Думка поетова блукала ще в первістній невинності, не здужаючи зв'язати окремі факти в цілу систему і знайти загальні причини цікавих йому тоді подій.

Та прудко збігали літа, стрілою пролітали, забіраючи з собою багато дечого у людини й додаючи натомість досвіду,— і я, каже Шевченко, „прозрівати став потроху“ („Три літа“). Найбільше прозрів він, коли вернувсь на Україну і знову став віч-на-віч із своїм смертельним ворогом—неволею, отим кріпацьким ладом, що милійони жертв держав у своїх цупких пазурях. З одного боку, картини кріпацького лиха, з другого—ті розмови щиро-дружні, на які потай миру сходились у Київі братчики, не одне досі темне питання освітили Шевченкові, не одній несвідомій думці проказали певний шлях, і вже діло поета було добрати їм блискучу поетичну форму, перелити в огневе слово й послати стрілами в ворогів одвічних добра і правди. Муза Шевченка, мовляв Куліш, „запрогестувала з усією енергією своєю проти ледарства сильних мира сього“; з-під пера його, не лічучи дрібніших перлин високої лірики, один по одному виходять такі достиглі з громадського боку твори, як „Чигирин“, „Сон“, „Єретик або Іван Гус“, „До живих і мертвих“, „Кавказ“, „Невольник“, „Наймичка“, в яких надзвичайна краса форми тісно сплітається з глибоким змістом в одну неподільну цілість. Світогляд Шевченків шириться, міцнішає, переростає всякі умовні межі, і хто зна, де б спинилась була творча сила Шевченкова, як би не спіткала його відома катастрофа 1847 року. Шевченко став тоді вже тим Шевченком, на якого земляки почали дивитись не просто як на письменника, а як на пророка національного, що поруч зразків натхненної громадянської поезії низав перлини незрівняної найчистішої лірики, яка до всякого серця знаходить дорогу й скоряє його собі своєю красою. Поет переглянув свої попередні погляди й багато де-чого поодміняв у них. Тепер він переконався, що наша давня слава, наша історія, яку за „поему вільного народу“ вважали, поруч зразків високих діл і чимало темного, ганебного показує; що багато з національних героїв не що инше, як

Раби, підніжки, грязь Москви
Варшавське сміття;

що за чужі й далекі справи, або за егоїстичні особисті вигоди точили вони кров із рідного народу

І нам синам передали
Свої кайдани.

Рішуче пориваючи з облудними фантомами колишнього, нові завдання ставить перед земляками поет: учитися добра з усякого чистого джерела, але не забувати й свого власного, не цуратись рідного краю та народу і—як останній акорд лунає:

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата („До живих і мертвих“...).

„Найменший брат“, що практично й перше сидів, скажу так, на покуті в світогляді Шевченка, тепер знаходить собі на підпомогу вже цілу ідеологію. Ради „найменшого брата“ Шевченко здіймає бунт проти соціяльного укладу, проти державних форм, проти релігійних установ—проти самого Бога, що ніби-то потурає на кривди та знущання з народніх мас. І ні тяжка неволя, ні муки самотности, ні літа не вгасили вже в Шевченкові того вогню, що ним запалав він, і раз-у-раз поет вертається до об'єкту своєї великої любови і з його погляду все і всіх судить.

Такий ото був шлях, що від перших неясних романтичних симпатій до народности привів Шевченка до активної любови до конкретного народа; що відповідальність за лихо з поодиноких людей переложив на соціяльну систему й державні установи. Почуття зросло до непереможного переконання, до готовности душу свою положити за рідний край.

Я так її люблю,
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю („Сон“),—

кров'ю серця пише Шевченко на чужині. Таку ж любов заповідує він і всім землякам своїм.

Свою Україну любіть,
Любіть її... во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть („Чи ми ще зійдемося знов?“)—

озивається Шевченко з-за ґрат Петропавловки. Рідний край та думки про його тільки й піддержують великого страдника в неволі на чужині і навіть саме бажання смерти зникає перед надією ще раз свою рідну сторону побачити й

Хоча серце замучене,
Поточене горем
Принести і положити
На Дніпрових горах („Сон“).

І болем стискається, холоне серце у поета від самої думки,

Що не в Україні поховають,
Що не в Україні буду жить („В неволі тяжко“).

Але навіть свої найгірші особисті муки, які завдає розлука з усим, що серцю любе, Шевченко забуває, коли хоч на думку спадеться якесь громадське лихо, якась небезпека для рідного краю. Тоді йому все байдуже, все однаково,—

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять лукаві і в огні
Її окрадену збудять,—
Ох, не однаково мені! („Мені однаково“).

Не знаю, чи у всесвітній літературі пролунав коли-небудь ще один такий крик серця з безмірної туги та жалю за рідним краєм, чи знайдеться поет, що б так дуже любив свій край, побивався за ним й так до його рвався. Правда, що взагалі не багато на світі таких великих душ, як у Шевченка, і не часто доводиться їм зазнавати такої долі важкої, якої він зазнав. І талант Шевченка, і його життєпис—це надзвичайна трагедія виборної людської натури, що виходить сам-на́-сам битися з убійчими обставинами околишнього життя й на-останці таки перемагає їх силою свого духа.

Вже згадано було, яке місце в світогляді Шевченка зайняв „найменший брат“, особливо з того часу, як поет „став прозрівати“ й одкрились йому всі таємні суперечности суча-

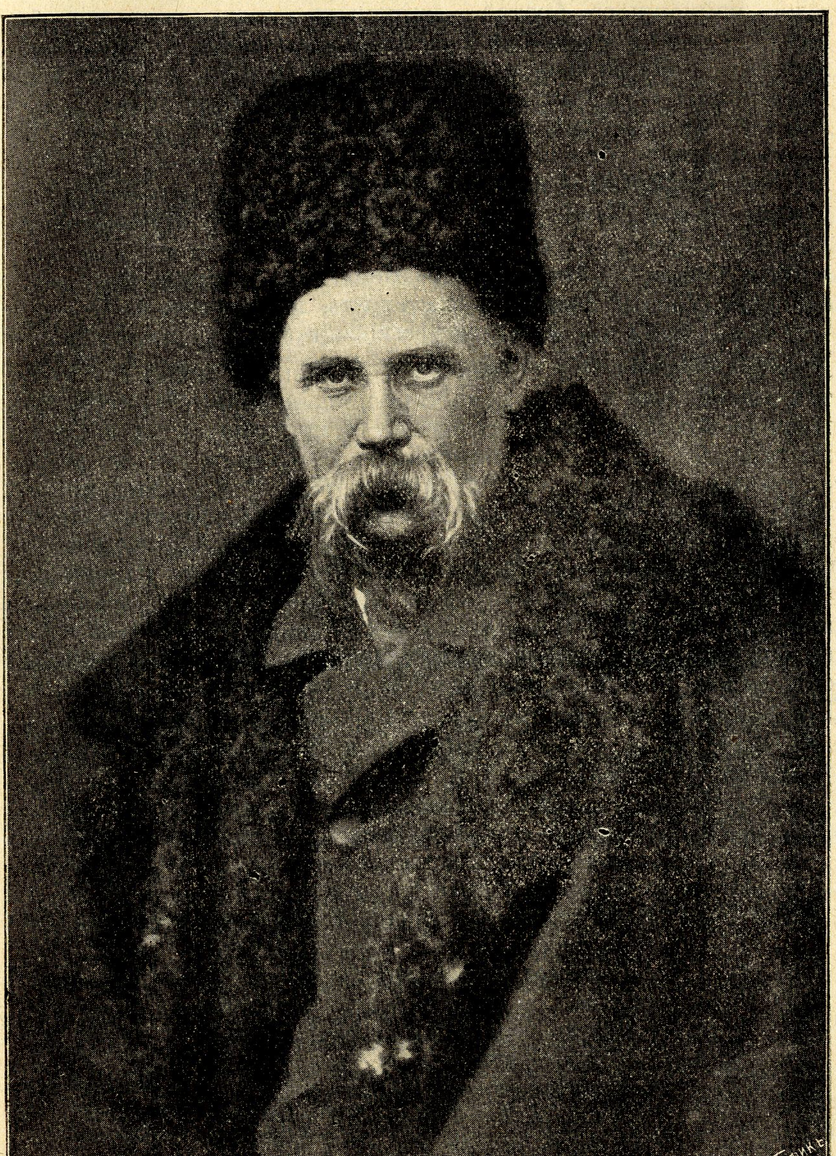
Графикъ
Кiевъ

Шевченко,—з портрета худ. І. Крамського.

сного громадського ладу. Отже ніяким світом не міг Шевченко спустити з думки оте найгірше за його часів лихо, що посіло „найменшого брата“ — кріпацьку неволю, — не міг би, хоча б і сам не зазнав був його на власній спині. І нічого й говорити, що навіть власне лихо та своя неволя не згасили в Шевченкові того невгамовного обурення проти права однієї людини над життям, честю й совістю та добром другої. З цього погляду Шевченко завжде однаковий був і ніколи не міг ізгадувати про народню неволю без усієї глибини обурення, на яке тільки здатна була його велика душа.

Скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сини („І виріс я на чужині“).

Як одна була любов у Шевченка до рідного краю й народу, так і одна була у його непримиренна зненависть до кріпацтва і всякої взагалі неволі. На цьому пункті він ні на йоту не поступався, не розумів компромисів і всю силу, на яку тільки спромігся його великий талант, зібрав, щоб дошкульнішого удару завдати системі людовладства. Я не наводитиму багато прикладів, бо треба б велику частку „Кобзаря“ передрукувати, щоб показати уповні аболіціоністську поезію Шевченка. Він певен, що „історією-правдою“ з сфери кріпацького права можна саме пекло перелякати, а людей, що всього на світі набачились, здивувати найзвичайнісеньким полупанком, яких тисячі сиділо на шиї у народа. Земля—прекрасна, чиста,—казав Шевченко,—рай, але щó люде зробили з того раю!

Хиба ти не бачиш,
Хиба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо-високо за синії хмари:
Немає там власти, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чуть.
Он глянь—у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки здіймають,
З шкурою здіймають, бо нічим обуть
Панят недорослих. А он роспинають
Вдову за подушне, а сина кують—
Єдиного сина, єдину дитину
Єдину надію—в військо оддають,
Бо його, бач, трохи... А он-де під тином
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панщині жне („Сон“).

Скрізь „кров та сльози та хула—хула всьому“. На праведній землі, у своїм раї, люде пекло розвели. „Занапастили божий рай“ лихими вчинками своїми. І Шевченко показує нам цілу галерею тих, що коло цього діла ходять; перед нашими очима пересовуються і неситі, що все бажали б собі загарбати, і тихі та тверезі-богобоязливі, що тільки й чигають на свого ближнього, і щедрі роскішники-патріоти, що з рідного краю кров як воду точать, і ті, що людськими душами торгують, що важать на добро, працю, честь і щастя людські. Образи кріпацького лиха звичайно доминують у нашого поета,—та инакше й не могло бути: „по плоті й по духу син і рідний брат нашого безталанного народу“, кажучи його власним словом, Шевченко не міг заспокоїтись доти, доки істнувало те, що найбільше пекло́ й мучило рідний народ. Боротьба з кріпацтвом була завданням цілого життя нашого Кобзаря й ніхто в Росії не завдав таких дужих ударів системі людовладства. На схилі віку свого Шевченко бачив уже й наслідки своєї боротьби: кріпацтво на його очах конало, і нетерпляче дожидає він того дня, коли

Спочинуть невольничі
Утомлені руки
І коліна одпочинуть
Кайданами куті („Подражаніє Ісаії“).

Поет хитається між надією, що „останню“ копу дожинають кріпаки на панщині („Сон“), та зневіррям проти нещирих заходів коло кріпацької реформи.

Болить і плаче і не спить,
Мов негодована дитина („Я не нездужаю“),

поетове серце в такі хвилини тяжкого зневірря; йому здається, що вже нічого дожидати добра, що не прийде сподіване визволення і він подає досить гострі рецепти на те, я́к „збудить хиренну волю“. Маніфест про волю, як відомо, підписано за життя Шевченка, але не судилось йому дожити до того дня, коли цей маніфест оповіщено. Як Мойсей, помер великий борець за волю народню на порозі землі обітованної...

Бувши прихильником соціяльної волі, рівности і братерства, спочиваючи на тих часах, коли

Братерськая наша воля
Без холопа і без пана
Сама собі у жупані
Розвернулася весела („Чернець“)—

Шевченко був палким апостолом і волі політичної. Той лад, що попускає на гніт і неволю над милийонами людей на втіху малої купки—він ненавидів однаково з кріпацтвом, бо розумів, що одна неволя другу родить і підсилює, одна з одної підпомогу має. В поезіях „Сон“, „Кавказ“, „Юродивий“ та инших показує Шевченко те лихо, що від політичної неволі счиняється, і знов таки трудно знайти иншого поета, щоб так умів вишукати дошкульне місце у супротивника й завдати такого тяжкого удару. Тонка іронія, безóщадний сарказм, гнівне обурення—все пускає він у діло, щоб здискредитувати систему гніту й безправности. Кожен освічений чоловік знає певне Шевченків óбраз країни, де

Од Молдованина до Фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує („Кавказ“).

Кожному теж повинно промовити до серця незрівняно-потужне слово до „всевидящого ока“:

Чи ти дивилося з-висока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордували, роспинали
І вішали?! А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло? Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті... („Юродивий“).

Навіть старі часи згадуючи, часи якого-небудь лютого Нерона, Шевченко кладе на свій малюнок фарби, які занадто болюче вражають наше серце, серце російських громадян XX віку. Хиба оця ось картина—

Нема сем'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Що б не заплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі,
Або в далекій стороні,
В британських, гальських легіонах
Не муштрувались („Неофити“)—

хиба вона не дає занадто блискучого образу тієї самої лютої дійсности, якої ми й досі позбутись не можемо, яка й самого запального проповідника волі заслала „муштруватися“ в далеких азіятських легіонах? Та повстаючи проти всякої неволі й кривди, картаючи гнівним словом своїм кривдників, Шевченко ніколи не забував, що вони тільки через те силу мають, що їм сами невольники потурають з несвідомости своєї та полохливости. Раз-по-раз зривається у його гнівне слово і до тих занадто терплячих та легкодухих людей, що несучи тягар неволі, не насміють „за правду пресвятую стать і за свободу“.

А ми дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби,
Німії, подлії раби,—

так характеризує Шевченко стосунки німотної більшости, дужої числом, та безсилої через свою темноту, егоїзм, полохливість і нещирість маси. І часто тоном справді біблійного пророка поет звертається до неї:

О роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись! („Юродивий“).

Оце „а діждемось таки колись“, що своїм лаконизмом нагадує Галилеєве „eppur si muove“, ота невмируща надія на перемогу правди—ось де секрет Шевченкового впливу, що не тільки не зменшається, а зростає з годами. Цей здоровий оптимизм надає його поезії бадьорого, ясного вигляду і показує, як багато пережив і передумав цей чоловік, самою силою титаничного таланту винесений на вершок людської творчости. Він ніколи не кінчав на самих прокльонах, скаргах, жалях, але блиснувши могучим образом лиха, раз-у-раз показує й ліки на його, дає щось позитивне, і через те поезія його, не зважаючи на темний фон, ясний світ пускає в душу читачеві, не кидає його знесиленим та зневіреним, а надихає свіжою думкою, вогнем протесту, бажанням жити всіма фібрами людської натури. Людина повинна жити, повинна й боротись за чисте, повне життя—такий висновок маємо з „Кобзаря“.

Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О, Боже мій милий, як весело жить! („Гайдамаки“).

Так радів із життя Шевченко першої пори, коли може й не розумів ще всієї ваготи горя людського,—і вже те характерно, що цей радісний заклик до життя вирвався у його саме тоді, коли він малював поневіряння сироти безродного, „попихача жидівського“ Яреми. Але й опісля поет цього ясного настрою не згубив,—навпаки виросла і зміцніла в йому цяя жадоба живого життя, хоч багато причин було самому авторові зневіритись і скінчити на безсилій апатії та прокльонах. „Встане правда, встане воля“— такий був лейтмотив Шевченкової поезії, бо твердо вірив поет, що „раз добром налите серце в вік не прохолоне“ і що єсть у людини те, чого ніяка сила на світі подужати не здолає.

Не вмірає правда наша,
Не вмірає воля,
І неситий не виоре
Но дні моря—поля,
Не скує душі живої
І слова живого („Кавказ“).

Знову бачимо цілу низку рішучих „не“, націлених тепер у саму, здавалося б, міцну силу сучасного ладу. Просто дивно, звідки набравсь того нездоланного духу Шевченко, де черпав він силу держатись так високо над людьми та обставинами й не хилити перед ними своєї голови. Здавалося б, чи ж подоба в самий темний час Миколаївської реакції говорити про перемогу світу над темрявою, про те, що єсть межі людській неситості й грубій силі, яка все ламала і трощила кругом? А отже у Шевченка знайшовся той бадьорий тон, знайшлася й сила проти сили: грубій физичній силі кулака поставлено справжній „предѣлъ, єгоже не прейдеши“, знайдено непереможну перепону. Як неможливо загарбати й виорати поле на дні морському, так не скувати й душі живої та слова, не знищити волі й поступу, що невпинно провадять до єдиної мети людського життя—щастя загального, заснованого на щирих та справедливих стосунках, особистих і громадських, на братерстві й рівності всіх людей. Не дурно ж великий борець за ці вічні ідеали загадав справляти поминки йому „в сем'ї великій, в сем'ї вольній, новій“,—не було в йому зневірря, що вона буде, та сем'я великa, що єднає всіх людей; сем'я вільна, де немає місця надсильству дужчого над беззахистним, де згинуть лютість і озвірення людини над людиною; сем'я нова, оновлена й очищена від усяких злиднів, заснована на справедливості братерській. Шевченко ніколи не журиться про конечну перевагу добра над лихом. „Чи буде правда на землі?“—загадавсь якось був він і відповів зараз же так само просто, як і твердо:

Повинна буть, бо сонце стане
І оскверненну землю спалить („О люде, люде“).

Шевченко физично не може собі уявити иншого кінця нашим людським змаганням; перемога правди для його аксіома, не вважаючи на всі удари мерзенної дійсности. Він навіть передбачає той сподіваний час і знову тут проступають у його щиро-біблійні фарби й тон натхненного пророка.

Тоді як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить—
Незрячі прозрять, а кривії
Мов сарна з гаю помайнують,
Німим отверзуться уста,
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Сцілющою водою вмита
Прокинеться („Подражаніє Ісаії“).

Вимучена до краю земля як дощу в спеку прагне оновлення, і поетові ввижається вже той ідеальний лад, коли

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати
І будуть люде на землі („І Архимед, і Галилей“).

Просто люде, без того намулу соціяльної „табели о рангахъ“, що поналипав на них за довгу путь од темного животіння доісторичних часів до ясної долі в майбутньому царстві розуму та волі. Так просто і так надзвичайно гарно, дійсно по-людському, висловив Шевченко свій широкий ідеал життя, і це кревно єднає його з найбільшими діячами людскости і вводить до пантеону світових геніїв.

Як письменник, як діяч слова, великі надії що до оновлення життя на землі покладав Шевченко на слово. Для душі своєї він бажає такої сили,

Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило („Неофити“).

І Шевченко вірить у те вогневе слово, що гнівом картає кривдників та підсилює окривджених і знедолених, роскриваючи їм очі свідомістю, виховуючи їх морально й інтелектуально.

Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло них
Поставлю слово („Подражаніе XI псалму“).

З слова свого поет бажає викувати

До старого плуга
Новий леміш і чересло („Чигирин“),

щоб орати „свій переліг—убогу ниву“ з надією, що „добрі жнива колись то будуть“ („Не нарікаю я на Бога“). І ця зворушлива віра великого поета в живу силу рідного слова не тільки психологично нам близька, але й фактично вже справдилася хоч по-части в історії українського письменства. Слово справді стало „на сторожі“ інтересів рідного народу, письменство виясняє потреби його й сіє ті думки, що такі дорогі були Шевченкові. Він не помилився в своїй вірі, так широко означивши ролю рідного слова в житті народа, і знов же своєю геніяльною інтуїцією зрозумів той глибокий психичний закон, що поставив був слово „въ началѣ“ усього живущого, як символ свідомости, ознаку правди й справедливости. Але слово для Шевченка тільки через те й дороге таке, що воно служить за видимий знак правди, тієї бажаної основи всіх людських стосунків; ми бачимо, що скрізь у його правда і слово стоять поруч, єднаються неподільно, як у тому благанні,

Щоб наша правда не вмірала,
Щоб наше слово не пропало („Марку Вовчку“).

В сфері етичних ідеалів нічого вищого не знав Шевченко над правду. Її він шукає всюди невпинно, за-для неї вийшов на боротьбу з світовим лихом, за-для неї перетерпів усе, що спало на його голову і незломним прихильником правди дійшов до могили. „Ми не лукавили з тобою“,—каже поет до своєї долі:

Ми просто йшли,—у нас нема
Зерна неправди за собою („Доля“).

Скрізь і завжде вітай зо мною,—благає поет музу,—і учи,

Учи неложними устами
Сказати правду („Муза“).

Під час розцвіту своїх слав‘янолюбних симпатій він усім слав'янам бажає стати „добрими братами і синами сонця правди“ („Іван Гус“); у „Молитвах“—правда, любов і братерство виставляються за найдорожче добро, якого благає собі поет і всім, до кого приязнь має:

Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі.

Скрізь правда, сама правда. Оце шукання правди, якого ми вже мали щастя зазнати в творчості не одного українського письменника і в цілій народній поезії, особливо високим тоном лунає в поезії Шевченка, надаючи їй надзвичайної етичної краси. Правду Шевченко над усе ставить, до неї зводить усі пружини життя і навіть лихо для його тільки через те огидне, що росходиться з його ідеалом правди. Вже майже на божій дорозі, перед лицем невблаганної смерти він, з туги великої „голову схопивши в руки“, дивується—„чому не йде апостол правди і науки?“ І ця вічна жадоба правди, цей неодмінний примат її в творах і в усьому світогляді Шевченка дає нам право його самого поставити за того апостола правди, якого так виглядав він, з такою мукою й болем дожидався. Вже зазначено попереду той непохитний оптимизм Шевченків, який раз-у-раз підказував поетові, що „буде правда на землі“ і що це так само натурально, як те, що „сонце йде і за собою день веде“ („І тут, і всюду—скрізь погано“). І ця правда, якої не обминути, немов у фокусі збірає в собі і волю, і любов, і братерство для Шевченка й робиться йому гаслом відродження. До України обертається він з таким запальним словом:

Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древлє слово
Розтліннеє, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе... („Осії. глава XIV“).

І рідко коли, хиба може в часи найбільшого обурення, з‘явиться у Шевченка „правда-мста“, що всюду знайде злочинців проти вищої правди на землі,—це у нашого поета немов би остання інстанція, до якої він апеллює на світове лихо. Найпалкіше оця „правда-мста“, власне пересторога перед нею, вилилась у Шевченка в громових словах „Посланія“— „схаменіться, будьте люде“. Але здебільшого не з помстою, а з милосердям єднається правда у Шевченка, не грізною карателькою з мечем в руці з'являється, а лагідною істотою з масличною гілкою всепрощення. В чистому незлобивому серці поетовому не жила довго помста; він умів ненавидіти, але вмів і любити і—головна річ—прощати. „Отак, люде, научайтесь ворогам прощати“,—кінчає Шевченко одну з своїх сумних історій („Між скалами“) і вже певно, що ніхто не дав таких осяяних духовою красою картин всепрощення, які знайдемо в „Кобзарі“. Поет сумує й журиться над неправдою людською, картає її, але сам найбільш бажає, щоб хоч приснились безталанному

І люде добрі, і любов,
І все добро. І встане рано
Веселий і забуде знов
Свою недолю; і в неволі
Познає рай, познає волю
І всетворящую любов („Відьма“).

Шевченкова „відьма“ „все забула“, „всіх простила“,—забула й простила навіть тому панові, що занапастив і її, й дітей: навіть йому знайшлося слово прощення. Хто знає, що для Шевченка значить материна любов і як він ненавидить усяку зневагу материнства, той зрозуміє, яку жертву принесла своїм учинком „відьма“. Але Шевченко в пориві всепрощення зносився ще вище. В „Неофитах“ знаходимо чудову картину—пророкування Неронові про його останній час:

Припливуть
І прилетять зо всього світа
Святії мученики—діти
Святої волі; круг одра,
Круг смертного твого предстануть
В кайданах і... тебе простять.

Кара всепрощенням—це найвище, до чого може на данному пункті злинути думка людська, особливо взявши на увагу обставини життя Шевченкового, що не дуже то сприяли навіть тому, щоб хоч спокійно ставитись до ворогів. Та для великого страдника безсилий ворог, скинутий з того місця, де він шкодить людям— вже не ворог; він може огиду і зневагу почувати до „людоїда“, „деспота скаженого“, але мститися над їм не буде, як не мстились оті душі праведників над лютим своїм катом. У цій рисі виявилась така велич духа, до якої мало хто зможе піднятись.

Трудно з Шевченком розлучитись, раз почавши про його говорити; трудно вичерпати скарб його високих дум, трудно змалювати красу його натхненного слова, однаково дужого й вимовного і в тихих ідилічних картинках ясного людського щастя („Вечір“, „І досі сниться“, „На великдень на соломі“, „За сонцем хмаронька пливе“ і т. и.), і в грізних драматичних переживаннях, яких зразки ми вже бачили; однаково глибокого і в розумінні людської психології, і в описах природи. Хоч і не дбає він про форму, але на палітрі у Шевченка таке невичерпане багацтво фарб і такої сили, що й між геніяльними заступниками людської думки він завжде вміє проказати власне слово, і так проказати, як тільки один він потрапить. Найкраще може буде його силу та його ж словом і виказати:

Неначе той Дніпро широкий
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко
І ніби тим огнем пекли
Холодні душі („Пророк“).

Справді, для України вага Шевченкового генія переходить ті межі, які поставлено навіть великим письменникам у їхній батьківщині: він сам був для неї тим сонцем, що „за собою день веде“,—день нового народження на світ великим культурним народом; його поезія стала найкращим виразом національної самосвідомости на Україні, як його особисту долю можна вважати за символ долі всього українського народу. Геніяльні люде всюду велике роблять діло,—всюди вони творять життя, роспускаючи паруси світа і тепла навкруги себе, повертають людей на нові шляхи, нові думки їм проказуючи. Але на Україні геній Шевченка зробив не тільки це. Адже ж тут ціла нація, живцем похована, конала, роблючи надзвичайні силкування, щоб прогнати смертельний холод од своїх задубілих членів. Результатом того силкування було нове письменство перед-Шевченкової доби. Та воно не здужало ще скинути смертельні кайдани з рідного краю; добре на початок, воно все ж таки не мало стільки сили, щоб збудити національний организм і вивести його на спасенну путь оновлення. Це зробити міг тільки світової міри геній і таким генієм для України й став Шевченко. 50 років оце минуло, як помер великий автор „Кобзаря“, а його книга й досі свіжою сяє красою, служить невичерпаною криницею глибоких думок. Це через те, що поезії Шевченка належать до тієї категорії творів, які не старіються й не пліснявіють, бо зворушують усяку людську душу, хоч би за яких часів вона жила. Люде цієї міри вічно дивляться вперед і мов витичками позначають собою ті шляхи, що проходить людскість у своєму невпинному рухові до одвічних ідеалів правди, добра і щастя. І коли б українське письменство було більш відоме за межами України, то напевне б Шевченкові давно визначено було б те місце, якого він заслужив і яке признала йому не тільки своя, українська, а й російська критика в особах кращих своїх заступників. „Гигантъ южнорусской поэзіи“, мовляв Скабичевський, „послѣдній Кобзарь и первый великій поэтъ новой великой литературы славянскаго міра“, як зве Шевченка А. Григорьєв, повинен бути в пантеоні всесвітнього письменства,—і безперечно він там буде. Вже й тепер переклади творів Шевченка єсть не тільки на всіх слав'янських мовах, а й на багатьох инших європейських, і всюди вони роблять велике враження своєю оригинальною красою. В рідному ж письменстві, на Україні, ім'я Шевченка не тільки ім'я геніяльного письменника, а й запорука того, що не може без сліду зникнути народ, що таку силу з-межи себе виставив; це національний стяг наш, на якому написано найкращий заповіт „живим і мертвим і ненарожденним землякам“, як мовляв у своєму посланії Шевченко. Високі ідеали правди, добра і волі, рівности й братерства записані в тому заповіті, та ще так записані, як тільки виборна істота може написати,—а це такі ідеали, які ніколи не старіються. Бувши апостолом правди не тільки для свого рідного краю, а й для всієї людскости, не перестаючи сподіватись, що правда все переможе, Шевченко і в своєму „Заповіті“ ще раз висловив ту свою невмірущу надію:

I мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій
Не забудьте пом'янути
Не злим, тихим словом.

„Велика, вільна, нова сем'я“ і для нас такий самий ще ідеал, як був і за часів Шевченка, проте й тепер не забуто співця того сподіваного ідеалу. Повною ж мірою віддячуть і українці, і всі люде великому Кобзареві України справді тільки за нових обставин життя, до яких—треба сподіватись—ми таки наближаємося з кожним днем, що відходить у минуле...

Діяльність Шевченка ввела українське письменство до гурту світових літератур і на новий шлях поставила його, давши свіжі мотиви й нові форми поезії, як рівняти до попереднього періоду, здобувши нові стимули для праці на полі українського письменства. Генії не можуть з'явитися без попередньої роботи цілих поколіннів, що прочищають дорогу одному вибранцеві; з другого боку, не можуть рядові робітники обійтись і без того синтезу їхньої роботи, який творить геніяльна людина. З цього погляду Шевченко з'явився як-раз у пору, коли треба було зміцнити роботу попередників і здобуті позиції так, щоб назад не було вже вороття, та разом покласти підвалини й на потомні часи. І як попередня література українська завершилась у своєму розвиткові Шевченком, так і вся дальша на йому засновується. Ставши в центрі нашого літературного розвитку, Шевченко й досі лишається центральною фигурою в українському письменстві і хоч як піде наша історія на далі, а для XIX в. такою центральною фигурою Шевченко в ній і зостанеться.

Центральною фигурою зостанеться він і з погляду громадського, як покажчик того перелому, що настав у стосунках до українського руху в громадських та урядових сферах. З його починається і той мартиролог українського письменства, який стільки жертв поглинув, стільки живих сил змарнував і не дописаний ще стоїть і за наших часів. З його ж треба почати й нову сторінку в громадських стосунках до українства.

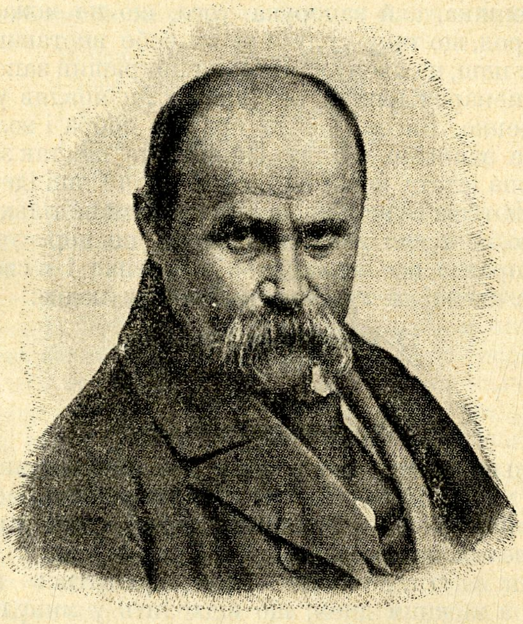

Т. Шевченко

Вже попередники Шевченка викликали чимало розмов у російському письменстві про те, чи можлива й чи потрібна українська література окремо від російської, чи має вона право на істнування й чим те право може виправдати. Розмови ці не здаватимутися нам, може, такими дивними, коли згадаємо, що письменство було тоді привилеєм вищих верств нації,—тих, яких саме й не мав український народ. Чи потрібне письменство для кріпака, якого й за людину не мали?—ось яке, инакше кажучи, питання поставило наше письменство самим фактом свого нарождення, відповідаючи на його категоричним—так, потрібне, і підіймаючи цим справу емансипації людини в кріпакові. Для чужого громадянства ця відповідь не здавалась певною,— звідси й ті розмови та змагання, що повстали в російському письменстві про літературне відродження України. Теоретично розмови здебільшого крутились на тому пункті, якого рангу надати українській мові—чи це справді окрема, самостійна в Слав‘янщини мова, чи тільки одміна, діялект якоїсь иншої, російської або польської, мови; практично ж справа йшла про саме істнування письменства цією мовою. Усяково питання те розв‘язувалось. Одні, як Венелін, Павловський, Каченовський, Надеждин та ин. визнавали за українською мовою право на літературний розвиток; инші, як Греч та Сенковський, ставились легковажно, збуваючи питання жартами, за якими чутно було глибоку антипатію до українського відродження. З другого боку виступають українські вчені, як Максимович, Срезневський та Бодянський, з науковими доказами в оборону української мови й письменства. В усякому разі в 20—30-х роках питання ще не стояло гостро й українські письменники були бажаними й сподіваними гостями в російській, досить тоді вбогій, журналістиці, містячи в тодішньому „Вѣстникѣ Европы“, „Молвѣ“ та инших виданнях свої твори, навіть в українському оригиналі. Наші письменники Полтавсько-харківської школи з своєю невиразністю в національних поглядах та політичним консерватизмом могли вживатися під одним дахом навіть із такими непевними добродіями, як видавець обскурантного „Маяка“ Бурачок. Діяльність Шевченка вивела справу з такого невиразного становища. Питання стало ру́ба: маючи такі таланти, як Шевченко, українське письменство повинно буде йти своїм окремим шляхом, розвиватися з себе і для себе і в процесі розвитку, видима річ, одтягати частину літературних сил од російського письменства, що звиклося вже було з думкою про свою універсальну для цілої Росії вагу. Звідси нові напади на українців, що вони знесилюють одне спільне письменство, заводючи без потреби своє; звідси поради їм занехаяти свою „мертву“ мову й піти слідком за Гоголем, який централістам взагалі здавався дуже влучним аргументом проти українського письменства. Добру одсіч на такі поради дав уже Шевченко в передмові до „Гайдамак“, цьому цікавому документі з тодішніх літературних позвів:

Спасибі за раду!
Теплий кожух, тільки, шкода,

Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

„Буде з мене, поки живу, і мертвого слова“, „хоч і мужицький, аби поет“,—одказував на глузування й поради Шевченко, свідомо ставлючись до питання про долю рідного письменства. А глузування того справді було через край багато: „появленіе „Кобзаря“ въ печати,—каже біограф Шевченка, М. Чалий,—встрѣчено россійскими критиками единодушнымъ глумленіемъ надъ малорусскимъ языкомъ и народностью“. На жаль, до того одностайного хору пристала навіть така ясна людина, як Бєлінський, що проговорився дикою, як на теперішні погляди, фразою: „хороша литература, которая только и дышетъ, что простоватостью крестьянскаго языка и дубоватостью крестьянскаго ума!“—фатальне резюме тодішніх поглядів на „мужицьке письменство“. Стосунки Бєлінського до Шевченка взагалі дають приклад такої чисто сектантської вузости і навіть ворожої нетерпимости, що остаються єдиною може темною плямою на благородній пам'яті „неистоваго Виссаріона“. Не одстав од Бєлінського й другий „властитель думъ“ тодішньої літератури, до того ж і земляк Шевченків—Гоголь: йому од творів Кобзаря занадто „дьогтем несло“... Велика муза Шевченка в'очевидячки переросла тогочасні літературні вимагання; груба, кажучи фигурально, свитка й неваксовані чоботи геніяльного мужика, з мужицькою мовою й мужицькими інтересами в основі всієї поезії, були занадто кричущим дисонансом до тієї салонової атмосфери, якою перенялась була російська література. Аристократичні носи тодішніх літераторів (мужик Григоровича й Тургенева з'явився пізніше) не гарно вражав здоровий реалізм Шевченкових творів, де без жадних прикрас виставлено на привселюдне позорище болячки сучасного громадського ладу. І духом своїм, і формою, і нарешті самою мовою поезія Шевченка була занадто, як на свій час, радикальною, і справедливо могло оцінити її тільки дальше покоління росіян, діячі тієї літератури, яку вже всю „заполнилъ и провонялъ мужикъ“, як згорда говорили потім епігони старого аристократизму. Як бачимо, на особі Шевченка в 40-х роках вперше гостро позначилось непорозуміння між українцями та поступовими росіянами; одбулася перша сутичка, що стояла вже на иншому ґрунті, ніж давніший академичний „споръ южанъ и сѣверянъ“. Заговорили різно заступники двох націй, а не провинціялізмів тільки, як було перше; в голосах не було вже тих лагідних ноток, що бреніли колись... Що до самого Шевченка, то ця перша серйозна сутичка не мала великих наслідків: вернувшись із заслання до Петербургу, він зробився любленим і шанованим членом літературних гуртків у столиці,—але беручи справу ширше, згадане непорозуміння не пройшло марно. З його бере початок те півпоблажливе, закрите по-части загальними фразами, по-части незнанням нехтування української справи, яке й до цього часу не перевелось серед російського громадянства. Винятків було не багато: Герцен, Чернишевський, Добролюбов, Щапов, особливо Пипін та ще одно-два наймення, оце й усі, хто недвозначно виявив свою приязнь до українського письменства. Більшість загадково мовчала, додержуючи нейтралітету й тоді, коли на українське письменство рясно посипались такі репресії, що навіть до всього призвичаєного російського літератора мусіли б приглушити, як останній градус знущання з елементарної пристойности. Правда, мало хто навіть цікавився тоді в російському письменстві національною справою й питаннями децентралізації: на них ще не прийшла була своя черга...

В 40-х роках українство й українське письменство увійшли в перший конфлікт і з другого боку—з офиціяльною Росією, Росією „православія, самодержавія и народности“, що саме доходила тоді зениту реакції. Попередники Шевченка з своєю лойяльністю з державного боку та байдужістю до політичних справ такого конфлікту знов же викликати не могли. Працюючи практично на шкоду сучасному ладу вже тим одним, що високо ставили права людської особи, що бачили людину в кріпакові, вони не робили з цього логичних висновків, не дійшли до теоретичного, принципіяльного протесту проти того ладу й навіть дещо говорили иноді в тон йому. 40-ві роки й тут розбили цю надприродну гармонію між привідцями краєвого демократичного руху та централістично-панською політикою урядових кругів. Процес Кирило-Мефодієвських братчиків, і особливо люта кара на Шевченка за „стихи на малороссійскомъ языкѣ самагo возмутительнагo содержанія“, показали, що демократичне українство й офиціяльна „народність“ не можуть ужитись разом. Шевченко був першим за нових часів мучеником українства, першим „політичним злочинцем“ у сучасному розумінні і з його починається довгий реєстр мучеників, з одного боку, та репресивних заходів огулом проти всього українського письменства, з другого. Звичайно історію цензурних заходів над українським письменством у XIX в. починають з 1863 р., коли пролунали знамениті слова Валуєвського циркуляру: „не было, нѣтъ и быть не можетъ“ ні мови української, ні літератури. Мені здається, що несправедливо віддавати першенство Валуєву, забуваючи про Бенкендорфа з товаришами. Тією ж самою конфірмацією, що позасилала Шевченка, Куліша й Костомарова та инших, заборонено всю тодішню літературу українську, і не тільки нову, а і з попереду надрукованого мало не все, що оберталось тоді на книгарському ринку: „Кобзарь“ Шевченка, „Українські балади“ і „Вітку“ Костомарова, „Україну“, „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ та „Михайла Чернишенка“ Куліша і т. и., не кажучи вже про те, що всім їм заборонено писати. Мало того: маємо слід загального наказу цензорам, щоб вони як найпильніше додивлялись до таких книжок, по яких говориться про українську мову та національність, „не давая перевѣса любви къ родинѣ надъ любовію къ отечеству“. В зв'язку з цим на Україні заведено пильний догляд за всіма людьми, що так чи инак виявили українські симпатії; кілька разів роблено спроби роспочати нові масові процеси; такими спробами були, напр., комична справа з київською прокламацією 1847 р., або трагична подія р. 1850 з молодим ученим Головком, що збройною рукою стрів жандармів, коли прийшли його арештувати після нового трусу у Шевченка. За саму навіть приязнь до засланого поета та заступництво за його „III отдѣленіе“ не від того було, щоб завдавати людей на кару. Так, княжні Репниній, що прохала пільги для Шевченка, звелено, щоб вона „не вмѣшивалась въ дѣла Малороссіи (!)“, коли не хоче зазнати прикрих наслідків. Одно слово, в 40-ві роки українство пережило, скажу так, своє „боевое крещеніе“ й побачило наочно, які перспективи готує йому централістично-бюрократичний лад.

Катастрофа 1847 року одбилась дуже тяжко на українському письменстві. Кращі, молоді, великонадійні й енергичні сили вирвано з-межи активних діячів, їхню працю припинено; инші ж сами замовкли... Почався перший в історії українського письменства XIX в. антракт, та порожня діра, що під назвою 50-х років протяглась аж до початку нового царювання. Тільки випадком, одна-дві на рік, проскакують у світ українські книги, і між їми жадної, яка мала б ширшу вагу й більші надії подавала. А тим часом Шевченко, конаючи на засланні, все-таки потиху „мережає“ свою захалявну книжечку, щоб дати з першою ж оказією за кращих часів нові твори своєї незісталілої музи. Костомаров у Саратові працює над історією рідного краю й виношує ті федеративні ідеї, що позначилися вже в програмі Кирило-Мефодієвського брацтва. Куліш у Тулі готує свої етнографичні й літературні праці. А там десь, по невідомих кутках, підростають нові діячі рідного слова, які зараз же вийдуть на світ, скоро почнеться одлига в громадському житті.

Прошуміла кримська війна, упав Севастопіль—і реакція почала в своїй власній атмосфері душитися. Треба було прочинити кватирку, щоб хоч краплину свіжого повітря впустити в ту задушливу атмосферу. Прокидається громадський рух, ростуть і міцнішають чутки про селянську реформу. З першим подувом свіжого повітря скінчився й наш антракт. Починається новий розділ нашого письменства—Петербуржський з „Основою“ й першими спробами ширшої праці літературної і просвітно-громадської.

Література.

Шевченко Т.—Твори, два томи, під ред. В Доманицького. СПБ. 1911.
Шевченко Т.—Твори, два томи, під. ред. Ю. Романчука. Львів, 1907.
Шевченко Т.—Поэмы, повѣсти и разсказы, писанные на русскомъ языкѣ Київ, 1888.
Шевченко Т.—Кобзарь, т. III і IV (переклад повістей). Львів, 1895—98.
Шевченко Т.—Повісті, т. I і II. Київ, 1901.
Огоновський О.—Історія литературы рускои, ч. II, в. 2. Львів, 1889.
Петровъ Н.—Очерки исторіи укр. литературы XIX ст. Київ, 1884.
Кониський О.—Тарас Шевченко-Грушівський. Хроника його життя, т. 1 і 2. Львів, 1898—901.
Конисскій А. Я —Жизнь украинскаго поэта, Шевченка. Одесса, 1898.
Огоновський О.—Дещо про життя і літературну діяльність Т. Шевченка „Кобзарь“ ч. I. Львів, 1893.
Масловъ В.—Т. Г. Шевченко. Москва, 1874.
Чалый М.—Жизнь и произведенія Т. Г. Шевченка. Київ, 1882.
Пискуновъ Ф.—Т. Г Шевченко, его жизнь и сочиненія. Київ, 1878.
Яковенко В—Т. Г. Шевченко, его жизнь и литературная дѣятельность. СПБ. 1894.
Кранихфельдъ В.—Т. Г. Шевченко, пѣвецъ Украйны. СПБ. 1911.
Русова С.—Т. Г. Шевченко, украинскій народный поэтъ. Київ, 1911.
Єфремов С.—Т. Шевченко, його життя і діла. Київ, 1908.
Лозинський М.—Т. Шевченко, його життя і значіння. Львів, 1902.
Кониський О.—Оповідання про Т. Шевченка. СПБ. 1901.
Добролюбовъ Н.—Кобзарь Т. Г. Шевченка. „Сочиненія“, т. III.
Григорьевъ А.—Кобзарь Т. Г. Шевченка. „Время“, 1861, IV, X.
Sowiński L.—Taras Szewczenko, studium Wilno, 1861
Bataglia G.—Taras Szewczenko, życie jego i pisma. Lwów, 1865.
Obrist—T. Schewczenko, ein Kleinrussischer Dichter. Czernowitz, 1870.
Franzos K.—Vom Don zur Donau. Die Kleinrussen und ihre Sänger. 1878.
Durand E—Le poète nationale de la Petite Russie, T. Shevtchenko. Revue des deux Mondes, 1876, juin.
Т—ый А.—Т. Г. Шевченко въ отзывахъ о немъ иностранной литературы. Одеса, 1879.
Зіньківський Т.—Т. Шевченко в світлі європейської критики. „Писання“, т. II. Львів, 1896.
Куліш П.—Хуторна поезія. Історичне оповідання. Львів, 1882.
Украино-славянское общество. Донесенія гр Орлова о результатахъ слѣдствія по дѣлу о Кирилло-Меѳодіевскомъ братствѣ. „Русскій Архивъ“, 1892, VII. Переклад у „Зорі“ і в „Правді“ р. 1893.
Изъ исторіи „Общества св. Кирилла и Меѳодія“ (I. Уставъ и правила. II. Прокламаціи). „Былое“, 1906, II.
Къ біографіи Т. Г. Шевченка (документы изъ дѣла). Ibid., VIII.
Признанія Н. И. Костомарова въ III отдѣленіи. Ibid. 1907, VIII.
Грушевський О.—Нові матеріяли до біографії Костомарова. „Записки укр. н. т. в Київі“, т. 1.
Стороженко Н.—Кіевскіе славянисты 40-хъ годовъ. „Кіевская Старина“, 1897, II.

Грушевський М.—Микола Гулак. „Л.-Н. Вістник“, 1899, XII.

Н. М.—Памяти Н. И. Гулака. „Кіевская Старина“, 1900. II.

Стороженко Н.—Кирилло-Меѳодіевскіе заговорщики. Ibid., 1906, II.

О. Л. —Дещо про укр. прокламацію 1847 р. „Україна“, 1907, IV.

В. Ѳ. (Кониський О)—Чотирі кари. „Правда“, 1894. Переклад в „Русскомъ Богатствѣ“, 1911, II.

Стороженко Н.—Первые четыре года ссылки Шевченка. „Кіевская Старина“, 1888, X.

Кониський Ол.—Ясні дні в житті Т. Шевченка. „Л.-Н. Вістник“, 1898, II.

Яворницький Д.—Матеріали до біографії Шевченка. Катеринослав, 1909.

Лазаревскій А.—Дѣтство Т. Г. Шевченка. „Основа“, 1862, III.

Пісочинець Д.—Дитячий вік Шевченка. „Світло“, 1911, II.

Черкасенко С.—Шевченко й діти. Ibid.

Савва Ч. Новые матеріалы для біографіи Шевченка. Ibid. V—VI.

Чужбинскій А. Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ. СПБ. 1861.

Костомаровъ Н.—Воспоминанія о двухъ малярахъ. „Основа“, 1861, IV.

Жемчужниковъ Л.—Воспоминанія о Шевченкѣ, его смерть и погребеніе. Ibid. III.

В. Г. Ш (евченко)—Спомини про Т. Г. Шевченка. „Правда“, 1876.

Бѣлозерскій Н.—Т. Шевченко по воспоминаніямъ разныхъ лицъ. „Кіевская Старина“, 1882, X.

Беренштамъ В.—Т. Г. Шевченко и простолюдины его знакомцы. „Кіевск. Старина“, 1900, II.

Русов О.—Спомини про пражське видання „Кобзаря“. „Україна“, 1907, II.

Франко Ів.—Чи справді Шевченко написав вірш „Слав‘янам“? „Зоря“, 1897.

Романчук Ю.—Деякі причинки до поправнішого видання поезій Шевченка. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 34.

Кр—ський М.—Замітки до поправнішого видання поезій Т. Шевченка. Ibid. т. 55.

Кониський Ол.—Проба улаштування хронології до творів Шевченка. Ibid. т 8 і 17.

Доманицький В.—Критичний розслід над текстом „Кобзаря“. Київ, 1907.

Мировець В.—Чому нам сумно згадувати прс Шевченка? „Нова Громада“, 1906, II.

Конисскій А. Я.—Объ изученіи личности Т. Г. Шевченка. Катеринослав, 1900.

Ефименко А.—Памяти Т. Г. Шевченка. „Южная Русь“, т. II. СПБ. 1905.

Стороженко Н.—Геніальний горемыка. Збірник „Изъ области литературы“. Москва, 1902.

Ивановъ-Разумникъ.—Еще о смыслѣ жизни. „Литература и общественность“. СПБ., 1910.

Куліш П.—Чого стоїть Шевченко, яко поет народній. „Оповідання“, Бахмут, 1900.

Партицький О.—Провідні ідеї в письмах Шевченка. Львів, 1872.

Сумцовъ Н.—Главные мотивы поэзіи Т. Г. Шевченка. „Изъ укр. старины“. Харьків, 1905.

Сірко Ф.—Т. Шевченко і його думки про громадське життя. Львів, 1906.

Драгоманов М.—Шевченко, українофили й соціялізм. Львів, 1906.

Е. С.—Шевченкові ідеали і українська дійсність. Львів, 1892.

Любенький О.—Суспільні і національні ідеали Шевченка. „Правда“, 1894.

В—ий П. (Грінченко)—Нова сім'я. Львів, 1895.

Славинскій М.—Муза Шевченка и ея общественное служеніе. „Вѣстникъ Европы“, 1911, II.

Матушевський Ф.—Великі роковини. Київ, 1911.

Єфремов С.—Шевченко й українське письменство. Київ, 1907.

Кревецький Ів.—Корифеї російської критики і укр. письменство. Львів, 1905.

Non severus—Шевченко і критики. „Л.-Н. Вістник“, 1904, XI.

Єфремов С.—Офиціяльна критика на Шевченка. „Науковий Збірник“. Львів, 1906.

Колесса О.—Шевченко і Міцкевич. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 3.

Студинський К.—„Перебендя“ Шевченка і „Бандуристъ“ Маркевича. „Зоря“, 1896.

Антоновичъ В.—Объ историческихъ поэмахъ Шевченка. „Чтенія въ общ. Нестора-Лѣтописца“, 1888. Переклад у „Правді“, 1899.

Огоновський О.—Критично-естетичний погляд на деякі поезії Шевченка. „Правда“, 1872, 1873 і 1879.

Кокорудз І.—„Посланіе“ Шевченка. „Зоря“, 1885.

Щурат В Замітки до поеми Шевченка „Чернець“. Львів, 1894.

Щурат В.—Святе письмо в Шевченковій поезії. Львів, 1904.

Копач І.—Огляд поеми Шевченка „Сон“. „Зоря“, 1895.

Франко Ів.—Причинки до оцінення поезій Т. Шевченка. Гайдамаки. Темне царство. „Світ“, 1881—82.

Франко Ів.—„Перебендя“ Т. Шевченка. Львів, 1889.

Франко Ів.—„Наймичка“ Т. Шевченка. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 6.

Франко Ів.—Шевченко—ляхам. „Л.-Н. Вістник“, 1904, IV.

Франко Ів.—Шевченко й Єремія. Ibid VI.

Кр—ський М.—„Марія“ Т. Шевченка. „Україна“, 1907, IV.

Пыпинъ А.—Русскія сочиненія Шевченка. „Вѣстникъ Европы“, 1888, III; переклад у „Правді“, 1889.

Тиховський Ю.—Великоруська мова в творах Т. Г. Шевченка. „Українська Хата“, 1910, I.

Кулябка С.—Шевченко и Бѣлинскій. „Научное Обозрѣніе“, 1898, VIII.

Кулябка С.—Шевченко и Пушкинъ. Ibid, 1899, VI.

Горленко В.—Шевченко—живописецъ и граверъ. „Южно-русск. очерки и портреты“. Київ, 1898.

Кузьминъ Е.—Т. Г. Шевченко, какъ живописецъ и граверъ. „Искусство и художеств. промышленность“, 1900, III.

Кузьминъ Е—Т. Г. Шевченко. „Искусство“, 1911, II—III.

Т—скій М.—Т. Г. Шевченко и замѣщеніе кафедры живописи въ Кіевскомъ университетѣ. „Україна“, 1907, II.

Значеніе Шевченка для Украины. Проводы тѣла его. „Основа“, 1861, VI.

Честаховскій Г.—Эпизодъ на могилѣ Т. Г. Шевченка. „Кіевская Старина“, 1896, II.

Билыкъ И.—Тревога надъ свѣжей могилой Т. Г. Шевченка. Ibid. 1886, IV; переклад у „Правді“, 1889.

Миллеръ П.—Ножи въ могилѣ Шевченко. „Минувшіе годы“, 1908, I.

Левицький Ів.—Шевченкова могила. „Луна“. Київ, 1881.

Мачтетъ Г.—На могилѣ Т. Шевченка. Сборникъ въ пользу студентовъ у-та св. Владиміра. СПБ. 1895.

Златовратскій Н.—На могилѣ Т. Шевченка. Збірник „Починъ“. СПБ 1896.

Матушевскій Ф.—Посѣтители могилы Шевченка. „Кіевская Старина“, 1903, II.

Комаровъ М.—Т. Шевченко въ литературѣ и искусствѣ. Библіографическій указатель. Одеса, 1903.

Розділ VIII.

60-ті роки.

Кримська кампанія й початок нового царювання, що збудили приспані громадські сили й дали почин до так званої епохи великих реформ з визволенням кріпаків у першу чергу, озвались також і на становищі українського письменства. Реакція мертвущих 50-х років припинилась. Року 1858-го вертається з заслання Шевченко; в Петербурзі ще раніше осідають Куліш та Костомаров. Опріч діячів попереднього десятиліття, з'являється чимало нових сил, або й таких, що хоч почали свою діяльність перше, але тільки тепер могли розгорнутись на всю широчінь свою й прикласти до діла свій літературний хист. Ластівкою нового літературного руху були знамениті, як на свій час, „Записки о Южной Руси“ Куліша (1856—57),—видання переважно, але не виключно, етнографичне: тут надруковано між иншим і Шевченкову „Наймичку“, хоч анонімно, бо про засланого поета згадувати ще не можна було. За „Записками“ пішли й инші видання того ж таки Куліша, що заводить у Петербурзі власну друкарню:—„Народні оповідання“ Марка Вовчка, нові видання „Кобзаря“, творів Котляревського й Квітки, проповіді Гречулевича, збірник „Хата“. Петербург, де зібрались тоді найвизначніші українські письменники, робиться на якийсь час центром українського руху. Але й на провинції—в Київі, Полтаві й Чернігові—забив живчик нового життя, що виявилось найдужче заходами коло народньої освіти в так званих недільних школах (перша в Київі р. 1859), народніми читаннями (в Полтаві) та громадським рухом під прапором демократично-федеральних ідей Кирило-Мефодієвського брацтва. По більших містах, як Київ, Полтава, то-що, повстають „громади“, до яких горнеться з молоді все, що почувало українське серце в грудях; на правому березі Дніпра, в Київі, процес національного самовизначення привів до українського табору з польського боку й найвизначніших „хлопоманів“, як Антонович, Рильський та инші. Смерть Шевченка, проводи його тіла на Україну й похорон під Каневом великий збудили смуток на Україні, та зробили разом немов би й перші оглядини українським силам. Часи тоді взагалі були ще досить патріярхальні, так що не то ширші круги громадянства російського, а навіть адміністрація не визначила ще своєї позиції до українства. Принаймні який-небудь Катков збірає жертви на видання українських підручників, а така темна фигура, як Юзефович, спочуває українським громадам і бажає зійтися з Кулішем „на почвѣ нашего національного вопроса“. Не цураються української мови й офиціяльні акти. Так, маніфест 19 лютого й селянське „Положеніе“ з царської волі звелено було перекласти на українську мову; перекладу Кулішевого вже навіть була надрукована частина і не вийшов він тоді у світ через те, що Куліш не згодився на досить дрібні поправки що до мови в перекладі. Українською мовою користується подекуди й місцева адміністрація; відомо що київський губернатор Гессе видавав свої промови до народу паралельно двома мовами, російською й українською; катеринославський губернатор видав по-українськи книжечку до селян з приводу волі; рясненько українського матеріялу стріваємо навіть по офиціяльних „Губернскихъ Вѣдомостяхъ“, що виходили на Україні; казенним коштом надруковане було в Київі перше видання „Байок“ Глібова, що призначалися для народніх шкіл на Україні. Та й само питання про українську мову в народніх школах ніколи не стояло так близько до діла, як тоді. Визначніші педагоги — Ушинський, барон Корф, Вессель та инші обстоювали, щоб наука в школах одбувалась народньою мовою; за неї ж висловилися й педагогичні ради всіх гимназій київської учебної округи та петербуржський комитет грамотности. Сам міністр народньої просвіти Головнин не виступав ворогом народньої мови, а в київській учебній окрузі зроблено було навіть деякі практичні заходи для націоналізації народньої школи під той час, коли куратором там був Пирогов. Звичайно, що досить живий громадський рух не міг обійтися без літературного притулку й українська колонія в Петербурзі робіть нові спроби заснувати для України власний орган. Спершу Куліш пробував видавати поруч збірників і журнал „Хату“ (1858), але йому по старій пам'яти не дано на видання дозволу і з р. 1861 в Петербурзі починає виходити двома мовами, українською й російською, місячник „Основа“ під редакцією Василя Білозерського, при діяльній участі Куліша й Костомарова. Такого ж типу видання роспочав р. 1861 у Чернігові Леонид Глібов під назвою „Черниговскій Листокъ“.

В „Основі“ стрілися два покоління українського громадянства. Старше—заступники 40-х років, що аж тепер хоч по-части, хоч маленьку дістали змогу прикласти до літератури й ширити ідеї Кирило-Мефодієвського брацтва; молоде покоління—шестидесятники, що виховувались, правда, на тих самих братських традиціях, але зазнали вже впливу й нових часів—од тієї демократичної літератури, що з новою силою прокинулася в Росії після Кримської кампанії. На чолі першого стояли такі популярні серед українців люде, як Куліш і Костомаров,—Шевченко помер на самому початку „Основи"; визначнішими з другого були—Антонович, Рильський, Житецький, Кониський, Чубинський та инші, що тільки починали свою літературну й громадську діяльність. Обидва покоління в епоху всеросійської ростічі між батьками й дітьми досить дружно працювали поруч на ниві українського письменства і громадського життя, тим більше що нові часи стільки принесли нових потреб, що задовольнити їх усі не вистарчало готової сили. В письменстві, опріче звичайної літературної продукції, стає нагальна потреба витворити публіцистичну та популярну, для народньої освіти, літературу—бо вона ж досі українською мовою не істнувала зовсім; у громадському житті одбірає найбільш уваги селянська реформа, та ж таки народня освіта по недільних школах, процес самовизначення з національного та межинароднього погляду, виховання української молоді, ширення української ідеї. Здебільшого це все були справи практичні, що вимагали праці зараз же, не одкладаючи на далі; на принципіяльні питання спершу снаги не було, а потім... потім прийшла реакція і знов приморозила молоді паростки українського руху. От через віщо і в письменстві того часу найдужче одбились як-раз оті практичні справи—визволення кріпаків, народня освіта, вироблювання мови, початки наукової й популярної літератури українською мовою і т. и. Менше, як рівняти, уваги брали в тодішньому письменстві принципіяльні справи, хоч безперечно вони теж цікавили громадянство на Україні і сходились, як у центрі, в петербуржській „Основі". Сліди їх ми бачимо в публіцистичній частині „Основи", напр., у знаменитій „Исповѣди" Антоновича, в статях Костомарова, Куліша, Житецького, то-що, але українське письменство не встигло їх тоді розробити до краю. „Основа" почала виходити р. 1861, а вже на прикінці р. 1862 припинилась—по-части через нелади в самій редакції, по-части через те, що бажаючи догодити усім українським елементам, ніяк не могла взяти певного тону в кардинальних питаннях і тим плодила незадоволення майже серед усіх прихильників української справи. Та й з цензурного боку надходили тяжкі часи, які ледві чи змогла б вона пережити щасливо,—принаймні товариша її, „Черниговскій Листок", р. 1863 заборонено, а самого видавця, Глібова, прогнано з служби. Р. 1863 Валуєв виступив уже з своїм „не было, нѣтъ и быть не можетъ" на адресу української мови й літератури: з неї на-швидку зроблено результат польської „интриги“ і просто звелено цензорам не пропускати ніяких популярних, для народнього читання, творів українською мовою. „Давно уже идутъ споры въ нашей печати о возможности существованія самостоятельной малороссійской литературы“,—так здалека починає Валуєв у своєму циркулярі 18 липня 1863 р. і далі полемизує проти самостійности української мови й письменства, посилаючись на „большинство малороссіянъ“. „Они,—пише Валуєв,—весьма основательно доказываютъ, что никакого особеннаго малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ, и что нарѣчіе ихъ, употребляемое простонародіемъ, есть тотъ же русскій языкъ, только испорченный вліяніемъ на него Польши; что обще-русскій языкъ такъ же понятенъ для малороссовъ, какъ и для великороссіянъ, и даже гораздо понятнѣе, чѣмъ теперь сочиняемый для нихъ нѣкоторыми малороссами, въ особенности (?) поляками, такъ называемый украинскій языкъ“. Не забуто, певна річ, і сепаратизма в цьому канцелярсько-літературному творові, що мав задовольнити скаргу київської цензури „на систематическій наплывъ изданій на малороссійскомъ нарѣчіи“ і особливо на переклад євангелії, зроблений Ф. Морачевським. Бажаючи запобігти лихові, Валуєв звелів цензурним комитетам, „чтобы къ печати дозволялись только такія произведенія на этомъ языкѣ, которыя принадлежатъ къ области изящной литературы; *пропускомъ же книгъ на малороссійскомъ языкѣ какъ духовнаго содержанія, такъ учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначальнаго чтенія народа, пріостановиться*“. Бюрократія знайшла нарешті відповідний тон для українського письменства, хоча цим разом почувся ще один голос і в оборону його. Міністр народньої просвіти, згаданий уже Головнин, пробував вияснити своєму товаришеві, що забороняти книжки можна тільки за думки, за зміст, а не за мову, і радив просто побільшити штат цензорів, коли вони, не вправляючись, нарікають на „наплывъ изданій на малороссійскомъ нарѣчіи“. Даремні були ці заходи: валуєвський курс стояв твердо. Р. 1866 видано особливу інструкцію цензурним комитетам, якою знов заборонялось пускати до друку популярну літературу українською мовою і звелено брати на попередній розгляд усі українські видання, не зважаючи на число друкованих аркушів: мотивовано це тим, що всі українські книги видаються „не безъ своего рода тенденцій“; заборонено друкувати й українські етнографичні матеріяли в „Губернскихъ Вѣдомостяхъ“.

Разом з урядовою реакцією починається реакція і в російському громадянстві, між иншим під страхом польського повстання. З'являються перші обвинувачення за „сепаратизм“, починають лунати обмовні крики Каткова, що недавно ще приймав у редакції „Московскихъ Вѣдомостей“ жертви на українські народні книжки, а тепер раптом очумався й кинув Костомарову: „Лучше бросить эти деньги... Богъ съ ними — онѣ жгутся!“ Реакційна преса закричала на ґвалт про зв'язки українства з польським повстанням хоч польська шляхта з свого боку теж цькувала українців і доносила на них адміністрації. Почалась та хаотична плутанина що до українського питання, яка надто далася в знаки тим, що вороги його навіть не розуміли ясно причин свого ворогування, пускаючи в діло часто самі фантастичні обвинувачення, проти яких руки були зв'язані браком власної преси й цілковитою байдужістю російських поступовців,—становище, в якому українська справа дійшла до самого XX в. Тим часом з першими ж подувами реакції одні з українців (Стронин, Кониський, Чубинський, Єфименко й ин.) опинились на засланні за „дѣятельное участіе въ образованіи кружковъ для возбужденія подъ видомъ обществъ грамотности неудовольствія народа къ правительству, съ цѣлью отдѣленія Малороссіи (!)“; инші, як Куліш, сами на якийсь час сходять зо сцени в Росії; ще инші, з зв'язаними руками, ніякої змоги не мають виступити на арені публічної діяльности й повинні були позамикатись по своїх кабинетах,—щасливіші з таких людей працюють над наукою, але багато й зовсім пропадає для рідного краю, не маючи, де прикласти свої сили. Наступає в історії українства новий антракт до 1870-х років, під час якого очі українців звертаються до Галичини: зав'язуються систематичні зносини з закордонними земляками й перші спроби на новому ґрунті роспочати українську роботу, цілком припинену в Росії.

Такий був той загальний фон, на якому стелилось українське письменство 60-х років. Великі надії, жваві заходи, що ними починалась епоха громадських реформ, зів'яли, розвіялись і перейшли в велику апатію, завмірання, занепад. Літературні свіжі сили, що з'явились під час надій, або зовсім пропадають, ламаючи перо, або виявляються тільки згодом, увесь час важку ведучи боротьбу за істнування, часто падаючи й знесилюючись у надмірній боротьбі з обставинами. Діяльність більшости українських письменників, що виступили на літературну ниву в Петербуржський період, звичайно на 60-х роках не обмежується, а ростягається на досить довгий час, доходячи иноді, як от у Куліша, Кониського, то-що, аж до останіх днів старого віку. Проте все ж 60-ті роки положили на них виразні ознаки, що єднають їх в одну групу власне спільною літературною манєрою.

Як перша спроба в українській журналістиці, „Основа“ з усіма навіть своїми хибами все ж таки велику заграла ролю в розвитку українського письменства. Певна річ, що на протязі 50 років, що пройшло з того часу, українська справа дуже поступилась наперед і багато розв'язано старих питаннів, що загадкою стояли тоді, багато вже й нових поставлено, про які того часу й мови не могло бути. З теперішнього погляду можна б чимало дефектів завважити в „Основі“ як редакційних, так і принципіяльних, що залежали від тодішнього світогляду і становища українства, як громадського руху. Та може найбільшим дефектом в „Основі“ була власне редакційна сторона справи. На чолі видання стояв Білозерський, людина досить невиразна, нічим не одмітна, не авторитетна не тільки серед ширшої маси читачів, а навіть серед редакційної колегії та ближчих співробітників. Натурально, що така людина не могла ні певного обличчя журналові надати, ні запобігти тим непорозумінням, які в редакції виникали, і „Основа“ впала перш, ніж зіп'ялась на власні ноги, через оці непорозуміння, на які всі нарікають, хто мав з нею які-небудь справи. Білозерський пробував рятувати видання, обернувши місячник на тижневик з додатками, але на це вже не дала дозволу адміністрація. З другого боку, сама редакція не гаразд свідома була того, на яких їй людей спиратися, і стоючи взагалі на ґрунті демократичному, не хотіла одбити від себе й панства гостро визначеною демократичною позицією. Це може загальна доля всякої молодої національної преси, що, поки не виробивсь гурт читачів, мусить потрапляти на людей з ріжними, часто супротилежними громадськими симпатіями, хоч така опортунистична неозначеність не завжде навіть і довговічности її сприяє. Нарешті й з програмового боку теж чимало було неясностей, які залежали й од цензурних причин, і від того, що українська політична думка тільки почала прокидатись, і взявши зовсім добре основний тон, не встигла ще розплутати й вирішити деталі. Всі ці дефекти й хиби, тепер із далекої перспективи кожному видні, не кидались так у вічі самим працьовникам тогочасним, а хоч і кидались иноді, так не завжде навіть була змога виправити й позбутись їх. В усякім разі „Основа“ вже тим займає видне місце в історії нашого письменства, що вона перша дала спробу организованих заходів коло його, зібрала кругом себе тісний гурт літературних працьовників і засіяла зерно українства серед того покоління—з деякого погляду першого на Україні,—якому незабаром на своїх плечах доведеться виносити і вагу величезної національної праці у всіх сферах, і ще тяжчу вагу „лютого времени“, майже нечуваних в історії людської культури репресій. Як-не-як, а „Основа“ твердо поклала принцип „двухъ русскихъ народностей“, що давав підстави для цілої низки висновків у національній програмі і в сторону великоросів, і в сторону поляків; і хоча діячі „Основи“ не завжде й сами вдержувались на високості гарної теорії й пішли згодом на компромиси, проте все ж положено вихідні пункти демократизму й федералізму, з яких розвилась уся пізніша українська література й громадський рух. Великий дух Шевченка з його безмірною любов'ю до рідного народу, з його часто інтуїтивною, але глибоко правдивою постановкою пекучих справ, вітає над „Основою" і по-части безпосередньо, по-части ж через неї до краю вщепив у наше письменство той демократизм, що почавсь у нас свідомо з Котляревського, а після Шевченка зробився неминучою умовою розвитку. Федералізм Кирило-Мефодієвського брацтва, що вперше міг виявити себе, хоч не до кінця і з недомовками, знов же тільки в „Основі"—з свого боку проорав таку глибоку борозну в українській свідомості, що з тієї борозни й досі не сходить у головній масі громадська думка на Україні. Невиразність і непевність деяких постулятів „Основи" й покоління 60-х років поправили пізніші часи, але головні підвалини українського руху склалися вже в „Основі" і з неї треба починати історію новітнього українства, хоч тоді воно було ще в стадії „южно-русизма", а згодом проблукало якийсь час (70—80 роки) манівцями так званого „українофильства".

Найвизначнішим письменником того часу, що стояв на чолі як привідця усього письменства, був Пантелеймон Куліш (1819—1897). Почав він свою літературну діяльність ще в 40-х роках, проте характером своїх творів належить більше вже по-Шевченковій добі, та й сам він каже в своїх споминах про Костомарова, що в 40-х роках був тільки „авторомъ курьезной поэмы, составленной изъ кобзарскихъ автентичныхъ и апокрифическихъ думъ, соединенныхъ между собою стихами собственнаго издѣлія" (мова мовиться про поему „Україна"). З своїми оповіданнями українською мовою Куліш виступає вже в 50-х роках („Чорна рада", р. 1857), а з поезіями й геть пізніше—по смерти Шевченка, в „Основі". І не натурально: „при истинномъ великомъ поэтѣ нельзя играть роль поэта человѣку, не рожденному поэтомъ"—ці слова Бєлінського дуже припадають до становища Куліша за життя Шевченка. Куліш знав собі ціну й розумів, що в сяйві натхненної поезії „Кобзаря" його власні вірші все ж таки будуть блідим підголоском, а грати „ролю поета" не дозволяли йому ні його розум, ні самолюбство. Зате, коли замовкла чарівна Шевченкова муза, Куліш просто ставить питання:

Чи мені по тобі
Сумом сумувати,
Чи твою роботу
Взяти докінчати? („Брату Тарасові"),—

і зважується на останнє, щоб Україні хоч трохи заступити її геніяльного сина. Ще виразніше зазначає Куліш генезу своїх поетичних творів на иншому місці.

Ой мовчав я, браття,
Словом не озвався,
Поки батько український
Піснею впивався.
Хоч мовчав устами,
Співав я душею,
Та боявся з ним різнити
Кобзою своєю („До братів на Вкраїну“).

Що тут мова про поезію мовиться, видко з того, що в прозі Куліш не мовчав і за життя Шевченка, але всіма сторонами, як письменник, виявив себе тільки вже за часів „Основи“.

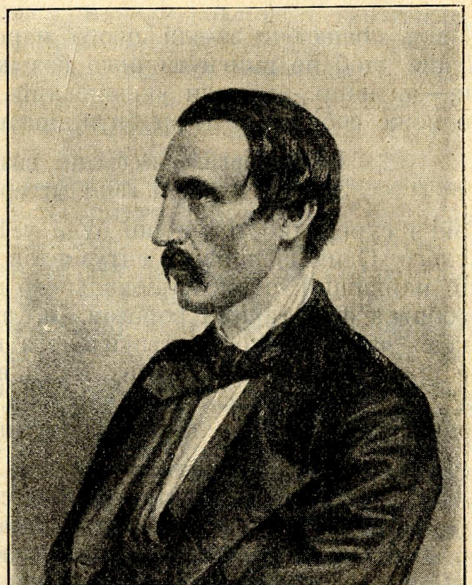

Куліш.

Куліш—це надзвичайно складна натура—палка в почуваннях („гарячий Куліш“, як жартома звало його товариство) і холодно-розсудлива в практичному житті, зіткана з суперечностей, людина велика в позитивній діяльности, велика і в помилках, хитаннях та і в самому занепаді. Трудно одним поглядом охопити його кипучу ріжнородну працю, що по-ряд надзвичайно коштовних здобутків для рідного краю дає й чимало такого, що варто б забути, його заслуги шануючи. Та коли відкинути навіть особисту вдачу Куліша, треба буде все ж признати, що ні на кому, може, не одбилось так наше національне лихоліття, як власне на цьому письменникові. Голова і всіма признаний привідця українського руху на початку 60-х років—одсовується від його вже за кілька літ, а після перших томів своєї „Историі возсоединенія Руси“ стає немов би навіть ворогом українству. Приятель і побратим Шевченка, ентузіястичний прихильник його чистої, праведної музи—згодом її „п‘яною“ взиває, а самого поета блюзнірською рукою обкидає густо болотом („Я—про Шевченка мова—був собі п‘яний, а баба Талалайка безкостим язиком своїм мене дрочила“ і т. д.), поки в „Хуторній поезії“ знов не вертається до побожних споминів про зневаженого товариша. Народовець, демократ і щирий прихильник народніх мас—згодом не може спокійно згадати про їх, не пришивши таких епітетів, як „поганці“, „пічкурники“, „хами“, або з такими покликами обертаючись:

Народе без пуття, без чести і закона,
Що з вовчого (!?) на світ приходить лона („До Тараса за річку Ахерон“).
Народе без пуття, без чести і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п‘яниць та розбишак великих („До рідного народу“).

Навіть працюючи за-для цього народу, не може вдержатись Куліш, щоб не шпігнути його без жадної, здавалося б, потреби,—як напр., подаючи український переклад світових творів, не може собі втіхи не зробити, додавши отакого компліменту:

На́ ж зеркало всесвітнє, визирайся,
Збагни, який ти азіят мизерний (ib.).

Такі ж суперечностей повні були у Куліша стосунки й до минулого. Один із перших ентузіястів козаччини, що бачив у ній найвищий про́яв національного духу українського—згодом зробився фанатичним ворогом їй, що дійшов буквально до якоїсь манії козакофобства й слова козак не може вимовити, не проточивши до його епітетів, з яких „розбишаки“, „голота“, „п‘янюги“, „казюки“, „чортівня“ і т. и. ще не належать до найгостріших. То тільки „по-п‘яну снилось“,

Ніби воля з панським правом
    На Вкраїні билась.
Ні, з порядком господарнім
    Бились гольтіпаки,
Через лінощі нетяги,
    Через хміль бурлаки („Слава“).

„Снилось“, очевидно, й самому Кулішеві, що за́-молоду давав віру українським історичним джерелам і навіть сам їх обороняв од таких поглядів, якими перенявсь опісля,—перенявся, бо їх компонували ніби „скозачені панки, діди істориків такі ж, як їх унуки“ („Козацьким панегирістам“). Та й самих істориків не обминув Куліш важким своїм словом: не задовольняючись такими прізвищами, як „розбишаки“ та „гайдамаки“, він знизився просто таки до пасквільних творів на адресу Костомарова, Мордовця і всіх, хто не хотів дивитися на історію його очима. Куліш пізнішої мірки ні в чому не даймає віри історичним документам і сучасним історикам українським:

Все бо в них була омана:
Воля, честь, лицарство,
За що світом колотило
Дикеє козацтво.
Воля—шарпать панські села,
Честь—людей душити,
А лицарство—християнську
Кров річками лити („Слава“).

Все знайдете в Кулішеві по черзі: оборонця української автономії—і автора гимнів „єдиному цареві“ та „єдиній цариці“, що найдужче доклали заходів до знищення тієї автономії; найвизначнішого заступника українського письменства—і чоловіка, який мало не пишається тим, що „изломалъ украинское перо“; батька фонетичного правопису, що од його й зветься кулішівкою—і автора прокльонів на той правопис, бо він, бачте, „рветъ нашу связь съ первою русскою лѣтописью“ (передмова до поеми „Куліш у пеклі“)... Без кінця й краю можна наводити прикладів на те, як трощить Куліш старих богів і виносить на п'єдестал колішніх ворогів,—і все це з однаковим захватом, так само категорично й нетерпимо, як попереду доводив цілком супротилежне. Не знайдеться мабуть ні одного питання, для якого не дав би Куліш двох відповідів, що одна одну побивають і нищать, зводячи до абсурду. Куліш—це дві людині в одній подобі, якийсь ходячий контраст, дволикий Янус, не розгадана загадка не тільки для сучасників, а й для нащадків, перед якою з подивом стають і читачі, і критика,—якась трагична фигура, що борсається в життьових суперечностях, плутається, падає, знову встає й знов падає. Усяково поясняли ці круті повороти: і „фанатизмомъ безпристрастія“, як Костомаров, і роздроченим самолюбством, як Мордовець („пиха, мовляв, задавила“), і просто хворобою, але фактичні обставини не дозволяють спинитись цілком ні на одному з тих поясненнів, зводючи все до цілої амальгами причин. І що найгірше—в цьому борсанні часто не доглянете того єдиного елементу, за-для якого можна вибачити зраду старим думкам, який несе з собою прощення за всі помилки: не чутно щирости, похапливого шукання правди, переконання в тому, що от колись помилявся чоловік, а тепер помилку свою бачить і готовий направити хоча б ціною власного пониження; нема того благородного самобичування, що таку моральну красу надавало хисткій вдачі хоча б і „неистоваго Виссаріона“. У Куліша, навпаки, якось занадто акуратно одбуваються найрадикальніші катаклізми в думках і разом з лагідною поблажливістю до себе самого раз-у-раз проступає дуже багато якоїсь незрозумілої, безпричинної злости проти всього і всіх, і злість ота робить просто нестерпучою більшість останніх писаннів Куліша, не кажучи вже про те, що позбавляє їх усякої художньої вартости.

Поезія для Куліша обернулась кінець-кінцем у важке версификаторство, і „мовою богів“ він просто зводить рахунки з нелюбими напрямами та особами. Та це здебільшого власне й не поезія зовсім, а публіцистика найгіршого сорту, бо до краю засліплена, вузька, обмежена, позбавлена доказів, висловлена тоном непогрішимого оракула. „Культура“ і „руїнники“ та боротьба між їми—ось до чого зводить на прикінці своєї діяльности Куліш усі події громадського життя і в минулому і в сучасному, але його „культури“ часто од сили не одрізниш, а нещасні „руїнники“ на ділі бувають звичайно жертвами тієї дивної культури. Прочитавши які-небудь „Хуторні недогарки“, ці справжні, мовляв Грінченко, „недогарки розуму колись ясного і блискучого, а тепер чадного й озлобленого, недогарки таланту, колись свіжого й дужого, а тепер покаліченого й спотвореного“ – просто неначе з якогось темного вохкого льоху на ясний світ вийдеш. Страшно за людину робиться, що в душі своїй носила такий тягар зненависти — сліпої, невблаганної й несправедливої; боляче за талановитого письменника, що не зумів, саме коли треба було, спинитися й повернув свою музу на знаряддя тієї сліпої зненависти й незрозумілої злости. Щоб показати, до чого міг договоритися Куліш, я наведу один тільки зразок – картинку з кріпацьких ніби часів.

Народ,
Що за козацтва був собі гультяй гулящий,
Робив не мало й нам (?), і москалеві шкод,
А за панів нових, що по ляхах постали,
Ці злидні в запічках сиділи (!) й волі ждали.
І справді ж бо жили пічкурниками хами,
На хлібі панському безштаньками росли,
Не дозирались, як там ходять за плугами:
Про те у них батьки й старі діди були.
Буяли по степах аж поти пастухами,
Поки дівчата їм кортіти почали.
Тоді вже очкурню підтягували в штанях
І мились у ставках, а то (!) і в панських банях ..
Так звикли пічкури за панщини женитись,
Що воля (?) їм тепер чинити що-хотя:
Чи до смерти, мовляв, за векселі судитись,
Чи на степи й Амур здійматись без пуття,
Або один з одним за батьківщину битись
І на лихе навчать своє й чуже дитя.
А все-таки пани зістались винуваті,
Що не було добра від хати і до хати („Хут. недогарки“).

„Ненавистью и презрѣніемъ дышутъ эти стихи. Католическій и уніатскій попъ временъ руины не могъ бы обращаться къ простолюдину съ большимъ ожесточеніемъ... Могъ ли сдѣлаться народнымъ поэтомъ человѣкъ съ такими дикими понятіями о добрѣ и злѣ, какъ авторъ философскихъ виршъ, и что удивительнаго, если творенія подобныхъ ему мудрецовъ не произвели на народъ никакого впечатлѣнія“. Так писав... сам Куліш про відомого нам Климентія Зиновієва і мені здається, що цим Кулішевим присудом можна й обмежитись що до „Хуторних недогарків“ та инших таких виплодів безперечно недужої душі: „політичний звичай“ і дух Климентія дивним дивом воскрес і вживився в Кулішеві другої половини його діяльности. Але далі од цих затхлих льохів притемненого розуму,—обернемось до того другого Куліша, який надовго записав своє йменння в історії рідного письменства й якого пізніший Куліш одцурався, охарактеризувавши, як „прежнього“.

Я прежній вам догоджував словами
Порожніми, як розум ваш козацький (!),
Пишався розбишацькими ділами
І прославляв пожежі гайдамацькі („Прежній“).

Та зовсім не тим дорогий для нас той „прежній“, чим корить тут себе Куліш: зводючи пізні рахунки з „розумом козацьким“, він навіть себе самого обмовляє, бо ніколи не робив того, що тут собі накидає. Нам дорогий той „прежній“ тим, що у його бреніла иноді справжня поезія, яка покинула пізнішого, вертаючись до його тільки зрідка немов на те, щоб цими lucida intervalla краще одтінити глибочінь його занепаду...

Власне з цього погляду—художнього і разом ідейного—найвище стоять ті поезії Куліша, що друкувалися в „Основі“, а потім увійшли до збірки „Досвітки“. Тут справді стрівається і щире почуття, і зразки високої поезії, до якої опісля тільки в деяких творах із „Хуторної поезії“, „Дзвона“ та „Позиченої Кобзи“, тільки в окремих місцях поем „Магомет і Хадиза“ й „Маруся Богуславка“ та „Драмованої трилогії“ і т. и. піднятись міг Куліш. Найменше тут і тієї рубаної віршем публіцистики, якої повно по тамтих пізніших збірках. Справді можна сказати, що тут у Куліша—

Через край із серця
Рідне слово ллється („Заспів“).

Куліш тут не одцурався ще тих думок, яким уклонявся замолоду; він певен, що

Єсть у світі правда чиста
І добро, і воля,—

і своїми піснями мав надію засівати їх на „рідному полі“. на „ланах неораних“, де блукають „брати мої вбогі“:

Вони орють вас очима,
Скородять бровами,
Сіють тугу, поливають
Дрібними сльозами („Сам собі“)

Цю правду „прежній“ Куліш найвище становить у своїх вимаганнях до світу й людей; правда—не тільки програма його діяльности, а й підпора всього українства:

Ой тим ми на світі
Здавна держимося,
Що втеряти тільки правду
Одну боїмося („До братів на Вкраїну“).

Поет тужить, що

Німують по Вкраїні
Високі палати,
Густий морок окриває
Пахарськії хати („Старець“).

Та він знає, що инакше й не може бути, бо історичні події й сучасність порізнили оті високі палати од пахарських хат, і з-під пера його повстають дужі строфи, якими розмежовує Куліш народні інтереси од порожніх примх привилейованого стану.

Нехай знають на всім світі,
Як ми погибали
І гинучи свою правду
Кров‘ю записали.
Записали—прочитають
Неписьменні люде,
Що до віку із шляхецтвом
Згоди в нас не буде.
Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море ллється,
Поти серце українське
З панським не зживеться („Кумейки“).

Коли писались вірші, що увійшли в „Досвітки“, Куліш був певен, що на такому ґрунті він по-вік останеться, що всі питання для себе він уже вирішив: „годі по світу блукати, дороги питати“,—як казав він у передмові до поеми „Настуся“, присвячуючи її своєму товаришеві-вчителеві Хильчевському. Для його нема сумніву, що через те повстало лихо на Україні, „що багатий одцурався убогого брата“. В минулому бачив він високі діла во ім‘я правди й волі.

В кого срібло, в кого злото
Та шляхетськії клейноди,
А в нас правда, права воля,
Найлюбіша в світі доля.
Згине срібло, згине злото,
Занедбаються клейноди,
Тільки правда на Вкраїні
По вік вічний не загине,

Тільки правда, права воля,
Буде всім жадана доля („Настуся“).

І поруч цієї правди бачить автор прибрану у всякі форми неволю, надсильство дужих над беззахистним людом і велику боротьбу, в якій по один бік стоять прихильники правди й оборонці волі, по другий—власники срібла, злота і клейнодів. Нічого й згадувати, що симпатії тогочасного Куліша—в першому таборі, і його Голка з поеми „Великі проводи“, хоч і сам шляхтич, але вивчивсь правди у „тих людей, що по світу ширять розум новий“, і не вагається пристати до пригноблених і за їхнє щастя боротись:

Заковані брати мої
В шляхетські статути...
Пора, пора поскидати
Невольникам пути.

І мріє разом з Голкою й сам автор про загальну рівність, про однакове всім право:

Збудується церква нова,
Під небо знесеться,
Як істини вічне слово
На ввесь мир проллється,
Як забудуть братів браття
Мужиками звати,
Як у всіх нас на Вкраїні
Одна буде мати („Великі проводи“).

І не раз потім цей давній Куліш озивався в старому Кулішеві і ці відгуки молодих мотивів єдині виблискують перлинами справжньої поезії в його тяжко віршованій, злостивій публіцистиці. Ось, напр., заспів „до Кобзи“:

Кобзо, ти наша утіха єдина...
Поки прокинеться сонна країна,
Поки діждеться своєї весни—
Ти нам по хатах убогих дзвони.
Стиха дзвони, нехай братнеє серце
Важко заб‘ється, до серця озветься,
Як на бандурі струна до струни.

Менше хитання та суперечности зазнала у Куліша белетристика українською мовою,—може через те, що мало не вся вона належить до першої доби його діяльности. Останніми часами, захоплений з одного боку своїми працями „науковими“, як що це слово можна прикладати до тенденційної препарації часто дуже багатого матеріялу, а з другого—перекладами на українську мову (св. письмо, твори Шекспира, Байрона, то-що), він взагалі мало звертавсь до белетристики, та й серед того, що иноді виходило з-під його пера, нема нічого по-українському писаного. Між белетристичними творами Куліша на першому місці треба поставити роман-хроніку „Чорна Рада“ на сюжет подій 1663 року. Це була досить на той час смілива думка—дати українською мовою історичний роман, а надто після Гоголевого „Тараса Бульби“, і треба сказати, що автор із свого завдання вийшов досить добре. Як перша спроба українського романа, „Чорна Рада“ завжде буде займати почесне місце в історії українського письменства, тим більше, що деякі постаті, напр., Кирила Тура або старого Шрама, Череваня, то-що, змальовано справді таки по-мистецькому, виразно й дотепно, як виразно поставлено й багато масових сцен та описів. Не можна сказати, щоб у романі Куліша не було специфичної Кулішевої тенденції, та й сам автор з нею не кривсь, виявивши свої думки в епілозі до російського видання „Чорної Ради“. Звідти довідуємось, що він хотів „выставить во всей выразительности олицетворенной исторіи причины политическаго ничтожества Малороссіи и каждому колеблющемуся уму доказать не диссертаціей, а художественнымъ воспроизведеніемъ забытой и искаженной въ нашихъ понятіяхъ старины нравственную необходимость сліянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ“. Тенденція отака відбилась і на романі, а надто на позитивних його особах (Сомко, Леся, Петро), з яких автор поробив ходячі схеми, що задихаються під вагою всяких чеснот. Проте довести те, що хотів, Куліш не довів, давши просто галерею цікавих постатів і ситуацій. Автор ще не втратив був тоді художнього такту й почуття міри і художник спинив цим разом свавільну руку тенденційного політика. Цікаво зазначити, що найкраще Кулішеві вдалися і найсимпатичнішими в романі вийшли власне такі йому дуже несимпатичні постаті, як очайдушний Кирило Тур, цей справжній герой хроніки й людина з лицарськими рисами, та його товариші, запорожці. Мимоволі прохопивсь автор добрим словом про нелюбих йому й тоді січових братчиків. Згадавши, що січовики якось припадали до душі людям, хоча й шкоди багато їм робили, Куліш поясняє це—„може тим, що Запоріжжя іспокон-віку було серцем українським, що на Запоріжжі воля ніколи не вмірала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду днів не замовкали і було те Запоріжжя як у горні искра: який хоч, такий і розідми з неї огонь“. Од цього критичного погляду як далеко до того лайливого бурчання, що ним засипав козацтво і віршем і прозою Куліш в останні часи свого віку!.. Менше вдатні вийшли у нашого письменника инші його історичні оповідання, як „Січові гості“, „Мартин Гак“ та „Потомки українського гайдамацтва“, а також і російською мовою писані повісті, як „Михайло Чарнышенко“ й инші. Багато в них розмов і мало дії, а вже найдужче цим творам вадить непомірковana ідеалізація дієвих людей та загальна неколоритність. З инших оповідannів побутового змісту кращі у Куліша—„Орися“, „Дівоче серце“, „Гордовита пара“ та „Про злодія в селі Гаківниці“. Зате цілком незрозуміло, як з-під пера, що писало ці твори, могла вийти така нісенітниця, як „Сіра кобила“, що воскресила найгірші риси гостро і справедливо Кулішем засудженої „котляревщини“.

Опріч поезії та белетристики, Куліш працював ще на полі етнографії, історії, публіцистики й літературної критики. Про етнографичну його працю вже сказано попереду; що ж до історії, то в ній був він занадто публіцистом, до того ж ще дуже хистким, міняючи не раз свої погляди як до часу й настрою. В історичних працях Куліша, обставлених з фактичного й документального боку дуже добре, багато можна знайти місць, що одно одне побиватимуть, як поставити їх поруч, своїми незрозумілими суперечностями, і то не в дрібних деталях, а в самих основах. Все ж годиться добрим словомізгадати такі історичні праці Куліша, як „Історія України од найдавніших часів“ (надруковано самий початок в „Основі“), „Хмельнищина“, то-що—перші спроби популярної української літератури. Цікаві здебільшого публіцистичні й критичні статі Куліша, хоч і тут прикро иноді вражає читача претенсійний тон диктатора, що не літературну роботу справляє, а ніби якісь декрети та маніфести пише. Кращі його праці і з цієї сфери належать до часів „Основи“ та попередніх: „Обзоръ украинской словесности“—часто порадоксальні, але живо й дотепно написані характеристики Климентія, Котляревського, Артемовського-Гулака й Гоголя; „Характеръ и задача украинской критики“, „Простонародность въ украинской словесности“ й низка окремих характеристик поодиноких письменників у тій ж таки „Основі“, в „Хаті“ та в передмовах до окремих виданнів.

Плюсом чи мінусом була така повна внутрішньої суперечности й супротилежних учинків діяльність Куліша? Мені здається, що це зайве питання, хоч воно раз-у-раз причувається, як що не ставиться просто, коли згадано йменння цього з багатьох поглядів просто нещасного чоловіка. Власне ті його твори, що могли б шкоду діяти, такі здебільшого нікчемні з художнього погляду, що ледві чи знайдеться тепер хто охочий перечитати їх до краю. Характерні для особи письменника, вони ніякого не мають інтересу для ширшого кругу читачів. Справдились тут слова самого ж Куліша про Шевченка: громадянство само „явилось на току критики съ лопатою въ рукахъ“ і одвіяло вже те, що треба й варто з Кулішевих творів читати. Пройде ще трохи, не багато літ—і цілком згризе невблаганний зуб часу всі оті „хуторні“ й инші недогарки великого таланту й розуму, на жаль позбавленого отого могучого регулятора, що виявляється у письменника почуттям міри та самокритикою. В історії ж українського письменства останеться фигура бідолашного Куліша, що не вважаючи на свої помилки й хитання, все ж таки дуже багато реального добра і послуг зробив рідному краю. Видко, й самому Кулішеві тряплялись lucida intervalla, коли він починав роздумуватися над своїм становищем „між Сцилою і Харибдою“, кажучи словами однієї його посвяти, коли краска сорому кидалась йому в лице й палючим полум'ям його заливала. Принаймні не раз у його ліричних віршах знайдемо жах перед тим, що полягти доведеться „без слави в могилі німій і нікому незнаній“. Правда, вірив він і в те, що Україна не забуде „свого бідолашного сина“: „від тебе́, моя нене, його туподумство людське не заслонить“. Певна річ, не заслонить,—тільки не туподумство треба винуватити, що ніби збіралося це зробити, а насамперед власні ж авторові вільні і невільні помилки, яких багато він же й спокутував ще за життя своєю самотністю, відчуженням од усього, чим власне жив цілий вік, хоч і ненавидючи часами та проклинаючи. Туман зненависти розійдеться і напевне без прокльонів ім'я Куліша згадає суд історії серед тих, хто відродженню рідного краю послужив словом і ділом.

Олекса Стороженко (1805—1874) своїм настроєм та поглядами найближче підходить до старого покоління людей, дарма що вся його літературна діяльність пройшла вже після Шевченка. Талановитий оповідач, не аби-який знавець народньої мови, якою вмів орудувати просто по-мистецькому, Стороженко стояв якось осторонь од українського руху й як письменник жив здебільшого або в минулому, або в фантастичних вигадках кохався, ніби не маючи охоти взятись до списування того, що було перед очима. Може це сталось через обставини особистого життя автора, що змалечку одірваний був службою од рідного краю й не міг по всяк час поновляти старого запасу відомостей свіжими враженнями; може в самій вдачі його таїлось щось, що відтягало його від реального побуту в країну фантазії. „Наша українська врода“,—так закінчив Стороженко оповідання „Закоханий чорт,—нагрітая гарячим полуденним сонцем, навіва на думи насіння поезії та чар. Як пшениця зріє на сонці і складається у копи й скирти, так і воно, те насіння, запавши у серце й думку, зріє словесним колосом, складається у народні оповідання й легенди.“ До таких власне легенд і належать усі Стороженкові оповідання; більшість з їх навіть приписку мають—„з народніх уст“, бо й справді в основі кожного лежить народній переказ, легенда, анекдот. Багато природнього мистецтва в цих оповіданнях, багато грації й щиро-українського юмору. Це наче гарненькі брязкотельця, оброблені рукою справжнього майстра, але чогось більшого по-над зверхню красу вимагати од їх не можна: автор ніколи не сягає в глиб події, не спиниться над внутрішнім її змістом, а промайне зверху над подіями, беручи їх здебільшого з юмористичного боку. Рідко коли цей звичайний у Стороженка юмор перекинеться в рефлекс, у задуму. „Яка то наша гарна старовина була! Що то за люде, що то за душі були в нас під ту велику руїну!... Тільки й жити нам споминками. Ну, та дарма! Хоч один дуб зоставсь, та багато на йому жолудів. Матуся наша, Вкраїна, не покинула нас без свого благословення („Матусине благословення“). Та й ці рефлекси у Стороженка скороминущі й так само не переходять у глиб душі, а лишаються якось зверху. Кращі оповідання нашого автора, як „Матусине благословення“, „Закоханий чорт“, „Дорош“, „Голка“, „Вуси“ і т. и.—і то вже скидаються на гарно й дотепно росказані анекдоти на народні теми. Ще більш анекдотичного в инших оповіданнях („Вчи лінивого не молотом, а голодом“, „Скарб“, то-що), доходючи иноді до крайньої міри, коли очевидно виступає вже прикра тенденція насмішити читача, не розбіраючи гаразд і чим („Не в добрий час“). Оповідання Стороженка читаються залюбки, легко, та легко ж і забуваються, не кидаючи в душі глибшого враження. На ширший масштаб задумана була у Стороженка одна тільки поема—„Марко проклятий“, у якій автор хотів змалювати вічного мандрівника, вигнанця, що карається за свої гріхи, бо ні земля не держить його, ні пекло не приймає. Стороженко „виносив під серцем“ свою поему, більш тридцяти років над нею працюючи, і... все ж покинув її, на жаль, нескінченою. На жаль,—бо широтою малюнку й пластикою вона мала бути найкращим з усього, що нашому письменству дав Стороженко.

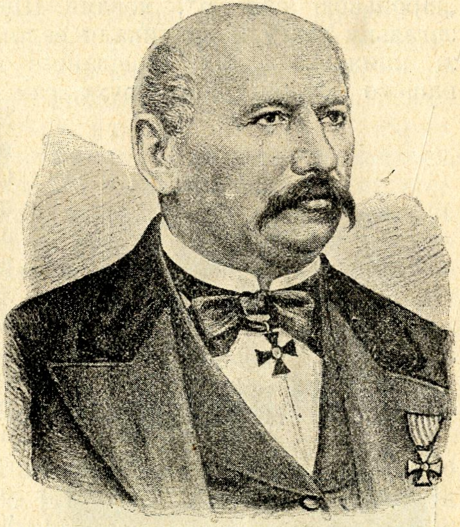
Стороженко.

Найбільшої популярности в українському письменстві початку 60-х років зажили твори Марка Вовчка. Імення це довгий час було якимсь загадковим псевдонімом, що його з слів Куліша приділяли звичайно до подружжя Марковичів—

Опанаса і Марії. Тільки недавніми часами,—дякувати В. Доманицькому, що опублікував дуже цікавий матеріял і по-лицарському виступив на оборону авторства Марії Марковички (1834—1907),—справу вияснено більше й туман потроху починає розвіюватись. Дослідами Доманицького авторство Марії Марковички доведено майже напевне, принаймні поставлено на такий ґрунт, що нехтувати цілком небіжки вже ніяким чином тепер не можна.

„Народні оповідання“ Марка Вовчка, що вийшли вперше 1858 р., одразу блиснули на нашому літературному небосхилі „зіронькою святою“, мовляв Шевченко, звернули на себе загальну увагу й викликали великі надії на автора. Першою ж книжкою своїх оповіданнів новий автор став у центрі нашого літературного руху, сам Шевченко привітав Марію Марковичку, як наступницю й літературну доню свою. Слава Марка Вовчка розійшлась і по-за межами українства: на російську мову „Народні оповідання“ перекладає такий майстер слова, як Тургенєв; Добролюбов присвячує їм одну з більших своїх праць. І цілком натурально, що твори молодого автора звернули на себе скрізь увагу: в „Народніх оповіданнях“ зійшлося разом усе: і гарна, принадна, мистецька форма, і чудова щиронароднія мова, й сила справжнього чуття, і глибокий серйозний зміст, і вміння зачепити найчутливіші струни в серці у читача, і знання та досвід життьовий, і вільнолюбиві, гуманні погляди. Враження од цих оповіданнів сучасники прирівнювали до враження, що викликав був свого часу знаменитий роман Бічер-Стоу з життя американських невольників. Протест великий, крик проти кріпацької неправди і всякого поневолення вперше після Шевченкових пісень залунав тут з новою силою, зачаровуючи своєю красою, і це висловив сам Шевченко в своїй поезії — „Марку Вовчку“:

Марко Вовчок.

Недавно я по-за Уралом
Блукав і Господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмірало,—

І виблагав! Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих.

І справді, оповідання Марка Вовчка, в яких змальовано кріпацьку недолю, повно і всіма сторонами охопили цей куточок життя і складаються разом на цілу картину кріпацького бідування. І повсякчасні злидні щоденного животіння кріпаків („Інститутка“, „Ледащиця“, „Отець Андрій“, „Одарка“), і поневолення („Козачка“), і радісний момент визволення („Викуп“, „Ледащиця“), і перші зародки протесту—то пасивного, як у тієї „ледащиці“, то могучого—все знайшло свій одлиск на тій картині. Сумна вона невимовно, як сумне було наше село під час отого дикого ладу, нестриманої волі людини над людиною. „Здається, що в хуторі тихо й мирно: цвіте хутір і зеленіє. Коли б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось! Люде прокидались і лягали плачучи, проклинаючи“ („Інститутка“),—таким виступає село в оповіданнях Марка Вовчка. Хоч би які иноді ясні та радісні події траплялись—завжде темною хмарою за ними стоїть ота кріпацька неволя, завжде рука ворожа потрапить розбити скупі хвилини тихого щастя. Усі герої Вовчкових оповіданнів, опріч хиба вже до решти забитих, тільки й живуть надією на визволення з того пекла. „Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалась!“ („Інститутка“). Навіть найми—рай, як рівняти до кріпацтва, бо „це лихо дочасне, не вічне“. На поневолення навіть окремих особ люде дивляться просто як на громадське якесь нещастя. Як виявилось, що вільна козачка Олеся задумала „з крепаком понятися“,—„то так і забурчало по селу, мов у джерелі:—як то можна! та де це видано! та хто таке чув, щоб вільна козачка за крепака віддавалась!“ І парубоцтво збірається не пустити Олесю силою—„нехай вільна козачка не закріпощається людям на сміх, а своєму селу на сором“ („Козачка“). Всі ці оповідання визначаються тоном щирого смутку над людською недолею та гуманного спочуття до кріпацького бідування, і це надзвичайно закрашує ці гарненькі, зграбненькі малюночки, немов у дуже простенькі рямці оправлені. Особливо надає їм щиросте й теплого ліризма манєра автора подавати оповідання од першої особи, од того, хто сам переживає те, про що оповідається,—манєра, яка з того часу надовго запанувала в українському письменстві. І автор нігде од себе не додасть ані рисочки, не кажучи вже про обурення проти „людей несситих“: просто, але колоритно говорять за себе сами ббрази і це тим більше враження справляє, що не дає йому розпорошитись на зверхніх почуваннях, а все збірається в глибині душі, викристалізовуючись там у тим дужчий протест проти нелюдського права, що віддає людей людям на поталу.

Марко Вовчок на самій кріпацькій неволі не спинився. Власне за часів, коли з'явились перші його оповідання, дні кріпацтва вже минали, от-от мало воно впасти, і автор завдавши йому дошкульних ударів, незабаром міг перейти й до инших форм неволі. Так, в одному з найкращих оповідannів Марка Вовчка, „Сестра“, нема кріпацького лиха, зате виявлено взагалі лихо наймитське і—головна річ—повна безпорадність людська перед ним. „Важко, Боже, як—ледачому годити!—закінчує своє оповідання безталанна наймичка.—Та вже нанялась, як продалась,—треба служити. А добуду року, то може дасть мені Господь, що добре місце натраплю собі. Аби схотів, то знайдеш на свої руки муки!“ („Сестра“). Оповіданнями того типу, як „Сестра“, „Дев'ять братів і десята сестриця Галя“, то-що, Марко Вовчок близько підходить уже до тих сучасних форм неволі, що народились на руїнах кріпацького ладу, і дає перші зразки нової визвольної літератури. В картинах громадського змісту—найбільша сила Марка Вовчка. Слабше виходили у його просто психологичні проблеми, яких автор не раз пробував торкатись, очевидно не задовольняючись добре йому відомою сферою соціяльної психології. Такі твори, як „Від себе не втечеш“, по-части „Кармелюк“, а надто довгі й без міри ростягнуті „Три долі“, вражають своєю ненатуральністю, підсоложеним, подекуди просто афектованим тоном. Персонажі тут із тих самих, авторові добре відомих народніх кругів, але вчинками своїми вони більш скидаються на салонових героїв, ніж на наших селян; вони зовсім не живуть власним життям і здаються тільки блідими тінями инших постатів. Який-небудь Чайченко з „Трьох доль“, не вважаючи на свою мову й одежу,—типовий „лишній человѣкъ“ з інтелігентських кругів, що саме запанував був тоді в російському письменстві. Марко Вовчок—талант переважно гуртовий, що схоплює прикмети мас, а не особ, що не вміє індивидуалізувати своїх героїв, і через те так невдатно й виходять у його люде з міцною волею, з дужою индивидуальністю, з кипучою натурою і так гарно—оті дрібні люде гурту, а з-межи їх найкраще жіночі óбрази. Жіноча постать—тиха, покірлива, терпляча, довірлива та люблячa, що на всяку жертву піде і все простить коханій людині, кожному її слову віри ймаючи, не вдаючись у зневірря—це улюблений був образ Марка Вовчка. І треба правду сказати: з надзвичайною симпатією та любов'ю вимальовує автор оці тихі постаті, повиваючи їх чарами якогось ніжного тепла та сумовитої ласки.

„Коли вмер Опанас Маркович (1867 р.) то й Марія вмерла для літератури української“,—так писав історик українського письменства двадцять років тому. І тоді він мав право сказати це шерстке слово, що з того часу зробилось було загально-принятим серед українського громадянства. Тепер ця думка вимагає пильного перегляду, бо останні часи, починаючи з р. 1902, воскресили загадковий псевдонім, принісши кілька нових творів під фірмою Марка Вовчка,—нових, правда, тільки через те, що довгий час лежали вони недрукованими. Всі ці нові оповідання („Чортова пригода“, „Пройдисвіт“, „Дяк“ і инші) до старого надбання Марка Вовчка не додають нічого нового, не зміняють літературного обличчя нашого автора. Ще першими своїми спробами Марко Вовчок виявився ввесь, давши високі зразки повістевого письменства, тієї запашної прози, перенятої всіма прикметами щиронародньої мови, з визвольним змістом, з гуманним світоглядом, яка величезне враження зробила не тільки на сучасників, а й на пізніші покоління. Не будемо тут казати про безпосередніх наслідувачів Марка Вовчка, але сліди його стилю й літературної манери можна знайти в перших творах у таких наших письменників, як Федькович, Левицький, Мирний, Франко й инші. Чим був Шевченко в українській поезії, то-б-то величнім зразком форм і змісту пізнішим поетам, тим став Марко Вовчок для белетристів, хоча, звичайно, таланти обох письменників і не можна рівняти. Марко Вовчок у тій сфері, з якої почав, виявився цілком ще на початку 60-х років, але може бути, що за добрих обставин він перейшов би до сусідніх і, розвиваючись ступінь за ступінем, дав би щось більше, величніше. На жаль, на тих перших спробах талант його спинився,—чому, на це ми ще не маємо відповіді в тих занадто скупих біографичних данних, які нам тепер відомі. Куліш пророкував колись, що Вовчкові оповідання „стануться з часом основою словесности нашої народньої“,—і це давно справдилося: вони справді стали за ту основу, на якій снується поткання нашої художньої прози. „Народні оповідання“, коли рівняти їх до Квітчиних повістей, це великий ступінь наперед у сфері художньої прози; це вже зовсім дозрілий витвір художньої творчости, гармонійне поєднання свідомої думки з літературним талантом великої вартости. І жаль не малий спадає на думку, що Марко Вовчок не піднявсь над свої перші твори, хоч міг, і не дав того українському письменству, що вони провіщали. Він блиснув раптом і раптом же згас...

Проте навіть рано згасши, талант Марка Вовчка не перейшов марно в нашому письменстві, а викликав, як згадано вже, до життя цілу школу письменників менших талантом, але все ж таки досить замітних на полі нашої белетристики. Перед між їми веде найстарша з живих ще ветеранів нашого слова, що одсвяткувала торік 50-літній ювилей своєї літературної діяльности—Олександра Кулішева (псевд.

Ганна Барвінок, народ. р. 1828), поет горя й бідування жіночого. У неї трохи вужча сфера творчости, обмежена психичними переживаннями жінки-селянки, але в цій сфері наша авторка почуває себе цілком вільно й дала низку творів чималої літературної ваги. Оповідання Ганни Барвінок здебільшого фотографичні малюнки, мало не стенографично записані пригоди з життя, що подають цікавий матеріял до народньої психології, звичаїв та побуту. Кращі з їх—„Не було змалку, не буде й до ‘станку“, „Перемогла“, „Русалка“, „Лихо не без добра“, „В-осени літо“, „Вірна пара“, „Квітки з сльозами, сльози з квітками“. Нещасний у житті Петро Кузьменко (1831—1867) написав гарне оповідання „Не так ждалося, да так склалося“ й кілька симпатичних поезій, але рано зник з літературного обрію. По кілька нарисів дали: Митрофан Александрович (псевд. Митро Олелькович, † 1881) Матвій Симонов (Номис, 1823—1900), Степан Ніс (†1900). З другорядних письменників, що виступили на літературну ниву за часів „Основи“, згадаємо ще: Василя Кулика (†1870) з його баладою „Загублені душі“ та кількома поезіями; Олександра Навроцького (1823—1902), Миколу Вербицького (псевд. Миколайчик Білокопитий, 1843—1909), Володимира Александрова (1825—1893), що опісля найбільш відомий був своїми перекладами („Тихомовні співи на святі мотиви“ й ин.), оперетами—„За Немань іду“ та „Ой не ходи, Грицю, та на вечорниці“ й виданням двох випусків збірника „Складка“; Василя Мову (псевд. Лиманський, 1842—1891), якого твори поетичні („Козачий кістяк“, „Три деревини“ й ин.) та драматичні („Старе гніздо і молоді птахи“) з‘явилися мало не всі вже по смерти автора, більш як исторично-літературний матеріял, нїж як сучасна продукція. Одні з цих письменників, подаючи першими дебютами гарні надії, появили дуже малу літературну продукцію, переставши зовсім писати під час лихоліття; инші не визначались тим творчим талантом, що виводить письменника на шлях самостійної творчости з-межи наслідувачів якомусь більшому письменникові. Всі вони мали два зразки перед собою: в поезії—Шевченка, в белетристиці—Марка Вовчка, і здебільшого з-під впливу їхнього не виходили. Але поруч згаданих рядових діячів 60-ті роки дали чимало письменників і більш самостійних, які згодом стали в передніх лавах нашого письменства, хоча ні один із їх не використав цілком своїх сил через надзвичайно важкі обставини нашого життя. До таких письменників належать: Щоголів, Глібов, Руданський, Свидницький, Мордовець та Кониський.

Яків Щоголів (1824—1898) почав писати ще в 40-х роках (у „Молодику“ Бецького), та після суворого привітання Белінського на довго змовкає. В 60-х роках ім‘я Щоголева знов з'являється в Кулішевій „Хаті“, потім знову цілі десятиліття поет не озивається ніже єдиним словом аж до 1876 р., коли здебільшого й складено ті поезії, що увійшли до першої збірки його віршів „Ворскло“ (1883). Протягом 90-х років поезії Щоголева друкуються в „Зорі“, а р. 1898 виходить друга збірка—„Слобожанщина“. Видима річ, що письменник, який ростягнув свою діяльність більш, ніж на 50 років, до того ж із такими величезними антрактами, не міг увесь час додержуватися якогось одного настрою. І справді в поезії Щоголева ми стрінемо і романтичні нотки з часів молодого віку, і реалістичні малюнки пізніших літ, і гарні ліричні п'єски на зразок народньої пісні, і поезії на громадянські мотиви й нарешті лірично-философські рефлекси. „Яко поет правдивий, а не підспівач,—писав про Щоголева в „Хаті“ Куліш,—має він у своєму голосі щось праведно своє, якусь власну повагу і красу, котрої ні в пісні народній не покажеш, ні в Шевченкових віршах не доглядишся; не чуже бо добро він собі присвоїв, а своїм власним даром нас чарує“. Ліричні поезії Щоголева—це прегарні малюнки української природи, українського життя, як от „Косарі“, „Вечір“, „Черевички“, найпаче „У полі“ з такою прегарною картинкою:

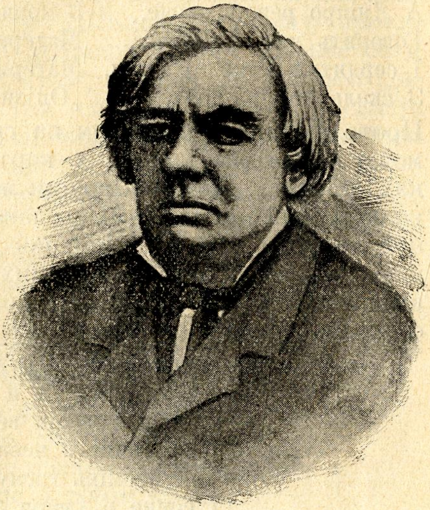

Щоголів.

Гей, гей, гей, мій чорний воле!
Нива довга, в стернях поле...
Вітер віє-повіває,
Казаночок закипає.
Ой хто в лузі—озовися!
Ой хто в полі—одкликнися!
Скоро все засне під млою,
Йди вечеряти зо мною.
Зву... Луна за лугом гине,
Із-за хмари місяць плине...
Вітер віє-повіває,
Казаночок простигає.

Друга категорія поезій Щоголева—на історичні теми, як „Хортиця“, „Безродні“, „Неволя“, „Опізнився“ й инші, переняті елегійним смутком за минулою на-віки бувальщиною.

Воля божа, воля божа...
Гей пропало Запорожжа!
Йду та й бачу—степ широкий,
Стугонить Дніпро глибокий.

Поет шукає слідів славного минулого, але невтішну звістку приносить із свого шукання:

А Дніпро реве-гуркоче,
Говорить мені не хоче
І сердитий в скелі б'ється,
З скель до моря подається.

З моря вітер повіває,
Материнку колихає;
Материнка важко плаче:
„Опізнився ти, козаче!“ („Опізнився“).

Проте людина з чутливим на громадські потреби серцем не може при самих ідилічних картинках та романтичних згадках остатись. Нові обставини життя в рідному краю викликали й нові мотиви у Щоголева. Він виробляється на поета недолі свого народу, поета його поневолення. В поезії „Верцадло“ показує автор в окремих малюнках долю рідного краю, власне Слобожанщини, від перших днів вільного життя на слободах до злиднів останнього часу:

Дивлюся я—з мужицьких ніг
Упали ланцюги й кайдани.
І ждав я в той великий час,
Щоб сонце з неба засміялось,—
Так промінь гаснув і погас,—
І сонце в хмари заховалось.

Нові злидні, новий гніт важким мороком наліг на села.

Бачу, що голоті
Доля невесела—
От я взяв та й кинув
Хуторі і села.

В городи пішов я
Тихою ходою;
Мусів там шукати
Все ж таки спокою („Покій“).

Дарма: і там не знайшов поет, чого шукав,—та й не міг знайти нігде, опріч хиба пустині безлюдної. Скрізь між людьми картини горя й гніту, сліз і недолі вражали поета, розгортаючись у безконечний клубок людського бідування—невеселий синтез життьових вражіннів.

Бачив я, як сильні правду
Бішенно топтали,
Як у бідного багаті
Крихту одривали;
Як сірома по-під тинню
Згорблена тулялась,
Над роботою за скибку
Кров'ю обливалась;

І як мати неодмовна
Хворую дитину,
Пригортаючи до серця,
Кутала в ряднину;
Як ту вродницю побідну
Лихо заїдало,
Й молоде та пишне тіло
Дарма пропадало,—

Все я бачив, од усього
Серце надривалось
І тоді журливе слово
На папір прохалось („Струни“).

Оцей журливий настрій і панує в поезії Щоголева. Не був з його завзятий борець, ні натхненний пророк, ні навіть сатирик, що гострим словом картає вади людські. Це просто спокійний обсерватор, що приглядається до життя й записує свої спостереження, з погляду спокійно, навіть холодно, але все-таки у читача иноді мороз піде по-за спиною од тих ніби холодних малюнків. Пригадайте „Шинок". Спершу просто ідилія з тією пляшкою, що так добродушно собі „візьме та й кивне", і тільки дочитавши до краю, бачите, щó під тією ідилією таїться, а разом і під тим спокоєм, з яким росказує про неї автор. Єдине, на чому спочиває Щоголів—це картини тихої праці і він уміє це малювати лагідними тонами, складаючи їх у широкий малюнок трудового життя.

Бережно зняв я з верстату основу,
Людям роботу розніс і роздав,—
То ж мій спочинок; теперички знову
Берда направив, нитки наснував.

І як нитки на основі, снуються за роботою й думки ткачеві про своє життя; непомітно час лине:

От і заснули по лавах хлоп'ята;
Крикнув цвіркун, догора каганець;
Трохи притихло; побільшала хата;
Швидко вже буде й роботі кінець.
Швидко... А все-таки стукає ляда.
Бігає човник відтіль і відсіль...
Човник і ляда—ткачеві порада,
Берда і цівки, ви—хліб його й сіль („Ткач").

Старечим, щиро-философським супокоєм справді оддають багато з останніх поезій Щоголева. Його „Суботи св. Дмитра" гарно передає настрій людини, що оглядається на пережите та згадує минулий шлях свого життя й ряд постатів, що на йому стрівались і на-віки вже пішли туди, звідки нема вороття.

О, звесели, мій Боже, їх
У житлах праведних твоїх,—

цей рефрен ніби покриває собою оті живіші почування, що могли б викликати й розворушити споминки, і підготовляє останній акорд скінчених із життям рахунків:

І тих, хто тут без смутку жив,
І тих, хто страждав і терпів,
І хто був грішний, хто святий—
Їх дії милостю покрий.

Не вважаючи на громадянські мотиви своєї поезії, Щоголів увесь вік прожив одлюдком з громадського погляду, увесь час осторонь стояв од громадського життя й од людей, як той його самітній лебідь, що „прагнув тільки волі, волі та спокою в самоті“. Оця пісня про самітнього лебідя була лебединим співом і самого автора,—і він зійшов з світу неначе та величня птиця так:

Гордовито умірає
Непривітаний співець („Лебідь)“,—

непривітаний за життя може через те тільки, що сам тікав од привіту й ховався з своїми співами.

Супротилежністю з деякого погляду спокійно-суворому Щоголеву був м‘ягкий і лагідний Леонид Глібов (1827—1893), найпопулярніший між українськими байкарями. Кращі поезії його переняті такою теплотою почування й щирим ліризмом, якого не можна проминути без зворушення. Всі певне знають чудовий малюнок Глібова „Стоїть гора високая“ з журливим акордом:

А молодість не вернеться,
Не вернеться вона.

Таким же щирим проникливим ліризмом чутливого серця перенято й инші його поезії, „Nocturno“ або „Вечір“:

Чи згадуєш, дівчинонько моя,
Як згадую без тебе я
Той вечір тихий над водою,
Як сумували ми з тобою,
Що Бог нам доленьки не дав?

Од цих малюнків особистого почування автор переходить иноді до ширших картин. Так, прегарний ідилічний малюнок „У степу“ кінчається зовсім не ідилічним спогадом про загальне руйнування природи під тиском нових обставин життя. В степу „бренів густий зелений гай“, пам‘ятний поетові з споминів молодого віку, коли так легко жилося, вірилось, коли „про щастя, про любов надія там шептала“. І от

Підкралася кишеня грошовита,
Хтось без жалю веселий гай зрубав,—
Понівечило все чиєсь життя ледаче.

Цей зруйнований куточок символізує поетові образ загального руйновища, що так само заподіює „чиєсь життя ледаче“ і над природою, і над дорогими людям пам‘ятками.

О, скільки є могил, де спить життя козаче!
Та де ж вони? Де їх тепер шукать?
Ніхто, ніхто над ними не заплаче:
І плакать нікому, і плакать не велять.

Елегійний смуток у Глібова часто переходить у юмористичні тони, коли поет на все кругом споглядає крізь лагідну усмішку. Це не жалкий сарказм, навіть не ущиплива іронія,—це просто веселий жарт, до прикладу вигаданий, не образливий, не пекучий. Такий, напр., характер має пів-жартовливе, пів-серйозне поетичне profession de foi Глібова „Не плач, поет“.

Не плач, поет! Жалійсь про все собі самому,
Неси в могильний свій скиток...
„Він, скажуть, гореньком не докучав нікому,
Йому хвала, йому вінок“.

Таким же лагідним, добродушним жартуном був Глібов і тоді, коли під псевдонімом „дідуся Кенира“ друкував свої віршовані загадки, приказки й акростихи на сторінках дитячого „Дзвінка“. „Дідусь“ любив свою малечу авдиторію, та й вона віддячувала йому тим самим і між письменником та експансивними читачами зав'язались теплі дружні стосунки, листування, привіти. Глібов знав душу дитячу, любив дітей, умів потрясти на їх уподобання й був найкращим письменником для дітей у нашому письменстві. Через те і його байки своєю художньою простотою так подобаються малечі й приважують її до себе.

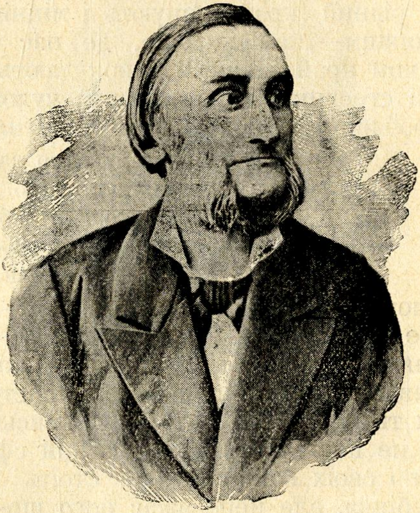

Глібов.

Байки Глібова, що найбільшої слави здобули своєму авторові, наскрізь переняті українським колоритом. Хоча він часто бере загально-світові теми, не раз оброблені байкарями всього світу, але завжде вміє прибрати їх у оригинальне вбрання. Не тільки люде, але й звірина у Глібова мають виразно національне обличчя, розроблене й видержане до найменшої рисочки в національно-українських тонах. Напр., його горобець („Горлиця і горобець“)—це типовий український жевжик, легковажний, на все здатний, безтурботний; його вовк („Вовк та ягня“, „Вовк та мишеня“ і ин.)—типова фигура українського хижака, злістно-понура, мстива, уперта; обставини селянського життя, напр., у байці „Вареники“, всі розмови, жарти, приказки—все це ніби живцем схоплено в українській хаті. Байки Глібова—не механично зроблений переклад чужих творів, а оригинальна творча робота; автор тільки канву бере чужу, але гаптує по їй власні свої мережанки. Так само вміє він оригинальним бути і в науці, ъ моралі своїх байок, скрізь виступаючи прихильником правди та добра. Росказавши, напр., байку про солом'яного діда, автор додає:

Такі діди і між людьми бувають
І нічогісенько не помагають;

А час би людям перестать
Солом'яного діда пхать
І тільки горобців смішити;
Тепер не пугалом добру навчать,
Нам треба иншого бажать —
Живого слова правди і просвіти.

Правда, просвіта, чесне життя—це звичайна мораль байок Глібова („Жук і бжола, „Хмелина і лопух“ і ин.). Любить він і „святу старовину“ згадати, прикладаючи з неї слово до своїх байок; але над усе ставить він рідний край та любов до його. Байки „Перекотиполе“, „Мандрівка“ й ин. показують,

Що в світі божому нема кутка без горя,
Не тільки тут, а і по той бік моря,—

але все-таки миліший від усього людині рідний край. Байкою „Бжола і мухи“ Глібов хоче сказати, що трудящі істоти більше рідний край шанують і міцніше з ним зв'язані, тоді як гулящим—„там хороше, де нас нема“, а де хороше—там і рідний край. Деякі з байок дають гостру сатиру на громадські стосунки, як ота, напр., чудова простотою й мистецьким обробленням байка „Вовк та ягня“:

І вовк ягнятко задавив...
На що йому про теє знати,
Що може плаче бідна мати
Та побивається, як рибонька об лід:
Він вовк, він пан... йому не слід.

Головна заповідь нашого байкаря—„кохайте щиро правдоньку“, і це він мало не кожною своєю байкою підкреслює, виставляючи й доводючи всіма сторонами оту потребу жити по правді. Цей етично-гуманний настрій ще більш додає вартости творам талановитого українського байкаря, якого ніхто ще не перевершив у нас у цій сфері поезії. Художньою вартістю своїх байок Глібов стоїть поруч такого майстра, як Гребінка, але переважає його що-до числа розроблених тем. Глібов не пішов слідом за своєю „Хмарою“, не проливав води над широким морем, а одволожував прохолодою свого поетичного хисту рідну сторону, не тільки байкою, а всією своєю діяльністю проказуючи:

Над селами, над нивами,
Над тихими долинами—
Там славонька твоя.
На кожную стеблиночку
Пошлеш одну росиночку
І віку додаси,—
А морю широченному,
Глибокому, силенному
Води не надаси („Хмара“).

Не витратив марно своєї сили живущої Глібов, і популярність його байок серед отих сел і нив та тихих долин— найкраща подяка симпатичному байкареві за доцільний ужиток свого поетичного таланту.

„Порвалось цінне намисто і порозсипувались дорогі жемчуги: деякі найшлись сейчас і збереглись од загибелі, инші ж покотились геть далеко, так що годі їх досі зібрати“— кращих слів, нїж оце дотепне порівнання проф. Огоновського, не можна добрати, щоб охарактеризувати нещасливу долю не тільки поетичної спадщини Степана Руданського (1830—1873), а й його самого. Був це перший, може, по Шевченкові поет на Україні, якому сила поетичного таланту давала надію на велику й користну діяльність для рідного краю. І через лихоліття українського письменства та безпорадність українського письменника величезна частка тієї сили марно розтрачується, розмінюється на порожні блискучки, як більшість „приказок“ Руданського, та й те, що він дав, майже не бачило друкарського станка за життя автора. В „Основі“ надруковано либонь із п‘ять його пісень та в „Правді“ одну рапсодію з „Іліяди“—ото і все, що міг бачити (а чи бачив?) Руданський із своїх творів надрукованого. Решта ж писалось на-бе́збач, без надії, що колись вийде на люде; письменник ішов на-осліп, не маючи ні захоти, ані поради, марнував без доцільного вжитку свій талант, знеохочувався й занепадав на силах у своїй самотині, і тільки й його було, що кликати до своєї долі щербатої:

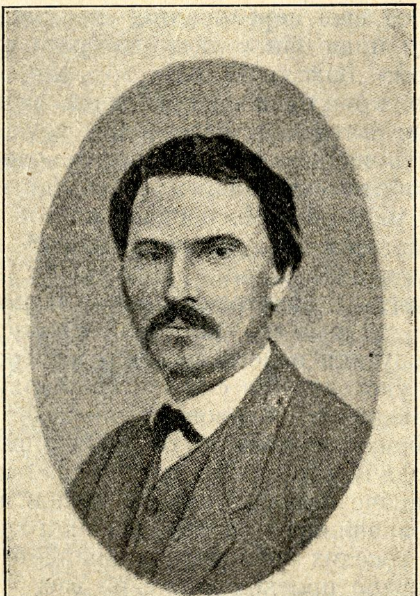

Руданський.

Голе, голе мое поле,
Де ж ви, ясні квітоньки?
Позгасали, поспадали,
Як на небі зіроньки,
І стебло пересхло,
Як билина полягло.

Доле ж, доле, моя доле!
Верни ж мої квітоньки,
Верни діти, мої квіти,
Верни ж мої зіроньки.
Але ба—не сівба,
Не мине моя журба („Пісня“).

Надходило й гірше:

Прийшла смерть моя,
Легке точиться („Моя смерть“),—

а кругом ні душі близької, ані слова жалю, чи потіхи.

І при гробі не заплаче
Ніхто в чужині,—
Хиба чорний крук закряче,
Чорна хмаронька заплаче
Дощем по мені („Чорний кольор“).

Тяжка самотність і як людини, і як письменника цілий вік гнітила Руданського, якому доводилось, опріч того, боротися й за свої переконання, за свою свідомість національну. Ось що пише він у листі до брата про непорозуміння свої з батьком: „Заказують мені мою рідню мову. Заказує батько. Але в мене був прадід і прапрадід: вони мені не заказали. Не слухає батько мої мови,—зате мене і по смерти, може, послухає штирнадцять милійонів моїх одномовців... Батько, може, не любить своі мови через те, що нею говорять у нас мужики. А ніби то в Московщині не говорять мужики по-московськи? Да і чим ми луччі від мужика?—всі ми рівні і у Бога, і у натури“. От за віщо доводилося справуватись Руданському в житті з близькими ніби-то людьми!

Гірка так само доля Руданського й як поета. В ходячій репутації з його зроблено якогось веселого, безжурного шибайголову, що сміявся на потіху веселим людям у своїх приказках чи співомовках, як звав Руданський свої пісні. Але нічого не може бути облуднішого й образливішого над цю ходячу репутацію: трудно знайти песимиста більшого за цього неначе веселого автора Кращі ліричні його поезії повні того розпачливого смутку, від якого душа на частки рветься, та й у веселих співомовках знайдете такі „веселощі“, що од їх неначе приском сипне на вас:

І на-право—старій бабі
Смерть підписує патент,
А на-ліво без копійки
Б'ється з нуждою студент („Студент“),—

теж певне кандидат через хронічну голодовку („другий місяць без борщу“!) на страшний патент од смерти. Правда—весело?.. Або пісня-стогін п'яниці, що виливає увесь жах тієї звичайної буденщини, серед якої жили милійони кріпаків:

Та тяжкі мої болі більнії,
Бо не маю я волі вільної.
Запряжу воли—потом миюся,
Роспряжу воли—на бік хилюся;
Повалюсь на бік, не здрімаюся,
Знов на панщину підіймаюся...

Відроблю чуже—„Жінко-душечко!
Приголуб мене, щебетушечко!“
А вона у плач, розголоситься,
На своє жене, бо й те проситься!
І змордуєшся, закропляєшся,
А вона у плач—„запиваєшся!“ („П‘яниця“).

„Ой я п‘ю тепер, моя любая!“—такий висновок із цього безнадійного, як темна ніч безпросвітнього життя не здасться вам несподіваним. Це натуральний, психологично оправданий, більше—неминучий кінець того становища, коли чоловік тільки й може „болі більнії“ згадувати. Прочитайте ще „Над колискою“—поезію, в якій бідолашна кріпачка снує над синовою колискою думки про майбутню долю своєї дитини,—це теж гарна ілюстрація і до звичайної буденщини, і до того, як до неї автор ставиться; прочитайте „Могилу“, де немов долю рідного краю змальовано алегорично—і ви оціните силу свідомости поета та любови його до батьківщини, але разом переконаєтесь і в тому, як немилосердно перекривила обличчя Руданському ота рутинна репутація, зробивши з його веселого та безжурного пустуна.

Але цей песимист не хилиться перед лихом і може здобутись часом на такі бадьорі ноти, до яких не зразу вишукаєш щось рівне красою й силою в нашій літературі В поезії „Гей, бики“ повно тієї надії на перемогу над лихом, якої й тяжкі обставини не можуть до краю винищити.

Та гей, бики! Ломіть бадилля,
Ломіть його, валіть на прах,—
Нехай не буде того зілля
На наших батьківських полях!
А чересло моє із-ліва,
Леміш із правої руки
Зітнуть і корінь того зілля,—
Чого ж ви стали?--Гей, бики!

Поет одно проти одного ставить лагідне, ласкаве та гнучке безсилля і могутню силу, вічний протест проти обставин, і віддає останньому перевагу, хоч би тяжка за його була розплата.

Нехай гнеться лоза,
А ти, дубе, кріпись,—
Ти рости та рости,
Не хились, не кривись („До дуба“).

І паралельно, широким розмахом малює поет долю гнучкого безсилля, „що без слави в багні, як трава, зогниє“, і могучої сили, яка навіть своєю голосною, славною смертю прислужиться справі протеста. Ту ж саму думку, тільки вже відповідно до людських обставин, надзвичайно гарно висловлено в поезії „Наука“,—цій антитезі двох напрямів, двох практичних философій: гнучкої покірливости, що має на меті ідеал рабів—пролізти в люде і „з полем батьківським розпрощатися“, і твердої, впевненої непохитности в поглядах та праці, що, навпаки, ще тісніше зв'язує з тим рідним полем і непохитний ставить ґрунт під ногами.

Спина з похилу не іскорчиться,
Чоло з пороху не іскривиться,—

такою философією воює гнучка рабська мораль. І проти неї гордо повстає наука справжньої людини:

Видиш, сину мій, як працюємо,
Видиш, сину мій, як горюємо,—
Кожний на світі на то родиться.
Не дивись на світ, що там робиться,—
Ти на пчіл поглянь: є робучії,
Але й трутні є неминучії.
Так і на світі: одні риються,
Другі потом їх тільки миються.

І не рабську мораль, а гордий виклик та прокльони вчинкам рабів навіває авторові зазначений факт людської боротьби:

Будь же проклятий, милий синочку,
Як погнеш таким свою спиночку,
Як простелишся на рядниночку!
І чоло тобі нехай зморщиться,
І хребет тобі нехай скорчиться...

„Ти усе спізнай“—кінчається та справді людська наука:

Тоді з світом ти порівняєшся,
В добрі-розумі закупаєшся,
В добрі-розумі закупаєшся,
З полем батьківським привітаєшся („Наука“).

Мені здається, що згуки протесту й обурення проти гнобителів, з одного боку, та проти поневіряння самохить—із другого, найдужче бреніли на струнах цього „веселого“ поета,—принаймні тільки дужа, міцна духом людина могла та́к перекласти відомий плач вавилонський:

Ні!.. не дамо ми свої пісні
На сміх заклятих ворогів!
Розбийтесь, гуслі дорогії,
Порвіться, струни, всі у-раз,
Як я рукою на чужині
Діткнуся тільки-но до вас!
Ісзохни ти, рука лукава,
Як тії струни колихнеш,
Закаменій ти, мій язику,
Як рідну пісню-но почнеш.

І зараз же після цього запального прокльону таке ж запальне благання про помсту „заклятим ворогам“ волі і правди.

Не багато в своїй спадщині лишив нам Руданський таких перлів ліричної поезії. Величезна частина тієї спадщини складається з історичних поем („Мазепа“, „Іван Скоропада“, „Павло Полуботок“, „Вельмин“, „Мініх“), з перекладів („Віщий Олег“, „Ігор Сіверський“ з цікавою передмовою, „Омирова війна жаб з мишами“, „Ільонянка“—тобто „Ііяда“), з численної маси народніх легенд у переробці („Байки світові в співах“) та анекдотів („Приказки“). Всякої ціни єсть речі між цими творами, але й у найслабших блискотять искорки поезії та чудова мова, що плине рівно, ясно, просто. Між „приказками“ Руданського трапляються справжні перлини що до форми і вони найбільшу популярність мають серед творів Руданського через ясний свій юмор та дотепність; вони ж і виробили авторові оту репутацію веселого письменника.

Цей сміхотун у сухотах, песимист що до сучасного, все-таки надіється на ясну долю рідного краю в будущині. Смерть физична („перша смерть“) його не лякає, бо по йому лишаться його пісні („щілочки“), що ходитимуть між людьми, на все добре їх нахиляючи. Далеко важча йому „друга смерть“—смерть для тих „щілочок“, та й вона не страшить Руданського, бо вірить він, що хоч як матеріял здадуться вони новій поезії, хоч часткою увійдуть до неї:

Найдуть землю знов,
Знову кинуться,
В сотні душ живих
Перекинуться („Моя смерть“).

„Перша смерть“ давно забрала автора. До „другої“ ж кращим поезіям Руданського ще далеко: ще довго вони то будитимуть людей духом протесту, то ясним юмором звеселятимуть, ще довго їх слухатимуть, як сподівався автор, милійони одномовців Руданського, якому тільки нещаслива доля його власна й рідного краю не дала розгорнутись до тієї міри, до якої міг він силою свого таланта дійти.

Така ж сумна доля спіткала й однолітка та близького земляка Руданського—Анатоля Свидницького (1834—1871). Це теж не життя було, а безупинне борюкання за людське достоїнство, за освіту, за добрі умови для розвитку не аби-якого таланта, і теж у результаті розбиті надії, знівечений талант, дочасна смерть—і забуття, аж поки, через десятки літ по смерти, з‘являється велика повість „Люборацькі“, що становить безщасного автора в ряд кращих наших художників-белетристів. Написана для „Основи“, повість-хроника Свидницького побачила світ ціла й не покалічена тільки р. 1901,—рівно через 40 літ по тому, як її написано!.. Але й зуб часу не погриз цю першу в українському письменстві цілком соціяльну повість, видержану в реальному тоні. Вже один цей факт показує, що за талант утратило рідне письменство в особі автора „Люборацьких“.

Свидницький

В формі „семейної хроники“ Свидницький дав напрочуд гарну, яскраву картину, що показує роспад старих побутових форм на правобережній Україні під час переступного моменту в нашому національно-громадському житті. Старий патріярхальний побут у близьких до народу сферах,—а таку сферу, а саме сільського духовенства, й бере автор,—руйнується всіма сторонами; нове щось надходило, а що саме—чи ж розбірно було темним, несвідомим людям? А тим часом треба було вспішатись за віком, инакше бо віз часу не помилує і всіма колесами переїде, скоро хто не вспішиться на його вискочити й опиниться під колесами. Таких переїханих і розчавлених маємо в хрониці Свидницького цілу колєкцію, і очевидно сем'я Люборацьких не єдиною була сем'єю, а типовою за наших обставин, коли наука й инші умови одривали й одривають людей од рідного ґрунту, рідного коріння й кидають виснажених і знесилених на бездоріжжі. „Дивна діла твоя, Господи!—каже автор про ту науку.—Здається, оці вчені та товчені пан-отці повинні б лучче громаді подобатись: і більш читав, і більше вчився—хоч з книжок та світ повинен би знати, і себе спізнати; а піди ж! вийде наче з ліса і в дяка вчиться правити, а в старости хазяїнувати. А в громаду вийде—що ясне сонце, високо-високо: як ни вклонись, не доглядить... На простого чоловіка як гляне, то наче ворога в йому пізнав. Чи така наука, чи такий світ настав?“—запитує автор і немов на відповідь подає вам і картини тієї науки, і світові події, що скалічили й занапастили Антося Люборацького, та й не одного його. Не місце тут переказувати оті надзвичайно гарно змальовані картини, якими здирає Свидницький машкару з „науки“: уславлена бурса

Помяловського блідне перед малюнками нашого письменника; не відновлятиму перед читачами й тієї дівочої „науки“, під яку підпала така само, як і Антось, безщасна сестра його. Але результати „науки“ добре видко з слів старої Люборацької, яку обидвоє вчених та дрюкованих дітей потріпують за просту, не освічену „хлопку“. „Оце біда мене опáла з тими чужоземцями,—каже собі стара.—То ляшка вдалась, цей москалем став. Ото понаучувались! Цур йому з такими школами!“ Не краще за школу було й життя, куди випихала покалічених морально й на розум людей ота школа. Та мораль, що у Руданського ілюстрована словами:

Спина з похилу не іскорчиться,
Чоло з пороху не іскривиться—

панує тут цілком. І мерзенний донощик Робусинський у житті знаходить добру стежку до „щастя“, а Люборацький, у якого не все ще вбито в душі й виполото з корінням гарного—загибає. „Не своєю смертю я вміраю: мене вбила семинарія та“...—не докінчив Люборацький, але читачеві легко й самому докінчити, щó саме вбило і вбиває без ліку таких Люборацьких, а між ними й самого автора „Люборацьких“. Коли ми згадаємо, що цю хроніку писала людина, навіть 30 років не дійшовши, що це перша спроба мало не юнака, то зможемо до ладу зміркувати ту втрату велику, якої зазнало наше письменство в особі скаліченого і колесом життя переїханого Свидницькаго. За нормальних обставин не однією цією повістю, не двома піснями („Вже більше літ двісті“ та „В полі доля стояла“), не однією етнографичною працею обдарував би він наше письменство. З „Люборацьких“ б‘є такий дужий талант повістярський, який міг би стати однією з підвалин дальшого розвитку нашого,—а замість того навіть ота його єдина повість вилежується десятки років нікому не відома і тільки щасливий випадок не дав їй загинути. Яскраво малює Свидницький побутові картини, впевнено зарисовує типичні постати, розгортаючи перед нами страшне лихоліття переступного часу. Та—сам автор зробився такою ж жертвою того лихоліття, як і бідолашні його герої.

Теж жертвою, хоч і з иншого боку, був Данило Мордовець (1830—1905),—жертвою не так школи та життя, як своєї вдачі хисткої та загального становища українського слова під час реакції. Почав Мордовець свою діяльність в українському письменстві поемою „Козаки і море“ (надрукована р. 1859), продовжив гарними оповіданнями в „Основі“—„Дзвонарь“ і „Салдатка“, але як „Основи“ не стало, на довгий час не тільки зник з обрію українського письменства, а навіть виступав у пресі проти „провинціяльныхъ“, між їми й української, літератур („Провинціальная литература“, „Центры и окраины“, 1875), обороняючи модну саме тоді централізацію не самих капиталів, а й талантів та розуму. Не тільки лютість лютого часу була причиною таких скоків занадто ворушкого письменника, як і не полегкости цензурні вернули його до рідного письменства. „Так якось-то,—писав він аж р. 1882,—одбився трохи, як ото одбивається весною та літом птиця од своєї стаї, а в-осени знов пристає до стаї, щоб укупі летіти до вирія. Так оце і моя думка під осінь до вирія забажала“ („Скажи, місяченьку!“). А забажавши до вирія летіти, знову дав Мордовець рідному письменству деякі окрушини, як публіцистична праця „За крашанку писанка—П. Кулішеві“, як ліричні оповідання „Сон-не-сон“, „Скажи, місяченьку!“ „Із уст младенців“, „Будяк“, та кілька історичних повістей: „Келих Карла XI“, „Дві долі“, „Палій“, — але знов же це були тільки невеличкі окрушини літературної продукції небіжчика: далеко більше давав тоді ж Мордовець російському письменству, каявся, що забував рідне, і знов забував своє каяття й знову каявся. „Стоячи вже на порозі таємничої вічности,—писав Мордовець на обгортці „Палія“ р. 1901,—мушу я привселюдно зложити мою покуту в тім, що мало послужив на користь моєму рідному краєві й його мові. Але се з того, що їх доля—і моя доля“. Та й це останнє каяття діла не поправило...

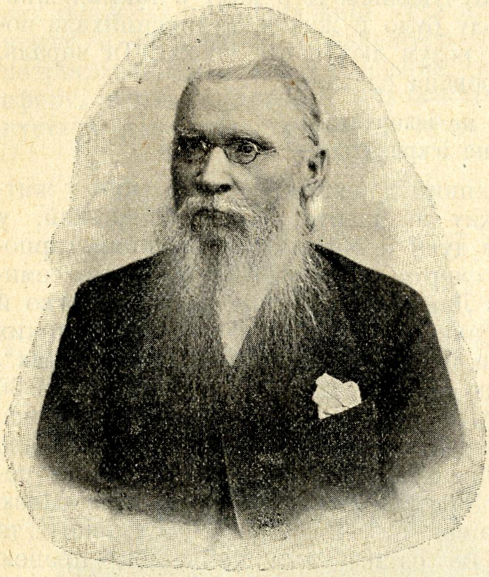

Мордовець.

Першими оповіданнями Мордовець належить до школи Марка Вовчка показавши з себе не тільки доброго знавця народньої мови, але й майстра на типові ситуації та особи (найкращі оповідання—„Дзвонарь“ і „Старці“). Дальші твори його, „Сон-не-сон“, „Скажи, місяченьку!“ „Із уст младенців“ і инші—це власне авторські рефлекси на всякі, иноді механично счеплені теми, де поруч зайвої балаканини стріваються дуже гарні ліричні місця. Окремо стоять історичні повісті й оповідання Мордовця, що витворили йому велику популярність серед невибагливої публіки та разом і bon mot у критиці, що автори історичних романів дуже мало тямлять власне історії, опріч Мордовця, який не тямить нічогісенько. Українські історичні оповідання Мордовця належать до тієї ж категорії. З поверхового погляду вони бувають иноді цікаві, але інтерес цей не великої вартости: авторові не вистарчає дара глибоко пройти в життя минулих часів і воскресити їх перед нашими очима. Опріч того дуже шкодить вражінню манєра чи—краще сказати—манєрність Мордовця. Для своїх українських писаннів вигадав він якийсь особливий ростріпаний стиль, якесь „юродиве патякання“, утрирований етнографизм,—одно слово ту манєру, що навіть спеціяльну назву була дістала „Білило-Мордовщины“. Ці вади дуже шкодять творам Мордовця з художнього боку, присипаючи попелом порожньої балаканини искру щирого почування й безпосереднього ліризму.

Цілком иншою постаттю в нашому письменстві й громадському житті був Олександер Кониський (1836—1900). Як вийшов він на українське поле р. 1861-го в „Основі“, так і не сходив з його до самої смерти, а втім мало сказати—не сходив, бо здебільшого він пе́ред вів у роботі, организовував робітників, гуртував людей, прихиляв і заохочував їх до праці на користь рідному краєві. Ні тяжкі обставини громадського життя, ні особистий клопіт не відтягнули Кониського від громадських справ, і ледві чи знайдеться яка з них протягом 40 літ його діяльности, в якій б він не брав участи чи то як ініціятор, чи як щирий працьовник. Особливо наслідки діяльности Кониського видко було на Галичині, куди він один з перших подався, шукаючи, де б прикласти свої сили, коли в Росії дорогу українству перегорожено було адміністративними перетиками. Палкий, діяльний, енергичний, Кониський більше здався б на громадського діяча, але природа не обминула його й літературним хистом і багато сили положив він на розвиток рідного слова, якого великим був знавцем. Це був діяч того ж типу, що й Куліш—запальний, ріжносторонній,

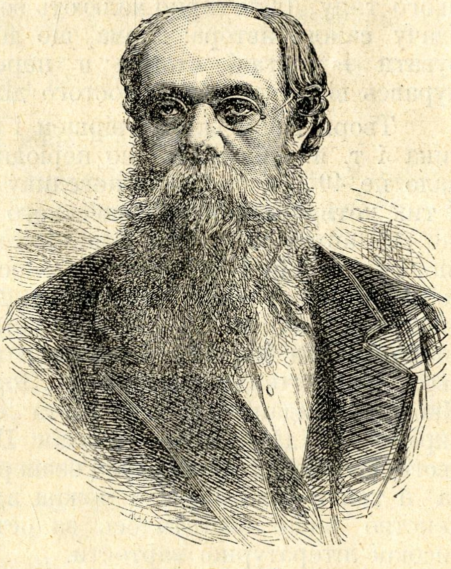

Кониський.

але з більшою постійністю й видержкою в основних питаннях; пробував він своєї сили і в поезії, і в белєтристиці, і в науково-публіцистичній сфері. Таких діячів надто потрібно буває на світанні національного життя, коли одними руками й однією головою не одну треба роботу робити, скрізь поспіваючи, всюду закидаючи прогалини, заорюючи огріхи, в усякому ділі і приклад даючи, й чорну роботу справляючи. Іх ми й потім не одного мали—визначніші з таких діячів Франко та Грінченко,—і працюючи запопадливо на шкоду власному талантові, розмінюючи його на дрібняки, вони цією великою саможертвою справляли незмірної ваги громадську функцію під час посухи на громадські сили.

Покинь високії слова,
Возьмись за просте діло:
У нас робітників нема,
А ватажки нам надоїли,—

ці слова Кониського як найкраще характеризують діячів цього типу. Дуже гарно малюють вони й енергичну, працьовиту вдачу самого автора: дарма, що доводилось йому й ватажком бувати і взагалі стояти в передній лаві робітників—не цуравсь він ніколи й „простого діла“.

Твори Кониського—віршем і прозою, публіцистика, критика і т. и.—роскидані по періодичних виданнях на протязі мало не 40 літ, бо тільки невелику частку оповіданнів зібрано в тих чотирьох томиках одеського видання, яке роспочав був ще сам автор за життя. Дещо виходило і за кордоном окремо (повісті: „Юрій Горовенко“ під псевд. Красюченко, „В гостях добре, а дома ліпше“ під псевд. Дрозд, „Грішники“, „Молодий вік Максима Одинця“, то-що) але все те мало доступу знаходило на Україну. Ще менш відомі його поезії, бо опріч двох невеличких збірників („Порвані струни“, під псевд. Яковенко видані в Житомирі, та „Вибір з поем“ (?)—у Львові), окремо не друкувалися зовсім. Це тим прикріше, що для свого часу твори Кониського безперечно мали чимале значіння, та й тепер багато з них можна залюбки читати, хоча письменство наше збагатилось за останні часи на нові твори високої літературної вартости.

Як поет, визначається Кониський прозорою думкою й легким та чистим віршем. Хоч багатьом його поезіям бракує безпосереднього натхнення й вищої творчої сили, та все ж вони служать цікавим документом часу, відбиваючи думки й сподівання не самого тільки автора. Зміст у Кониського переважає форму, та в змісті й сам автор бачить raison d'être своєї поезії:

В дари принесу я коханому краю
Не злото, не гроші—пісню голосну,—

Ту пісню старую про волю новую,
Про рівність, братерство... („Думка“).

І справді—більш проповідником старих ідеалів волі й братерства був Кониський у своїй поезії, ніж художником. Рідний край і народ—це його герої, і здебільшого недолю їхню оспівує він, збірає до одного джерела ріки сліз, щс розлились по рідному краю, бо „то з народніх із сліз береги розійшлись“. Образ цілого народу немов з'осередився для Кониського в оцій вбогій постаті ратая на чужій-не-своїй ниві:

В ярмі скорбот. нужди, неволі
Важке він тягне „житіє“
І затаївши в серці болі,
Не нарікаючи на долю,
Оре він поле – не своє („Ратай“).

Кониський—співець не минулого, колишнього та забутого, а сучасного; одна з його найраніших поезій просто так і починається неначе полемикою з поезією попередників, що залюбки обертались до сюжетів з минулого, виявляючи свій жаль за ним:

Не обскурант я, що не плачу
За тим, чого нема,
Що вже минуло і мина („Моє бажання“).

І зараз же розгортає нам автор свій ідеал долі для України—не в блискучих постатях, не в державній незалежності і не в чварах військових, а у братерстві всіх слав'ян, відповідно до федералістичних змаганнів кращих попередників Кониського. Нічого й казати, що дійсність не відповідала таким програмам, і Кониському, як поетові сучасности, доводилося спинятись більш на розбитих надіях („Сподівання“), скаліченому житті („До старої моєї неньки“), взагалі на невеселих сюжетах та сумних подіях. Довгою низкою тягнеться його цикл „Із скорбних пісень“, справді перенятий тужним почуванням та гіркою образою за скривджені й одурені надії.

Дивлюсь, дивлюсь—на сході тьма,
Не проясняється, не дніє;
Нігде і променя нема,
Північна хмара світ закрила.
А де ж ти, зіронько ясна,
Сподівана, бажана доле?
Куди сховалася, зайшла?
Ба!.. ти й не сходила ніколи!

Вище з літературного погляду стоять белєтристичні твори Кониського, власне його нариси та оповідання, яких дав він більш п'яти десятків. В них змальовано життя всіх станів громадянства на Україні, починаючи од народніх мас і до тих освічених верств, що почали виходити на авансцену життя після селянської реформи. З художнього погляду вартніші оповідання першої категорії. Знавець не аби-який народнього життя, Кониський дав ряд типових постатів і картин з тієї переступної доби, що почалася в народньому житті слідом „за волею“ і психологично з нею зв'язана неподільно. На такому ґрунті засновано оповідання „Наймичка“, „В день святої волі“, „Протестант“ та инші. Автор бачить, що скасування кріпацтва не знищило народніх злиднів, що „без землі воля—друга неволя: підуть знов і нові пани, і нові кріпаки“ („Наймичка“), що багато п'явок присмокчеться до народнього организму, п'явок з бюрократії, всяких жмикрутів „аблакатів“ та инших до наживи чужим коштом охочих людей („Чи злочинець, чи недужий?“, „Козарський ланок“, „Грошолюбка“, „У тісної баби“ та ин.). Кониський часто спинявся на цій повсюдній біганині за матеріяльною наживою, малюючи, як оборотну сторону її—„ступінь того тяжкого, хижого убожества, що з людської твари стирає слід божого образа“ („Наймичка“). Та найгіршим лихом усього нашого життя Кониський уважає отой ро́збрат між народом та інтелігенцією, через який освічені люде цураються свого народа, полишаючи його на волю божу та опіку темної сили. „Пан, сертучник,—каже Кониський,—одчахнувся од народа, одрікся од нього... Де ти бачив, де ти знаєш у нас українську національну інтелігенцію? Чи єсть вона і коли єсть, дак чи вона з народом? Чи вона піклується про народ? Чи веде його до освіти й добра?... Веде його поліція, начальство. Станові його просвіщають, урядники моралізують („Народня педагогія“). Поставивши спершу оце питання, чи єсть українська національна інтелігенція, Кониський опісля часто додивлявся до того, як ставиться інтелігенція до народу, малюючи, з одного боку, позитивні постаті людей, що йшли з народом, а з другого--перекінчиків, кар'єристів, лицарів наживи, що першим ділом задовольняють свої вузенькі егоїстичні потреби. Коли не лічити спроби Куліша та цілком невдатного роману якогось В. Дорошенка „На Україні“ (виданий в Осташкові р. 1863), то Кониський був у нас перший, хто звернув увагу в письменстві на новий тип людини—на українського інтелігента, на його погляди, змагання, шляхи. Цілий ряд творів Кониського, як „Перед світом“, „Семен Жук і його родичі“, „Юрій Горовенко“, „Непримиренна“ і т. и., присвячено народженню й діяльності оцих нових для того часу (60—70 р.р.) людей. Поруч для контрасту автор дає й типи супротилежної категорії людей (особливо „Грішники“), а також малює ті зверхні політичні обставини, що руйнують роботу нових людей, збиваючи їх з шляху систематичної культурної роботи на всякі небезпечні манівці („Юрій Горовенко“).

В своїх повістях Кониський стає перед нами народовцем, але иншого типу, ніж той. що панував тоді в російському житті. Це на українському ґрунті пересвідчений культурник, що з самої реакції до пануючого серед радикального російського громадянства напряму ставився негативно до революційних способів боротьби. Космополітична радикальна інтелігенція нехтує національну справу, і відтягаючи сили од безпосередньої праці на рідному ґрунті, тим самим, на думку Кониського, заважає тому, щоб інтереси та пекучі потреби народні були повною мірою задоволені. Кониський якось не вмів погодити широких вимогів демократичної теорії з заснованою на ній практичною роботою, як це зробив одночасно Драгоманов, і завжди оддавав перевагу практиці над теорією. Може бути, цей однобічний погляд він виніс із часів свого молодого віку, коли взагалі серед українського громадянства панував практично-культурницький настрій; з другого боку, цей погляд підсилився ще вражінням од того справді часто безґрунтового руху, який пройшов у Кониського перед очима в 70-х роках,— але досить того, що тому поглядові він лишився вірним до смерти. На цьому ґрунті у його виникали навіть непорозуміння з заступниками нових напрямів, яких він по-просту не розумів і не вмів оцінити тієї справжньої вартости, що вони несли з собою. Продуктом такого непорозуміння по-части вважаю я й те уперте ворогування проти радикального руху в Галичині, що зайняло в діяльності Кониського всю першу половину 90-х років і підшіптувало йому держатись за відому „угоду“ навіть тоді, коли вона вже цілком розвалилася. Зате для національної справи готовий він був усе віддати, і може через те й не тішилися його ласкою радикальні елементи, що— справедливо чи ні, то инше питання—в них він бачив фанатичних прихильників зненавистного йому космополітизму. З Кониського не був і шовинист,—він просто болів національним занепадом рідного краю і, вважаючи національне відродження народу за найпекучішу потребу, сюди головним чином оддавав свої сили. Повісті й оповідання Кониського такого програмового змісту проте найслабші з усієї його літературної спадщини, хоч иноді й вони бувають цікаві, як одлиск тих або инших громадських подій та змаганнів. Кониському не пощастило помирити тенденційність з художньою формою; коли він писав з тенденції, то вона говорить у його не образами, а авторовими устами, доходячи просто до публіцистики в белетристичній формі (особливо невдатний з цього погляду роман „Грішники“). Далеко кращі безпретенсійні психологичні оповідання Кониського („Грішник“, „Порвані струни“, „Музика Павло Дортус“, „Чотирі вечорі“) і всі оті фотографії з життя, що справді зафиксували на вразливій пластинці цікаві постаті й події („Хоча б була постати дожала“, „Дід Євмен“, „Завертка“, „Млин“ і ин.).

Опріч поезії та белетристики, Кониський чимало працював на публіцистичному та науковому полі, давши тут багато замітних, як на свій час, праць („Коли ж вияснится?“, „Критичний огляд української драматичної літератури“, „Відчити з історії русько-українського письменства“ й инші), Найбільш уваги в останні часи свого життя Кониський присвятив Шевченкові й опріч цілої низки дрібних про його нарисів дав капитальну працю: „Тарас Шевченко-Грушівський. Хроника його життя“ (два томи, Львів, 1898—1901; російський скорочений переклад вийшов р. 1898 в Одесі.) Це найкращий досі в літературі про Шевченка життєпис, у якому критично зведено й оброблено ввесь матеріял, що до того часу з'явився був друком.

З Кониського була надзвичайно характерна постать для тієї досвітньої в нашому житті доби, з якої так таки й не пощастило йому вибратись. Енергичний, ворушкий, запопадливий працьовник, він вічно шукав, де б міг прикласти свої сили до діла. Хоч які тяжкі часи були, а не міг він сидіти, склавши руки, як багато його одноліткiв зробило, не міг і одійти од українства, заспокоїтись працею на чужому полі. По-за українськими справами просто таки не можна було собі уявити цієї людини, що була не тільки людиною інціятиви, але й людиною чорної роботи, якої так багато єсть, та до якої так мало охочих знаходиться. Такими людьми, як Кониський, найбільш держалась українська справа під той темний час, коли навіть голосу українського не чутно було; вони були не тільки робітниками, а немов прапорами цілої епохи, і якось легше на душі ставало од свідомости, що те джерело праці й енергії не засохло, а б'є невпинно, все нові піднімаючи справи й поновляючи старі заходи. Треба було самому пережити страшний час реакції 80—90-х років, щоб оцінити по заслузі творчу ролю таких людей-прапорів. Навіть помилки їхні, що багато свого часу колотнечі накоїли, не додавали зневірря, а були для українського громадянства немов остроги для доброго коня, викликали нові запаси не потраченої ще енергії й притягали нових діячів—все на те ж забуте й занедбане поле українського громадського життя. Навіть невдатні иноді літературні твори їхні змушували про себе думати й говорити, бо раз-у-раз живчик живого життя бив із їх і неустанно закликав—усе до одної справи. Справою тією було всестороннє відродження рідного народу і цій справі вони віддавали себе неподільно.

На Кониському закінчимо огляд літературної діяльности наших старших шестидесятників, що більш-менш зв'язали себе з скороминущим інстуванням „Основи“ й були немов першим випуском української інтелігенції, першим поколінням свідомих українських діячів, що виступали вже не поодиноко, а viribus unitis, организованими громадами. Вони зазнали бадьорого часу визволення, своїми очима бачили, як падали кайдани з кріпацьких рук і сами до того праці доложили. Вони мали певні надії на те, що й національне визволення рідного краю піде прудко наперед і працювали для його розвитку в літерарі, в популяризації науки, в народній школі. Не довго, як знаємо, ця праця точилася. Впала „Основа“, зникли недільні школі, розпорошились на засланні українські молоді сили... З бюрократичного Олимпу упав знову грім на українство, працювати українцям стало знов дуже важко. Роспочинається новий антракт в історії українства в Росії. Тоді от уперше сяйнула нашим діячам думка про Галичину, куди не сягали Валуєвські циркуляри, і письменники з своїми працями починають звертатись за кордон, де конституційні установи давали хоч маленьку надію на національний розвиток тієї гилячки українського народу, що одійшла колись під Австрію. Нове покоління, молодші шестидесятники й семидесятники, вже цілком принатурюються до того становища, яке витворили репресії в Росії та національне відродження закордонних земляків, але роспочали систематичну працю в Галичині таки старші шестидесятники, Куліш і особливо Кониський. Ті поодинокі й спорадичні спроби літературного єднання України з Галичиною, які були ще у Срезневського, Лукашевича, Бодянського та Максимовича, тепер міцнішають і стають регулярними й систематичними, як результат, з одного боку, національної самосвідомости, а з другого—тих позверхових обставин, що припинили українську роботу в Росії. З цього часу, опріч недовгої одлиги в 70-х роках, Галичина робиться центром українського руху й літературним притулком про всіх українських письменників. Опріч згаданих уже обставин, сприяло цьому ще й те, що в 60-х роках українська національна справа в Галичині, підготовлена працею окремих людей починаючи з 30-х років, стає вже на твердий ґрунт, робиться громадським рухом, а не справою тільки одиниць, виноситься в політичне життя. Отже час і нам оглянутись на Галичину, що там діялось, поки на Вкраїні встигло зародитись і на певний ґрунт стати нове українське письменство.

Література.

Огоновський. О.—Історія литературы рускои, ч. II, в. 2, ч. III, в. 1. Львів, 1889—1891.
Петровъ Н. И.—Очерки исторіи укр. литературы XIX ст. Київ, 1884.
Грушевський Ол.—Сучасне українське письменство... Київ, 1909.
Костомаровъ М.—Письмо до редакції „Колокола“. Львів, 1902.
Драгомановъ М.—Письмо Костомарова... Собр. полит. соч., т. II. Paris, 1906.

Сокальскій Л.—Матеріалы къ исторіи національнаго движенія 60-хъ годовъ. „Кіевская Старина“, 1905, II.
Драгомановъ М.—Австро-руські спомини. Львів, 1889—1892.
Драгоманов М.—Два учителі. Львів, 1902.
Струнина Л.—Первыя воскресныя школы въ Кіевѣ. „Кіевская Старина“, 1898, V.
Протопоповъ Д.—Исторія С.-Петербургскаго Комитета грамотности. СПБ. 1898.
Драгоманов М.—Народні школи. „Громада“, II. Женева, 1878.
Русова С.—Просвітний рух на Вкраїні в 60-х роках. „Світло“, 1911, VI.
Українець (Драгоманов)—Антракт з історії українофильства (1861—1872). „Правда“, 1875.
Лемке М.--Эпоха цензурныхъ реформъ. СПБ. 1904.
Кревецький І.—„Не было, нѣтъ и быть не можетъ“. „Л.-Н. Вістник“, 1904, VI—VII.
Гуревичъ П.—Дѣло о распространеніи малороссійской пропаганды. „Былое“, 1907, VII.
Вашкевичъ І.—Переводъ Кулиша на укр. языкъ манифеста 19 февраля 1861 г. „Кіевская Старина“, 1905, II—III.
Науменко В.—Ф. С. Морачевскій и его литературная дѣятельность. Ibid. 1902, XI—XII.
Стешенко І.—Українські шестидесятники. „Записки укр. н. т. в Київі“, II.
Антоновичъ В.—Моя исповѣдь. „Основа“, 1862, I.
Антоновичъ В.—Автобіографичні записки. „Л.-Н. Вістник“, 1908, VII—IX.
Ефименко А. Я.—Литературныя силы провинціи. В. Б. Антоновичъ. „Южная Русь“, т. II. СПБ. 1905
Томашівський С.—В. Антонович. „Л.-Н. Вістник“, 1906, I—III.
Доманицький В.—Вол. Антоновичъ. „Нова Громада“, 1906, IX.
Грушевський М.—В. Антонович, основні ідеї його творчости і діяльности. „Записки укр. н. т. в Київі“, III.
Лобода А.—Праці Антоновича по етнографії та літературі. Ibid.
Стешенко І.—Антонович як суспільний діяч. Ibid.
Матушевський Ф.—В. Б. Антонович при світлі автобіографії та данних історії. Київ. 1909.
О. Л.—Ѳ. Р. Рыльскій. „Кіевская Старина“, 1902, XI.
Перетц В.—Павло Житецький. „Записки укр. н. т. в Київі“, II.
Куліш П.—Погляд на українську словесність. „Хата“. СПБ. 1860.
Кулишъ П. А.—Сочиненія и письма (вийшло 5 томів). Київ, 1908—1910.
Куліш П.—Твори („Руска письменність“), т. I—VI. Львів, 1908—1911.
Жизнь Куліша. „Правда“, 1868.
Гринченко Б.—П. А. Кулишъ. Біогр. очеркъ. Чернігів, 1899.
Шенрокъ В.—П. А. Кулишъ. Біогр. очеркъ. Київ, 1901.
Маковей О.—Панько О. Куліш. Львів, 1900.
Грушевський О.—З сорокових років (Кулішеві „Повѣсть“ і „Україна“). „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 83 і 85.
Гринченко Б.—До історії Кулішевих „Досвіток“. „Науковий Збірник“, Львів, 1906.
Костомаровъ Н.—П. А. Кулишъ и его послѣдняя литературная дѣятельность. „Кіевская Старина“, 1883, II.
Мордовець Д.—За крашанку писанка—П. О. Кулішеві. СПБ. 1882.
Левицький О.—Недрукована статя Куліша „Украинофиламъ“. „Записки укр. н. т. в Київі“, т. VIII.
Доманицький В.—Марко Вовчок про Куліша. „Л.-Н. Вістник“, 1908, X.
Грінченко Б.—До читачів (про Куліша). „Дубове листя“. Київ, 1903.
Грушевський О.—Поетична творчість Куліша. „Л.-Н. Вістник“, 1909, IX, X, XII.

Дорошенко Д.—На громадській роботі (П. Куліш). СПБ. 1906.

Балика А.—Бібліографичний покажчик писаннів Куліша. „Дубове листя“. Київ, 1903.

Стороженко О—Українські оповідання. СПБ. 1897.

Стороженко О.—Оповідання. Львів, 1901—1904.

Стороженко О.—Марко проклятий. Поема. Одеса, 1875.

Кримський А.—Чому О Стороженко покинув писати по українськи? „Л.-Н. Вістник“, 1901, V. (В додатку переклад статі з „Современника“).

Стешенко І.—Олекса П. Стороженко. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 43.

Житецкій Ігн.—Українські оповідання А. П. Стороженка. „Кіевск. Старина“, 1905, IX.

Комаровъ М.—Къ біографії А. П. Стороженка. Ibid. 1900, III.

Марко Вовчок.—Народні оповідання, два томи. Київ. 1902.

Марко Вовчок.—Народні оповідання, три томи. Львів, 1903—1904.

Марко Вовчок.—Посмертні оповідання. Київ. 1908.

Котляревскій А. А.—Народні оповідання Марка Вовчка. Собр. соч., т. I. СПБ. 1889.

Добролюбовъ Н.—Черты для характеристики русскаго простонародья. Сочиненія, т. III. СПБ. 1896.

Франко І.—Марко Вовчок. „Л.-Н. Вістник“, 1907, VIII—IX.

Єфремов С.—Марко Вовчок. Літерат. характеристика. Київ, 1907.

Доманицький В.—М. О. Маркович—авторка „Народніх Оповідань“. „Л.-Н. Вістник“, 1908, I.

Доманицький В.—Авторство Марка Вовчка. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 84.

М. З.—А. В. Маркович. Чернігів, 1896.

К.—Дещо про О. Марковича. „Правда“, 1889.

Марковичъ Д.—Замѣтки и воспоминанія объ А. В. Марковичѣ. „Кіевская Старина“, 1893, IV.

Ганна Барвінок.—Оповідання, з передмовою Б Грінченка. Київ, 1902.

Грінченко Б.—Поет жіночого горя, О. М. Кулішева. „Л.-Н. Вістник“, 1900, IX.

Гринченко Б.—А. М. Кулишъ. Чернігів, 1901.

Кулишъ П.—О повѣсти г. Кузьменка. „Основа“, 1861, IX.

Грінченко Б—Петро Кузьменко. „Пошана“. Харьків, 1909.

Кониський О.—Біографичні замітки. „Ватра“. Стрий, 1887.

Єфремов С.—Жертви нашого лихоліття (Номис і Ніс). „Л.-Н. Вістник“, 1901. IV.

Коваленко Г.—Очеркъ жизни и дѣятельности... С. Д. Носа. „Кіевская Старина“, 1901, IX.

Торчин В.—Василь Кулик. Біогр. обрис. „Правда“. 1874.

Ш—ко А.—А. А. Навроцкій. „Кіевская Старина“, 1902, XII.

Білиловський Ц.—Коротенькі спомини про В. Александрова. „Складка“. Харьків, 1896.

Фр(анко) Ів.—Із поетичної спадщини В. Мови. „Л.-Н. Вістник“, 1899, VI.

Щоголів Я.—Ворскло. Лірна поезія. Харьків, 1883.

Щоголів Я—Слобожанщина. Харьків, 1898.

Щоголевъ Я.—Автобіографическая замѣтка. „Кіевская Старина“, 1904. X.

Хоткевич Г.—Я. І. Щоголів. „Л.-Н. Вістник“, 1908, VIII—IX.

Глібов Л.—Твори. Київ, 1904.

Науменко В.—Л. И. Глѣбовъ. „Кіевская Старина“, 1893, XII.

Загирня М. и Гринченко Б.—Л. И. Глѣбовъ. Чернігів. 1900.

Руданський С.—Твори, сім томів (з передмовами Комаря, Кримського і Лукича). Львів, 1895—1903.

Руданський С.—Твори, т. І (з передмовою О. Лотоцького). Кам'янець, 1911.

Кримський А.—Про рукописи Руданського. „Житє і Слово“, т. IV.

Свидницький А.— Люборацькі (з передмовою О. Кониського). Київ, 1901.

Матушевскій Ф.—Жертвы переходной эпохи. „Кіевская Старина“. 1902, VII—VIII.

Мордовець Д.—Оповідання. СПБ. 1885.

Мордовець Д.—Автобіографія. „Ватра“. Стрий, 1887.

Франко І.—Д. Л. Мордовець. Ibid.

Кониський-Перебендя О.—Твори, чотирі томи. Одеса-Ялта, 1898—1902.

Кониський О.—Автобіографія. „Світ“, 1882.

А. Я. Кониський (некролог і покажчик творів). Київ, 1901.

Л. Ч.—А. Я. Конисскій. „Русская Мысль“, 1901, І.

Грушевський М.—Памяти О. Кониського. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 39.

Франко І.—Про життя і діяльність О Кониського. Львів, 1902.

Авдикович О.—Огляд літературної діяльности О. Кониського. Перемишль, 1908

Маркович Д.—З давнього минулого. Про О. Я. Кониського. „Л.-Н. Вістник“, 1901, IX.

Свѣнцицкій И.—Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ первую половину XIX в. „Извѣстія отд. р. яз. и сл. Академіи Наукъ“, 1906, XI, 3.

Розділ IX.

Національне відродження й рух у Галичині.

Галичина не вперше в XIX в. виступає в ролі захистного куточка або, мовляв проф. Грушевський, того резервуара, де могли собі знайти притулок на якийсь час культурні й громадські сили з усієї України, приснічені в центрі української землі, на Подніпрянщині. Таким резервуаром для України була Галичина в XIII в., захистивши перед татарами недогарки старої нашої культури; пéред вела вона серед українських земель і в кінці XVI в., коли знов довелось обороняти рідну національність—цим разом од полонизації; зробилась вона для українства притулком і в XIX в., щоб могло тут сховатись бідолашне українське письменство од натиску російського централізму. Але перше, ніж дійти до того становища, коли могла вже дати захист усій українській культурі останнього часу, Галичина й сама перебула цілі віки занепаду, з якого тільки недавніми часами піднялась, та й то не одразу, а довго й дуже переболівши на ті слабости, що беруться незміцнілого організму. Найдужчою силою, що будила Галичину до нового життя, було почування своїх зв'язків з Україною,—впливи з України не тільки дали перший стимул до національного відродження Галичини, а вони ж та ще спільна робота з українцями, що перенесли свою діяльність сюди під час національного лихоліття у себе дома, надали Галичині те першенство, яке вона й досі має в літературно-громадському рухові українському.

З українських земель Галичина жила найдовше в тісному зв'язку політичному й культурному з Польщею. З XIV віку, коли забрали її поляки й під назвою воєводства Руського прилучили до земель польської корони, і аж до р. 1772-го, коли добрі сусіди частками розібрали нещасну, хатніми чварами та иншими болячками розбиту Річ Посполиту—Галичина ввесь час перебувала під польськими порядками. Зазнала вона, певна річ, усього лиха, що посіло було в Польщі простий народ, утратила верхні класи і, як українська земля, лишилась тільки з поспільством, до того ж більше, ніж де инде на Україні, придушеним панською сваволею. Навіть великі народні рухи XVII в., що стрясли цілою Польщею, тільки легенькою луною озвались тут і після визволу України од шляхецько-польської неволі Галичина все ж таки осталась під Польщею. Коли року 1772 дісталась вона під Австрію, як „королівство Галичина і Лодомерія“, то не було вже в ній аж ніякісеньких познак свідомого українського життя: українцями, „народом руським“, сами за себе були „хлопи“, невольники, що тяжку робили панщину на „нашій, не-своїй землі“. Все, що хоч трохи вибилося вгору: шляхецтво, по-части міщанство, навіть духовенство унітське – бо унія таки перемогла тут—уважало себе за поляків, горнулось до польської культури, силкувалось переймати польські форми життя, говорило по-польському. Письменство ще більше тут занепало, ніж по инших сторонах на Україні, просвіта згасла. На священиків для Галичини в Луцькому та Холмі висвячувано (з принципа: „всякоє дыханіє да хвалить Господа“) так званих „Луцаків“,– то-б-то всяких неуків, аби тільки вони букваря трохи вміли слебезувати та—головна річ—заплатили архиєреєві за посвячення. Неуцтво дійшло Геркулесових стовпів, бо „сотый іерей єдва славенскій сразумѣетъ языкъ“, як нарікає одна з сучасних пам‘яток. Зайва річ і згадувати, чого могли навчити темний народ отакі сліпі проводирі,—та вони й не пробували навчати, задовольняючись самою вовною з духовних овець і не дбаючи, щоб якось поліпшити їм життя. Та й сами ці „пастирі“ нічим майже не одріжнялись од своєї „пастви“ і так само мусіли робити панщину на панів. Новим світом свінуло Галичині аж під Австрією.

Австрійський уряд, бажаючи знесилити шляхецький елемент у Галичині, зараз же (р. 1781) полекшив панщину й завів школи для виховання унітського духовенства—спершу у Відні так звану Barbaraeum, а р. 1783 духовну семинарію у Львові; р. 1784 засновано і Львівський університет для русинів, бо вже з р. 1787 наука там ішла „рускою“ мовою. Початок науки ніби-то рідною мовою привітали освітніші русини з великим ентузіязмом та надіями. „День первий місяця листопада 1787 р.,—писав один із сучасників,—єсть і будеть всегда пам‘ятним в життю народнім кождого галицького русина; в той бо день осуществилося навищеє рішеніє: на любомудрію і богословію отозвалися учителі народно-церковно-руським язиком... Се було истинним восхищеніем слухати, як молодії таланти своє бистроуміє в політичеських (sic) упражненіях на своїм родимім язиці из‘ясняли і як превосходно в так многоважнім ділі поступали“ (Гарасевич). А „поступали“ вони так, що р. 1808 ту великонадійну науку вже зовсім скасовано—з ініціятиви самих же „бистроумних політиків“. Темні, зденаціоналізовані, мертвою церковщиною забиті русини не вміли, та й не хотіли, покористуватись для національної справи з доброї оказії, щоб на завжде вдержати за собою науку в університеті. Хоча мову тієї науки й звали вони не без пихи „народно-рускою“, ба навіть „россійскою“, але вона не була ні тією, ні другою. Це було страшливе „язичіє“, несказанна мішанина мертвої церковщини з польщизною та народньою мовою,—той „словено-русскій языкъ“, що перед тим і на Україні панував по вищих школах, як Київська академія, та в письменстві серед вихованців тих шкіл. Народню стихію в мові, що на Україні тоді вже подужала макароничні виплоди академичних письменників, галицькі вчені свідомо обмежують, зводючи до minimum'а; поділ на „високий“ та „подлий“ стиль панує ще тут цілком. Коли хто з прославлених Гарасевичем молодих талантів і прохопиться иноді „простим вираженієм“, то неодмінно сховається за „ползу учащогося юношества галлиційского“ й попрохає „у благосклонного читателя“ пробачення: „да не почудится простымъ иногда выраженіемъ“ (Лодій), або—„сего да не кто мнѣ отъ иностранныхъ (!) во зло вмѣняетъ“ (Захаріясевич). Певна річ, що така наука не світила нікому й не гріла, а лиш чаділа, і як знаємо, сами русини починають прохати, щоб науку їм давали польською мовою, бо—між иншим—священикам з польськими дипломами плачено на 150 гульденів більше, нїж тим, що слухали в університеті науку „въ народно-церковно-рускомъ языцѣ“. Перед спокусою мати на 150 гульденів річної платні більше не встояв високий патріотизм реальних політиків...

Після такої пікантної пригоди Галичина з національного погляду завмірає цілком. Німецький уряд, заспокоївшись що до сепаратистичних замірів польського елементу, покинув дбати й про його антагонистів; до того ж він і сам до ладу не розбірав, яких то русинів, чи „рутенів“, послала йому доля після поділу Польщі. Перші три десятиліття XIX в., коли на Україні покладено міцні підвалини власного народнього письменства, в Галичині були цілким мертвим і глухим часом; народ по-старому робив панщину, а інтелігентні русини, сами за себе духовні, говорили польською мовою і з „подлим народом“ нічого спільного, опріч віри, мати не хотіли. Коли й виходили які книжечки, то це були церковні книги, букварі та ще хиба тріскучі оди й панегірики усяким високим особам „славено-росскою“, на зразок Семена Полоцького та Ломоносова, мовою, дарма що автори иноді наліплювали на неї етикетку з написом, що то має бути мова „мало-русская“. Та й виходило тих творів стільки, що власне нема чого й рахувати. Напр., за 18 років (з 1796 р. до 1814) в Галичині вийшло аж цілих... чотирі публікації „въ рускомъ язицѣ“. З инших народно-просвітніх заходів можемо згадати хиба спробу Ів. Могильницького заснувати р. 1816 в Перемишлі просвітне товариство, але воно нічим себе не виявило; були коло того ж часу змагання про те, якою мовою вчити в народніх школах. Місцева власть у цій справі стояла на тому, що найкраще вчити польською мовою, щоб „не плодити сепаратизму між людьми однієї місцевости“, а церковні книги коли не перекласти на польську мову, то хоч друкувати латинським шрифтом, „бо не годиться, мовляв, для хлопа множити нарічія і письма“. Хоч у Відні не згодились на такий спрощений погляд і цісарь дозволив учити народньою мовою, проте це право лишилось на папері, бо нікому було навіть дбати, щоб його не ламано: сами русини ще не могли дати собі ради з тим, яку саме мову вважати їм за народню. Гурток письменників, що зібрався був коло перемиського єпископа Снігурського, писав якою хочте мовою (частіше німецькою або польською), тільки не народньою. Коли хто з них обертався до „руської“ мови, то з цього виходило щось нечуване й ні на одній живій мові неможливе. Року 1822 у Відні видав Осип Левицький переклад з німецького — „Домоболіє (це так Heimweh перекладено!) проклятыхъ“ з такою посвятою „учащемуся младенчеству народа словено-русскаго“:

Пускай вездѣ писать искусство совершенно,
Ты знаешь, что языкъ нашъ лучше несравненно.
Не собранъ изъ другихъ, онъ древній коренной,
Исполненъ всѣхъ красотъ, богатый самъ собой;
Въ немъ птичьихъ посвистовъ, протяжныхъ нѣтъ напѣвовъ.
Ни звуковъ немилыхъ, ни дикихъ уху ревовъ,
Какія слышатся въ чужихъ языкахъ намъ,
Затѣмъ, что нашъ языкъ отъ нихъ свободенъ самъ.

Ці наївні хвастощі можна б за гірку вважати іронію та глум з усяких „домоболій“, як би автор зовсім серйозно не давав таких чудових перлів у своєму перекладі:

Чую съ далекихъ ликовъ
Бренькане и пѣвчиковъ!
Могбысь я тамъ вопхати,
Бога вразъ воспѣвати,
Могбы я взлетѣти,
На самъ верхъ вступити.
Но мене держитъ при днѣ
Тяжесть, что лежитъ при мнѣ.
Какъ подслухую,
Же шепчутъ чую
Чорныя души
Менѣ во уши,
Молчи глухій дуракъ!
Молчи нѣмой глупакъ!

І такою от, дійсне „исполненною всѣхъ красотъ“ мовою писали в Галичині не тільки в 20 роках XIX в., а й довго ще потім письменники, що з головою пірнули в XVII в. не тільки мовою, а й літературною манєрою та думками. Полюбуйте, напр., ще з такого утвору, „въ малорусскомъ языку изображенного“:

Ахъ для Бога! ктожъ бы ся не содрагалъ,
Да тутъ съ ужасомъ все пропадаетъ;
И ктожъ, уважаючи то, не дрожалъ,
Аще видитъ, якъ все исчезаетъ.

Здѣсь буграми изъ льда наношенны
Горы; тамъ изъ каменевъ могилы;
Въ той то странѣ холмы возвышенны;
Волны тимже града жизнь покрыли.

Мова мовиться про повідь на Дунаї або, як надписав сам автор, було це „Воззрѣніе Страшилища въ Пестѣ и Будѣ наступшаго мѣсяцемъ Мартомъ 1838 года во время разлитія Дуная Сѵмеономъ Өеофил. Лисенецкимъ Галиціяниномъ... въ Мало-Русскомъ языку изображенное“. Не диво, що отаке й инші „страшилища“ великий жах навели були навіть на такого поміркованого, але з непопсованим чуттям народньої мови українця, як Максимович, і він з незвичною для його уразливістю оцінив оті віршовані покручі. „Желая Лисенецкому и всѣмъ товарищамъ его всевозможныхъ успѣховъ на поприщѣ стихотворномъ,—так писав Максимович у своїм „Кіевлянинѣ,“—мы замѣтимъ одно: зачѣмъ на его „Воззрѣніи“ надписано, будто оно изображено языкомъ Малорусскимъ? Ни одинъ Малороссіянинъ не назоветъ этого языка своимъ, да это и не Великорусскій и не Бѣлорусскій языкъ: это искусственное Словенорусское словосочиненіе, которымъ лѣтъ за сто писали наши Русскіе стихотворцы, и отъ того ихъ произведенія состарились преждевременно“. Показавши різницю мови на невмірущих зразках народньої пісні й на нікчемному штучному „словосочиненіи“ старих письменників і зазначивши поворот до народньої стихії в російському письменстві, Максимович кінчає такими дуже до діла сказаними порадами: „Вѣковой опытъ нашего Русскаго стихотворства долженъ послужить въ урокъ для писателей Червонорусскихъ. Пусть они избѣгаютъ искусственнаго словосочиненія и стихосложенія! Живая литература у нихъ можетъ процвѣсти только на ихъ народномъ, живомъ языкѣ: пусть они изучаютъ его въ народныхъ пословицахъ, поговоркахъ, сказкахъ и еще болѣе въ пѣсняхъ Малороссійскихъ, особенно Украинскихъ, гдѣ народное выраженіе процвѣло съ наибольшею силою и красотою. Тѣмъ болѣе это прилично Червонорусской музѣ, которая возрождается въ средоточіи Словенскаго міра, и въ ту именно пору, когда почти всѣ Словены сознали цѣну своей народности и такъ горячо за нее ухватились“. Ці влучні слова Максимовича до речі було б проказати не тільки в 40-х роках, а й далеко пізніше, майже до останніх літ, адресуючи їх до того літературно-громадського напряму в Галичині, що зве себе староруським. До XX віку донесли заступники того напряму дяківсько-бурсацький зміст і „словенорусское словосочиненіе“ в своїх „страшилищах“ і тим поставили себе, як письменників, по-за межами всякого живого письменства. Не може їхніх творів приняти за своє добро ні українське письменство, од якого вони свідомо одстали й одмежувались, ні навіть російське, до якого вони пристати бажали, але й трохи не наблизились, бо не зрозуміли ні духу його, ні вимаганнів. Старуські письменники—ці ні пави, ні ворони—задубіли на старих, давно пережитих формах і лишились по-за межами всякого розвитку й еволюції, ставши довічним пам'ятником тому, як помщається живе життя на людях, що заплющують очі на його вимагання.

Але вже тоді, коли Максимович слав свої поради галицьким українцям, серед їх почався вже був національний рух, що в основу свою поклав як-раз оті підвалини, на яких скрізь повстало народнє письменство. Під впливом європейського романтичного руху та загального інтересу до народу й його національних форм життя, за приводом борців слав'янського відродження й особливо українського письменства, що доходило потроху й до Галичини, починається і тут поворот до народу, відживає інтерес до його життя, мови й духової творчости і разом перші спроби щиро-народнього письменства народньою мовою. Сталося це вже в середині 30-х років XIX в. і йшло поруч запальної полеміки про народню мову та найкращий для неї правопис і навіть азбуку, викликаної статією Осипа Лозинського „O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego“. Хоч як це дивно, але азбучне питання, гостро поставлене Лозинським, розбуркало серед галицьких українців загальний інтерес до свого письменства і, як згадував опісля сам ініціятор азбучної війни, після його виступу „русини як би із сна обудилися і до своєго самосознанія приходили“. Під час цієї війни вперше прилюдно виступає й Шашкевич, справжній піонер національного відродження наших галицьких земляків, що на проект Лозинського обізвався брошюрою „Азбука і abecadło“ (1836).

Ще на шкільній лаві Маркіян Шашкевич (1811—1843) зацікавився справою слав'янського національного відродження, вчитуючись у твори „апостолів слав'янства“, як Домбровський, Шафарик, Караджич, Копітар і инші. Твори Котляревського та видання українських пісень Максимовича й Вацлава з Олеська довершили той вплив, показавши Шашкевичеві скарби народньої поезії та зразки письменства народньою мовою; він порилає з мертвою й облудною церковщиною й обертається до мови свого народу. В духовній семинарії, де вчився Шашкевич, за його приводом гуртується незабаром громадка таких само ентузіястичних прихильників рідного народу й письменства; поруч Шашкевича особливо визначались Іван Вагилевич та Яків Головацький, і ця, як звали їх товариші, „руська трійця“ стала на чолі всього національного відродження галицьких українців. Спільну всіх своїх товаришів думку висловив Шашкевич оцими словами:

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,

Руська мати нас любила,—
Чому ж мова єй не мила?
Чом ся нев встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?

Перший раз на галицькій Україні поставлено питання руба й молоді студенти під градом ворожих нападів, урядових репресій та цензурних заборон починають перші заходи коло того, щоб підняти рідне слово з занепаду й протоптати йому стежку до письменства. Року 1833 Шашкевич з товаришами складає перший збірничок віршів народньою мовою—„Син Русі“, в якому обертається з бадьорим словом заохоти до всіх прихильників народнього письменства:

Разом, разом хто сил має —
Гоніть з Русі мраки тьмаві!
Зависть най нас не спиняє,
Разом к світлу, други жваві!

Збірничок цей друком не появився, але Шашкевич все ж таки прилюдно заманіфестував свої погляди, намовивши товаришів промовляти казання по церквах українською мовою. Року 1835 надруковано у Львові перший твір Шашкевича „Голос Галичан“—власне з категорії таких модних тоді в Галичині од. Не вважаючи на досить ординарний, як на оду, зміст, „Голос Галичан“ зробив величезне враження на земляків своєю мовою: це було для них тим vivos voco, якого досі бракувало, щоб оформити невиразне почуття любови до рідної землі й показати йому вихід. Заохочений цікавістю земляків, Шашкевич збірається видавати український часопис, а поки що упорядковує з Вагилевичем та Головацьким „Зорю, писемце присвященноє рускому языку“; збірник цей складався з народніх пісень та поезій і наукових розвідок „руської трійці“. Цим разом товариству не пощастило: цензор Венедикт Левицький заборонив друкувати „Зорю“, перелякавшись пів-фонетичного правопису та отаких, напр., віршів:

Заспіваю щó минуло,
Передвіцький згану час:
Як весéло колись було,
А як сумно нині в нас.

Сумувати рішуче заборонялось, і не надумуючись довго цензор счеркнув увесь збірник. Та історія з забороною „Зорі“ завдала молодим авторам і по-за цим багато клопоту з поліцією, — їх потрушено, мало не викинуто з семінарії, але все це не зневірило ентузіястів і р. 1837 вони таки надрукували свій збірник під заголовком „Русалка Днѣстровая“, але щоб обминути галицьку цензуру—в Будапешті, де Головацький мав знайомости. Митарства видавців не скінчились і тепер: з наказу цензури львівська поліція конфіскувала невинний збірник, коли його привезено до Львова, так що розійшлось його тоді щось тільки з сотня примірників; над видавцями роспочато слідство (між иншим митрополіт Мих. Левицький закидав Шашкевичеві москвофильство за псевдонім Руслан, що його митрополіт перекрутив на Russland!), поставлено їх під догляд поліції й потім довго ще чинено всякі прикрости. Офіціяльний погляд на всю цю справу влучно висловив тоді директор львівської поліції: „ми, — казав він з приводу „Русалки“, — досить маємо клопоту й з однією національністю (польскою то-б-то), а тут оці божевільні (Tollköpfe) хотять ще вернути з гроба мертву українську (ruthenische) національність“. Багато теж і земляків, коли з'явилась „Русалка Днѣстровая“ — „бісом на неї дивилися“, не розуміючи, як можна книжки писати „хохольською, хлопською“ мовою.

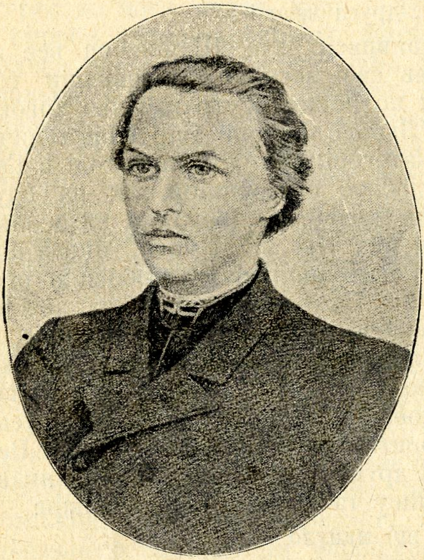

Шашкевич.

Проте почин зроблено. Серед слав'янських народів, що прокинулись до нового життя, „судилось нам послідніми бути“—писав Шашкевич у передмові до „Русалки Днѣстрової“, але він вірив, що народне письменство в Галичині в тісному єднанні з Україною вб'ється в силу й послужить „простодушному і добросердному“ народові. І справді—„Русалка“ зробилась вістункою нового письменства в Галичині, а Шашкевич першим письменником отого нового письменства, тим живим мотором, що прилучив закордонну Україну до всеукраїнського національного руху. Ідеї Шашкевича, то пригасаючи, то новим полум'ям розгораючись, зробились підвалиною всього громадського життя для наших закордонних земляків.

Письменницький хист Шашкевича не виявивсь повною мірою через прикрі обставини його особистого життя та дочасну смерть, але все ж таки його невеличка чисто літературна спадщина показує, що це був симпатичний талант, що складав він свої пісеньки щиро, від серця. Не вважаючи на свою енергичну боротьбу за народнє письменство, була це натура наскрізь лірична, з мрійними почуваннями, з нахилом до романтизму. Особливо гарно виходили у Шашкевича ліричні, на зразок народньої пісні, поезії, як „Веснівка“, „Дністрованка“, „Туга за милою“ й инші, – вони показують, що в особі автора змарнувався визначний лірик, якому нещаслива доля не дала розгорнутись на повну силу. Задуманим поглядом дивиться навкруги себе поет, маючи одрадість тільки в надіях, що „свободи сонічко заблисне“, та в розвитку рідного письменства, що живим дихало тоді духом з України. Посилаючи Миколі Устияновичеві твори українських письменників, писав Шашкевич:

Оттак, Николаю, вкраїнські вірлята
І веселять душу, й серце загрівають;
Оттак, Николаю, руські соколята
То в голос, то стиха матері співають.
Аж мило згадати, як то серце б‘ється,
Коли з України руськая пісéнька
Так мило, солóдко вколо серця в‘ється,
Як коло милóго дівка русявенька („Побратимові“).

То були твори Гребінки, Метлинського, Квітки, Шевченка— голоси нової вже поезії української. Вони й нових надихнули надій батькові національного відродження в Галичині. З тією вірою в розвиток рідного народу працює він над просвітньою літературою („Читанка“), над перекладом єванґелії та слав‘янських поетів на рідну мову і ту віру поніс із собою в могилу, ставши зразком ідейности й видержаности для потомних поколіннів.

Инша спіткала доля його найближчих товаришів, двох останніх членів „руської трійці“. Іван Вагилевич (1811—1866) свою літературну діяльність почав віршованими творами („Мадей“ та „Жулин і Калина“), але згодом занехаяв поезію, до якої й хист мав не великий. З инших його творів відомі: „Замітки о руській літературі“, „Передговір к народнім пісням“ та лихенька „Граматика української мови“ (по-польськи). Нещасливий в особистому житті, як заєць хортами загнаний адміністрацією, збаламучений панславистичними мріями—Вагилевич забув незабаром благородні мрії молодого віку свого й перейшов до польського табору. В другий бік, але так само з рідного ґрунту зійшовши, попростував Яків Головацький (1814—1888), найвизначніший після Шашкевича член гуртка, надія земляків. Він теж почав свою літературну діяльність ліричними поезіями та перекладами сербських народніх пісень, але найбільше вславився цінними, як на свій час, науковими працями: „Розправа о язиці южноруськім і його нарічіях“ (з ентузіястичним поглядом на рідну мову), „Три вступительнії преподаванія о руській словесності“, „Граматика руського язика“ і т. и., а надто величезна, в Москві заходами Бодянського видана етнографична збірка „Народныя пѣсни

Галицкой и Угорской Руси“. Стоючи в практичному житті на принципі „всѣмъ вся быхъ, да всяческая пріобрящу“, або „де не можеш перескочити, там підлізь, а йди дальше“—Головацький після своїх голосних виступів на з'їзді „руських учених“ та перших університетських лекцій р. 1848, вже з р. 1851 починає писати мертвим „язичієм“, спорадично то вертаючись до народньої мови (лист в „Основі“), то вгрузаючи далі в макаронизм та мертвоту. Хисткий і перше та схильчивий перед сильними світа сього, здеморалізований до того ж впливом Погодина, Головацький після етнографичної вистави в Москві (1867 р.) вже зовсім пустивсь берега. Він переходить тоді на службу в Росію (не професором, як сподівався, а „предсѣдателемъ археографической комиссіи“ у Вільні) і з колишнього ентузіяста народнього відродження робиться „истинно-русскимъ патріотомъ“ і запеклим українофобом, зрадивши за-для кар'єри переконання молодих літ і забувши свої ефектні обіцянки. З инших письменників, що близько стояли до „руської трійці“, варто згадати Миколу Устияновича (1811–1885), поета і повістяра, та Антона Могильницького (1811—1873), у яких під грубою корою шаблону і фрази хоч зрідка проблискує искорка щирішого почування.

Трагична доля „руської трійці“ стала за якесь ніби грізне пророкування чи символ для українського руху в Галичині: три товариші ясно зарисували власними особами три напрями громадянства й ті хитання, яким підлягає громадське життя в Галичині й по сей день—між основами народньої стихії (Шашкевич), споляченням (Вагилевич) та москвофильством (Головацький). І мало не всі старшого покоління русини, що з Шашкевичем раділи національному відродженню рідного краю, що р. 1848 почували свою єдність з Україною й мали себе за народ окремий і од поляків, і од великоросів—опісля забували свої колишні ідеали й хилились то в той, то в той бік,—частіше всього до тієї фантастичної Москви, що утворило їхнє незнання, а часто й користливі заміри. Таким був Микола Устиянович, таким був Антін Могильницький, Богдан Дідицький, Іван Головацький, Іван Гушалевич, Антін Петрушевич, Северин Шехович, Іван Наумович і багато, багато инших, що міняли свої переконання не раз на протязі одного-двох років. Це були не великого хисту люде, до того ж вкрай зопсовані і своїм вихованням серед осередку, що додержувався здебільшого золотої поради Головацького: „де не можеш перескочити, там підлізь“, і загальним нерозумом та несвідомістю громадянства, і одсталістю й середнєвіковими забобонами, і політичними обставинами, в яких „проводирі і батьки народа“ хотіли грати велику ролю („їздити на коні високої політики“), хоч до неї зовсім не були підготовані, хоч навіть азбуки її не розуміли. І кидаються вони від ентузіястичних надій до зневірря, від пишних фраз до порожніх діл, од свого народа до чужого, від идолопоклонства перед „національними святощами“ до прокльонів на їх, од високої політики до полагодження політичним шляхом своїх особистих дрібних справ. Опублікована недавно заходами проф. Студинського величезна кореспонденція Головацького добре малює не тільки ролю цього злого духа Галичини, особливо в 50-х роках, а й физіономію всього того гуртка, якого Головацький був центральною фигурою. Трудно инакше схарактеризувати їхні змагання, як словами—моральна гидота. Недавні ентузіясти народнього відродження, що публічно стояли за народню справу, в приватному листуванні зовсім поросперізувались і на кожному ступіні бризкають зненавистю проти народу („хахловъ“ і „хахольства“!); обскурантизм, кар’єризм, запобігання ласки у сильних, невимовна злість, нещирість та лукавство— б‘є в вічі з кожного рядка цих надзвичайно цікавих документів, разом з комичним силкуванням писати „образованною“ російською мовою. Враження од цієї кореспонденції можна прирівняти хиба до враження од тих салдацьких листів до рідні, що таку анекдотично-сумну популярність здобули на Україні,—але не забуваймо ж, що ці люде мали себе за цвіт інтелігенції, за проводирів народніх! Сліпа доля поставила цих людей на чолі народнього руху, щоб вони вперед вели народ—тим часом вони самі жили в минулому й силкувалися через те йти назад; маючи раз-у-раз народ на язиці, під народом вони розуміли власне не трудящих людей—то „чернь“ була—а тих, хто стояв над ними, то-б-то духовенство, що за старих часів було єдиним заступником інтелігенції української в Галичині. Звідси клерикалізм галицьких проводирів, мертвотний дух семинарської схоластики, вузькоглядство, нетерпимість, прихильність до букви, до мертвих справ азбуки, правопису, обряду і занедбання живого народнього життя та справжніх потреб народу. Звідси й ті вічні компромиси, шукання високих меценатів, раптові скоки од свого до чужого, хитання од думок про власне письменство до рецептів, як „въ одинъ часъ (!) научитися малорусину по русски“. *) Звідси й ті прóяви жахливого обску-

---

*) Це заголовок курйозної брошюри Богдана Дідицького, виданої у Львові р. 1866-го, коли одверто виступило москвофильство, як політична партія, і сформулювало москвофильську програму. От яку филологичну теорію знайдемо в цій брошюрі: „на Руси одинъ русскій языкъ, а на (!) этомъ языкѣ два выговора: малорусскій и великорусскій. Малорусъ, узнавшій отличительныя примѣты великорусскаго выговора, станетъ сейже часъ и говорить по русски, произношеніемъ великорусскимъ“. Великоруси говорять, мовляв, так само, як і українці, тільки вимовляють „троха твердше“. Та ба: не „один час“, а довгі десятиліття минули, відколи ця дивовижна теорія побачила світ, а й досі галицькі москвофили пишуть (говорять по-польськи) мовою митрополита Ларіона.

рантизму, що найкраще може вилився в оцих класичних словах „атамана Погодинської колонії“ в Галичині, відомого Дениса Зубрицького: „есть мрачные изступленники, или скорѣе низкіе невѣжды, въ лѣни доселѣ проживавшіе, пренебрегавшіе всякую науку собственнаго языка (?), употреблявшіе чуждое нарѣчіе (?) прислушавшіеся только простонародному разговору своихъ слугъ и работниковъ и желавшіе теперь, чтобы мы писали свою Исторію на областномъ нарѣчіи Галичской черни. Странное и смѣшное требованіе!—обурюється доморослий аристократ.—Исторіи пишутся для образованнаго и образующагося класса народа. Для простолюдина довольно молитвенника, катехизиса и псалтиря.“ Більшого запаморочення й темноти, як у цьому дикому викрикові, не можна, здається, й уявити, а це ж не одного Зубрицького була улюблена думка, а більшости галицького громадянства, з-поміж якого тільки проблесками визначалися світліші одиниці, що до кінця встояли на народній позиції (Осип Лозинський). Здебільшого громадянство в Галичині, аж поки виступило в 60-х і особливо в 70-х роках молоде покоління, тільки формально стояло на національному ґрунті, бо ніякісенької не звертало уваги на те, що становить душу національности—народ, і його інтереси заступаючи інтересами унітського кліра. Наука і приклад польської шляхти для його дурно не пройшли і з „плебанії“ з таким же призирством дивились на хлопа, як і з „двора“; націоналізм галицьких патріотів не був скроплений демократизмом і виродився в формальну пошану перед „національними святощами“, під якими кожному була воля розуміти, що на думку спадеться. Під час рішучого моменту, коли важилась доля народу, коли падали кайдани кріпацтва й неволі, коли маси шукали поради й допомоги, коли народ оплутувано пропинацією, індемнизацією та сервитутами й иншими пережитками галицького феодалізму, коли селянство один по одному програвало процеси за „ліси і пасовиська“ й підпадало новій панщині—пан-отці патріоти й „батьки Русі“ завзято гризлись за алфавит, за правопис та инші такі „національні святощі“, за церковний обряд, за букву і форму, покинувши тих, во ім'я кого це все ніби-то робилось, на ласку божу та отих в'юнких істот, що раз-у-раз коло чужої біди зуміють добре погріти руки. В письменстві запанував високий стиль та „праруссків языкъ“, вихвалювано княжі часи, витворювано небувалих героїв ad majorem gloriam абстрактної Русі і для більшого приниження „галичской черни“. І поки патріоти отак бавились своїми князями та робили „високу політику“—народ лишився без лісів та пасовиськ, заплутався в тисячах аграрних процесів, борсаючись у міцних сільцях дворів та мандаторів, п'явок своєї й чужої породи. Не краще тоді було з письменством і на Буковині, де брати Продани, Ферлеєвич, Коморошан і ин. ще в половині XIX в. писали голосні оди складом і мовою Полоцького та Державина. Не краще й на Угорщині, де Духновичі, Кралицькі та Павловичі й по сей день не вийшли з манєри Полоцьких та Державиних і плодять усякі „новыя оды къ старой реверендѣ“ вже якимсь „панрусскимъ языкомъ“. На закордонній Україні найдужче справдилась увага Копітара: „це ваше нещастя, що маєте дві мові—одну церковну, другу про звичайний ужиток“. Письменство з України, що навіть у початках своїх було стихійно демократичним, спершу робило в Галичині враження тільки своєю мовою,—зміст його й дух незрозумілий був для таких панів, як Зубрицький. Через те і вплив його тут довго був формальним і, стоючи ніби на народньому ґрунті, письменники галицькі усилковуються творити панську літературу для „образованнаго класса“, якого й познаки не було; через те й галицьке письменство довгий час нічим власне не було зв'язане з письменством українським, і тільки в 60-х та 70-х роках, коли на галицькому ґрунті зійшло насіння справжнього демократизму, прилучається воно до всеукраїнського письменства.

Після перших маніфестацій Шашкевичевого гуртка якийсь час галицьке громадянство було цілком тероризоване урядовими репресіями. До Метерніхової системи, що панувала тоді в Австрії, долучилося ще специфичне галицьке обскурантство, заступниками якого були згадані вже—митрополіт Михайло Левицький („Ирод“ на прізвище) та „навіженний“ цензор Венедикт Левицький. Важко й зміряти, скільки лиха накоїла в Галичині й як її національному відродженню пошкодила оця добрана пара Левицьких, „облеченныхъ всею полнотою власти“ над нещасним письменством. Вони душили кожне свіже слово, бо на їхню думку всяким новаторствам „противиться основна вдача Русинів—консервативний принцип“; вони знищили всі літературні заходи, керуючись навіть не принципіяльними, а чисто особистими мотивами (заборона праць О. Левицького та Лозинського); вони забороняли навіть молитовники, навіть переклад австрійського гимну, не кажучи вже про Основ'яненкову „Марусю“, яку спіткала кара за „правописаніє та украинскіи слова, намъ непонятни“. Анекдотами про тодішню галицьку цензуру можна б величезні томи сповнити, та біда лиш у тому, що ця анекдотична діяльність так важко одбивалась на живій дійсності. Напр. р. 1839 Антін Могильницький видав у Львові „Радостноє привитаніє“ ерц-герцогові Франц-Карлові; цей архиблагонадійний панегірик митрополіт звелів конфискувати вже після цензурного дозволу, бо—„jak można tak prostym językiem takiego dostojnika witać!“ Як бачимо, тодішня галицька цензура не поступиться першенством навіть перед російською цензурою часів Бирукова та Красовського: тут хоч „вольный духъ“ викурювали, а там просто вже до слів та мови чіплялись.

Проте хоч як стероризоване було громадянство в Галичині, але події в 40-х роках прудко йшли одна за одною. Починаються заколоти, різня 1846 р. На передодні 1848 р. Метерніх у своєму щоденнику записує: „ніколи ще не починався рік так тихо і спокійно; ніколи ще так міцно й твердо не стояв громадський лад, як тепер“,—а вже у марці кепський пророк мусів п‘ятами накивати з Австрії. Прийшла знаменита „весна народів“, що принесла з собою знесення панщини в Галичині, скасування цензури й перші публічні маніфестації галицьких русинів. Десять літ тому директор поліції говорив про „руську трійцю“, як про божевільних, що силкуються вернути з гроба мертву національність; тепер сама власть, в особі галицького губернатора, гр. Стадіона, „вигадує русинів“, щоб їхніми силами здушити польське повстання. Русини, ці „вірні тирольці сходу“, дуже добре справдили надії німецького уряду, своїми руками жар для його вигортаючи. Але поперва̀х, під час загального розворушення, вони ніби-то прокинулись були й сами до національної роботи. Р. 1848 засновалась у Львові „Головна Рада руска“, що зараз же видала маніфест до народу. „Ми, русини галицькі,—стояло в тому маніфесті,—належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 милийонів виносить, з котрого півтретя милийона землю галицьку замешкує. Той народ був колись самодільний, рівнявся в славі наийможнішим народам Європи, мав свій письменний язик, свої власні устави, своїх власних князів,—одним словом був в добрім битью, заможним і сильним... Вставайте ж, браття, вставайте з довгого сну вашого, бо вже час! Встаньте, але не до звади і незгоди, но двигнімся разом, щоби піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи“. Та зараз же почалась і звада, бо такий же маніфест видав і „Руский Собор“, заснований для конкуренції з „Головною Радою“ світськими особами, переважно з польських кругів: і він обіцяв так само „занятися потребами руського народу“. І „Головна Рада руска“, і „Руский Собор“ між иншими своїми завданнями становлять і заходи коло розвитку народньої мови та письменства; повстають органи „Ради“—„Зоря галицька“ (1848—1857) та „Собору“—„Дневникъ рускій“ (під редакцією Вагилевича). „Дневника руского“ вийшло, правда, всього кілька чисел і незабаром він припинився та й сам „Собор“ зник, не знайшовши собі спочуття й прихильности між русинами. Того ж р. 1848 ухвалено завести українською мовою науку по гимназіях та у Львівському університеті,—по гимназіях, коли знайдеться досить учителів, що могли б цією мовою вчити, а в університеті зразу ж утворено кілька кафедр, між якими найбільшу вагу мала кафедра української мови й літератури; за професора на цю кафедру настановлено Головацького. Щоб обміркувати справи мови й письменства та организувати наукову й літературну роботу, зібрався того ж року у Львові „Собор руских учених“, який між иншим ухвалив заснувати „Галицько-руску Матицю“, науково-просвітну інституцію, що мала піклуватись про науку й письменство. Всі національні інституції здобули собі притулок у „Народньому домі“, який збудовано р. 1849 на подарованому „русинам міста Львова“ місці старого університету, зруйнованого канонадою під час революції 1848 р.

Такі були практичні здобутки русинів на „весні народів.“ Невеличкі сами по собі, вони звелись незабаром ні на що через зазначену вже темноту, безпорадність та політичну нетямучість тих, хто брався бути „проводирями Галицької Русі“. Темні, бідні на інтелектуальні сили, поділені дріб'язковими незгодами, вони не здужали поставити національну роботу на потрібну височінь і надати їй широкого розмаху; кволі політично, не могли присилувати центральну та місцеву власть з своїми домаганнями рахуватись і замість конституційних способів боротьби звикали ходити „до високого трону“ простішим шляхом смиренних петицій, які там збували щедрими обіцянками й нічим реальним. Поки русинів годовано обіцянками, вся власть у Галичині перешла в руки до дужчого елементу—поляків і незабаром вони виступлять з програмою: „niema Rusi“, тим часом як національна робота самих русинів провадилась, як мокре горить. Усі справи національні неодмінно починались і кінчались все тим же азбучним питанням: чи друкувати книжки кирилицею, чи гражданкою, чи приняти латинку і якого правопису вживати—„исторического“ чи зреформованого і якою мовою писати—народньою, чи „образованною“, чи навіть церковною. „Матиця“ не виявляла ніяких ознак життя, зрідка видаючи нікому не потрібні публікації мертвим язичієм; а Народній дім зробився аж по сей день твердинею найзапеклішого обскурантизму, попавши до рук жмені москвофилів, що зовсім не підпускає „русинів міста Львова“ до їх номінальної власности.

Важко було розвиватись письменству на цьому неродючому ґрунті, і справді й тут ми бачимо ту саму мертвоту, що і в громадському житті. Ще поперва́х, під свіжим враженням подій 1848 р., були якісь надії, і в єдиному літературному органі, „Зорі галицькій“, лунали веселі голоси:

Гей, кто русин—веселися,
Покинь смуток,
Отри сльози,—
Не журися!

Або:

Де є тепер тая сила,
Щоб Русина повалила?

Але всі такі наївні хвастощі та вигуки не виявляли ні літературного розуміння, ні смаку художнього, ні таланту. Покоління, що виступило на публічну арену р. 1848 показало себе дивно безплідним і нікчемним; ні одного свіжого таланту, ні одного показнішого утвору не можемо назвати за цей час аж до нового припливу громадських сил. Всі оті „стишки“ та „повѣстки“, що появляються протягом 50-х років окремо і по часописах („Зоря галицька“, „Галичо-рускій Вѣстникъ“, „Новины“, „Пчола“, „Вѣстникъ“, „Лада“ „Семейная библіотека“ і ин.), свідчили тільки про надзвичайний занепад літературного життя, а всякі тодішні славні піїти, „диктаторы грамматикальні і герої азбучні“, дають такий образ убожества художнього й інтелектуального, що до красного письменства їх можна прилучати тільки з непорозуміння. Дрібні мотиви, недолуга форма, дивовижна мова, реакційний, обскурантний зміст—такі риси тодішнього галицького письменства. І прихильники народньої мови в письменстві, і вороги її писали майже однаково неможливою мовою, немилосердно калічили й плутали народні форми і слова з церковними, російськими та польськими. 50-ті роки в Галичині—це період макаронизму в мові, що вже сам один міг убити який хочете літературний талант і позбавити його всякої ваги. Уславлені тоді твори—однаково і „Скит Манявський“ Могильницького, і „Конюшій“ Дідицького, хоч сучасники рівняли авторів до Байрона та Мицкевича—лежать тепер мертвим капіталом і ніхто не шукатиме тут не то естетичної втіхи, а навіть простої цікавости не задовольнятиме. Жадного наймення не дала тодішня література, коло якого спиняться нащадки; вже за життя то були ходячі здебільшого трупи, од яких далеко несло роспадом і цвіллю; їхні літературні твори, цікаві як ознака часу для історика громадського життя, цілком непотрібні історикові письменства: з цим добром йому нема чого робити иншого, як тільки полишити бібліографії та статистиці. Література тодішня одцуралась коріння й джерела всякої живої творчости—народніх мас, заходилась „двигати языкъ изъ порока сельской грубости“, щоб „не утопати въ грязи фразеологіи мужиковъ“, отієї „болтовни какого-либо простолюдина, пасѣчника Грицка или пастуха Панька“—і історична Немезида тяжко за це її скарала...

Новим повіяло духом у Галичині аж на початку 60-х років. Після невдатної війни з Італією Австрія знов вертається до конституції, фактично знищеної під час реакції 50-х років, і громадське життя набірає жвавішого темпу. З другого боку, з України доходять звістки про літературно-просвітні заходи, що прокинулись після Кримської кампанії; по Галичині росходяться твори Шевченка, Марка Вовчка, Куліша, „Основа“. Чи ж до них було рівнятись „грамматикальним диктаторам“ та „азбучним героям“, що встигли вже всім набриднути своїми нескінче́нними війнами за дрібниці та хитаннями? Особливе враження зробила тут на молоде покоління Шевченкова муза. „Наче нова зоря, віщунка великих подій,— пише згодом один з молодих галицьких письменників,—появилася невелика книжка „Кобзарь“, що дивне диво сподіяла. Її читали й не начитались, переписували, наізуст вчилися, з рук до рук подавали, а скрізь лишала вона свої незатерті сліди в молодих серцях, в свіжих умах. Се повіяв перший вітерець із далекої України новим весняним духом; се ринула на галицьку ниву нова живуща й сцілюща вода, що зрошала й оживляла ізсушені поля, повалені первоцвіти,—і після несталої, хоч иноді дуже блискучої марцовиці, роспочиналась тепер правдива весна, весела, соняшна, животворна. І розкрилось замулене джерело споконвічної сили нашої—ожила громада“ (Вол. Барвінський). Навіть дехто з старших, вже скомпромітованих дезертирством русинів пробує знов примазатись до народнього руху: Я Головацький пише ентузіястичні листи до редакції „Основи“, Дідицький видає народньою мовою і з похвальним словом перші поезії Федьковича, Шехович редактує вже українські видання замість своїх „письмъ поучительныхъ русскимъ дѣвицамъ и молодицамъ въ забаву и поученіе“, що друкував в 50-х роках „въ общерусскому языкѣ“. Та ці перелітні птахи швидко зникнуть і не на них сперся новий рух, а на молодому поколінні. Галицьке покоління 60-х років пробує вже органичніше засвоїти демократичні ідеї українського письменства, писати не для „образованнаго класса“, якого було в Галичині мов кіт наплакав, а для народу. Повстає цілий ряд нових, ще недовговічних виданнів, як „Вечерниці“, „Мета“, „Нива“, „Русалка“, з р. 1867 „Правда“, в яких після смерти „Основи“ та Валуєвського циркуляру вже не спорадично, а систематично починають працювати письменники з України. Поміж дрібнішими письменниками, що виступили тепер на літературне поле, як Володимир Шашкевич, Климкович, Воробкевич (Млака), Згарський, Свєнцицький (Павло Свій) та инші, з'являється нарешті й перший дужий талант всеукраїнської ваги в особі Федьковича.

Осип-Юрій Федькович (1814—1888), буковинець з роду, замолоду служив у війську, одбуваючи кріваві походи в Італію. Це положило виразну ознаку на його поезію і твори на „жовнярські“ теми належать до найкращих серед літературного надбання „буковинського соловія“. Ввесь побут жовняра (солдата) та пригоди військового життя знайшли відгомін у його колоритних, сумовитих малюнках: і тугу за рідним краєм („Дезертир“, „Рекрут“, „Святий вечір“), і тяжку службу („В арешті“, „Під Кастанедолов“) і участь у баталіях („Товариші“) та смерть жовняра („Трупарня“, „В церкві“)—все оспівав Федькович у м'ягких ніжних тонах. Після тріскучої порожнечі попереднього періоду з її князями, боярами та „красавицами“ Федьковичів простий жовняр з своїми щиролюдськими переживаннями був з'явищем епохальним, як поворот до живих тем. Гуманна думка проймає і скрашує ті пісні з їх колоритними буковинськими народніми зворотами й формами; поет не може подарувати отій „цісарській славі“ за те, що вона

Красить наші китаєчки
Кроваво, кроваво („Думки“),

і найбільше тепер Федькович спиняється на неповинних діячах мілітаризму, отих непомітних, нікому непотрібних і ніким не віджалуваних жертвах війни.

Молод жовняр в домовині мертвий спочиває;
Ні сестричка не голосить, ненька не вмліває,
Лиш там свічка воском плаче, а за нев ікони („В церкві“).

Бо „то жовняр, сиротина—хто тужити буде?“—закінчує свій малюнок Федькович. Правда, за тим одним трупом виступає раз-у-раз ціла зграя розбитих надій, людського лиха та злиднів:

Не видиш, милий брате,—он-де на підлозі,
Де кров вмерлому з груди капле в дві дорозі,
Сидять діточок двоє, видко сиротині,
Головков б'ють до лави, аж ослони сині?
А за тими діточками повдовіла мати
Хиляє бідну голов, ніби хоче спати;
Ні плаче, ні голосить, бо відай не може,
Лиш часом, часом йойкне: „Боже, милий Боже!“ („Трупарня“).

Обставини військового життя і психологія одірваної від рідної сторони людини навівають Федьковичеві такі роскішні поезії, як „Рекрут“, „Святий вечір“, особливо „Дезертир“, граціозне, повне трагізму оповіданнячко про те, як одбились на жовнярові вістки з дому. Замислився тяжко він, прочитавши „писаннячко дрібнесеньке“:

Ой, ненечка старенькая
Ми пише в одно,
Що там зима тяженькая,
А їй студено;
Нема, нема її кому
Врубати дрівець,
Бо їй синок, один в дому—
Цісарський стрілець.

І не видержало враз синівськеє серце:

І схопився як поломінь,
Полетів як птах,

А вітер з ним не йде в догін,
Бо годі 'му так;
Бо він летить до матінки
Старої домів,
Дрівець її врубатоньки,
Би хатку нагрів.

Окремі малюнки горя людського зводить поет в одну загальну картину в гарній поезії „Пречиста діво, радуйся Маріє“, в якій спокій ясної природи ставиться поруч темної безодні людського бідування. Поет не може зносити всього лиха, що діється кругом його,—проте, каже він—

я маю душу,
І чути мушу, і дивити мушу,
Щó тутки на світі, ах, тутки ся діє.

Це ж загальне, світове лихо добуває йому з грудей розпачливий поклик:

А де ж я піду, де то той притулок
На світа крузі, би людей не було?
На синє море, чи на білі гори?
І вздовж і на-хрест люде все спороли
І все лиш люде, люде все та люде!
Коли вже раз кінець вам буде? („Неділя завтра“).

Так само виходять гарно у Федьковича поезії, на зразок народніх пісень складені, як „Поклін“, „Вечером“, „Сестра“,—і там теж сумовитий настрій поета знаходить собі чудові образи, повні щирого чуття, грації та краси.

Не аби-яким художником виступає Федькович і в своїх оповіданнях. Це майстерні малюнки на зразок оповідань Марка Вовчка, якого Федькович дуже високо ставив, але зовсім оригинально скомпоновані вони і незнаний до того світ становлять перед читача. Не дурно ж, прочитавши Федьковичеві оповідання, такий майстер слова, як Тургенєв, писав до Драгоманова: „тутъ только и бьется ключъ живой воды, а все остальное (то-б-то галицьке „обще-русское“ письменство)—либо призракъ, либо трупъ“. І в своїх оповіданнях Федькович малює життя жовнярське та селянське,—найбільш отих гуцулів, яких він перший вивів у літературний світ. „Безталанне закохання“, „Три як рідні брати“, „Люба-згуба“, „Сафат Зінич“ та инші оповідання талановитого буковинця повні тієї теплоти сердечної та щирости, що роблять із цих простеньких, безпретенсійних історійок дорогий матеріял для спізнання людської душі. Федькович перший на всю закордонну Україну звернувся безпосередно до народу, черпаючи од його мотиви й зміст для своїх творів,—принаймні кращих,—і цим заняв в історії українського письменства одмітне місце. З закордонних письменників першого Федьковича твори розійшлися по всій Україні (київське видання Драгоманова) і були перекладені навіть на російську мову.

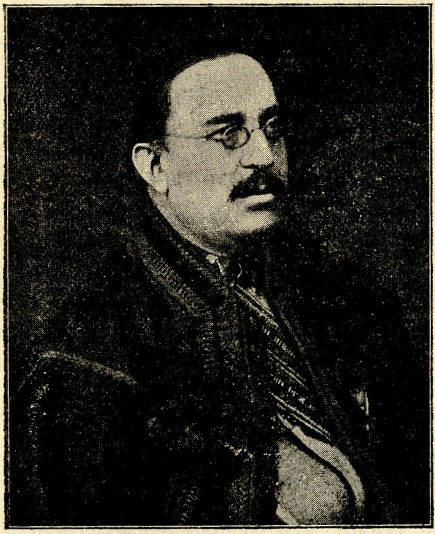

Федькович.

Та, на жаль, єсть на цьому сонці закордонної України й темні плями. Федьковича закрутила і згубила та рутинність та мертвотність, що була ознакою тогочасного галицького лихоліття. Перші твори „буковинського Кобзаря“, справді свіжі й талановиті, викликали великі надії в Галичині, поета захвалювали, рівняли до Шевченка. Людина з досить обмеженим світоглядом і без тієї геніяльної інтуїції, що слугувала по всяк час Шевченкові—Федькович силкується справдити таку високу репутацію, силкується і... починає переспівувати по-рабському Шевченка і самого себе. Занехаявши те, до чого справжню мав силу, то-б-то ліричні відгуки на відомі йому обставини і події, надягає він тогу навчителя і пророка:

З'орю свою Буковину,
Як наш Тарас, як мій тато
Научив мене орати;
І віру, любов, надію
Буковинов скрізь посію („Нива“).

Але не лицювала Федьковичеві пишна тога і з-під пера його з'являються такі дивовижні вірші „під Шевченка“, як от „Мертвець“, де читаємо на початку правдиву нісенітницю:

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з умерлими (!).

Вже цілком по-за межі літератури виходять його „дивоглядії“ (драматичні писання),—справді дивоглядні твори, в яких по-між дієвими особами знайдемо навіть... образи святих, що промовляють із стін несосвітенні речі. Так само не-літературою одгонять усі оті житія святих, що їх чимало понаписував Федькович, і нарешті „Пісні жовнярські“, повні такого рутено-австрійського патріотизму та лойяльности, що й трохи не нагадують його ж таки жовнярських малюнків з молодого віку. Тут Федькович кличе вже до бою й обіцяє цісареві такі перспективи „на враговъ побѣды и одолѣнія“:

А твоїх врагів
Заженем у хлів (!):
Нехай собі рохкочуть,
Коли всістись не хочуть,
Коли чорт їх нагрів!

І-гі! вороги!
Вигинете до ноги!
Не велика робота:
Хлопці вміють колоти!
Гура-га! ураги! („До бою“).

Щаслива Австрія може безпечно спати, бо надежного має собі сторожа в тих вірних „тирольцях сходу“, що за всяку ціну хочуть лойяльними бути:

По від Дунаю аж по Збруч,
Від Татрів аж по Сави ключ
Зарув австрійський наш орел:
„Хто край мій буде сокотив?“
О орле наш! без нужди будь,
Бо твоя страж єсть руська грудь („Страж Австрії“).

Це було вже конання дужого, але несвідомого й невиробленого та недісциплінованого таланта, який в'очевидячки замірав, зійшовши на такі страшні для талановитої людини ноти, заскочивши в невилазні нетри ідейних суперечностей і там заблукавшись. Дорого, бо ціною власної репутації, заплатив Федькович за гріхи всього громадянства, що не тільки не вміло своїх кращих людей оберегати, а ще само пхало їх на бездоріжжя.

Але заплативши, він проказав иншим стежку, якою власне не треба йти, і дальше покоління галицької інтелігенції, покоління 70-х років, під дужчими вже впливами з України, вперше стало на цілком європейський ґрунт і дає вже продукти письменства, варті цього йменння. З того часу галицький паросток робиться вже органичною частиною єдиного українського письменства, входить до його складовим елементом, якого вже не можна вирізняти з історії літературних течій і напрямів. Коли писання старшої генерації галицьких письменників можна здебільшого без усякої вади для розвитку нашого письменства поминути, коли йменння таких „диктаторів“ на літературному полі Галичини, як Зубрицький, Дідицький, Наумович і ин., можна преспокійно облишити на здобич бібліографам, бо на розвиток українського письменства не мали вони аніякісенького впливу і життя просто обійшло їх,— то твори Івана Франка заповняють одну з кращих сторінок нашої спільної історії. Поміж цими двома поколіннями середню, переступну позицію займає покоління 60-х років з Федьковичем на чолі; воно вже твердо стало на національному ґрунті, але мусить ще платити за опортунизм та безпринципність своїх попередників. Цим поколінням ми закінчимо період галицького відродження й далі розглядатимемо вже письменників-галичан поруч українців, не вилучаючи їх окремо. Маючи деякі одміни в мові та манєрі, вони духом своїм цілком відповідають вже всьому попередньому розвиткові українського письменства і становлять одне кільце в спільній літературній еволюції.

Сприяло цьому, як ми вже знаємо, те, що письменники з України через репресії у себе дома мусіли з своїми працями податись за кордон, щоб хоч на меншій, зате вільнішій частині спільної батьківщини виявляти свою творчу діяльність. Їм самим і разом українському письменству це зробилось питанням „бути, чи не бути“, а певне, що ніяка справді жива істота не згодиться лягати живцем у домовину, не випробувавши всіх заходів, щоб таки задержатись при житті. Репресії погнали українських письменників за кордон і тут вони починають систематично працювати. Вплив цієї праці і взагалі ближчих стосунків України з Галичиною зараз же виявився на галицькому ґрунті. Насамперед заострив він тут національне питання і, розбивши тутешнє громадянство на два ворожі табори, сприяв національному самовизначенню без того хитання та уклонів то в один, то в другий бік—то в бік „15-милійонового народу“, то в бік „литературы для образованнаго класса“, як було досі. Українські письменники, що у себе дома питання національної природи давно вже вирішили, тут, на галицькому ґрунті, могли ставити його навіть радикальніше, ніж на Україні. Навіть поміркованi „южноруссы“ на галицькому ґрунті робились непохитними і консеквентними українцями. Той самий старої школи опортунист Максимович, що думав, ніби на Україні не може бути цілої літератури „южно-русскимъ языкомъ“, хоч можуть бути окремі твори, тією мовою писані—цей самий Максимович рішуче і без жадних компромисів, як ми вже бачили, домагається, щоб галицькі письменники писали тільки народньою мовою, бо тільки в цьому й бачив він рятунок для галицьких українців, як нації: „пора языка польскаго, — писав він до Зубрицького, — для нихъ давно прошла, пора великорусскаго языка для нихъ еще не наступила“. Що ж про инших українців говорити, які й на Україні свідомо вже працювали, щоб високо поставити рідне письменство? І от першим наслідком напливу в Галичину українських праць була глибока внутрішня розколина, що прийшла вертикально по галицькому громадянству й розбила його на дві ворожі частині, що з цього часу не могли вже поєднатись ніколи, не одмовившись од самих підвалин свого істнування. По один бік стали прихильники „литературы для образованнаго класса“,—усі ті, кому смердів мужицький піт „галичской черни“ і кому тепер ясніше став „Владимірскій путь“ до Москви; по другий—прихильники рідного народу та його письменства мовою галицького „хлопа“. Так повстали москвофили й українофили чи народовці. Власне третьої позиції вже не могло бути, хоч і пробувала була організуватися ще одна група, що взагалі вмивала руки од усяких ширших питаннів і знала тільки „рутенську націю“, однаково одмежовуючись і од України, і од Москви і знати нічого не бажаючи „по-за чорно-жовтими, мовляв Франко, стовпами, що відмежовують Галичину від Росії“. Але така гебридна позиція вела, очевидно, не до розв'язання справи, а тільки до тимчасового її затушкування,—це була може остання спроба боязливо одмахнутись од пекучих питаннів, і як така, зразу ж засуджена була на загибель. Ще в 50-х роках один з галицьких редакторів писав до автора, що згадав у своєму вірші Україну: „не могу в уступі позоставити „України“, аби нас не посужано о переморгування з Росією“. Україна з вірша зникла, але, раз почавшись, концесії на цьому пункті кінця-краю не мали: признавши кому-небудь право чеплятись до „переморгування з Росією“ через Україну, довелося й далі йти тим же шляхом. Принаймні тому ж таки обережливому рутенцеві зараз же довелось оминати і слово „Русь“, бо „тоє слово нам всегда закидують“, а замість того писати просто—„ми“. „Рутенська“ позиція вела, таким способом, до повної затрати навіть національного ймення і певна річ, що „рутенці“ не могли істнувати й повинні були йти в один, чи в другий з ворожих таборів і—справді таки пішли. Таким чином, систематична праця письменників з України найперше смертельного удару завдала „рутенству“ і зробила його істнування неможливим. Далі прийшла черга на москвофильство.

Багато причин склалось на те, щоб на галицькому ґрунті дати соки цій бридкій квітці народнього лихоліття, і певна річ, що заважила тут не сама панславистична агітація та своєкористливі заміри й бажання коштом зради народній справі свої власні „дѣлишки обдѣлать“. Призвела до москофильства ціла амальгама громадсько-політичних причин: були тут і—утрата серед лойяльних рутенців усяких ілюзій та надій на австрійський уряд, що після короткого загравання з „тирольцями сходу“ живцем віддав їх на з'їдень полякам; і бажання знайти потужного оборонця в східньому сусідові, що імпонував своєю показною державною силою; й сподівання, що по погромі 1866 р. під Садовою Австрія розвалиться й як державний организм не животітиме. Все це неминуче вело до великого розбрату між галицькими українцями, що мусіли загадувати вперед, рішати про свою майбутню долю й вибірати шляхи для свого національного істнування; розбрат вперше заманіфестовано одверто в „Слові“ 1866 р. статією „Поглядъ на будучность“ де категорично заявлено про один, од Карпатів до Камчатки, народ, „одинъ языкъ и два выговора“. Правда, од цього виступу характер москвофильства не одмінився: нові „русскіе“ по-старому не знали й знати не хотіли справжнього російського життя і письменства, прихилялись тільки до офиціяльної Росії, хоч це не перешкоджало їм у себе дома бути найсмирнішими рутенцями та чорно-жовтими австрійськими патріотами. Надзвичайна бо справді річ: популяризували російське письменство і взагалі правдиві відомости про Росію давали в Галичині як-раз „українофили“, а з'особна Драгоманов, яких „москофили“ раз-у-раз виставляли фанатичними ворогами усього „русскаго“. Вплив українського письменства й участь письменників з України в галицьких справах сприяли тому, що глибоко схований і затаєний антагонизм виявився нарешті одверто й набрав гостріших форм. Або праворуч ідіть або ліворуч, а не топчіться на одному місці, удаючи, що йдете разом на обидва боки,—так ніби проказали українські письменники до галичан і всією діяльністю своєю кликали на певно-означений шлях—до народу, до праці на його користь. Демократизм українського письменства прищеплено, таким чином, і в Галичині й насіння його починає прийматись і пробиватись навіть серед клерикально-феодальної ідеології старого рутенства.

Молодь, як і скрізь чуткіша та одзивніша, і тут перша пішла за новим закликом українського письменства. „Вихопившись із школи,—пише згаданий вже В. Барвінський,—збіралася потай миру тиха, молода громада мов у другу школу, щоб почути свого вчителя і батька“... Українське письменство, а найбільш „Кобзарь“—„це була та друга школа молодого ідеалізму. Звідтіля виходили проповідники Кобзаревих ідей, сміло здіймали свій голос про нові ідеї перед старшими людьми на забавах, празниках, серед народу і серед присніт лих братів і сестер своїх.“ Серед молоді з'являються нові люде, що пробують поновити роботу на народньому полі. Вони починають видавати книги й часописи народньою мовою; замість сном праведним почивших і до народу ворожих „Матиці“ та „Народнього дому“ засновують „Просвіту“ (1868) й „Товариство імени Шевченка“ (1873), пробують организовано виступити проти старого духу й старої закваски. Звичайно, з першими спробами не скрізь їм щастило, старий дух клерикалізму й феодалізму ще озивається досить часто навіть у молодих своїх супротивників. Так, літературні спроби їхні одна по одній занепадають, і аж журнал „Правда“ (1867—1884) став уже міцніше, зробившись на якийсь час єдиним літературним органом про всю Україну; од демократизму одгонить иноді просто козаколюбством та маскарадною манерністю; „Товариство ім. Шевченка“ довгий час не може здобутись ні на яку роботу, а „Просвіта“—взяти певний тон у своїх виданнях; у громадському житті панацеєю проти всякого лиха по-старому виставляється проповідь тверезости та моральности разом з нарíканнями на „ледачого хлопа“, що „як дати йому землю та лишити самого, то він ляже під грушкою, та й спатиме і нічого не робитиме“, як переказує думки одного визначного народовця Драгоманов. Це була важка спадщина, якої проти волі занадто напозичались у батьків навіть перші народовці в Галичині, що не могли ще до 'станку позбутись рутинерства та цвілі. Але головна річ у тому, що напрям вони вибрали правдивий і раніше чи пізніше, а він повинен був їх довести до справжнього демократизму, по дорозі обірвавши й поскидавши начеплені на них реп'яхи старого духу й зробивши з молодого покоління дійсних демократів-народовців. Сталося це вже в 70-х роках, коли могучий розум Драгоманова поставив перед галицькою молоддю нá-віч і руба страшну загадку життя—кудою йти і де тії правди шукати?

Не виблискує талантами галицьке письменство цього переступного, більш организаційного часу, та й не могло, як ми бачили, виблискувати серед отого хаосу громадських стосунків та обставин, що мертвили всякий свіжіший почин, усяку живішу думку, заводючи їх у тісні суточки шаблону та манерности, вбиваючи енергію поодиноких людей загальною байдужістю. Тільки дуже великий талант міг би піти навпроти того мертвущого духу й вийти з боротьби, подужавши його. Менші ж просто марнували свої сили, часто не даючи собі ради з клубком поплутаних обставин. Згадаємо коротенько письменників, що починали, а часто й кінчали свою літературну діяльність на світанні справжнього життя. Євген Згарський (1833—1892), автор поеми „Маруся Богуславка“ й критичних праць, рано зійшов з літературного поля, перейшовши до москвофильства. Ксенофонт Климкович (1835—1881) і Володимир Шашкевич (1839—1835), поети і публіцисти, разом з Данилом Танячкевичем (Будеволя) були першими народовцями в Галичині й организаторами народніх виданнів. Буковинець Ісидор Воробкевич (1836—1903), відомий під псевдонімом Данило Млака, дав багато літературних поезій (збірка „Над Прутом“) балад та поем („Гостинець з Боснії“, „Нечай“, „Мурашка“), оповіданнів („Хто винен?“, „Месть Чорногорця“) та драматичних творів. Брат його Григорій Воробкевич (1838—1884) лишив по собі кілька історичних дум („Берестечко“). Корнило Устиянович (1839—1903) придбав був між земляками славу місцевого Шекспира своїми трагедіями на історичні теми („Олег Святославович Овруцький“, „Ярополк“), але певніше було б у йому бачити наслідника псевдокласиків, що щире чуття й натхнення заступив холодною, надутою декламацією. Кращі за драми його поезії; спомини з пережитого—„М. Ѳ. Раєвський і російський панславизм“ (1884) дають чимало цікавих документів з того панславистичного запаморочення, на яке не сам автор тільки переболів у Галичині. Василь Ільницький (1823—1895) надрукував чимало оповіданнів та подорожніх згадок. Федір Заревич написав оповідання—„Хлопська дитина“, „Син опришка“ та драму „Бондарівна“. Анатоль Вахнянин (1841—1907), перший голова „Просвіти“, композитор і політичний діяч, рідко звертавсь до красного письменства; з белетристичних його творів визначаються: „Три недолі“, „Же́нщина“, „Отець Александер“. До того ж покоління галицьких діячів належать: Євген Желехівський (1844—1885), редактор українсько-німецького словаря; Омелян Партицький (1840—1895), автор кількох літературно-критичних праць („Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка“, то-що) та редактор багатьох виданнів („Зоря“); Омелян Огоновський (1833—1894), автор великої й цінної фактичним матеріялом „Історії литературы руської“; Юліян Романчук (народ. 1842), опісля редактор популярної „Батьківщини“, а останніми часами библіотеки українських класиків, що під назвою „Руська письменність“ видає тепер „Просвіта“; Олександер Барвінський (народ. 1847 р.), автор кількох історично-літературних праць, редактор „Правди“ з 1888 р. й богатьох инших виданнів; талановитий публіцист і економист Володимир Навроцький (1847—1882), якого діяльність припинила дочасна смерть. Найбільш може замітною літературною постаттю серед цього покоління був Володимир Барвінський (1850—1883), жвавий публіцист, осадчий часопису „Діло“ (1880), ініціятор народніх віч у Галичині (перше одбулося р. 1880), енергійна, ворушка́, працьовита людина. З белетристичних творів Барвінського (псевд. Василь Барвінок) чималу свого часу популярність мали оповідання: „Скошений цвіт“, „Сонні мари молодого питомця“ і „Безталанне сватання“. Правда, і в оповіданнях виступав автор більш публіцистом, ніж художником, але для того часу вони безперечно давали дещо цінне. Це чи не перша у наших закордонних земляків спроба зафотографувати ті громадські течії, що проходили по галицькому ґрунті. Барвінського й особливо Навроцького можна вважати за провістників того напряму, що поєднав духові інтереси українців і галичан в одному спільному письменстві.

Таким чином—ще раз зазначимо—літературний сепаратизм Галичини од України скінчився в 60-х роках і з того часу зв'язки між цими поділеними кордоном частками української землі міцнішають, не вважаючи на тяжкі обставини того єднання. Спершу несміливо, потім—в 70-х роках—голосніше лунають ідеї літературної спільности й провадиться практично спільна робота, аж поки, після 1876 р., за малим не вся літературна продукція була вже перенесена до Галичини. „Виганяй природу в двері — вона влетить у вікно“. Галичина зробилась вікном про цілу Україну, звідти доходили сюди звістки про національні здобутки й окриляли надіями на кращі часи. І таку історичну ролю справляла Галичина неподільно до 1906 р., а великою мірою справляє ще й досі.

Література.

Огоновський О.—Історія лит. рускои, ч. II, в. 1 і 2, ч. III, в. 1, ч. IV. Львів, 1889—1894.

Левицький І. Е.—Галицько-руська бібліографія за р. 1772—1800. „Записки н т. ім. Шевченка“, т. 52.

Франко Ів. Матеріяли до культурноі історії Галицької Руси XVIII і XIX в. Львів, 1902.

Драгоманов М. Про гал.-руське письменство. Переднє слово до „Повістей Федьковича“ Київ, 1876.

Драгомановъ М.—Русскіе въ Галиціи. „Полит. соч.“, т. І. Москва, 1908.

Драгомановъ М.—Литературное движеніе въ Галиціи. Ibid.

Драгомановъ М.—Литературно-общественныя партіи въ Галиціи. Ibid.

Коцовський В.—Оглядъ національнои працѣ галицкихъ русиновъ. „Зоря“, 1887.

Заневич І (Терлецький О.)—Літературні стремління галицьких Русинів 1772—1876 р. „Житє і Слово“, т. I—IV; частину видано окремо під заголовком: „Знесення панщини в Галичині“. Львів, 1896

Терлецький О —Галицько-руське письменство 1848—1865 р. „Л.-Н. Вістник“, 1903, VI—XII.

Павлик М.—Про русько-українські народні читальні. Львів, 1887.

Студинський К.—Причинки до історії культурного життя Галицької Руси в літах 1833—47. Передмови до „Кореспонденції Я. Головацькаго“, два томи. Львів, 1909 і 1905.

Студинський К.—З кореспонденції Д. Зубрицького. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 43.

Тершаковець М.—Матеріяли й замітки до історії національного відродження Галицької Руси. Львів, 1907.

Тершаковець М. — Галицько-руське літературне відродження. Львів, 1908.

Свѣнцицкій И.—Матеріалы по исторіи возрожденія Карпатской Руси. Львів, 1906.

Свѣнцицкій И.—Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ю полов. XIX в. „Изв. Академіи Наукъ“, 1906, XI, 3.

Студинський К. Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—1846. „Записки н. т ім. Шевченка“, т. 80 і 82.

Тершаковець М.—Відносини Копітара до гал.-українського письменства. Ibid, т. 94 і 95.

Маковей О—Три галицькі граматики. Ibid., т. 51 і 54.

Возняк М.—Студії над гал.-українськими граматиками. Ibid., т. 89—91, 93—95.

Онишкевич И.—Руска библіотека, т. III. З передмовою В. Коцовського. Львів, 1884.

Твори М. Шашкевича, Я. Головацького, Н. Устияновича і А. Могильницькаго. „Руска письменність“, т. III. Львів, 1906.

Коцовський В.—Житє і значіннє М. Шашкевича. Львів, 1886.

Коцовський В.—Памяти М. Шашкевича. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 3.

Тершаковець М.—Причинки до студій над М. Шашкевичем. „Науковий Збірник“, Львів, 1906.

Студинський К.—Генеза поетичних творів М. Шашкевича. Львів, 1909.

Огоновський О.—М. Шашкевич, його житє і письма. Львів, 1886.

Я. Г(оловацкій).—Судьба одного гал.-русскаго ученаго (про Вагилевича). „Кіевская Старина“, 1883, VII.

Франко Ів.—До біографії І. Вагилевича. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 79,

Свєнцицький І.—Ів. Вагилевич, як проповідник. Ibid., т. 84.

Русины въ 1848 году. „Основа“, 1862, IV.

Созанський І.—Участь русинів у словянському конгресі в Празі. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 72.

Франко Ів.—Панщина і її скасування в 1848 р. Львів, 1898.

Франко Ів.—Іван Гушалевич. „Л.-Н. Вістник“, 1903, VIII, IX, XI.

Франко Ів.—О. Антін Петрушевич. Ibid., 1901, III.

Франко Ів.—Із історії москвофильського письменства в Галичині (про Наумовича). Ibid., 1899, X—XI.

Франко Ів.—Двоязичність і дволичність. Ibid. 1905, VI.

Созанський І.—Олександер Духнович, угроруський автор народних учебників і публіцист. Львів, 1908.

Созанський І. Поетична творчість О. Духновича. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 86.

Устиянович К.—М. Ѳ. Раєвський і російський панславизм. Львів, 1884.

Писання О. Ю. Федьковича. Перше повне і критичне видання, чотирі томи. Львів, 1901—1902.

Колесса О.—Юрій Косован.. Федькович. „Зоря“, 1893.

Барвінський О.—Огляд життя і творів О. Федьковича. „Ватра“. Стрий, 1887.

Заклинський Р.—Спомини про Федьковича. „Л.-Н. Вістник“, 1901, I—II.

Заклинський Р.—За слідами Федьковича. Ibid., 1905, IX і XII.

Терлецький О.—Згадки про життя В. Навроцького. Передмова до Творів Навроцького, т. І. Львів, 1884.

Споминки про житє і дѣяльность Вол. Барвѣнского. Львів, 1884.

Копач І. Ом. Партицький. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 5.

Кокорудз І.—Проф. О. Огоновський. Ibid,

Макарушка О—О. Омелян Огоновський, його життя і діяльність. Львів, 1895.

Чернышевскій Н. Г.—Національная безтактность. Сочиненія, т. VIII. СПБ. 1906.

Объ отношеніи русиновъ къ сосѣдямъ. „Основа“, 1862, V.

Драгоманов М. Австро-руські спомини. Львів, 1889—92.

Конисскій А. Я.—Просвѣщеніе въ Галицкой Руси. „Русская Мысль“, 1891, V.

Василевскій Л.—Современная Галиція. СПБ. 1900.

Пыпинъ А. Н.—Особый русскій языкъ. „Вѣстникъ Европы“, 1888, XI. Переклад у „Правді“ 1889.

Терлецький О.—Москвофили й народовці в 70-х роках. Львів 1902.

Франко Ів.—Стара Русь. „Л.-Н. Вістник", 1905, VI—VII, IX—XII.
Антоновичъ В.—Къ вопросу о гал.-русской литературѣ. „Кіевская Старина", 1900, III.
Смаль-Стоцький Ст—Буковинська Русь. Чернівці, 1897.
Терлецкій В.—Угорская Русь. Київ, 1875.
Лукич В.—Угорська Русь. „Ватра", Стрий. 1887.
Панейко В.—Національні відносини Галичини. „Записки н. т. ім. Шевченка", т, 84.
Грушевскій М.—Къ польско-украинскимъ отношеніямъ Галиціи. „Освобожденіе Россіи и укр. вопросъ". СПБ. 1907.
Левицкій И. Е.—Галицко-русская библіографія XIX ст. съ увзглядненьемъ изданій, появившихся въ Угорщинѣ и Буковинѣ. Два томи. Львів, 1888—1895.

Розділ X.

70-ті роки.

Репресії, що спіткали українство в Росії після короткого періоду куценької волі на початку 60-х років, мали величезні наслідки для всього українського руху і з принципіяльного боку були навіть тяжчі за розгром 1847 р. Тоді заборони стояли більш на особистому ґрунті, хоча дістали всіх визначніших письменників; заходи Валуєва мають цілком вже принципіяльний характер і торкаються усього письменства, у якого вирвано з-під ніг ґрунт для розвитку. Не диво, що циркуляр 1863 р. мов обухом ударив українських письменників, давши початок новому антрактові в історії українства; були роки, напр. 1866 й, коли в Росії не з'являлось жадної українською мовою книги. Одні з українських діячів замовкають, другі тим часом випробовують ґрунт у Галичині. Так минає ціле десятиліття й на початку 70-х років українство знов одживає, з'осередившись цим разом вже в Київі.

Першою ознакою нових часів була надзвичайно інтенсивна наукова робота, що положила міцні підвалини українознавства. Як згадано вже, ціла громадка визначних наукових сил (Антонович, Драгоманов, Житецький, Кістяківський, Михальчук, Русов, Чубинський і ин.) гуртуються коло „Юго-западнаго отдѣла“ геграфичного товариства; українознавство (історія, филологія й етнографія) в працях Київської школи не тільки збірає силу сирового матеріялу, але й дає зразки оброблення його відповідно до нових наукових методів. За наукою пішли й инші прояви українського руху. В сфері музики з'являється перший серйозний композитор—Микола Лисенко; художнє письменство збагатилося на такі сили, як Старицький, Левицький, Мирний, а в Галичині Франко; у Київі й разом на степовій Україні починаються зародки театру, якого піонерами були Старицький, Кропивницький та Ів. Тобілевич;

зростає й популярно-просвітня література працею М. Комарова й ин. Наперекір репресіям український рух шириться і в силу вбивається письменство.

Це не могло не звернути на себе уваги офиціяльних сфер і тих охочих людей, які раз-у-раз гукають на ґвалт, коли на очах у них діється „нарушеніе порядка“. Один із таких охочекомонників, М. Юзефович, колишній приятель Костомарова, якого видав потім жандармам, хоч у 60-х роках і знов загравав з українством, перший подав р. 1876 по начальству „докладную записку“, повну недоречностей та обмовних вигадок на „Юго-западный отдѣлъ“, на окремих його членів, як Драгоманов, та на ввесь український рух. Сучасне українство, як писав Юзефович, „есть ничто иное, какъ попытка, которой маскируется чистѣйшій соціализмъ, или вѣрнѣе, чистѣйшая демагогія“. За лаштунками адміністративних органів одбуваються якісь таємничі наради, слідства з приводу „предвзятаго“ роспосвсюдження книжок, які хоч і „разрѣшены къ печатанію цензурою и по содержанію не имѣютъ антиправительственнаго характера“, але — писані українською мовою. З царського наказу складено „особое совѣщаніе“, щоб обміркувати українську небезпеку (міністри Тимашев і Толстой, шеф жандармів Потапов і „тайный совѣтникъ“ Юзефович). Розглянувши згаданий донос Юзефовича, „совѣщаніе“ прийшло, певна річ, до висновків, що „вся литературная дѣятельность такъ называемыхъ украинофиловъ должна быть отнесена къ прикрытому только благовидными формами посягательству на государственное единство и цѣлость Россіи“ і що „центръ этой преступной дѣятельности находится въ настоящее время въ Кіевѣ“. Корінь крамоли знайдено, долю українського письменства вирішено. Того ж самого року, коли Росія лагодилась визволяти турецьких слав'ян, у німецькому Емсі підписано указ, що засуджував на смерть письменство одного з найбільших слав'янських народів у Росії. Ось текст цього надзвичайного документа.

> Государь Императоръ въ $^{18}/_{30}$ день минувшаго мая Высочайше повелѣть соизволилъ:
>
> 1) не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи безъ особаго на то разрѣшенія Главнаго Управленія по дѣламъ печати какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ за границею на малорусскомъ нарѣчіи;
>
> 2) печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же нарѣчіи воспретить, за исключеніемъ лишь: а) историческихъ документовъ и памятниковъ и б) произведеній изящной словесности, но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ; въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отсту-

> пленій отъ общепринятаго русскаго правописанія и чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній изящной словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣніи рукописей въ Главномъ Управленіи по дѣламъ печати;
>
> 3) воспретить также различныя сценическія представленія и чтенія на малорусскомъ нарѣчіи, а равно и печатаніе на таковомъ же текстовъ къ музыкальнымъ нотамъ.

Рівняючи до попередніх репресій, бачимо тут ще ступінь уперед: курс взято твердо й категорично, без жадних ваганнів. Коли Валуєвський циркуляр не кидав місця для путящої народньої книжки, то акт 1876 р. („lex Josephoviana“) ставив хреста над українським письменством взагалі, не милуючи ні театра, ні навіть пісень („текстовъ къ музыкальнымъ (!) нотамъ“!). Практика ще зсунула й без того тісні межі самої белетристики і прибила ті спроби української роботи, які так гарно починалися в Київі, і вже тепер рішуче перекинула центр українського культурного життя за кордон, кули р. 1876 виїхав і один з найбільших діячів українських, Драгоманов. Проте не справдились ані трохи ті надії, що покладала на цей акт бюрократія. Сила бумажних заборон і сила життя стрілися віч-на́-віч і... не треба говорити, де стала кінець-кінцем перемога.

Письменники, що роспочали свою літературну діяльність після 1863 року, вже зовсім инакше ставляться до обставин, ніж їх попередники. Коли в старовину який-небудь Корсун міг тішитися, що українцям „співать пісні про колишнє не забороняють“; коли навіть де-хто з Кирило-мефодієвських братчиків міг на початку новаго царювання голубити надії на нейтральну принаймні позицію власти до українства, то після 1863 року всяким ілюзіям повинен був прийти кінець. Указ 1876 р. вже не був такою несподіванкою, як попередні репресії: цього раз-у-раз можна вже було сподіватись і на це треба було готовим бути. Може через те й наслідки нової заборони були не зовсім ті, яких сподівались автори того дивовижного документа. Практика ще раз довела, що найсуворіші репресії нічого не вдіють, коли життьові причини викликали й підсилюють громадський рух, що взагалі „идеи на штыки не улавливаются“... І після першого, досить короткого моменту пригнічення, вже найближче по 1876 році п'ятиліття робиться свідком нового зросту української ідеї. Нічого, опріч протесту та опозиції, система репресій не витворила. Правда, частина „українофилів“, серед якої пѐред вів тепер Костомаров, старанно уникала всякого протесту, замикаючись у рямці „литературы для домашняго обихода“ та викидаючи прапор „безполітичної культури“, що апогея дійшла опісля вже, в 80-х роках. Але репресії зовсім не розбірали „безполітичної культури“ од „політичної“ і власне на культурні заходи й падали найбільшою вагою, бо вони видніші були й лекше їх було достати. Та й самі заборони, достаючи, напр., „Де-що про світ божий“ і такі инші од політики величезної дистанції речі, сами підказували висновки і протверезили більш тямущі голови од усяких марних сподіванок. Принцип „безполітичної культури“, опріч окремих гуртків, не здобув на Україні широкої популярности. Зате в письменстві цього часу знайдемо вже свідомий протест проти політичного, соціяльного, економичного й національного гніту. Ідучи що до перших трьох домаганнів поруч усієї поступової громади, українське письменство особливо висовує національний момент, розробляючи його на основі традицийного федералізму. Не маючи змоги працювати у себе дома, українські письменники переносять, як знаемо, діяльність свою за кордон і там по-за межами цензурного догляду розвивають сміливість думки, привчаються становити питання виразно, не маючи потреби в „эзоповскомъ языкѣ“. Народ, праця на його користь, досліди над його життям і послуга його інтересам—усе голосніше бренять в українському письменстві; елемент протесту проти всякого поневолення стає могучим окликом літератури й надає їй, поруч художньої ціни, ще й величезної громадської ваги й інтересу. Репресії стали тут замість того маяка, що не підпускав українських діячів до рифів та мілизни офиціяльщини й направляв письменство на вільні й широкі простори протесту проти поневолення. Духовим батьком і привідцею цього нового, протестантського й політичного par excellence руху був Драгоманов.

Михайло Драгоманов (1841—1895) був характерним продуктом нових часів, по-Шевченкової вже доби. Визначний учений, ніколи він не міг замкнутися в рямці чисто наукової роботи й коли йому дорікали, що він за біжучими справами нехтує свою спеціяльність, історію, то він відповідав, що йому більш до душі творити історію, — і він дійсне творив її, творив не кабінетним робом, а як діяльний участник і борець за ті форми життя, які вважав за єдино розумні й справедливі. Людина глибокого творчого розуму, Драгоманов із здобутків українського руху та основ сучасної науки зумів скласти широкий і цільний світогляд і прикласти його до рідного ґрунту, на йому шукаючи підстав для практичної діяльности. Він сам ставив себе в зв‘язок із попереднім українським рухом. „Коли я претендую на що-небудь,—писав Драгоманов у своїй відповіді на ювилейні привітання,—то лишень на те, щоб проповідати і прóбувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки славні братчики Кирило-мефодієвські і котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів у наші молоді часи, в 60-ті й 70-ті роки,—звісно, з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в новіші часи". Але засновавши свій світогляд на демократичному федералізмі братчиків, Драгоманов підшив ті основи новітніми здобутками європейської соціяльної науки й витворив програму українства, як широкого громадського руху, всіма сторонами зв'язаного зо вселюдським поступом. Широко освічений, з глибоким критичним апаратом та не аби-яким публіцистичним хистом, Драгоманов щасливо поєднав український федералізм із новішими ідеями західно-європейського соціялізму. Тим-то, ставлючи перед собою щиро-людський ідеал—вільної з кожного погляду і всіма сторонами особи людської, він простував до того ідеалу українським шляхом і найбільш працював для свого рідного краю. Шлях до незалежности й волі особи людської йшов для Драгоманова через політичну волю, а ця остання в його світогляді невідлучно зв'язувалася з волею народів, з федералістичним ладом у державному житті. В принципі і в далекій перспективі це був анархист Прудонового типу, але на практиці він завжде зоставався державником, та разом і протестантом проти сучасних форм централізованої держави. Державний централізм взагалі ледві чи мав колинебудь більшого ворога, як Драгоманов, що бачив у централізації чи не найгірше лихо сучасного державно-громадського ладу. От через віщо, вимагаючи волі і простору для кожної особи, для місцевих елементів, спинився він на національності, як на натуральному антагонистові центротяжного процесу. Як у принципі бувши анархистом, на практиці Драгоманов зоставався державником,—так само, стоючи принципіяльно на космополітичному ґрунті, він практично не переставав бути націоналістом у найкращім розумінні цього слова. За підставу

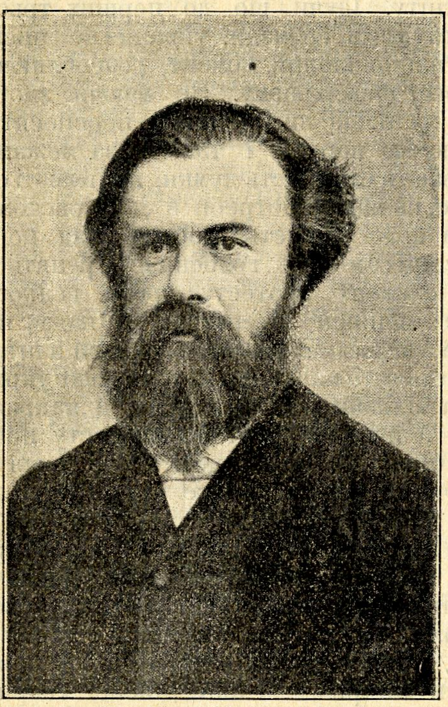

Драгоманов.

всієї своєї діяльности узяв він дійсні інтереси й потреби народу, то-б-то трудящих класів, що вимагали в державному житті широкої децентралізації, і через те не розплився, з одного боку, в безкрайньому морі абстрактного космополітизму, як і не замкнувся, з другого, в узькі межі формального доктринерського націоналізму. „Космополітизм в цілях, націоналізм в формах і способах“,—така була улюблена формула Драгоманова, якою він гармонично єднав загально-людські й національні потреби свого рідного краю. „Чи вмітимуть,—писав він,—наші письменні люде вхопитись за край тієї нитки, що тягнеться сам по собі в нашому мужицтві, чи вмітимуть прив'язати до нього й те, що виплела за XVIII—XIX ст. думка людей, котрих історія не переривалась, і звести в темноті й на-самоті виплетену нитку—иноді більш бажання, ніж ясної думки—нашого мужицтва з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей—ось у чому тепер все діло для письменних людей на нашій Україні. Ось де для них—чи жити, чи помірати“ (Переднє слово до „Громади“). І сам Драгоманов найбільш побивався, щоб ізнайти ту нитку демократичного руху в нашому минулому й приточити її до всеєвропейського поступу, вивести Україну перед очі цівилізованого світу. Драгоманов першим був з тих, хто обернувся з українськими справами до Європи (протест на літературному конгресі в Парижі проти заборони 1876 р., систематичне освітлювання української справи в європейській пресі, розділ про Україну в географії Е. Реклю), як і на Україну він же таки прорубав вікно просто з Європи, раз-у-раз умовляючи своїх земляків черпати ідеї просто з перших рук, а не через посередників.

Та бувши європейцем, „западником“ у найкращім розумінні слова й консеквентним космополітом що до мети своєї праці, Драгоманов так само був консеквентним націолістом що до форм її і способів. Не вважаючи на принціпіяльний космополітизм, або—краще—через широту свого космополітизму, він був серед перших діячів на Україні, що почали в школі вчити й наукові твори писати українською мовою. „Письменні люде мусять усі свої сили приложити, щоб не було простого і не-простого народу, щоб народ увесь став вольним та багатим, щоб учити його тільки тому, що показує розум та правдива наука, щоб писати про все як можна зрозумілою простому народові мовою“ („Галицько-руське письменство“)—ось як ставив Драгоманов питання про форми й способи національної праці. І тут він ішов просто до таких висновків, що й тепер де-кому здаються занадто сміливими. „Кожний чоловік вийшовший з України, кожна копійка потрачена не на українську справу, кожне слово сказане не по українському—єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки (Переднє слово до „Громади"). Не зразу став Драгоманов на такій позиції,—до 1876 р. він пережив, як зараз побачимо, досить складну еволюцію в своїх поглядах,—але став твердо. Українська справа для його тісно була зв'язана з працею на користь трудящого люду, свідоме українство— з соціялізмом, громадівством на його терминології. „Коли українець, котрий не став громадівцем, показує тільки, що він не додумавсь або не довчився до кінця,—тако ж само й громадівець на Україні, котрий не пристав до українців, теж не довчивсь, не додумавсь до кінця, не поборов у собі пана, чиновника" (ibid). Логичний, до краю додуманий демократизм був основною ідеєю Драгоманова, яку скрізь і завжде прикладав він до людського життя і стосунків.

У справах державного ладу виступав Драгоманов не менш консеквентним федералістом і супротивником державного централізму, маючи в ідеалі „безначальну" вільну спілку незалежних громад людських. „Всякий українець і не-українець мусить,—на думку Драгоманова,—розуміти, що він просто служить неволі цілої великої країни й усякому обдиранню—і кишені й розуму великої людської породи, коли по волі чи по неволі, ділом чи безділлям підпіра й продовжує наслідки тієї неволі й централізації". „Ми думаємо,—пише він далі,— що українцям замість того, щоб рватись заложити свою державу або які-небудь дуалізми, напр. як угорський в Цісарщині, ліпше старатись розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі краєвої й громадської вкупі з усіма иншими країнами й громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними й федеральними, до котрих пристане завжде багато людей і з других країв і пород. В кінці всього,—підкреслює наш письменник,—тільки автономія самих дрібних куп людських може помирити всі теперішні сварки між породами людськими" (ibid.).

Такі висловляв думки в своїх творах Драгоманов,—думки, як сам він коротенько сформулював „про союзну спільність (федералізм) людей нашої породи з сусідами близькими й дальшими, про вільність особи в усьому житті товариському, про громадівство (соціялізм) в справах господарських, про розумність (раціоналізм) і дійсність (реалізм) в справах науки й умілости („Листок Громади", 1878, I). Розробляв і доводив оці думки Драгоманов у цілій низці дуже цікавих, на факти й на висновки багатих публіцистичних праць, як „Восточная политика Германіи и обрусеніе", „Переднє слово до „Громади", „Україна і центри", „Вільна спілка", „Историческая Польша и великорусская демократія", „Чудацькі думки про українську національну справу", „Листи на Наддніпрянську Україну“ і сила дрібніших статій і заміток. Для нас тепер найбільш цікаво буде спинитись на тих працях Драгоманова, в яких він висловлював свої погляди на літературу взагалі і на ролю української літератури з‘особна. Бо хоч Драгоманов за літературного критика виступав спорадично й випадково, та проте ж і в цій сфері дав чимало такого, що свого часу мало велику вагу для нашого письменства й керувало письменниками, до чого дослухáлись сучасники.

Згадано вже, що в справах мистецтва Драгоманов стояв на позиції дійсности, то-б-то реалізму. Мотивувати цей пункт детально він, очевидно, не вважав за потрібне, бо в тих часах на Україні було це загальною думкою. Характерно для Драгоманова инше, а саме — що реалізм письменства та завдання його служити потребам народніх мас виставляє Драгоманов за найдужчий аргумент в оборонному арсеналі українського письменства. Він просто становить як дійсний факт, що „ті ж самі причини, що викликали великоруську поезію й белетристику, т. є. демократизм і реалізм, викликали й українську“ („Література російська, великоруська, українська й галицька“). Про так зване „общерусское“ письменство Драгоманов був тієї думки, що на Україні воно „не може задовольнити усіх і в усякій потребі. І досі письменство це і його мова зостається панською... Чи добре ж діло піддержувати, щоб на Україні жило як би два народи—панський та мужицький?“ — запитує Драгоманов і розгортаючи перед інтелігенцією повинність служити народові своїм розумом і наукою, каже, що цього „не може бути без книг про народ, для народу та народньою мовою писаних“ („Галицько-руське письменство“). Українське письменство для його спосіб „пізнати свою країну й породу і причепитись до всесвітніх думок і інтересів... служити всесвітнім інтересам на українській ниві“ („Шевченко, українофили й соціялізм“). Власне Драгоманов і сам перейшов досить довгу й характерну еволюцію в своїх поглядах на українське письменство, і рік 1876-й становить виразну гряницю між його початковими, скажу так—„українофильськими“ поглядами й пізнішими, щиро вже українськими. В своїх перших працях, як „Русскіе въ Галиції“, „Литературное движеніе въ Галиціи“ й особливо в серії статій, під псевдонімом Українець друкованих у „Правді“—„Література російська, великоруська, українська й галицька“, стоїть автор ще на українофильському становищі. Українське письменство, нарівні з новішим (після Гоголя) письменством у самих великоросів, було тоді для його тільки частиною російського,—того, що „малює життя передової меншóсти так званої образованої громади“, — погляд, що нагадує ніби ту „литературу для домашняго обихода“, якою пекли українцям очі слав‘янофили на початку 60-х років і яку згодом приняли й поміркованіші українці, як Костомаров. Правда, Драгоманов і тут ставить справу ширше, бо самий отой „домашній обиходъ“, на його думку, „обніма собою досить широку систему ідей, котрі роблять мабуть чи не основне й у літературі повисших класів“ („Література“... *). „Прогрес української літератури знизу вгору“ — от що мав на меті Драгоманов, пропонуючи такий шлях спроквільного розвитку письменства, натуральний, на його думку, для „плебейських“ націй. Згодом сам Драгоманов не обстоюватиме за теорію „литературы для домашняго обихода“ навіть у такому широкому масштабі, але погляд на службову ролю письменства лишивсь у його без одміни. „Мова,—писав він в одній з останніх праць,—не святощ, не пан людини, народа, а слуга його. Література мусить нести в маси народа просвіту як найлекшим способом. Для того мова літературна мусить бути як найближча до народньої“ („Чудацькі думки“...). Виходючи з такого погляду, Драгоманов ще в 70-х роках зважився в Галичині на сміливий експеримент, що дав блискучі результати. Розумію його листи до редакції „рутенського“ журнала „Другъ“, писані з педагогичного намислу російською мовою, якими він ціле покоління галичан, в тому числі Франка, Павлика й инших, одвернув од безнадійного „рутенства“ й вивів на широке поле щиро-людської праці на українському ґрунті. Без жалю, жадного пункту не минаючи, бичує він у тих листах вузькоглядство й цвіль галицького „рутенства“; користуючися з москофильських симпатій своєї аудиторії, показує їй на справді демократичну, „хлопоманську“, нову літературу російську, кличе до народу—свого рідного народу й робить цим цілий переворот у світогляді своїх молодих кореспондентів. Вони пробували були спершу обороняти свої позиції, роблючи примітки до листів Драгоманова; та де далі полемика з їхнього боку робиться слабшою, приміток меншає і... незабаром „Друг“ дає почин справді вже демократичному напряму в Галичині. Це історична заслуга Драгоманова і його листів до редакції „Друга“. Взагалі, як літературний критик і публіцист, Драгоманов будив думку, розгортав перед нею широкі обрії, без жалю всякі ілюзії руйнуючи, всяке верхоглядство, вузеньке самовдоволення та поклони перед „національними святощами“. „Destruam—et aedificabitis“ надписав він епіграфом на своїй „Літературі“ і справді невпинно руйнував він застарілі схеми й погляди,—руйнував, щоб зараз же бу-

---

*) Цікаво оту широку програму народо-просвітньої літератури („популярної енциклопедії по системі позитивизму“), яку Драгоманов зачеркнув у цій праці („Література“..., стор. 33—39 окремого видання у Львові 1874 р.) порівняти з відповідною програмою Костомарова („О преподаваніи на южно-русскомъ языкѣ“, Основа, 1862, V). З порівнання наочно встає той величезний простір, що за малий час пройшло українство.

дувати новий світогляд на основі правди і науки. Для України Драгоманов справді був тим „апостолом правди і науки“, що його з такою тугою виглядав перед смертю Шевченко. „Сіяся завсігди само приложиться, коли ми будемо шукати поперед усього правди“—писав Драгоманов і правду вживлював він у теоретичних міркуваннях і в практичних домаганнях, на науці він будував їх і показував при світлі здобутків людського розуму, думаючи, що „всі гріхи простяться, окрім гріхів проти народа і розума“ („Література“...). Широким розмахом своєї думки обіймав Драгоманов усю Україну в своїй праці, але політик-практик насамперед—уважав, що „Австро-угорська Україна наша на теперішні часи може чи не саме найважніше місце української праці.“ Через те з самого початку своєї діяльности на закордонну Україну звертав він найпильнішу увагу (київські товариші навіть прозвали його за це Михайлом Галицьким), словом і ділом учив закордонних земляків бути людьми й українцями, а не кастовими муміями й рутенцями. На самій Галичині не обмежувались його заміри: „немов пораненого брата“, не міг він забути Угорської України, даючи собі вже на схилі віку „Аннибалову присягу працювати для того, щоб прив'язати Угорську Русь до нашого національно-демократичного і поступового руху, в котрому лежить її єдиний порятунок“ („Відповідь на ювилейні привітання“). Це, правда, лишив він у спадщину наслідникам свого діла...

В світлі критично-публіцистичних поглядів Драгоманова рельєфніше виступає літературна продукція того нашого покоління молодших шестидесятників, що зовсім виявило себе в 70-х роках і працювало аж до останнього часу, але задержавши той основний настрій, з яким вийшло на літературну ниву. В поезії це заступники громадянських мотивів, у белетристиці—реалісти, в драматичному письменстві і в сценичній діяльності прихильники етнографизму. Народ, його минулі нещастя й сучасні злидні—головний зміст їхніх творів; любов до рідного краю, але любов широка, що не заплющує очей на найгірші сторони життя й проривається то важким докором, то сатиричною ноткою—найзвичайніший мотив їхньої творчости. Хронологично першим у лаві цих письменників стоїть Старицький.

Михайло Старицький (1840—1904) був чи не найтиповішим співцем цього важкого, повного зруйнованих надій і самих дошкульних реальних ударів часу. Національний гніт, війна за слав'янство й слав'янське питання, народні злидні, роспад і зневірря інтелігентних класів—ось що знайшло вираз у його поезії аж до програмових заяв українства того часу. Що до форми, то й тут час одбився на йому найпомітніше, як на одному з піонерів того напряму, що вже облишив усяку думку про „литературу для домашняго обихода“ й узявся творити просто літературу, озиваючись на всякі питання дня і теми ширшого характеру. Нові часи приносили нові розуміння й інтереси, а це вимагало й нових форм та слів,—і ні на кого, як на того ж таки Старицького, не падало стільки докорів, часто несправедливих, за новаторство в мові, за оте обридле тепер усім „кування слів“. І чужі, й свої тут докладали дотепу і глузування, або—як гірко скаржиться сам Старицький—

Злобителі мені в'язали руки,
А друзяки не рятували, ні („Коли засну“).

З другого боку, той же час великої громадської боротьби одбивсь на Старицькому рішучою перевагою громадянських мотивів (не дурно ж так багато й перекладав він з „властителя думъ“ тодішнього, Некрасова) над творами особистої лірики. Старицький цілком свідомо бере на своїй лірі як-раз оці мотиви. Коли перед ним стає ділема: або загинути в боротьби „з тією силою страшною“, або—

Замкнути серденько від миру
Й наладнувати свою ліру
Для власних мук, для власних сліз,
Для потайних лише погріз,—

то вихоплюється у його дужий крик протесту проти такого замикання „в своїй господі“:

Ні, тричі ні! Хай краще струни
Порве мій стогін навісний!
Коли кругом в дочасні труни
Борців лягає гурт тісний,
Коли юнацька сила в'яне,
А там сміється щось погане—
Не про кохання, не про рай,
Співаче, голосно співай!...
Співай, ридай і будь готовий
Замість лаврого—терновий
Вінець узяти на чоло („Поету“).

„Той умірати лише зна, хто зна любити свого брата“—це найголосніша струна, що бренить у поезії Старицького. Пророк його „бачить неспромогу без мученства служити для добра“; він знає, що „для себе жи́ть між миром можна лише, але сконать можливо для других“—і „смерть для його люба“ („Пророк“). Любов до рідного краю та „обездоленого люду“ й була тим добром, якого домагається поет і за яке він на страту радить іти.

Бо стоголовий людський кат
Лютує, дужчає що-днини...
Не можна тратить і хвилини,
Поки ще стогне менший брат...

Най кат жене, а ви любіть
Свою окрадену родину,—
Й за неї сили до загину
І навіть душу положіть („До молоді“).

Дочка Ієфаєва у Старицького „сміливо йде з ясним оком на страту“, бо жертви ції вимагає від неї рідний край, бо вона певна, що власною смертю додасть йому сили й зміцнить його одсіч ворогові. На порозі небуття марить вона,

Що одужа народ, не знесе більш ярма
І розправить натружені груди,
Що на рідній землі просвітліша пітьма,
Правди сонце засяє повсюди,—
І на вільних полях в свою землю ратай
Кине зерна добірного жита
І красуня-дочка той збере урожай,
Не даючи напастнику мита („Дочка Ієфая“).

З другого боку зрада ідеалам, несміливість і полохливість, потайні симпатії, ділом не означені, — це для Старицького та „вина против Духа свята“, за яку у його нема опрощення. Так робить Месія в чудовій поезії „Потайні ученики“:

Усе простив він ворогам;
Він душогубу, лиходію
В раю зустрітись дав надію,—
Та чи простив же він друззям? —

запитує поет, розуміючи тут тих потайних учеників, що на муки вчителя „дивились оддалі та обережливо мовчали“, в глибині душі ховаючи непотрібні жалі свої. Такі полохливі слабодухи завжде знаходяться під лютий час занепаду в громадському житті, коли воно тільки чадить, „мов каганець, засвічений без лою“, і завжде вони колодою лежать на дорозі у борців, що органично не можуть на компромиси приставати. Знаходяться й зрадливі циники, що „за ласощі, великопанський гній“ просто переходять до табору переможців. Та не на них світ стоїть, бо—каже Старицький—

знайшлися й куті з криці груди,
З яких біда кресала лиш вогонь;
Вони несли без ляку світло всюди
І в боротьбі не стали осторонь („На новий рік“).

До цих і обертається поет, на них і покладає свої надії, що не загине й не заснитіє робота на рідній ниві, що

Хоч не ми, то може внуки
Дочекають того жнива („Нива“).

І хоч кругом занадто мало матеріялу для оптимистичного погляду, хоч дихати часто нема чим, хоч і чудес тепер не буває на землі, та вірить Старицький, що з'явиться таки

Загублена сподіваная воля —
У проміні, як пишная весна,
В вінку ряснім з квіток свого вже поля
І з світочем яскравим у руках,
З ухмилкою несказанної вроди,
З відрадістю у лагідних очах
І з прапором любови, правди, згоди („Занадто вже“).

Як зазначено вже, Старицький був переважно співцем громадянських настроїв, але бреніли у його — правда, зрідка — й чисто ліричні тони небуденної краси, що до самого серця доходять і проймають його відповідними почуваннями. Такі поезії, як „На озері“, „Виклик“, „Сльоза“, „Перед труною“ та инші, певне довго ще будуть гарними зразками ліричних творів в українській поезії.

Старицький.

Замітний слід лишив Старицький і на иншій ділянці нашого письменства — в сфері драматичної літератури і взагалі в історії українського театру, як драматичний письменник та голова першого на Україні драматичного товариства. Драматичних творів написав Старицький таки чимало — коло трьох десятків п‘єс, — але більшість із них не має літературної вартости, бо це переробки чужих творів, які Старицький, знавець сценичних вимага包, дуже добре вмів прилагодити до сцени. До цієї категорії належать такі популярні на театрі п‘єси його, як „Чорноморці“, „Ой не ходи, Грицю“, „Крути, та не перекручуй“, „Циганка Аза“, „Ніч під Івана Купала“, то-що. Свого часу, коли репертуар українського театру був занадто вбогий, обмежуючись кількома п‘єсами старших авторів, вагу мала й така діяльність

Старицького, постачаючи матеріял для вистав; але справжню літературну вартість мають тільки ті драматичні твори його, в яких він пробує розробляти свої сюжети. Драма Старицького „Не судилось“—найкраща між його творами й одна з кращих у всьому нашому письменстві—написана на болючу тему стосунків між інтелігенцією та народом. Це гарна ілюстрація до Шевченкового „Як би ви знали, паничі“, даючи, з одного боку, влучну сатиру на ті поетичні ідилії, що вимріяли собі мальовані народолюбці, а з другого—показуючи тип справжнього народолюбця. Драма „В темряві“ дає темний малюнок сільського життя з його боротьбою на соціяльному ґрунті. Останні драматичні твори Старицького, написані здебільшого на історичні сюжети („Богдан Хмельницький“, „Оборона Буші“, „Маруся Богуславка“ й „Остання ніч“), торкаються високо-драматичних моментів з нашого минулого. На жаль, і в них, як і взагалі в драматичних творах Старицького, сценичність переважає й забиває літературну сторону. Сміливий новатор у своїй ліриці, Старицький не мав сили визволитися з-під шаблона й рутини в драмі; традиційних аксесуарів старої української драми, як співи, танці, горілка і взагалі позверховий етнографизм, повно в його драматичних творах, та не хто ж і спрlooking сприяв найбільш тому, що той шаблон запанував був в українській драмі. Та все ж треба зазначити, що на цьому, тепер уже безповоротно пройденому, але колись неминучому етапі нашої драми Старицький зробив театрові чималу послугу. Невисокі з літературного боку, п‘єси Старицького були репертуарні, принажували своєю сценичністю до театру публіку і, призвичаюючи її до українських вистав, промощували дорогу більш серйозному репертуару.

Справжнім батьком українського театру й виключно драматичним письменником був Марко Кропивницький (1841—1910), що написав першу свою п‘єсу „Микита Старостенко“ („Дай серцю волю“) ще 1863 року. Сильний сценичний талант, оригинальний і глибокий артист, Кропивницький знайшов справжню свою дорогу в сценичній діяльності, де разом з своїми славними товаришами (Заньковецька, Затиркевич-Карпинська, Карпенко-Карий, Садовський, Саксаганський) витворив цілу школу театральну й положив у 80-х роках міцні підвалини під новий український театр. Старий театр,—театр шкільної драми та трагедо-комедій, театр інтерлюдій та вертепа,—як знаємо, оджив свій вік ще перед тими часами, коли повстало нове українське письменство. Цілий комплекс внутрішніх і зверхніх причин довів його до занепаду вже в XVIII в., і перші діячі нового українського письменства, як Котляревський, Гоголь-батько, Квітка, то-що, пробують поновити й театр на инших вже підставах, даючи драматичні твори в сучасних формах. Проте українського театра все ж не витворили вони, бо українські вистави були спорадичним, випацковим, в усякому разі небуденним з'явищем. Українську п'єсу з тодішнього вузенького репертуару (найчастіше „Наталку-Полтавку") зрідка виставляють мандровані трупи українсько-польсько-російські, що їздили по Україні, або иноді такі гастролери, як Щепкин, Соляник, то-що; панській розвазі служили українські вистави у таких магнатів, як Трощинський. Тільки в 60-х та 70-х роках починаються мало не в один час у двох пунктах, у Київі та на степовій Україні, більш серйозні заходи коло відродження театру, вже як національної інституції. В Київі це робив гурток Старицького та М. Лисенка; в Єлисаветі—Кропивницький і Тобілевич (Карпенко - Карий). Після невеликої перепинки 1876—1880 р., коли відомий указ 1876 р. заборонив цілком і без винятків „различныя сценическія представленія и чтенія на малорусскомъ языкѣ"—український театр під тямущою рукою Кропивницького одразу здобуває собі широку популярність і робиться, з одного боку, великим фактором національної самосвідомости серед громадянства, з другого—вихідним пунктом для розвитку українського драматичного письменства. Театр, потреба в репертуарі певне найдужче сприяли тому, що й Кропивницький знов береться за перо, виступаючи в ролі драматичного письменника.

Кропивницький.

Як драматург, Кропивницький робить ступінь наперед, коли рівняти його п'єси до творів Старицького, хоч самими способами малювання вони належать ще цілком до старої етнографичної школи. Темами для своїх творів Кропивницький бере здебільшого події з народнього життя; найбільш йому припадає до душі—обробляти окремі малюнки, давати окремі образи, так живо схоплені, що, як давно вже завважила критика, иноді здається, ніби за-для них тільки й пише автор цілі сцени. Така манєра вадить не трохи цілости п'єс, але разом надає їм і ту принадну барвистість, що джерелом живим б'є особливо в перших творах Кропивницького. Звертаючи найбільшу увагу на окремі сцени, автор иноді зовсім ніби забуває про цілість і не дбає про те, щоб його п'єси були гарно збудовані, щоб частини їх пристосовані були одна до одної. Звідси де-яка млявість дії, ростяглість п'єси—до того часу, поки прийде жива, блискуча сцена, що закрасить собою всю п'єсу й дихне на читача чимсь таким близьким, од чого одірватись не можна з цікавости. В цій мозаїчности творів Кропивницького і сила його, і слабість, як письменника. Даючи гарні моменти, він не дає цілости; малюючи живі образи, не підіймається він до типів, до того широкого синтезу, що надавав би його п'єсам значіння не скороминущих творів. Здебільшого у його тільки нацятковано те, що в руках більш дісциплінованого письменника і з добрим почуттям художньої міри могло б перетворитися в зразки справжнього мистецтва.

Кропивницький звертає велику увагу на зміст своїх творів, в яких (опріч де-яких пустеньких жартів, як „Пошились у дурні") здебільшого пробує схопити й зафиксувати такі моменти з народнього побуту, що і в самому житті виступають на перший план. Вже перша його п'єса „Дай серцю волю, заведе в неволю", вся заснована на факті надсильства дужчих елементів нашого села, що користуються з свого становища, щоб гнітити беззахистних людей. „Глитай" ще виразніше становить питання про грубу силу—силу власти й капиталу. Бичок Кропивницького, не вважаючи на де-яку свою схематичність, це вже спроба, перша в нашому драматичному письменстві, живої постати з сфери тієї соціяльної боротьби, ареною якої зробилось наше село після волі. Такий характер мають—і жмикрут Балтиз („Олеся"), і дуже гарно змальований „самодур" на українському ґрунті Самрось („Дві сем'ї"). Роспад родинного життя намалював Кропивницький у гарній і з художнього погляду чи не найкращій своїй драмі—„Зайди-голова". Мало не універсальний образ сільського безладдя невмірущими рисами дав Кропивницький у драматичному етюді „По ревизії". Пробував Кропивницький сфотографувати й події найновішого часу—визвольний рух („Розгардіяш", „Скрутна доба" та инші), але це вийшло у його найслабше: чи чуття зрадило автора, чи бракувало йому розуміння нових подій, а тільки вони не перетворились у його в широкі картини загального руху, та і з індивідуальної сфери не дали нічого, що варто було б глибшого інтересу.

Заслуга Кропивницького, як драматичного письменника, цілком уся в минулому: в час формування українського театру він постачав матеріял для репертуара, давав поживу ще молодій справі, і через те його літературна спадщина сходить на другий план, коли рівняти її до заслуг його в історії українського сценичного мистецтва. Тут він був справжнім творцем, ініціятором, зразком,—там тільки працьовитим трудівником, що боровся, скільки снаги було, з лихоліттям „лютого времени“. На сцені він жив, сцені він служив переважно, мало не на сцені життя своє скінчив—і сцена зробила ім'я Кропивницького незабутнім в історії українського відродження. Але добру по собі пам'ять лишив він і своїми драматичними творами, ставлючи цікаві питання й шукаючи на них відповіді. Цим він підготовив ґрунт новим діячам на ниві драматичного нашого письменства. Першим з таких діячів був Тобілевич (Карпенко-Карий).

Іван Тобілевич (1845—1907) з своїми драматичними творами виступив власне пізніше, вже на початку 80-х років, але настроєм і світоглядом своїм, як і взагалі характером своєї літературної діяльности, і цей письменник-драматург належить увесь до того початкового періоду українського народництва, коли нові обставини життя після реформ 60-х років та політично-громадська реакція поставили перед громадянством велику силу нових питаннів. До них підходили й попередники Тобілевича, Старицький та Кропивницький, але найбільш виразну відповідь на них у драматичній формі дав таки Тобілевич. Заслуга його в історії українського драматичного письменства лежить у тому, що він перший виступив за межі шаблону—отієї етнографичної, з неодмінним коханням у центрі, драми й дав початки серйозної комедії, цінної і з громадського, і з художнього погляду, як галерея типів, як образ справжнього, не підсоложеного життя, перетвореного глибоким і дужим талантом. Як письменник, Тобілевич одразу дебютує такою сильною й викінченою драмою, як „Бурлака“, і вже тут показує кращі ознаки свого літературного таланту, котрі опісля розгорнув у своїх драмах і комедіях, гарно змалювавши широку картину українського, переважно народнього, життя. Найбільш характерною прикметою Тобілевича можна вважати те, що він не роскидається вже на окремі малюнки, а дає цілу картину, окремі частини якої зв'язано одним цільним світоглядом.

На цій картині талановитого драматурга кидається насамперед у вічі боротьба за щастя, як вона одбувається серед людей за данних обставин життя. В боротьбі за щастя, отой нерв людської діяльности, людина тільки за себе саму й дбає і не вагаючись, свідомо топче під ноги все, що стоїть їй на шляху до мети, добуваючи собі задоволення чужою працею, чужим безталанням. „На безталанні одного виростає щастя другого“—це ще в „Бурлаці“ сказав автор і потім безліч разів вертавсь до цієї думки, мало не кожною своєю п'єсою даючи до неї нову ілюстрацію. Життя людське—це безупинна, немилосердна війна всіх проти всіх і цю війну Тобілевич змалював гострими й вимовними рисами. Надто цікавить письменника царство безмежної експлуатації поту людського, тієї безсоромної наживи коштом ближнього, якого доля пхнула в пазурі лицарям власної користи. І життя цих героїв сучасности Тобілевич вистежив і аналізував з самих, мовляв, пелюшок, од самого зав'язку, коли вони, ще несміливо, тільки стають на стежку наживи, і до того моменту, як вони й самі починають умлівати під вагою нагромадженого не знать за яку пам'ять і на віщо добра. На своїх героях показує автор усі стадії розвитку й росту тієї експлуатації з її невблаганним процесом видушування людського поту, висмоктування крови людської. Од старшини Михайла („Бурлака"), Михайла Окуня („Розумний і дурень"), Филимона („Підпанки"), діда Миколи („По-над Дніпром") цей експлуататорський тип через Финогена („Хазяїн") та Калитку („Сто тисяч") переходить до Пузиря („Хазяїн") і в йому досягає свого довершення. Принатурюючись до людей та обставин, вибіраючи як краще, але всюди твердо і непохитно йдуть ці лицарі голої матеріяльної вигоди своєю руїнницькою стежкою. Устами Пузиря вони висловили свій символ віри:—„йти за баришами на-осліп, штурмом, кришити на-право і на-ліво, плювать на все і знать не хотіти людського поговору". Автор на всьому ходу показує нам „велике хазяйське колесо", як воно крутиться, видушуючи соки живі навкруги, і на смерть душить кожного, хто не встиг завчасу одхилитися. „Все продається" тут, у цьому царстві примитивного матеріялизму; „аби бариш, то все можна"—це його звичайна мораль; „всі рвуть, де тільки можна зірвать"—з цього складається життя тут, у

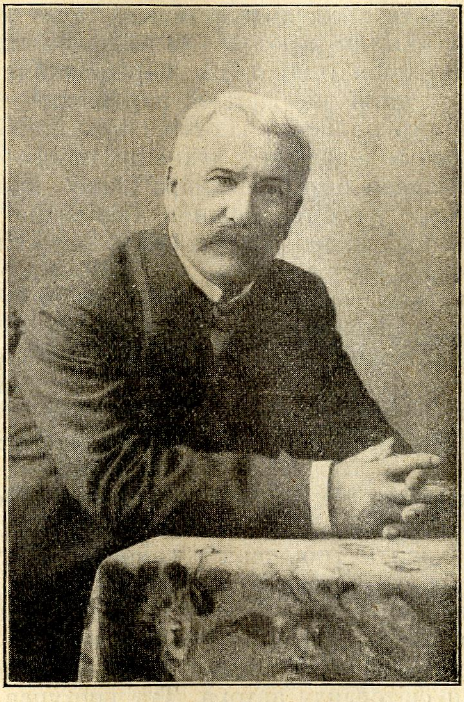

Тобілевич.

цьому кутку людських інтересів. Нажива тут обертається в кумир, у якийсь самостійний паросток мистецтва,—це суще „искусство для искусства“, що само для себе істнує і само себе й нічого иншого вдовольняє. І одно одного викохують ці артисти свого діла, набіраються один у одного розуму та спритности й широко навкруги себе сіють розпусту, роскидають деморалізацію. Розум, кохання, честь, право, совість—усе це має тут ціну лиш на стільки, скільки можна все це повернути для прибутку, перевести на гроші, витягти бариш—„хоч би й зубами прийшлось тягнуть—тягни“, як каже один з героїв бариша („Хазяїн“). Одно слово—„все продається“ на цій справжній торговиці життя.

Аналізуючи руїнницьку ролю отих „хазяйських“ натур, письменник разом з тим зазначає, що хоч у боротьбі за щастя вони ніби й виходять переможцями, але на ділі щастя їм у руки таки не дається: переможці—вони разом і жертви стихійного процесу, жертви з морального боку, з погляду справжнього задоволення духовних потреб. Для автора це тільки „нещасна безводна хмара“, яку прогонить вітер над рідною землею, „не проливши й краплі цілющої води на рідні ниви“. Не диво ж, що під такими безводними хмарами Тобілевич не добачає як-раз того, що найбільше цінить у людині, то-б-то щиро-людського серця, і йому часто здається, що „лекше жить з вовками-сіроманцями, ніж з темними людьми“ („Бурлака“), що „лекше наскладать повнісенький чумацький ящик самих червінців, ніж між людьми найти серце, налите правдою одною і любовію до всіх“ („Чумаки“). Але письменник таки шукає того серця, шукає инших, ніж та темна темнота, людей, иншої сили прагне, яку б можна поставити навпроти тієї зоологично-елементарної сили нагромаджування достатків за-для самого процесу нагромаджування. Таку силу знаходить Тобілевич у самодіяльності, в солідарності експлуатованих, нарешті в моральному оновленні людей через життя до природи близьке. З драматичних картин „По-над Дніпром“ почавши, Тобілевич вкладає ці думки мало не в усі свої п'єси, з яких „Суєта“ й „Житейське море“ найхарактерніші для світогляду автора. Тут виступає вже Тобілевич не тільки художником-реалістом, що в широко задуманих і гарно оброблених картинах показує нам дійсне життя, а й проповідником любих йому принципів моралі, пропагатором громадських і особистих ідеалів. В особах Мирона („По-над Дніпром“) та Карпа („Суєта“) автор пробує дати образ тих нових людей, „котрі борються з старою закваскою“, з тим ладом громадським, у якому „споконвіку в корені лежить неправда“ і який так сприяє збагаченню одиниць коштом громади. Хоч ідеали Тобілевича й не визначаються широтою і не стоять на-рівні з теперішніми поглядами на ці справи, але все ж вони показують, як сам автор вдумливо ставився до життя й як пильно шукав він відповіді на „прокляті питання“ часу. Так само вдумливо він ставився й до тих психологичних проблем, яких йому доводилося торкатись у своїх творах („Безталанна“, „Наймичка“, „Мартин Боруля“), або до минулого життя нашого народу (найкраща у нас історична драма „Сава Чалий“, „Гандзя“, „Бондарівна“ і ин.). І тут громадсько-соціяльний елємент буває у Тобілевича звичайно тим фоном, на якому він і свої психологичні проблеми розв‘язує, і минуле життя малює. Кількома рисами Тобілевич зуміє поставити перед читачем той фон і на йому розгортає вже дію, здебільшого живо, цікаво, колоритно, з широким розмахом справжного таланта. Можна иноді не згожуватися з тим, я́к автор розв‘язує питання, але ви раз-у-раз з інтересом його слухатимете. Це одно вже показує, що в особі Тобілевича маємо не аби-якого художника, що вміє грати на струнах людської душі й держати її під чарами свого творчого натхнення. Твори його не перестаріли, та певне й довго ще не перестаріють, не вважаючи на прудку зміну інтересів і подій у сучасному житті: є в них де-що таке, що виносить їх по-за сферу біжучого життя з його хвилинними настроями та скороминущими інтересами. До тієї галереї живих образів, що змалював у своїх творах Тобілевич, довго ще доведеться обертатись не тільки історикові письменства, а й дослідникові життя нашого.

На передодні 70-х років виступає в літературі й один з найбільш замітних у нас повістярів, Іван Левицький-Нечуй (народ. 1838 р.). Напрям його літературної діяльности й зміст його численних творів залежать цілком од тієї надзвичайної епохи, коли він почав літ і свідомости доходити. Як знаємо, то був час скасування кріпацького ладу, час першого серйозного звороту інтелігенції до народу, час великих надій на „увѣнчаніе зданія“. Почавши свідомо жити під час перелому громадського життя в Росії, Левицький поруч Тобілевича та Мирного, зробився найкращим заступником і виразником цього перелому в нашому письменстві. Це, скажу так, літописці українського життя пореформенної доби, хоча, певна річ, корінням свого світогляду вони сягають далеко глибше, ставлючись осудливо до всього ладу. „Хто з Киян,—пише Левицький у повісті „Причепа“—не пам‘ятає часу перед Севастопольською війною? То був тяжкий час для України, то було її лихоліття. Простий народ стогнав у тяжкій неволі під панами, мусів мовчати й терпіти гірше, як до Хмельницького. А за кожний стон його московським звичаємо катовано. Україна забула історичні перекази і не могла наукою дійти до страчених думок. На обох боках Дніпра опинились у чужих порядках, в чужій шкурі, набіралися чужої мови, забували свою.

Згинула наука, впала просвіта, зоставшись тільки в схоластичних латинських духовних школах. Університетська наука була тільки азбука європейської просвіти, обрізаної по казенній мірі. Та наука хотіла повиучувати собі людей на москалів, до війська, до уряду. З українських університетів і других шкіл повиходили ті хаптурники, хабарники-урядники, неправедні судді, що правого робили винним, а виноватого правим; ті консерватори-вчителі і професори, що вертіли історією по московському наказу; ті офицери-москалі, що забивали свій же народ на закуціях. А народ робив панщину, а поміщики, ляхи і москалі, дерли останню шкуру з України тим часом, як наші щироукраїнці за свою молоду українську ідею сиділи вже в неволі, на далекій московській півночі. То був тяжкий час, бодай він не вертався!“ Та й реформа, не доброблена, припинена на самому живому місці, не знесла всієї гнилизни, що про неї тут говорить Левицький. Слід старого лихоліття виявився зараз же по скасуванні панщини і на першому плані стоять, на думку Левицького, недогризки кріпацтва в сучасному економично-громадському житті та непевне становище і шлях національної справи. Народ найбільш відчуває на собі перші, інтелігенція ламає ноги на другому. Цей двобічний процес і малює Левицький у своїх повістях та оповіданнях.

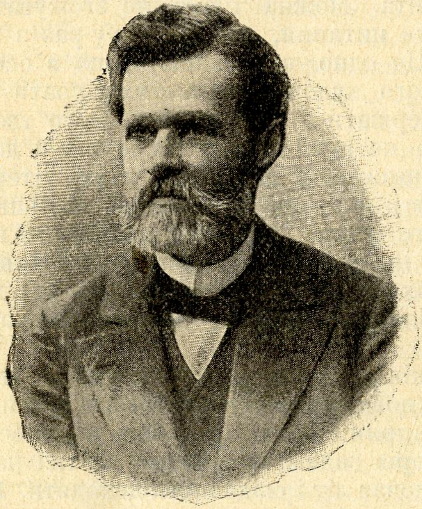

Ів. Левицький.

Народнє життя стоїть перед письменником, як один тьмяний образ великих злиднів, лиха, вбожества й темноти. „Весело й хороше на світі божім, то погано жити людям“ („Рибалка Панас Круть“)—оце загальний, можна сказати, погляд Левицького. Зв'язок між сучасним та минулим особливо яскраво змалював він у повістях „Микола Джеря“ та „Бурлачка“. З усього незадоволений, вихований кріпацтвом на непримиренного протестанта проти сучасного ладу, Джеря ціною зніверченого життя—і свого власного і всіх близьких людей—купив одне тільки страшне розуміння своєї безпорадности. „От тобі й воля!—говорив старий протестант, чемчикуючи після „волі“ до тюрми за „підбурювання“ проти панів.—От тобі й вернувся до господи! І на що було вертатись у цей проклятий край! Будь він тричі проклят од Бога і од людей!“ Страшне резюме цілого життя, але цілком натуральне: на пореформенній Україні повстала така безмежна експлуатація темного народу, перед якою панщина одну тільки лиху перевагу й мала—особисту неволю; та хоч вона й зникла, але наш селянин під нагнітом злиднів і темноти все одно не може тепер оборонити навіть своєї людської поваги. „Сохнуть наші яри, висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадиною висисає останню силу нашої землі наш ворог, без сліду їдять панські сахарні нашу благодать, наші зелені діброви, наші темні луги, що так любо виспівано їх у піснях („Причепа“)—ось образ України, якою виступає вона в творах Левицького. Малюючи в повісті „Бурлачка“ ці нові порядки, автор просто вже зве їх „маленькою новою панщиною“. Образ цієї нової панщини з усіма її наслідками в народньому житті й дає Левицький у згаданих повістях, але не тільки в них, бо і в инших творах то тут, то там докине він нову рису, свіжу деталь до цієї старої й вічно нової, для автора, видимо, дуже болючої теми. В творах його зібрано велику галерею образів, що в цілому складаються в гнітючу картину безпросвітнього вбожества і темноти. „Дві московки“—це жертви на вівтар мілітаризму. Епичний рибалка Панас Круть од свого поневіряння бурлацького знаходить одпочинок тільки на дні Росі. Картини життя по заводах та фабриках у „Бурлачці“ в-очевидячки вертають усе страхіття кріпацтва. Невмірущі баби Параска з Палажкою („Баба Параска та баба Палажка“)—ніби живий образ тієї темноти безпросвітньої, що непроглядним туманом огорнула Україну. Те ж саме в повісті „Кайдашева сем'я“, цій буденній історії звичайної селянської сем'ї; те ж саме в повісті „Пропащі“; те ж самісеньке в оповіданні „Живцем поховані“... Одно слово, Левицький визбірав із життя й поставив на очі читачеві багатющу колекцію „пропащих“ та „живцем похованих“, і роздивившись на неї, ви згодитесь з автором, що инакше й не може бути за тих соціяльних обставин, за яких довелось цим людям жити. Не дурно ж героїня казки „Запорожці“, через сто літ повернувшись до рідної оселі, застає тут гірше лихо, як за гетьманщини було, й воліє обернутися в кущ калини, аніж волочити мизерне животіння серед злиднів. І по-части це безперечно думка самого автора...

Вже серед народу Левицький завважив і показав наслідки „обрусенія“, що виявляється на Україні продуктами лакейсько-салдацької цівилізації. Ще більшу звертає він увагу на цю болячку нашого національного життя в своїх повістях і оповіданнях із побуту інтелігенції. „Московська школа на нашій Україні,—пише Левицький у повісті „Причепа,—

багато одрізнила луччих людей од свого народу, од свого плем'я, од сем'ї, од батька й матері. А знов народ дуже одрізнив сам себе од панів, од вчених українців і косим оком споглядає на їх. Між ними викопана велика безодня! І потрібно великої-великої праці не одного генія, щоб засипати ту провалину, почату ляхами, скінчену москалями, щоб зв'язати те, що порвала наша недбайливість та стидка українська байдужість та ледача недобачливість". Перші сліди цієї безодні зарисував автор у гарних побутових нарисах із життя сільського духовенства „Старосвітські батюшки і матушки", де виразно вже позначилися ті умови, що порізнили народ із духовенством і довели їх потім до войовничого антагонизму („Поміж ворогами"). Але найкращу у Левицького ілюстрацію згаданої безодні дають повісті „Причепа" й „Хмари", що виставляють процес денаціоналізації української інтелігенції на два боки: перша дорогою сполячення, друга—обрусенія. В обох повістях автор майстерною рукою змалював ряд картин і типових постатів, що показують занепад середньої верстви на Україні, своєкористливість панства, брак у його певної мети й шляхів до неї. Це здебільшого інертна, пасивна маса, у якої винято душу, мовив би Успенський, яка не має в собі нічого виразного, опріч егоїстичних обрахунків, яку може повести за собою всякий промітний чоловічина, аби вмів награвати на її темних інстинктах. Поруч цих негативних постатів, автор показує й „нових людей" (Радюк у „Хмарах", Комашко в „Над Чорним морем"), що розуміють своє становище й обов'язки до рідного народу і пробують на його користь працювати. Як надмірна праця, з одного боку, та чужа школа, з другого, порізнили народ з інтелігенцією,—так справедливий поділ праці та справжня, на рідній основі, наука повинні звести їх до гурту, витворити нове братання порізнених класів. „Треба й панам до роботи братись,—каже Радюк баштанникові Ониськові,—розділяти працю з простим народом, а вам треба й до книжок, до науки. Як поділимось ми працею й наукою, то буде на світі добро („Хмари"). На жаль, ці ясніші постаті слабшими вийшли у Левицького, ніж особи з першої категорії: життя в них менше, зате чимало реторичности в промовах, неконсеквентности у вчинках і вдачі. Вони ще, як от і Радюк, часто й сами не знають, „з чого почати і за віщо взятись", блукаючи манівцями, хоч виразно вже їм снуються мрії про ідеал нової України „з гордим, поетичним і добрим народом, багатим і просвіченим, з вольним народом, без усякого ярма на шиї, з своїм язиком і літературою, з своєю наукою й поезією". З цими своїми героями Левицький сходить иноді на шлях публіцистики, на якому прóбував себе й безпосередно (книга — „Українство на літературних позвах з Московщиною"). Годиться між иншим згадати, що Левицький взагалі не обмежував себе чисто художньою діяльністю, а виступав і з критичними увагами про письменство, — найвизначніша з цієї сфери його праця „Сьогочасне літературне прямування“, в якій автор пробує уґрунтувати теорію реалізму, національности й народности в письменстві, — тих саме принципів, яким практично служив він своїми белєтристичними творами.

Левицький з його спокійною, урівноваженою, трохи аж ніби холодною вдачею певне чи не єдиний на Україні письменник, що ввесь час працював рівно, спокійно, без великих перепинок, рік за роком даючи майже однакове число белєтристичного матеріялу. Не кидає він пера й досі. На жаль, що далі одходить автор од тієї епохи, яка дала йому перші враження й надихнула перші його повісті й оповідання, тим твори його робляться блідішими, реальної й художньої правди в них меншає, ніби все потроху вичерпувався запас живих спостережeннів, аж поки зовсім минувся. Принаймні за останніх 20 років письменник не дав нічого, щó б можна було поставити на-рівні з згаданими раніше творами, які й треба вважати за кращі в його літературному надбанні. В них Левицький виявив себе справжнім майстром рідного слова і громадянином рідної землі і, як ще Куліш зазначив, „перший доторкнувся життя нашого товариського та тим поклав засновок до романів соціяльних“.

Достойним Левицькому товаришем і партнером на цьому полі став Панас Мирний (псевдонім). Єсть у цих двох письменників схожість і в темах, і в загальному світогляді, хоча цілком инші у кожного з їх у натурі художні засоби. З Левицького швидче жанрист, зверхні обставини притягають найбільш його увагу, тим то може й любується він так в описах природи та вроди своїх героїв і щедро розсипає ті описи по своїх творах. З Мирного—більш психолог. Проблеми внутрішнього життя, переживання душі людської переважно цікавлять цього письменника і не етнографія, не зверхні обставини, не природа в її показних формах, а люде з усіма людськими рисами стоять у його на першому плані. „Бачу я—каже автор у передмові до своїх творів,—заздрість нелюдську людей, хижість та муки голодного брата, безпомошні сльози вдови, плач малих діточок, зраду своїх і чужих, муки пропащих надій, лихої долі заміри“ („В дорогу“). Все це — „буденне життя мого краю“—додає Мирний і ставить собі завданням „просто й правдиво“ оповідати про те буденне життя людям. І цієї програми автор додержує в своїй творчості.

Психологичними малюнками з буденного життя почав Мирний свою літературну діяльність. Оповідання: „Лихий попутав“—доля зведеної дівчини, „П'яниця“—доля тихої, смирної людини, яку затерло й зламало життя і до останньої міри занепаду довело—це справді психологичні ескизи, що просто й правдиво показують нам переживання маленьких, з натури пасивних людей. Так само переважно психологичну вартість має й повість „Лихі люде“, але тут виступає вже й нова риса в творчості нашого автора: в його героях уперше виявляється елємент активности, ті змагання, що ведуть людей на стежку протесту проти данних форм громадського ладу і хоча самих протестантів до загину доводять, але дають їм зазнати й високої втіхи в процесі боротьби. Повістю цією роспочинає Мирний низку творів, у яких головним мотивом поставлено активне шукання правди, разом із протестом, бунтом проти того соціяльного укладу, що правді не тільки не сприяє, а навпаки скрізь сажає на покуті кривду й помагає їй верховодити в житті. Такою жаждущою правди фигурою, що гине, не знайшовши нічого, але гине все ж протестантом—стає перед нами Чіпка, герой романа „Хиба ревуть воли, як ясла повні?“ („Пропаща сила“), що написав Мирний вкупі з иншим письменником, Ів. Біликом (Рудченко). З Чіпки—справді пропаща сила: повний найкращих замірів, він якось непомітно для себе заплутався у нетрях життя, загруз у драговині нерозважених суперечностей і всю енергію свою, розум та хист віддав справі нерозумного протесту, викресливши себе цим із гурту людей, що справляють творчу роботу в житті. Роман задумано на широкий штиб, автори починають здалеку, показують, якою духовою спадщиною наділили нашого героя предки, на якому соціяльному ґрунті він виріс. Змалечку вже прокидалась „невеличка злість в його невеличкому серці“ і разом з питанням — „де правда?“ та браком відповіді на те питання росла-виростала в велику злість у великому серці. Не знайшов Чіпка жаданої правди ні в громаді, ані в державних установах, ані в родинному навіть житті. „Немає тепер нічого, ані-ні,—каже він після однієї з спроб ізнайти правду.—Пропало, все пропало! І добро, і душа пропала, бо немає правди на світі“. І разом, як цей етичний нигилізм опановує душу, то й шукання правди помалу-малу перетворяється в самий протест проти кривди, в помсту кривдникам, що розростається в принципіяльне нехтування усього громадського ладу, який їм підпору дає. „Коли є правда, то для всіх хай буде рівна; коли нема, то всім нема!.. Усі налягли на нашу шию, всім бажається поїздити на їй. Пан—як пан: він тільки своє діло знає—панське. Коли б до нас старші над панами правдивіші були—і пан би був не той... І пан, і старші—одна біда“. Здавалося б, джерело кривди знайдено, але раз разбуркана думка не має спокою, не знає межі і впину; соціяльно-державна кривда розростається у Чіпки згодом у якусь абсолютну кривду, що цілий світ зажерла, всіх людей посіла. „Куди не глянь, де не кинь,—каже він,—усюди кривда та й кривда! Коли б можна—ввесь би цей світ виполонив, а виростив новий! Тоді б може й правда настала!“ –до такого максималізму виросла вже невеличка спершу злість, що була в невеличкому серці зароїлась. Нахил до протесту, надиктований самою злістю й накерований етичним нигилізмом, робить із Чіпки свідомого бунтовника проти норм зненавистного ладу, не розбіраючи між їми. „Хиба ми ріжемо?—виправдовується він проти закиду душогубством,—ми тільки рівняємо багатих з бідними“, дарма що не тільки багаті підвертаються під ніж, яким орудує сама злість та нерозважний нигилізм, що не може направити справедливого взагалі протесту на правдиву стежку і правдивих способів узятись. Чіпка гине не тільки физично: він—а це далеко страшніше—морально гине, і питання, що ним опекла його в-останнє нещасна жінка: „так оце та правда?“—було найстрашнішим йому іспитом і найважчим осудом Нигилізм не зродив нічого і певно, що не міг Чіпка правди знайти на тому шляху, на який ступив з своїм протестом. Та й не тільки Чіпка, бо його особистій невдачі автор ніби принципіяльно потакує. Виставляючи одним з найдужчих постулятів людської натури шукання правди, Мирний і сам наче доходить до зневірря, чи й може взагалі вона бути на цьому світі. Боротьба персонификованої Правди з Кривдою („Казка про Правду та Кривду“) кінчається не тільки повною фактичною перемогою останньої, але й принципіяльно, на прийдущі часи не кидає жадного місця ілюзіям. Характерний дуже кінець казки.

> — Бабусю! а чи настане коли такий час, що Правда подоліє Кривду і почне на землі панувати?—спитався бабусі білолиций Івась.
>
> Усі діти уп'яли очі в бабине обличчя, дожидаючи, щó та скаже. Бабуся нічого не одказала, тільки низько-низько схилила голову, і та стара голова її на тонких в'язах чогось дуже хиталася...

Це вже повна безнадія, принципіяльний якийсь песимизм. Не диво, що й малюнки життя на ґрунті такого песимистичного світогляду виходять темними, що засіяне давніми порядками лихо для його розкоріняється і зростає буйно за порядків нових. Лихо колишнє, кріпацтво, Мирний змалював ще в романі „Хиба ревуть воли“, показавши теж і насіння його, що зросло на новому вже ґрунті. І рівняючи старе лихо до нового, Мирний в останньому багато бачить гіршого. „Правда, що й тó лихо було,—вигукує дід Улас,—тяжке лихо, що нас до землі гнуло, над нами знущалося, за людей нас не лічило. А проте—те давнє лихо не різнило людей, не розводило їх в різні сторони, не примушувало їх забувати своїх, навчало держатись купи. А тепер—яке лихо настало?!... Ох, сьогочасне лихо—то справжнє лихо!“ („Лихо давнє й сьогочасне“). Один зразок „лиха сьогочасного“, тієї ростічі братовбивчої та ворожнечі, ми вже бачили у Мирного в романі „Хиба ревуть воли“: вже там Чіпка, рівняючи багатих з убогими, не самих панів розбиває, а й свого брата-багатиря не милує, бо й багатирі ж голоти не милують. Другу, ще вимовнішу ілюстрацію того ж таки лиха сьогочасного бачимо в повісті (не скінченій) „Повія“. Тут ворожнеча голоти й багатирів, велика соціяльна ростіч, виступає вже на перший план картини, ніякими иншими справами не заступована. Грицько Супрун—це з тієї категорії людей, що сами підіймаються знизу, здобувають достатки й тоді вже ярмом важким налягають на сірому. „Ти знаєш,– каже він,—що твій мир у нас у руках, отут у жмені, сидить?! Схочемо—пустимо жить, схочемо—задавимо. Що твій мир?!“ І Грицько крутить громадою, як хоче, бо фактична сила справді у його в руках, а сіромі лишилися самі думки та страхи. „Що коли справді одберуть од неї землю?—думає одна з тих скривджених істот.—Без землі—голодна смерть. Господи! Як же без землі бути? Добре тим панам,—у їх її не орано, не міряно, а в нас той невеличкий шматочок, а скільки то очей заздриться на його, скільки рук тягнеться за нею? Кожному хочеться схопити, бо в землі хліборобська сила“. Иде з рідного села „шукати десь кращого місця“, то-б-то тієї ж правди, і героїня „Повії“; повість, як згадано, не скінчена і ми не знаємо, яка доля спіткала її на шляху до правди,—не знаемо тільки в подробицях, бо сам уже отой лиховістний заголовок натякає, якої по світах правди дошукалась нещасна Христя. До всіх своїх творів Мирний сміливо міг би взяти епіграфом відомий вже нам крик народньої душі: „Нема в світі правди, правди не зиськати“, бо всі вони дають ту чи иншу ілюстрацію до цього висновку з народнього світогляду.

Де ж причина того „лиха сьогочасного“, що заїдає людей, що на поневіряння оддало правду, а кривду на покуті посадило? Мирний бачить корінь лиха в сучасних економичних обставинах, у нерівному поділі праці й здобутків її,—в тому, що в одного землі не міряно, слуг не злічено, а другий мусить з голоду пухнути і пухнучи все ж таки ділить усе на „моє“ і „твоє“. Ось думки автора, коли побачив село. „Ген по горі розіслалося воно невеличкими дворами з вишневими садками, з білими квітками. По дворах, як і слід, комірчини, хлівці усякі, кругом тини та загороди. На що то? Від кого люде розгородилися? Від якого ворога захищають своє добро отими тинами невисокими?... Сами від себе? Від свого сусіди?... Ох, люде, люде! На широкому світі є багато і волі, й простору, і добра усякого без міри, та ваше ненажерливе око не задовольняється тим, чого треба,—гарба, скільки засягне. Треба тинів та ровів, щоб вашу ненажерливість спинити“ („Серед степів“). Це корінь лиха, а разом і авторового песимизму. Але Мирний—художня натура, з широким розмахом, з розумінням людського серця. Тим-то поруч отих невимовно тяжких картин знайдемо у його й тихомирні нотки, особливо коли звертається він до малювання природи. Під пером Мирного вона оживає й своєю красою, сяйвом та супокоєм найдужчий справляє контраст до темного, понурого життя людського. Такі малюнки, як „Польова царівна“ (з „Хиба ревуть воли“), як сцена колядування в „Повії“, або образок „День на пастівнику“—не зробили б догани й першорядному художникові надзвичайною пластикою та красою. І безперечно, що в особі Мирного з таким художником і маємо діло, тільки що лихі обставини якось не дали йому досі уповні свою силу розгорнути.

70-ті роки, як знаємо, й Галичину прилучили до тих розумових течій, якими жило і живилось українське письменство. Згадано вже, що діяльність у Галичині українських письменників, особливо Драгоманова, дала дуже гарні наслідки в першому ж поколінні, що активно виходить на арену громадської роботи в половині 70-х років. Найкращим і самим визначним заступником цього покоління став Іван Франко (народ. 1856 р.). Виступивши, як сам каже, на ниву громадсько-літературної діяльности „в пору тяжкого перелому“ в галицькому житті, Франко невиводними рисами записав своє ім‘я не тільки в подіях того моменту, а і в цілій історії українського руху за останні десятиліття й придбав собі одно з найпочесніших місць у нашому письменстві. Ученик Драгоманова, він у своїй діяльності йшов дорогою, яку проказав великий навчитель, і самостійно перетворивши його погляди, висловлював їх і як поет, і як белетрист, і як критик та публіцист, і як учений. Нема певне тієї ділянки літературної, до якої б не доложив Франко рук своїх, якої б не збагатив своєю працею. І скрізь він визначався з гурту своїм яскравим талантом та кипучим темпе-

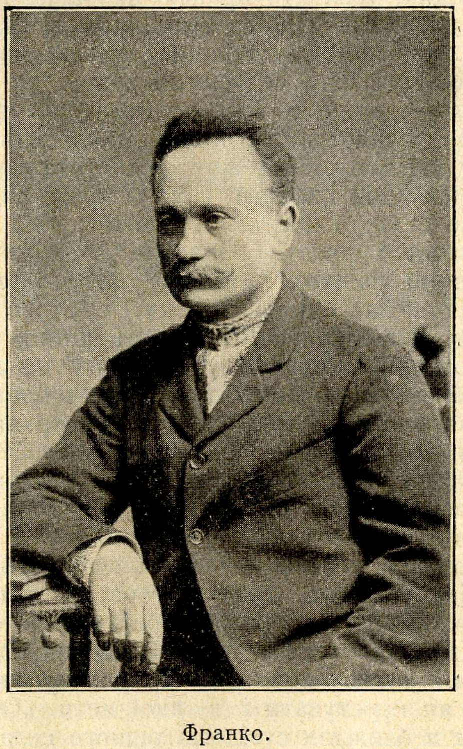

Франко.

раментом; скрізь ставив рідний народ підставою своєї діяльности, добро народнє—метою, розум, науку—шляхом до мети. Франко був одним із перших у Галичині, що рішуче порвали з старою цвіллю галицького життя, пішли новою дорогою і зробились учителями й проводирями до поступу молодших поколіннів.

> Обриваються звільна всі пута,
> Що в'язали нас з давнім життєм!
> З давніх брудів і думка роскута, –
> Ожиємо, брати, ожиєм,—

таким бадьорим маніфестом починає Франко свою свідому діяльність, закликаючи все живе на боротьбу з „давнім життям“. І поетом, співцем боротьби став він у нашому письменстві, як борцем за свої ідеали був увесь час і в житті.

Зазначено вже, що народ поставив Франко підставою своєї діяльности, – народ не як стан селянський, а як соціяльну категорію, що містить у собі всіх „у поті чола“ трудящих, усіх, хто працею пучок чи голови хліб насущний собі здобуває. Про інтереси цих у поті чола трудящих людей завжде пам'ятає Франко, їхньою долею найдужче він захоплюється. В своїх белетристичних та поетичних творах Франко малює, з одного боку, життя цих трудящих людей, з другого—ті підступи, з якими приходять до їх дармоїдні класи, ту страшну, безмежну експлуатацію, якою висмокують вони кров і піт і життя саме з трудящих. Всі Франкові повістки, що вийшли книгою „В поті чола“, всі „бориславські“ оповідання й повісті („Полуйка“, „Ріпник“, „На роботі“, „Навернений грішник“, „Вівчар“, „Яць Зелепуга“, „Boa constrictor“, „Борислав сміється“ й ин.) і багато з його поезій—це частини однієї великої картини безталання, вбожества й темноти народньої. Цю картину тямуща рука знавця народнього побуту змалювала, працював над нею сміливий художник, що не вагається, коли треба, кинути громадянству виклик, стати одному проти всіх і голосно проказувати те, що за правду вважає. Франко особливо любить спинятися на контрастах соціяльних і психологичних („у парі в житті смутки й радощі йдуть“), і справді тут він майстер не аби-який, бо вміє вибрати й поставити поруч такі події й особи, які найдужче підкреслюють думку автора. А думка його скрізь і завжде коло одного осередку обертається – отих у поті чола трудящих. Письменник бачить, що народ під тиском нових обставин життя опивнився на роздоріжжі, що він не знає, кудою й як простувати і до якої мети. „Оцей старий, що заблудився в близькім сусідстві рідного села, що стоїть насеред гладкого, рівного шляху й не знає, в який бік йому додому—чи ж це не символ усього нашого народу? – питається Франко устами одного з своїх героїв.—Змучений важкою долею він блукає, не можучи втрапити на свій шлях, і стоїть мов оцей заблуканий селянин серед шляху між минулим і будущим, між широким свобідним розвоєм і нещасним нидінням і не знає, куди йому йти, не має сили, ані надії дійти до цілі („Перехрестні стежки“). Але коли не має надії народ, то за його горить надіями поет, він вірить, що народ не може загинути, що будуччина йому належить, що переможцем вийде він з усіх пригод. „Ори“,—обертається до його Франко—

Ори, ори й співай ти, велетню, закутий
В недолі й тьми ярмо!
Пропаде пітьма й гніт, опадуть з тебе пута
І ярма всі ми порвемо.
Не даром ти в біді пригноблений врагами
Про силу духа все співав,
Не даром ти казок чарівними устами
Його побіду величав.
Він побідить, порве шкарлущі пересуду,
І вільний власний лан
Ти знов оратимеш, властивець свою труду
І в власнім краю сам свій пан („Наймит“).

Віра в народ, у милійони трудящого люду переходить у Франка в віру до цілої людскости, яка повинна колись справжнього щастя основи витворити, йдучи шляхом невпинного поступу.

Хоч порох чоловік, та вірю я в той порох:
Я твердо вірю в труд його могучий,
В ті милійони невсипущих рук,
І твердо вірю в людський ум робучий
І в ясний день по ночі горя й мук (поема „Нове життя“).

У цій вірі глибокій на перемогу й криється чарівна принадність таких письменників, як Франко; за-для своєї віри він і такі, як він, люде несуть великі жертви, робляться чорноробами на шляху поступу, власною рукою прикувавши себе до скелі життя, як ȯбразно проказав Франко в відомій поезії „Каміняри“ за себе й своїх товаришів. „Ми ломимо скалу, рівняєм правді путь“,—дарма що щастя всім „прийде по наших аж кістках“—

Розіб‘ємо скалу, роздробимо гранит
І кров‘ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ.

Та поки прийдуть оті щастя й правда в людському житті, доводиться за їх боротись, доводиться бачити перевагу кривди та насильства людей над людьми, насильство не тільки матеріяльне, а й духове. Як і попередні письменники, Франко в своїх творах зібрав коштовну колекцію таких хижаків у людському образі, отих справжніх „ловцовъ человѣковъ“, яких „натура тягне до того, щоб боротися з людьми“ („Гава“) і на них випробувати міць не тільки своїх зубів та пазурів, але й інтелекту та психики. Мало не в кожному оповіданні знайдете ви у Франка хоч одну-дві рисочки до цього широко по світі божому скрізь роскиданого типу. Та найдужчий синтез його дає автор в образі пóлоза („Boa constrictor“), що все навкруги оплітає своїми страшними кільцями й трощить на гамуз життя кругом себе: „мов Ляокон серед змій, так люд увесь в тих путах в‘ється“. І не тільки в матеріяльній сфері працюють такі полози, як Гава, Герман Гольдкремер, Вагман та инші герої скаженої спекуляції в „бориславських“ повістях і оповіданнях; вони часто й сферу духового життя вибірають для своїх ловів („Украдене щастя“, „Чума“, „Для домашнього огнища“). „Життя—то борня“, „життя—борьба, жорстокі, дикі лови“, „життя—боротьба вічна, безупинна“, „лиш боротись значить жить“ і т. и. без упину проказує Франко, підіймаючи принцип боротьби на ступінь якогось загального світового закону—боротьби між ясною й темною силою, Ормуздом і Ариманом. Початок чудового оповідання „До світла“ розгортає перед вами цілу философію цієї життьової боротьби, стихійної, невблаганної, бо „мама-природа не знає сантиментальности й не слухає мрій.—Буду я з вами, дурнями, панькатись!—воркоче вона.—Чуєте в собі силу, то трібуйте вирватися сами на-верх. Ще би я не мала роботи та вас підсажувати“ („До світла“). Мама-природа може не знати „сантиментальности“, але людина не має права бути „къ добру и злу постыдно равнодушной“,—і Франко найдужче ненавидить оту грубу силу, що топче з своєї високости й толочить життя людське. Величний орел гірський, красень-беркут, не милування викликає у нашого письменника, не гимни силі, а прокльони їй:

Я не люблю тебе, ненавижу, беркуте!
За те, що в грудях ти ховаєш серце люте,
За те, що кров ти сієш, на низьких і слабих
З погордою глядиш, хоч сам живеш із них;
За те, що так тебе боїться слабша тварь,—
Ненавижу тебе за теє, що ти... („Беркут“).

Такий настрій у Франка виникає з любови до реальної, конкретної людини; зненависть у його „любви сестра й товариш невідступний“: він ненавидить зло через те, що любить добро, через свою велику гуманність, якою обіймає всіх людей, опріче тих, що сами забули про любов, що ворогами правди й волі виступають. Та й їх Франко по своєму жаліє, бо розуміє своїм серцем широким, що

Не в людях зло, а в путах тих,
Котрі незримими вузлами
Скрутили сильних і слабих
З їх мукою і їх ділами („Думи пролетарія“, VIII).

В творах Франка повно маємо прикладів, як народжується на̀-ново людина в людині, як прокидаються приспані життям, заколисані буденщиною щиро-людські почування. „Цілий чоловік“, що живе повно, всіма сторонами людської непокаліченої натури — це ідеал нашого гуманиста, і він кожного благає бути „хоч хвилечку ним“, отим цілим чоловіком, і з любов'ю підглядає такі людські хвилечки в житті найзапекліших звірів („На дні“, „По-людському“ й ин.).

Багато написав Франко творів за довгий час своєї літературної діяльности; самий неповний покажчик його праць склав чималу книжку. Єсть у його твори неодинакової вартости—то високо мистецькі, до останнього слова оброблені, то писані на-швидку, щоб заповнити ту чи иншу прогалину, або за-для шматка хліба, що його автор заробляв, як і його герої, „в поті чола“. Але скрізь виступає він великим жалібником людини, гуманистом, борцем за її щастя, поетом її оновлення, проповідником любови

До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнітуть окови („Моя любов“).

З щирим серцем міг він сказати про себе:

Та над усе ціню я ту
Малую мірку мук і болю,
Котрі приняв я в цім життю
За правду, за добро, за волю („Думи пролетарія“, IX).

В громадському житті нашому Франко ввесь час стояв тим світочем, що осяває навкруги себе шлях і проказує дорогу людям своїми й художніми творами, і критичними та публіцистичними працями. „Правдива поезія мусить бути завсігди моральною“,—ці власні слова твердо пам'ятав Франко в своїй літературній діяльності і моралістом—не в ходячому, певна річ, розумінні—він раз-у-раз був, як письменник. До світла він кликав, „ratio vincit“ написав на своєму прапорі і склав Аннибалову присягу раз-у-раз нехибно йти „на чесне, праве діло“.

За його радо в горі вмру
І аж до гробу додержу
Свій прапор цілo („Скорбні пісні“).

Франко свого слова додержав, не вважаючи на всі перешкоди, що ними густо всипала його шлях химерна доля. Перешкоди ці багато сили у цього надзвичайного письменника одібрали й марно розвіяли, не давши йому виробитись на діяча такої міри, до якої міг підняти його великий талант. Проте це не затьмарило його ваги в історії українського письменства і багато Франкових творів довго ще не опадуть „листочками зів'ялими“. І між ліричними поезіями, й між белетристичними та публіцистичними творами Франка чимало знайдеться таких, що на довгі часи переживуть самого автора.

З инших наших письменників, що належать своєю діяльністю до 70-х років, згадаємо тут ще кілька заслужених імен. Остап Терлецький (1850—1902), працьовитий публіцист і критик, написав між иншим широку історію громадського руху в Галичині („Литературні стремління галицьких Русинів“ і „Галицько-руське письменство 1848—1865 р.“). Михайло Павлик (народ. 1853), автор кількох оповіданнів, що колись скандалізували галицьке громадянство своїми натуралістичними деталями й викликали проти автора голосний процес літературний („Ребенщукова Тетяна,“ „Пропащий чоловік“, „Юрко Куликів“ і ин.). Більш ваги має публіцистична діяльність Павлика, особливо в 90-х роках у „Народі“ й инших радикальних виданнях, та праця коло опублікування матеріялів про Драгоманова. В цікавій своїй книзі „Про русько-українські народні читальні“ Павлик подає історію просвітніх заходів у Галичині. Михайло Комаров (народ. 1844), видав кілька гарно написаних популярних брошюр, але головну свою увагу віддавав бібліографичній справі. Йому належить сила бібліографичних заміток і оглядів по періодичних виданнях („Зоря“, „Кіевская Старина“, „Діло“ і ин.) та покажчиків як усього українського письменства разом („Бібліографичний покажчик нової української літератури“, 1883, „Українська драматургія“, 1906) так і літератури про окремих письменників (Котляревського, Шевченка, то-що). З цих праць особливо цікавий нарис із історії цензури на Україні—„Де-що з історії українського письменства“ (в „Ділі“, 1885).Опріче того Комаров редактував „Словарь російсько-український“ (4 томи), що вийшов у Львові під псевд. Уманець і Спілка. Цезарь Біліловський та Володимир Масляк—поети не без искри таланту, але вона не розгорілась ясніше. Драматург Григорій Бораковський поруч безглуздих водевілів пробував писати й серйозні драми з народнього життя. Окремо спинимося на літературній діяльності Ніщинського, Манжури та Косачевої.

Петро Ніщинський (1832—1896) займає досить високе місце в історії українського письменства своїми перекладами. Перекладання на українську мову класичних творів і взагалі з чужих літератур почалось у нас досить давно. Вже письменники романтичної школи, як Метлинський, Костомаров та ин., захожувались коло того, щоб збагатити рідне письменство на переклади, переважно з слав'янських поетів; і хоч опісля Костомаров і радив „оставить всѣхъ Байроновъ, Мицкевичей и др. въ покоѣ“, але, видима річ, така порада не могла спинити людей од праці коло перекладів на рідну мову творів світового письменства. На цьому полі дуже багато працювали: Куліш (переклади з Шекспира, Байрона, то-що), Руданський („Іліяда“), Старицький (сербські пісні та з російських поетів), Франко і чимало пізніших наших письменників. Ніщинський надумав дати українською мовою переклади творів класичного письменства: „Одисею“ й „Антигону“ він переклав цілком, з „Іліяди“ тільки 6 пісень. Переклади Ніщинського, найбільш „Одисея“ (вийшла під псевд. Петро Байда у Львові р. 1889—92), мають велику ціну в нашому письменстві; вони дуже гарно передають чистою народньою мовою античні твори, додержуючи і складу оригиналів. На зразок візьмемо початок „Одисеї“.

Музо! повідай мені про бувалого лицаря того,
Що наблукався по світу, столицю Троян зруйнувавши,
Що й на всіляких людей надивився й спізнав весь їх побит,
В морі ж біди натерпівся та горя як тілом, так духом,
Щоб і себе й товариство спасти і вернути додому;
Та не вхранив товариства, хоч сильне об тім побивався:
Марне загинули всі од свойого ж розсудку дурного,
Бо пережерли биків Геліоса, що ходить над нами,
І за цю кривду їх їм не судилось вернуться,—
От про це все й роскажи нам богине, Зевесова дочко!

Отаким гарним віршем перекладено всю „Одисею“ і ця праця зостанеться довговічним пам‘ятником у нашому письменстві талановитому перекладчикові.

Талановитий з натури, та безталанний життям Іван Манжура (1851—1893) своєю особою дав ще один приклад не аби-якої пропащої сили, що згинула марно серед нашого лихоліття. Це співець степу, тихої господарської праці та хліборобського, хоч дрібного, але насущного клопоту. Дуже гарно й сердечно змалював він надії й турботи хлібороба над своєю нивою:

Коли ж вона, улита пóтом
Моїм трудовим та клопотом
Безсонним скохана, марніє,
А по-над нею тяжко ниє
    Злиденна хмара зла мошки
    Та скрізь гуляють ховрашки—
Турбуюсь я: бо вже не ждати
Мені від неї благодати...
Даремна праця і надія!
На серці ж сум лихеє діє:
    Воно холоне, омліва
    І никне-никне голова („Дума“).

Гарна теж „Дівчача дума о Покрові“, чудово схоплено тип бурлаки очайдушного („Бурлака“). Скрізь у Манжури виступає його гуманне почуття, сум по зневеченому життю („Нечесная“, „Лелії, „Не хрещатим барвіночком“), широка любов до людини. Про свої співи він каже, що „любов ік людині, недолею стрітій, мені проказала сумуючи їх“; його музі любіше йти на вбогу ниву, „піт де трудівницький ллється“, туди, „де неправда керує“. Але нема слова протесту у Манжури, тільки сум розлягається з його пісень, навіть безжурний з погляду бурлака не має відповіді на своє питання: „кому жити ще так славно у світі за мене?“ Дуже схожий з своїм бурлакою, Манжура пропав для письменства цілком, не використивши й малою мірою своєї сили.

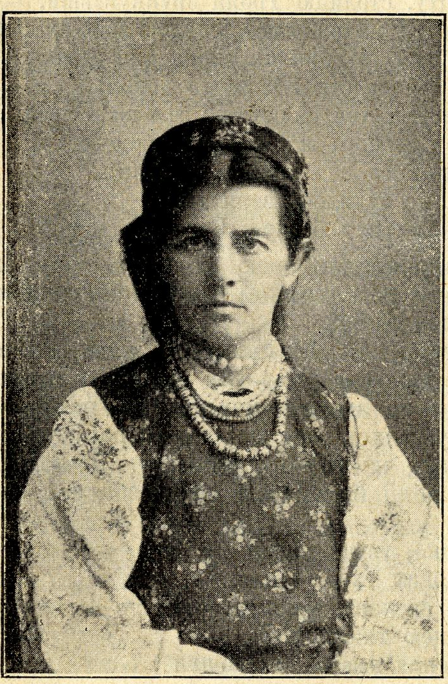

Ол. Пчілка.

До 70-тих років зачисляємо й Ольгу Косачеву (народ. 1852 р.), відому більш під своїм звичайним псевдонімом— Олена Пчілка, хоч інтенсивнішу літературну діяльність вона виявила вже геть пізніше. В літературному її надбанні єсть і поезія, й белетристика, й драматичні твори, а останніми часами прибавилась і публіцистика. В своїх творах Олена Пчілка виступає насамперед з виразно зазначеними й підкресленими думками про національність, як дуже великої ваги фактор у громадському житті. Образ величньої патріотки поставила вона в початку своєї літературної діяльности (в першій своїй більшій праці — поемі „Козачка Олена“), до питаннів національности дуже часто обертається і в инших своїх творах, їм же найбільш уваги присвячує в своїй публіцистиці, як редакторка „Рідного Краю“. Кращі між творами Олени Пчілки — оповідання: „За правдою“, „Товаришки“, „Світло правди і любови“, в яких авторка становить проблеми націоналізму й космополітизму. Національність, на думку Олени Пчілки, не обмежується самою простонародністю,—вона повинна не тільки обіймати всі елементи народнього життя, але й розвивати їх, витворювати на народній основі нові цінности. Націоналізм, що визнає саму простонародність і через те саму тільки народню мову—це нісенітниця: „з таким націоналізмом можна тільки закиснути на місці" („Товаришки"). Ця аксіома, як на наші часи, колись викликáла великі змагання і заслуга Олени Пчілки в тому, що вона категорично й рубом поставила питання, даючи на його відповідь не тільки теоретично, а й практично—своїми працями. Ті самі думки про народню мову й письменство українське висловила авторка і в своїй автобіографії та літературному profession de foi—передмові до перекладів з Гоголя, виданих р. 1881 в Київі. На жаль, і такий націоналізм ані трохи не забезпечує од безнадійного закисання, і публіцистична діяльність Олени Пчілки в „Рідному Краю" може бути тому дуже гарним доказом. Не блискучі взагалі, більш публіцистичні трактати, ніж художні твори—писання Олени Пчілки мають проте свою ціну в українському письменстві, як покажчик однієї з стадій у його розвитку.

В історії українського письменства 70-ті роки становлять дальший ступінь у літературному розвитку на старих підвалинах реалізму й демократизму. Виступає новий гурт талановитих письменників, що збагатили письменство, поширивши насамперед його зміст. Інтерес до народу, до його життя й потреб наповняє собою всю творчість оцих письменників, виявляючись і в художньому письменстві, і в етнографичних та історичних дослідах, і в популярній літературі. Та 70-ті роки розсунули дотеперішні рямці українського письменства і впровадили до його нові мотиви. Життя інтелігентних класів, що його перше зрідка торкалось наше письменство, робиться тепер звичайною темою й письменники починають теоретично обмірковувати стосунки інтелігенції до народу, напрями серед самої інтелігенції, розумові й етичні проблеми. Це було видимим знаком, що потроху повстає вже національна інтелігенція й вимагає ширших, ніж досі були, рямок для письменства, шукаючи в йому відповіді на пекучі питання людського й національного істнування. В зв'язку з цим знов підіймаються старі суперечки про український рух, знов закипає полеміка з приводу українського письменства, лозунг—„литература для домашняго обихода" приймається навіть частиною самих же українців, що не звикла ще виступати по-за межі простонародности. Як і всі такі змагання, і тут справу рішили не так теоретичні аргументи, як саме життя, що під гомін полеміки справляло своє діло, все ширше розсовуючи рямці письменства і тим фактично виступаючи з сфери простонародности, зміцняючись разом у демократизмі. В публіцистичних працях Драгоманова, по-части Кониського, Левицького, потім Франка й инших вияснється роля і завдання українського руху, в критичних статях тих же письменників ширше і сміливіше зачеркуються питання літературні. Опріч усього цього, 70-ті роки зміцнили зв'язки з Україною Галичини, приєднавши її до загально-українського руху, а тяжкі умови національного, а надто українського, життя в Росії поставили Галичину навіть на чолі всієї національної справи. В громадському житті після загального майже аполітизму 60-х років вперше тепер од спроби Кирило-мефодієвських братчиків українство в особі Драгоманова виступає і з власною політичною програмою, заснованою на принципах демократизму й федералізму. Не вважаючи на циркуляр 1863 р., що заборонив був українську популярну літературу, кидаючи темні, неоправдані обвинувачення в сепаратизмі, український рух ширився й ріс на силах, виявляючись найдужче в письменстві. Зростали разом та ширилися серед реакційних кругів і нападки на його, що в половині 70-х років прибрали занадто реальні форми, встановлені згаданим „законом Юзефовича“.

Та були й дошкульні місця в українстві, як громадському рухові, що дуже невигідно одбивались і на письменстві. Тодішня література, що фактично таки захоплювала потроху ширші й глибші простори, не могла ще задовольняти всіх потреб громадянства,—не могла хоч би й через одно те вже, що зовсім не мала періодичної преси. Про власний орган у Росії нічого було й думати, закордонний же („Правда“) через усякі причини й зверхнього, і внутрішнього характера не міг здобути ширшого впливу на Україні, бувши до того ж і занадто місцевим органом. Тим часом російська дійсність становила тисячі нових питаннів, витворила саме широкий народолюбний рух, принадний найбільш своєю етичною стороною,—і не маючи відповіді на ці питання з свого становища у власній пресі, українське громадянство мусіло шукати її в російській сильно централістичній, або в кращому разі до національної справи байдужній пресі. Багато навіть свідомих українців пристає до загального руху, одкладаючи свої справи на потім, на колись, на той „слушний час“, якого не тільки в народі дожидались за малу годину. Тим часом історія хутко не робиться—і сили марно рострачувались і гинули, а українство, знесилене новим „исходомъ“ інтелігенції, не спромоглося одразу заповнити поширені рямці літературно-громадських інтересів. Наслідком усіх цих причин і було „українофильство“ в спеціяльному розумінні (і самий термин спопуляризовано найбільш у 70-х роках), з його позверховими інтересами, формалізмом у національній справі, однобічною теорією „безполітичної культури“ та компромисним становищем на практиці. Приневолене провадити боротьбу на два фронти—з войовничою реакцією, що мала до послуг державну силу, і з доктринерським космополітизмом прогресивних кругів, що мали за собою моральний авторитет, українство опинилося в дуже важкому й прикрому становищі. Саме під цей і без того тяжкий час сталась заборона 1876 р.—в українства вибито було з рук і ті невеличкі засоби, якими воно могло за своє істнування боротись. Здавалось, актом 1876 р. поставлено намогильного хреста не тільки над письменством, а й над усим українством, як громадським рухом; кінець 70-х років наче б то цілком розбив українські сили, літературна продукція на Україні завмірає, спроби окремих людей, як Кониський, руйнуються репресіями і навіть ті випробуваної енергії люде примовкають. Настала пора, коли майже всі українські письменники припинили були всяку діяльність, а коли й пишуть щось, то для власного задоволення, для своєї сем'ї, щоб сховати написане зараз же в шухлядку. „Старші мої діти,—пише в своїй автобіографії Щоголів,—прохали мене, щоб я писав для них. Я й писав їм до 1878 р." Та цього року поміраають у поета діти і—додає він—„писати стало ні для кого": письменник знов ламає своє перо... Досить одного цього факту, щоб зміркувати, перед якими перспективами стало було тоді українське письменство. Письменник може знайти читачів тільки в своїй сем'ї і коли й цих читачів не стало, мусить поставити хреста над своєю літературною діяльністю, над своїм талантом, над своїми надіями. Друкарський станок раптом зник для творів українського письменства, ми знов вернулись у темну пащу минулого, коли по тихих келіях працювали безіменні „книжные списатели". Це не жарт, бо з біографії Грінченка ми знаємо, що йому на вчителюванні таки справді доводилось складені книжки переписувати друкованими літерами, щоб задовольняти потребу школярів у рідному слові. Історії культури варто затямити й одзначити цей факт на передодні XX віку...

Проте не по всім світі зник друкарський станок,—за кордоном він зацілів. Спершу Драгоманова працям дав він притулок, а потім і иншим письменникам, у кого любов до рідного краю перемогла зневірря, навіяне репресіями. А тим часом, не вважаючи на безпросвітню темряву на Україні, і тут по глухих закутках вистигають нові сили, що розгорнулися вже пізніше.

Література.

Огоновський О.—Історія литературы рускои, ч. III, в. 1 и 2. Львів, 1891—93.
Петровъ Н. И.- Очерки исторіи укр. литературы XIX ст. Київ, 1884.
Грушевський О.—З сучасної української літератури. Київ, 1908.
Франко Ів.—З останніх десятиліть XIX в. „Л.-Н. Вістник", 1901, VII—IX. Окремо в книжці „Молода Україна", Львів, 1910.
До історії указа 1876 року. „Україна", 1907, V.
Найближчі відгуки указа 1876 року. Ibid., VI.
Драгоманов М.—Література українська, проскрибована рядом російським. „Правда", 1877.
Драгомановъ М.—По вопросу о малорусской литературѣ. „Собр. полит. сочиненій", т. II. Paris, 1906.
(Грінченко Б.)—Нарід в неволі. Львів, 1895. Переклад—„Порабощаемый народъ". Львів, 1895.

Тридцять літ духової неволі на Україні. „Правда“, 1894.
Франко Ів.—Сухий пень. „Л.-Н. Вістник“, 1905, II.
Яворський В.—Українська справа в європейськім освітленню. Відень, 1905.
Ефремовъ С.—Внѣ закона. „Русское Богатство“, 1905, I.
Фабрикантъ Н.—Краткій очеркъ изъ исторіи отношеній русскихъ цензурныхъ законовъ къ украинской литературѣ. „Русская Мысль“, 1905, III.
Императорская Академія Наукъ.—Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. СПБ. 1910.
Грушевський М.—Ганебній пам‘яті! „Л.-Н. Вістник“, 1906, VI.
Сводъ указаній, данныхъ нѣкоторыми изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ. „Былое“, 1907, VI.
Русовъ и Волковъ.—„Примѣчанія къ части свода, касающейся „сообщества украинофиловъ“. Ibid.
Драгоманов М.—Українське письменство 1866—1873 р. „Л.-Н. Вістник“, 1902, X—XII.
Драгомановъ М. П.—Собраніе политическихъ сочиненій, два томи. Paris, 1906.
Драгомановъ М. П.—Политическія сочиненія, т. I, з передмовою Б. Кистяківського. Москва, 1908.
Драгоманов М.—Переписка, т. I. Зібрав М. Павлик. Львів, 1901.
Бачинський Ю.—Моя переписка з М. Драгомановим. Львів, 1900.
Павлик М.—Переписка М. Драгоманова з Окуневським. Львів, 1905.
Павлик М.—Переписка Драгоманова з Н. Кобринською. Львів, 1905.
Драгоманов М.—Листи до Ів. Франка і инших. Львів, 1906—1908.
Драгомановъ М. П.—Автобіографія. „Былое“, 1906, VI.
Павлик М.—М. П. Драгоманов (1841—1895) Його юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Львів, 1896.
Павлик М.—Перші поминки М. Драгоманова. Львів, 1895.
Павлик М.—Памяти М. Драгоманова. Чернівці, 1902.
Павлик М.—М. Драгоманов і його роля в розвою України. Львів, 1907.
Єфремов С.—Відгуки з життя і письменства. „Нова Громада“, 1906, VI.
Франко Ів.—Суспільно-політичні погляди Драгоманова. „Л.-Н. Вістник“, 1906, VIII.
Єфремов С.—Єврейська справа на Україні („Драгоманов і єврейська справа“). Київ, 1909.
Старицький М.—Поезії. Київ, 1908.
Старицький М.—Драматичні твори, два томи. Москва, 1910.
Старицький М.—З мли минулого. „Нова Громада“, 1905, VIII.
Франко Ів.—Михайло П. Старицький. „Л.-Н. Вістник“, 1902, V—VII.
Пчилка О.—М. П. Старицкій. „Кіевская Старина“, 1904, V.
Сумцовъ Н. Ѳ.—Старицкій, какъ драматургъ. „Извѣстія отд. русск. языка и сл. Академіи Наукъ“, 1908, III.
Корифеи украинской сцены. Київ, 1901.
Шрамъ К.—Украинская деревня по произведеніямъ Старицкаго и Кропивницкаго. „Степъ“. СПБ. 1886.
Кропивницький М.—Збірник творів, три томи, з передмовою Г. Коваленка. Харьків-Полтава, 1903—1911
Кропивницький М.—За тридцять п‘ять літ. „Нова Громада“, 1906, IX.
Пчілка О.—М. Кропивницькій, яко артист і автор. „Л.-Н. Вістник“, 1910, VI—VIII.
Ефремовъ С.—Кропивницкий и Гринченко. „Русское Богатство“, 1910, VIII.
Тобілевич І. (Карпенко-Карий)—Драми і комедії, п‘ять томів, з передмовою С. Єфремова. Київ-Одеса-Полтава, 1903—1910.
Кміт Ю.—Карпенко-Карий. „Л.-Н. Вістник“, 1900, VII.

Франко Ів—Ів. Тобілевич. Ibid. 1907, XI.
Єфремов С.—Карпенко-Карий. Літературна характеристика. Київ, 1908
Левицький Ів—Повісті й оповідання, сім томів. Київ, 1900—1911.
Левицький Ів.—Автобіографія. „Світ“, 1881.
Кошовий (Кониський)—Коли ж вияснится? „Правда“, 1875.
Ефремовъ С.—Бытописатель пореформенной Украины. „Кіевская Старина“, 1905, I.
Мирний П.—Перша, друга і третя книжка творів. Київ, 1902—1906.
Франко Ів. Збірки поезій: „З вершин і низин“ (1893), „Зів'яле листя“ (1896), „Мій ізмарагд“ (1898) „Із днів журби (1900), „Semper tiro“ (1906).
Франко Ів.—Збірник творів, три томи. Київ, 1903—1905.
Франко Ів.—Збірки оповіданнів: „Добрий заробок“ (1902), „Панталаха“ (1902), „Малий Мирон“ (1903), „З бурливих літ“ (1903), „На лоні природи“ (1905), „Маніпулянтка“ (1906), „Місія“ (1906).
Франко Ів.—Повісті: „Для домашнього огнища“ (1897), „Перехресні стежки“ (1899), „Захар Беркут“ (1902), „Boa constrictor“ (1907).
Франко Ів.—Автобіографія в збірці „В поті чола“. Львів, 1890.
Дегенъ Е.—Иванъ Франко. „Новое Слово“, 1897, III.
Ефремовъ С.—Пѣвецъ борьбы и контрастовъ. „Кіевская Старина“, 1903, XI—XII.
Крымскій А.—Франко. „Энцикл. словарь“ Брокгауза и Ефрона, полут. 71.
Маковей О.—Др. І. Франко. „Зоря“, 1896.
Щурат В.—Др. І. Франко. Ibid.
Крушельницький А.—Іван Франко. Коломия (без року).
О. М.—Ювилей 25-літньої літературної діяльности І. Франка. „Л.-Н. Вістник“, 1898, XI.
Павлик М.—Спис творів І. Франка за перше 25-ліття його літературної діяльности. Львів, 1898
Франко Ів.—Д-р О. Терлецький. Спомини і матеріяли. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. 50
Сумцовъ Н.—Памяти И. И. Манжуры. „Кіевская Старина“, 1893, X.
Быковъ Н.—И. И. Манжура Катеринослав, 1910.
Пчілка О.—Оповідання, ч. 1 і 2 (Київ, 1908-1909). Думки-мережанки (1886). Світова річ, комедія (1908).
Пчілка О.—Автобіографія. „Зоря“, 1888. Передмова до „Перекладів з Гоголя“. Київ, 1881.

Розділ XI.

80-ті роки.

З сумними ауспиціями вступає українське письменство в 80-ті роки. Акт 1876 р. своєю категоричною непохитністю, здавалось, не кидав місця письменству не то для розвитку, а навіть для животіння, бо припиняв усяку змогу щось робити, виявляти хоч яку-небудь літературну продукцію. Пізніші додатки до указу 1876 р. й цензурна практика довели це як найкраще, стуливши рямці дозволеного так, що між ними нічого не могло зміститися. Твори красного письменства принципіяльно не були заборонені, але все позначене печаттю таланта й самостійности, безнадійно пропадало в цензурних архивах і проходили тільки самородні вироби безталанних піїтів ніби на те, щоб офиціяльним публіцистам зручніше було на них посилатись, як на зразок убожества й нікчемности всього українського письменства. Так само на практиці під забороною опинилась уся дитяча література, бо, мовляв, „дѣти должны учиться по русски“. На дозволених рукописах конче пишеться додаток, що друковати дозволено „подъ условіемъ соблюденія русскаго правописанія“, фактично неможливого в українській вимові. Вишукуються сакраментальні слова, як „Україна“, „козак“, „Січ“, яких заборонено вживати й які цензура ретельно вимазує. Догляд до того дійшов, що нарешті цензура перестала сама собі вірити, і кожен український рукопис з місцевих цензурних комитетів мусів мандрувати ще й до „Главнаго управленія по дѣламъ печати“, яке звичайно ще на густіше пересівало сито твори українського письменства. Кінець-кінцем ніхто не знав, що можна, чого не можна, цілковитий хаос запанував у цензурній практиці, сьогодні заборонялось те, що було дозволено вчора, і навпаки. Одна тільки тенденція виразно з того хаосу проступала—це змертвити українське письменство так, щоб не тільки не мало воно ніякого впливу на громадянство, але позбулось і внутрішніх підстав для свого істнування.

Така була думка, та не так на ділі склалося. Після недовгого часу зневірря та апатії знов прокидаються приспані сили й завзято беруться до роботи, до упертої боротьби за істнування. Невеличку одлигу на початку 80-х років зараз же одзначено заснуванням постійного українського театру, і з естради, з якої перед тим доводилось на український голос виспівувати:

La pluie, la pluie,
Qui tombe doucement...
Je pensais, je pensais,—
C'est un Zaporogue, maman!—

знов залунало українське слово. Театр зробився з того часу потужним помічником письменству, йдучи туди, куди не могла пройти книга. З'являються такі поважні літературні видання, як „Рада“ Старицького, робляться спроби підновити популярне письменство, повстає в Київі „Кіевская Старина“ (з 1882 р.), що по-за зверхнім своїм антикварним характером дає силу живого матеріялу і на цілих 25 років робиться тим резервуаром, у якому не тільки наукові праці про Україну знаходили притулок, а й красне письменство та публіцистика, надто останніми часами. Коли ж реакція знов пригнітила все в Росії, українські письменники все частіше, систематичніше й з більшою видержкою вдаються до Галичини й там засівають своє насіння, сподіваючись, що з його колись матиме пожиток уся Україна. Галицькі видання, як заснована на початку 80-х р. „Зоря“, потроху тратять свій локальний характер і набірають всеукраїнського інтересу через співробітництво українців; теж саме треба сказати і про поновлену „Правду“ (з 1888 р.) та пізніші „Буковину“, „Народ“, „Житє і Слово“, „Л.-Н. Вістник“. Галицькі справи знаходять все ширші відгуки на Україні, зв'язки стають глибшими й органичними. Все це сприяє тому, що не вважаючи на повсюдний морок у Росії і на тяжкий з'особна антракт у громадській і літературній роботі на Україні, українство з часів реакції не тільки не вийшло цілком розбитим, а навпаки зберегло свої позиції, навіть підсилилось новими, свіжими елементами, що йшли на ту ж роботу національного освідомлювання, одкидаючи потроху все хитке й непевне і витворюючи ґрунт для свідомого громадянства. Характерний справді-бо факт: покоління українських восьмидесятників—не дуже, правда, численне—ані трохи не нагадує собою хирного і кволого покоління загально-російської інтелігенції того ж часу. Українці-восьмидесятники визначаються, навпаки, бадьорим духом, рухливістю, завзяттям, з якими невпинно йдуть до своєї мети, хоч несуть на собі подвійний гніт—і політичної реакції, і національних утисків. Наперекір занадто тяжким обставинам того подвійного гніту, потай провадиться неустанна робота формування громадських сил і національно-політичного світогляду; на літературну ниву виступають такі характерні постаті, як Грінченко, що сам один може стати прапором і кращою ознакою часу. Не багато встояло тоді активних працьовників коло українства, але хто встояв—то була вже випробувана сила: тісним гуртком вони високо держали свій стяг і зневірря не чутно в їхніх голосах,—навпаки, надія раз-у-раз пробивається серед сумних відгуків темної сучасности. І заковане в залізні обручі письменство працею тих людей незабаром переросте призначену їй мірку, і вона все роздаватиметься потроху, аж поки прийде пора їй зовсім тріснути.

Допіру згадано, що найхарактернішою й найвизначнішою постаттю серед літературного покоління 80-х років був у нас Борис Грінченко (1863—1910),—не тільки як особа, як громадський діяч і як письменник, але й як символ цілої епохи—безмежного гніту з одного боку і дужого відпору та громадської одсічі з другого. Такі люде, як Грінченко, несли з собою перемогу живого духа над зверхніми обставинами, навпроти зверхньої сили репресій поставивши внутрішню силу активної любови до рідного краю. Десь по глухих закутках, майже самосійно, під впливом випадкової розмови, случаєм прочитаної української книжки або спектакля української трупи заклюється зерно української свідомости; уперто шукає воно собі поживи, збіраючи ті окрушини старшої літератури, які чудом встигли переховатись під час нечуваних репресій. Люде самотужки виробляють собі ясний світогляд і завзято стають проти утисків, які тільки збільшують і окриляють енергію їхню та завзяття. Самотужки, ступінь по ступіню йдуть ці люде далі по шляху української самосвідомости,

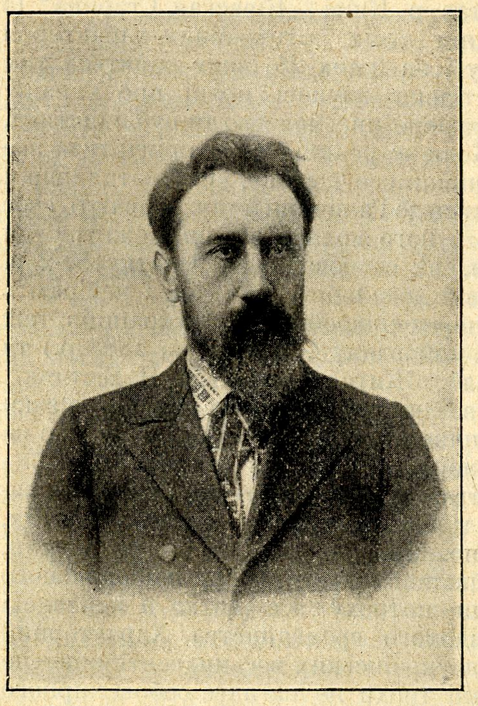

Грінченко.

працюють серед самих неможливих громадських, а часто й особистих обставин, щоб кінець-кінцем зібрати кругом себе порізнене громадянство й рушити в дальшу путь—не самотніми вже одиницям, а тісно згуртованою, компактною, до гурту збитою масою. Не багато спершу цих людей з нового покоління було, але тим вищий їх подвиг і тим більша заслуга їхня, що вони не подались назад і не покинули рідного народу під самий критичний час національного істнування. Такий був Борис Грінченко. Не тільки як талановитий письменник та визначний громадський діяч дорогий він нам, але й як зразок непохитности, громадської самодіяльности, боротьби з тяжкими обставинами. „Fiat nox,—хай згине світ, хай буде тьма!“ владно промовила дійсність „Ні“,—відповів Грінченко цілим життям своїм, прекрасним, гармонійним, викінченим життям:

Не вмірає душа наша,
Не вмірає воля
І неситий не виоре
На дні моря поля.

І од цього спокійного, впевненого голосу захиталась пітьма й одступила, показавши через свої проломи пасма ясного світла в будуччині. Ось через віщо ім‘я Грінченка для нас стало тим стягом, на якому сяє написане давнє—„симъ побѣдиши“,—тим самим, чим переміг і Грінченко: працею, енергією й завзяттям, на одну мету націленими, раз-у-раз в одну точку направленими. Цією одною точкою, що її ніколи не спускав він ні з очей, ні з серця, ні з думки—було для Грінченка добро рідного народу. І як письменник, і як діяч, і просто як людина він вічно грів у себе в серці „одну, но пламенную страсть“ і цьому почуванню віддав ціле життя своє.

Що бачив навкруги себе Грінченко, коли якась непереможна сила його, 17-літнього юнака, потягла на працю для рідного народу?

Убогії ниви, убогії села,
Убогий, обшарпаний люд,—
Смутнії картини, смутні-невеселі,
А инших не знайдеш ти тут („Смутнії картини“).

Здавалося б—що натуральнішого може бути, як одвернути очі од того лиха бездонного, забути його і коли совість не пускає йти „въ станъ ликующихъ, праздно болтающихъ“, то хоч скласти „ненужныя руки на пустой груди“ й заплутатися в гамлетовських питаннях, закопатися в безнадійне рефлексування. Як багато людей тоді й справді пішло цим шляхом і скільки народилось було тоді повітових Гамлетів, що скиглили по своїх кутках, сіючи кругом себе отруту зневірря. Отже з Грінченком так не сталось. Раптом лунає з його уст бадьоре: „Годі лякатись!.. Ну-мо до праці мерщій“, бо

Хоч у недолі й нещасті звікуєм,
Долю онукам дамо,—
Ми на роботу на світ народились,
Ми для борні живемо! („До праці“).

Смутнії картини хоч як пригнічують душу, але не безнадію, не жалі порожні, не скарги та нарікання плодять у Грінченковій душі,—навпаки, повстає там протест, зростає свідомість своєї повинности перед рідним краєм:

Торіднії села, торіднії люде,
То наша Вкраїна сама („Смутнії картини“).

Повинність працювати на рідних людей робиться провідною зорею Грінченкові. Це людина повинности в найкращому цього слова розумінні; повинність стає йому за сторожеву башту, за маяк, що освічував йому його трудовий шлях. „Повинність,—каже Грінченко,—я над все ушанував“.

Я зрікся мрій. Поважний і спокійний,
Собі сказав: мені не треба їх.
Повинність—ось той владарь добродійний,
Що вбереже мене від мук і лих.

У цих словах увесь вилився Грінченко: „поважний і спокійний“ стоїть він у нашому письменстві, ввесь час держучи руку на пульсі життя; „поважний і спокійний“ стоїть він і на громадській роботі, живий образ енергії, праці та саможертви, сахаючись навіть слова „зроблю“ і скрізь ставлючи намість його вчинки—оту, як він казав, „потужних мову“. За цією поважністю й супокоєм ви чуєте проте здержану силу, що вірить у себе, тямить вагу свою й ніколи не схилиться перед обставинами. Образ цієї спокійної й поважної, певної себе сили всюду стоїть у нас перед очима; слід її позначається у нас скрізь, куди ми тільки глянемо: в письменстві художньому й популярному, в шкільному питанні, в науці, в формуванні політичної думки, в практичній роботі. Один з псевдонімів Грінченкових був—„Вартовий“, і трудно добрати инше слово, яке так влучно схарактеризувало б його ролю в історії рідного краю. Справді він був вартовим що цілі десятиліття не сходив з свого важкого й відповідального місця. І не через те не сходив, що його, як у відомій легенді, забули змінити,—ні, він са́м не хотів сходити, сам не хотів кидати важкої роботи, поки потрібні були його руки, його розум і серце для рідного краю. Може ніхто, як Грінченко, не почував так потреби в тихій, спокійній роботі кабинетного вченого; може ніхто не тужив так і не рвався за тим життям, що дає змогу викристалізовувати чисту думку; може ніхто не розумів так принади й чистої краси і не бажав упитись нею. Але всього цього йому для себе треба було і він не вагаючись відкидає власні потреби; „згнітивши всі до щастя поривання“, він робить те, що потрібно рідному народові та невиробленому ще, молодому українському громадянству. Він, що чудово розумів принаду й чари краси— своїм власним поезіям уділяє тільки окрушини свого часу і таланту, як „робітницькому одпочинкові“. Він, що завжде тужив за спокійною працею вченого—стає за вартового на сторожі інтересів рідного краю,—а ми ж знаємо, що на вартових падають звичайно перші удари, сиплються з усіх боків ворожі кулі. З широкими планами наукової роботи в голові сідав він за популяризацію відомостей „про грім та блискавку“, з невпокійними образами в серці брався до вияснювання національних потреб українства, до складання політичної платформи, до розгляду стосунків між націоналізмом та соціялізмом. З думами про вічність він прикував себе до біжучого момента, можна сказати—росп‘яв себе на йому.

На віщо? За-для чого?

Відповідь на це раз-у-раз одна і та сама була у Грінченка і складалася вона з двох тільки слів: „рідний край“. За-для рідного краю Грінченко насамперед счинив боротьбу з самим собою—з власними нахильностями, замірами, особистими надіями. Страшна це боротьба і не багато людей може тим похвалитись, що самих себе перемогли: більше їх так таки й по-вік лишаються невольниками у своєї натури. Згадаймо тільки жахливе признання другого велетня нашого недавнього життя—Івана Франка:

Я боротись за правду готов,
Рад за волю пролить свою кров;
Та з собою самим у війні
Не простояти довго мені.

І так буває з кожним живим чоловіком, зітканим з кісток і крови; тільки бездушним полінам не страшно тієї важкої боротьби з собою.

А щастя так хотілося мені,
І сонечка й блакиті весняної („Я не скажу“),—

признається й той надзвичайно живий чоловік, що звався Грінченком, і що перемога над самим собою не легко йому обійшлася—про це лишилися сліди в його літературній спадщині. Прочитайте лишень цикл „У недузі“ з епіграфом з Леопарді; згадайте муки одного з героїв Грінченкових—Раденка, то й побачите, як навіть цій натурі важко було перебороти себе, „згнітивши всі до щастя поривання“: і бажання особистого щастя, й віковічні загадки людського істнування, і потреби тіла та духа—все голосно ставило свої вимоги, все добивалось задоволення. Ось одна тільки рисочка з цієї боротьби, що показує. який конфлікт великий одбувався в цьому серці.

Прагне і розум, і серце великої праці такої,
Щоб і вікам тим, що будуть, зосталась вона дорогою,
Щоб і потомки далекі добра зазнавали від неї,
Звали того невмірущим, хто силу зробить її мав.
Прагну... а праця щоденна дрібна мене гнітить і гнітить,
Дух од високого неба вона одвертає що-часно
І до землі прихиляє, нудної, дрібної землі... („На віщо“).

Прикладіть тільки оце бажання великої праці до нашої тодішньої мизерії, де не було навіть простору, щоб розгорнутись,— і ви побачите, яка трагедія повинна була одбуватися в душі Грінченковій. І не зломилась міцна воля його: „Як то?— запитує він під час душевного вагання і борні,—віддамсь я чомусь? силі якійсь невідомій? Я—той, що розумом зорь, далеких Світів досягає, хто перводжéрело знать над силами сили змагався? Мушу я силі сліпій скоритись, як раб той? Ніколи!“ („Вагання“). Це горде „ніколи“ ясно показує, що „з собою самим у війні“ Грінченко встояв і скінчив перемогою. Це був перший рішучий момент у духовому житті нашого письменника. За ним іде не малої ваги й другий.

За першою перемогою, краще сказати—поруч боротьби з самим собою, йшла нова боротьба—з тими обставинами, що гнітили й принижували всякого українського робітника, що виривали йому найпотрібнішу зброю з рук—рідне слово, що вимагали скрізь і всюди навіть не компромисів, а повного зацурання всяких надій на будуччину рідного краю. Ми вже знаємо, що то за страшні були часи і як вони не минали й не милували нікого. Грінченко став до бою з обставинами. Як одбувалась ця боротьба—не треба нагадувати, бо одбувалась вона щó прилюдно, на наших очах, а иншого результати бачимо тепер на кожному ступіні. Знаємо ми теж, хто в боротьбі подужав—чи грізна система з своїми перетиками та перешкодами, чи гурт людей з голими руками, але взброєних найдужчою на світі зброєю—величчю духа та непохитною вірою в своє діло. Система мусіла податися, в мурах її повно проломів і як не латай їх—а колишнього не вернути цілого...

Таку боротьбу велику на два фронти підняв на свої плечі Грінченко за-для рідного краю, за-для повинности йому, і тільки йому, служити. Результатом боротьби було чисте, прекрасне життя, повне хоч не подвигів блискучих, то упертої, невпинної щоденної праці. А втім така праця - далеко важча від подвигів. Блиснути величнім учинком, усе навкруги одразу осяйнувши—не важко тому, хто має на це силу: на це треба одного пориву, одного творчого розмаху. Але згнітити навіть бажання такого вчинку, але з дня на день тягнути ярмо буденної праці, але не бачити ні в минулому, ні в майбутньому нічого, опріч довгої низки таких само сірих днів— це справжній героїзм, це незмірний подвиг, бо ціле життя зводить на один суцільний подвиг. І не впасти під вагою такого подвига—то найвищий ступінь, до якого тільки може піднятись людина, бо вимагає це майже надлюдської сили. Непохитну залізну вдачу, велику силу духа, незломну віру в себе і в своє діло треба мати для цього і їх у високій мірі посідав Грінченко, червоною ниткою позначивши ці риси в своїй діяльності.

Через обставини часу Грінченко найбільше сили своєї віддавав письменству; він був, можна сказати, першим професіональним письменником на Україні. Результати його праці на цьому полі у нас перед очима: чотирі великі повісті („Соняшний промінь“, „На роспутті“, „Серед темної ночі“, „Під тихими вербами“), кілька драматичних творів, („Ясні зорі“, „Серед бурі“, „Арсен Яворенко“ й ин.) кілька десятків оповіданнів, том поезій і несчислена сила публіцистичних, критичних, історично-літературних та популярно-наукових праць, саме перелічування яких заняло б багато місця. Це зверхня, показна сторона його неустанної діяльности на ниві письменства. Перед нею не подається і внутрішня вартість тих творів. Ідею, яка завжде стояла перед Грінченком-письменником, він висловив такою коротенькою формулою: „Багато є людей, нема людей-братів“ („Свято“), додавши до цього в своїй повісті „Соняшний промінь“ устами Кравченка, що „народ та інтелігенція—два ворожі табори в його рідним краї“ і треба всіх сил напружити, щоб звести до одного гурту ці два ворожі табори й „людей-братів“ витворити. Цьому завданню й присвятив Грінченко свою літературну діяльність. Він знає, що народ, темний і затурканий, багато справедливих жалів може поставити в рахунок інтелігенції, яка ще не зовсім скинула з себе пана. Персонификований народ у Грінченка не дурно ж ось як промовляє до заступника інтелігенції:

думка у мене така,
Що зробившися паном в цій хаті,
Ти б запріг мене в плуг та й ізнову почав
Так, як батько твій, мною орати („Хома Макогін“).

І хоч як високо ставив Грінченко національну справу, а на ній не обмежував себе, ставлючи поруч і завдання широкого демократизму, повної емансипації трудящих людей. За-для цього він з одного боку не перестаючи кличе інтелігенцію на шлях активної любови до рідного краю, до праці для рідного народу; з другого—народ освітою підіймає до того ступіня, на якому б він міг користуватися з усіх здобутків людського розуму й культури. В своїх творах Грінченко віч-нá-віч зводить заступників тих „ворожих таборів“ і заставляє їх подати одно одному руки на полі спільної праці. По один бік стоять у його такі щирі робітники народнього поступу, як Марко Кравченко

(„Соняшний промінь“), Демид Гайденко („На роспутті“) та инші; по другий встають—такі постаті, як Зінько Сиваш („Серед темної ночі“, „Під тихими вербами“). Особливо характерна постать Зінька. Він „думає по-простому, по-мужицькому, але його думки займають зглибока те, що не дає спокою всім чесним душам, усім благородним серцям, намученим загадкою людського життя, натомленим працею за-для того, щоб здійснити людське щастя“. „Людей-братів“ хоче бачити Зінько на землі, правди шукає він, як і Марко з Гордієм, як і сам автор. „За правду стояти“ Зінько заприсягся, за це на муки йшов, з лозунгом „добувайтеся правди“ він і помірає. І тепер ми знаємо, що не вигадка, не фикція—Грінченків Зінько: багато їх, отаких Зіньків, проявилось останніми часами, наповняючи тюрми, йдучи на заслання, вміраючи з заповітом „добуватись правди“ на устах. Твори Грінченкові можуть бути чудовою ілюстрацією до цього „добування правди“, що одне тільки й може дати людині щастя—щастя в виконанні взятої на себе з власної волі повинности. Адже не дурно Грінченків Марко висловлює такий символ віри: „людина живе не самим тільки власним, персональним життям... Єсть у кожної людини святиня вища од власних почуваннів, од власного щастя“. В житті бачив, звичайно, Грінченко й людей, які не мають тієї святині в душі, він і сам малював нам таких людей, як Раденко,—людей у всьому зневірених, що боязко чіпляються за життя й жахаються смерти. „Україна!—каже гірко Раденко, стративши вже колишній ідеал правди.—І я колись любив її, молився на неї. Але ж слухай: ти вмреш—і що тоді тобі Україна? Хиба ти її понесеш із собою в труну? Не кажи мені, що вміряють одиниці, а народ живе... Що мені, тій одиниці, з того, що народ житиме і тоді, як мене їстиме гробаччя?“ („На роспутті“). І от на цю саму тему ось що сам Грінченко писав у листі до товариша: „Як саме житиме наше „я“ після того, як зникне тіло—не відаю, але відаю певне, що на цій землі можна й після того жити тільки одним: зробленим во ім‘я світа і правди ділом. І через те все життя людини, достойної зватись людиною, мусить іти на те, щоб це діло зробити—по своїй спромозі“. Брак цієї віри й діл „во ім‘я світа й правди“ згубив Раденка. І навпаки—віра, жива й могуча віра, та праця „во ім‘я світа й правди“ дала нам Грінченка,—того Грінченка, що не боявся смерти і безсмертя шукав у тій безмірній масі всякої роботи, що за свій вік переробив він на користь рідному краю.

З тієї роботи окремо треба ще спинитись на просвітній діяльності Грінченка, бо й вона тісно зв'язана з його літературно-громадськими поглядами. Практично працювавши на полі народньої освіти й до останніх днів свого віку з ним не пориваючи, Грінченко свої спостереження списав у книзі „Перед широким світом“; там він висловив і погляди свої на цю справу. І тут знов стоїть Грінченко на позиції примирення двох ворожих таборів, які „розділя мало не безодня—саме та, що ділить несвідомий патріярхальний світогляд від логичної думки, яка будує науку, та від громадської самосвідомости“; і тут найдужче повстає він проти поділу письменства на панське й мужицьке. Як одна мусить бути правда про всіх людей, так і одна просвіта повинна всім однаково слугувати. Грінченко певен, що всі твори світового письменства можуть припасти до тямку народові, аби тільки їх подавати йому в приступній мовою формі. „Народові треба давати все те, що читає й інтелігенція“,—цей лейтмотив бренить по всій книзі Грінченка, повній цікавих фактів і спостереженнів із народнього життя. „Історія,—пише він ще на иншому місці,—не знає ніяких „підлітератур“, ніяких „литературъ для домашняго обихода“, ніяких літератур специяльно про пана або специяльно про мужика, а знає просто літератури, що суть виявами розумового життя того чи иншого народу цілком, і з панами, й мужиками“ („Листи з України наддніпрянської“). І в своїй популяризаторській діяльності Грінченко не обмежувавсь ніколи вузько-практичними, грубо-утилітарними рямцями й подавав, тільки в справді приступній формі, все, що його, як письменника і людину, цікавило. Популяризаторська діяльність Грінченка була, можна сказати, практичним виконанням формули попереднього десятиліття про „космополітизм у цілях і націоналізм у формах і способах“. До загальнолюдського ідеала правди, щастя і волі йшов Грінченко національним шляхом,—тим шляхом, яким могли б за ним піти й милийони його земляків, що всі инші шляхи мають перед собою зачинені. Це той логичний, консеквентний націоналізм, що в кінцевих висновках провадить до загально-людського, що не ділить, а об‘єднує людей усіх націй на спільних ідеалах, даючи кожній повну волю йти до них своїм окремим, найзручнішим кожній шляхом.

Разом з Грінченком до тих світових ідеалів своїм національним шляхом іде цілий гурт письменників, у яких головним нервом літературної діяльности була перевага громадських обов‘язків над особистими, індивідуальними почуваннями. Сюди належать: Зіньківський, Маркович, Кобринська, Шнайдер, Ковалів, Самійленко, Грабовський, Бобенко, Кононенко, Шелухин (С. Павленко), Коцовський (В. Корженко) і багато инших. І в поезії, і в белетристиці вони не обмежують себе ніякими формальними рямцями й торкаються всіх тем людського істнування з погляду кращих традицій нашого письменства—того інтересу до народу, його життя й потреб, яким воно одразу звоювало собі симпатії народолюбних кругів громадянства. Беручи зглибока народнє життя, письменство росходиться й завширшки, одягається в нові форми й потроху стає справжнім вартовим життя, пильним дослідником його, висвітлюючи всі ті питання, якими цікавиться світова література. По черзі ми перейдемо визначніших письменників із цього періоду нашої літератури.

Другою поруч Грінченка характерною для 80-х років постаттю в нашому письменстві був талановитий, на лихо дочасно померший публіцист Трохим Зіньківський (1861—1891). В своїх публіцистичних творах („Молода Украіна, її становище і шлях“, „Національне питання в Росії“, „Шевченко в світлі європейської критики“, то-що) він був виразником того настрою, що вперше поставився критично до утрированого „українофильства“, яке особливо визначилося в громадському житті в 80-х роках. Разом з Грінченком, Дикаревим (Крамаренко) та ин. він ставив перед українським громадянством нові завдання свідомого українства, замість опортунистичного українофильства, в яке виродився етнографичнокультурницький напрям попереднього десятиліття. Характерно, що до цього свідомого українства, з одного боку, пристають люде старшого покоління, як Кониський, з другого—воно само потроху підходить до Драгоманівської течії, з якою опісля зіллється, перебувши попереду фазу гострих сутичок і полемики між народовцями й радикалами в Галичині на прикінці 80-х і на початку 90-х років. Ця полемика, з якої ідейними переможцями вийшли радикали, бо несли свіжий дух оновлення, багато нових питаннів поставила перед громадянством по обидва боки „історичної прірви“, і не вважаючи на деякі, звичайні в полемичному запалі крайности, рішуче перевела українство на європейський ґрунт, який уже раніше показав був Драгоманов. Зіньківський зійшов зо сцени на самому початку згаданої полемики, але вже у його писаннях видно той шлях, на який неминуче ступало українство. Менше ваги мають поетичні й белетристичні спроби Зіньківського („Малюнки справжнього життя“, „Моншер-козаче“, „Сон“, „Кудою йти?“ і ин.). Це переважно сатиричні нариси, закрашені дуже публіцистичною жилкою.

Димитрій Маркович (народ. 1848 р.), талановитий, на жаль не дуже на літературні твори щедрий белетрист, скрізь шукає щиро-людського в людині. Характерна риса його— це вистежування тієї искри добра, що десь глибоко, під попелом черствости й байдужности, під намулом життя, тліє в серці у кожної людини, дожидаючись тільки слушного часу, щоб ясним полум'ям спалахнути. Всі герої Марковича—звичайнісенькі люде, часто-густо з тієї сфери, яку вважають за формально злочинну, але під маскою звичайности, за формальним злочинством проти правових норм криється у них такий багатющий запас внутрішньої правди й любови, що просто заздрити можна письменникові з таким ясним світоглядом, з такими надіями на людину, на її потенціяльну здатність до добра. Маркович любить брати своїх героїв під ту хвилину, коли в душі у них прокидається й озивається людина, виявляючись незвичайними вчинками, далекими од її буденного животіння; він залюбки підстерегає кожний щирий порух серця і показує вам учорашнього душогуба, злодія з лагідною усмішкою на устах, „з піднятою головою“. Таким виступає у Марковича Іван з Буджака—„цей звірь, ця пика, цей запеклий злочинець“, на спільну думку і товаришів і начальства, який несподіванно для всіх виявляє проте здатність до високого в його становищі подвига саможертви, віддаючись безпосередньому почуванню жалю до страждання людини. Такою показується й баба Ковалиха, що пригріла й дала притулок злодієві, хоч він попереду зневажив був її в найсвятіших почуваннях, забравши те, що вона на смерть собі придбала („Два платочки“); такі всі хуторяне з Вовчого хутора з самим суворим, непохитним Вовком на чолі, що зглянулись на благання маленької Оленки й помилували найзапеклішого ворога хліборобського—конокрада („На Вовчому хуторі“); такими були і Мусієнко, й Савродим, кожен по своєму („Він присягав“), аж до слідувателя Івана Петровича, що раптом почув холодну порожнечу в душі од свідомости, що він нікого не любить і його ніхто не любить, і зважився перевернути своє життя („На святвечір“). Навіть там, де обставини життя забивають людське в людині, автор-гуманист любовно розгорне всю накидану зверху купу пересудів, забобонів, темноти й покаже вам живе людське серце, як воно тріпочеться від болю та лиха („Шматок“, „У найми“, „Бразиліяне“ й ин.). Всі оці оповідання, зібрані в книжці „По степах та хуторах“—то прегарні психологичні студії над людською душею, скупі на зверхні подробиці, зате на внутрішній зміст багаті, повні віри в людину й надії на перемогу добра. Не диво, що події останніх часів з їх чисто звірячою лютістю надто вразили автора, ніби руйнуючи найкращі його надії на людину, і дали „Final“, палкий і великий у своїй щирості протест проти подій недавнього втихомирювання. В окремих, нашвидку накиданих картинах і паралелях автор виявляє таку силу горя свого перед несподіваним вибухом жорстокости,

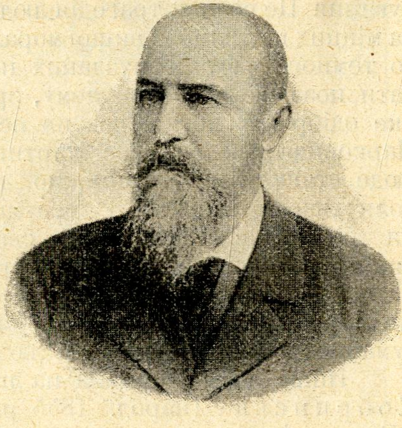

Д. Маркович.

що серце письменника, повне любови й надії на людину, не може його змістити,—перо, його єдина зброя, падає з рук. „Як же я писатиму,—запитує в тузі письменник,—коли моє серце розірване на шматки, коли душа моя вигоріла од безмірного жалю“ („Final“)? Це не фраза: Маркович дійсне не міг инакше глянути на наш ганебний, лютих та диких учинків повний час. Занадто бо цінить письменник людину в людині, занадто звик він бачити перемогу добра в людському серці, щоб помиритися з тим звірем, який на вдивовижу йому вискочив на перше місце й запанував у житті, кров‘ю заливаючи своє панування. Це велика трагедія людини й письменника, що з иншим, на міцних підвалинах вищої моралі заснованим світоглядом дожив до темного часу рознузданих інстинктів і повинен тепер шукати позад себе, в минулому, зразків того людського в людині, яке одібрав у його й розбив невблаганний час. Останній твір Марковича „Весна“—це картини з життя 1870-х років, коли люде ставили принципом, що „двом богам не можна служити“, коли „чесність з собою“ розуміли не як безборонне потурання темним інстинктам, а як свідоме обмежування себе во ім‘я вищих вимаганнів правди і моральної натури людської. Після „Final'а“ це надто характерний твір, бо показує, що хвилинне зневірря не розбило ясного світогляду письменника й його гуманістичних поглядів на людину.

Инша доля споткала на літературному шляху Наталію Кобринську (народ. 1855 р.), одну з перших феминисток у Галичині, що разом з поеткою Юлією Шнайдер (У. Кравченко), Климентиною Попович-Боярською, Євгенією Ярошинською й иншими стала там піонеркою жіночого руху. На Україні жіноче питання в його специфичних формах ніколи не стояло дуже гостро, інтелігентна жінка уважалась тут просто за товариша чоловікові і в поступовому громадянстві ніхто не важився виступати проти рівноправности жіноцтва в громадських справах. Жіноче питання під впливом російського письменства вирішено було на Україні ще в 60-х роках. Тим-то письменниці-українки, як Марковичка, Ганна Барвінок, то-що, виступали в своїх літературних працях з загальними питаннями, не вирізняючи з їх спеціяльно жіночої справи. Инше діло в Галичині. Через усякі чужі впливи, переважно польський та німецький, жіноцтво в інтелігентному товаристві зайняло там було особливе становище, принадне на погляд, тяжке й образливе по суті; сферою його громадянство визнавало—сем‘ю і пекарню, обов‘язки жінки й матері—ото і все, що йому належало відповідно до того кодексу громадської моралі, що панував у Галичині. Багато фарисейського було в стосунках до жінки того громадянства, що прикладало иншу мірку і мораль до чоловіків, иншу до жіноцтва, і в споминах Драгоманова знайдемо не одну дошкульну ілюстрацію до становища галицького жіноцтва. Не диво, що такі погляди повинні були кінець-кінцем і в Галичині викликати реакцію та протест од освіченого жіноцтва; жіноче питання стало нарешті тут на чергу дня; право жінки на своє власне життя і працю, самостійне порядкування своєю особистою долею, емансипація людини в жінці зробились бойовими питаннями. Ці питання вперше поставила в Галичині література 70-х років (Франко, Павлик), але справжнього болючого інтересу набрали вони пізніше під пером письменниць, що — натурально—особливу увагу звернули на ненормальне становище в громадянстві жінки. Програмовим лозунгом поступового галицького жіноцтва зробилась поезія Ю. Шнайдер „На новий шлях“, що малює долю самотньої жінки на тому новому шляху боротьби за своє людське достоїнство. Градом пересудів, глузування, наклепу стріли філістери змагання жінки до людських ідеалів — за те, як каже Шнайдер у згаданій поезії,

Кобринська.

що духом світ весь обіймаєш,
Що хто лиш чоловік—для тебе брат,
Що серце кращої всім прагне долі,
Що бунту повне проти самоволі,
Що людські рани всі його болять.

„Жий для ідей, працюй кровавим трудом, віддай усе, усе за рідний люд“—такий пролунав заклик серед галицького жіноцтва в 80-х роках, і найвизначнішою заступницею цього напряму й була Кобринська. І в своїх власних творах, і в спільних жіночих виданнях, як „Перший вінок“, потім „Наша доля“, виступає вона запальним оборонцем жіночої емансипації, виходючи з загальних принципів волі, добра і правди. Поруч публіцистичних праць, дає вона й серію гарних нарисів та оповіданнів („За-для кусника хліба“, „Ядзя і Катруся“, „Дух часу“, особливо „Виборець“) на бойові для галицького громадянства теми, як жіноча емансипація, нові напрями в громадських настроях, психологія живих пережитків минулого перед новими подіями і т. и. і вміє зробити це, не переходючи на поле публіцистики, остаючись справжнім художником. У цьому велика заслуга Кобринської, та на жаль, почавши свою літературну діяльність в цілком реальних тонах, вона опісля не вдержалась на „новому шляху“ і з початком XX в. ступила на ще новіший, закутавшись у серпанок якогось незрозумілого містицизму, вдавшись до штучности та манерности. Останні твори талановитої письменниці, як „Рожа“, „Чортище“ й ин.—сумне враження справляють своїми даремними силкуваннями прилучитись до літературного модернизму і робляться тим темнішими, що більше коментаріїв авторка додає до них.

Цікаву літературну постать уявляє з себе Степан Ковалів (народ. 1848 р.),—власне побутовою, скажу так, стороною своїх творів. Його оповідання здебільшого торкаються промислового життя в Бориславі, славнім нафтовими джерелами, цій галицькій Каліфорнії, що одних цілком на нівець звела, иншим натомість дала несчисленні достатки. Вже Франко в своїх „бориславських“ оповіданнях звернув був увагу на цю арену страшної боротьби між старим патріярхальним життям та новими обставинами, озброєними силою капиталу й техники; твори Ковальова доповняють ту картину інтересними подробицями. Безмежна експлуатація, страшенне шахрайство й злочинства складаються разом на той скажений шум життя, в якому закрутившись, гине без ліку непристосованої до боротьби простоти. Кращі оповідання Ковальова—„Ройтів шиб“, „Безконечний швиндель“, „Дрогобицький Найда“ і ин. Автор подає в них мало не самі голі події, скупо розробляючи внутрішню їх сторону, але правдивістю своєї манери та правдою своїх фактів робить велике враження. Письменник, можна сказати, одного закутка, Ковалів найбільш цікавий оцією правдою побуту, що б‘є з кожної сторінки його безпретенсійних оповіданнів.

Письменників побутового характеру 80-ті роки виставили ще кількох, вартих уваги історика письменства. Андрій Чайківський (народ. 1857) вибрав собі спеціяльністю життя так званної „ходачкової шляхти“, тієї верстви, що од звичайного селянства одріжняється тільки шляхецькою пихою та бундючністю. Його повісти („Олюнька“, „В чужім гнізді“, то-що), не вважаючи на техничні дефекти й ростяглість, все-таки дають багато цікавих спостереженнів з того тісненького, мало відомого світу, який уявляє дрібна сільська шляхта. Того ж світу доторкнувся в кращій своїй комедії „Шляхта ходачкова“ драматург Григорій Цеглинський (народ. 1853 р.), що взагалі своїми комедіями розворушив був український театр у Галичині. Твори його (комедії—„На добродійні цілі“, „Соколики“, „Тато на заручинах“, „Торговля жемчугами“, „Лихий день“, „Аргонавти“, драма „Кара совісти“ й ин.) поруч своєї побутової вартости цікаві, як перші в Галичині спроби сатиричної комедії. Оповіданнями з міщанського життя визначається Осип Маковей (народ. 1867), талановитий поет, повістяр і критик. Його оповідання („Клопоти Савчихи“, „Вуйко Дорко“, „Нові часи“ й ин.) переняті легким гумором і повні справді комичних ситуацій. Маковей опріч того відомий, як автор сатиричних фельєтонів (у „Зорі“), критично-наукових праць (про Куліша) та літературних характеристик українських новіших письменників (Бордуляка, Чайківського, Ковальова, Кобилянської) та публіцистичних оглядів (у „Л.-Н. Вістнику“). Тимофій Бордуляк (народ. 1863 р.) тепло і люблячою рукою списує горе й радощі галицького селянина. Це письменник селянської праці, яку вміє справді опоетизувати, знайти в ній моменти високого морального задоволення („Перший раз“, „Дай, Боже, здоровля корові!“), та разом і вдарити по нервах тяжкими картинами селянського бідування („Самітня нивка“, „Мати“, „Дід Макар“, „Гаврило Чорній“, „Для хорого Федя“). Вячеслав Потапенко (народ. 1863 р.) дав кілька гарних оповіданнів з народнього побуту („Чабан“, „Перша карна справа“, „Чубатий“), між якими визначається побутова картинка виходу на переселення—„На нові гнізда“. Історик та етнограф Димитрій Яворницький (Еварницький, народ. 1857 р.) в своїх повістях та оповіданнях вертається вже цілком до старої етнографичної манери, нагадуючи подекуди Квітку. Твори Яворницького („Наша доля—божа воля“, „За чужий гріх“, „У бурсу“, то-що) мають ціну побутовою стороною, хоч не раз побутових дрібниць так рясно в них насіяно, що тратиться цілість оповідання й замість художніх творів маємо просто ніби збірку сирового матеріялу.

Великий вклад дало покоління 80-тих років і в українську поезію. Тут теж маємо чимало визначних письменників, між якими на першому місці стоять—Самійленко, Грабовський, Леся Українка, Кримський і Дніпрова Чайка, що репрезентують ріжні сторони новішої української поезії.

Володимир Самійленко (народ. 1864 р.) належить до того критичного напряму нашого громадянства, що прокинувся в 80-х роках під впливом громадського занепаду, як реакція проти дефектів нашого національного життя. Визначний лірик, Самійленко все ж найбільшої між українським громадянством популярности придбав своїми сатиричними поезіями, як „На печі“, „Патріотична праця“, „Патріота Іван“, „Ельдорадо“, „До поета“, „Te Deum“, „Божий приклад“, то-що. Правдивий, чистий, часом досить ущіпливий юмор Самійленка підіймається до справжнього сарказму, коли поет обертається до громадянських справ, а особливо до наших хатніх вад,—напр. Самійленкова характеристика запічного патріотизму, що обмежується на гучних словах і тікає діла, що „зв'язав свій язик, щоб кохати безпечно ідею"—ця характеристика зробилась просто класичною.

На таємних думках та на мріях палких
Я роботу народню обмежу,
Та зате ж для добра земляків дорогих
Я без мрій і хвилини не влежу,—

міркує патріот досить росповсюдженого недавно типу, вживаючи слова „на те, щоб ховати думки, як що зражують їх мої очі". А вже вираз:

Кожна піч українська—фортеца міцна:
Там на чатах лежать патріоти („На печі")—

дає таку картину, до якої доти не доходило наше письменство,—картину ледарства, нікчемности й полохливости. Всяка буденщина нашого життя, дрібна обивательщина знайшла собі в особі Самійленка дужого ворога, що проймає її гострим жалом своєї сатири, картаючи всякі громадські хиби й мизерію.

Самійленко.

В ліриці Самійленко виступає поетом-философом, теж з помітною перевагою громадянських мотивів. Шукання мети життя („Непевність"), суперечність між величніми ідеалами правди та добра й дрібною міщанською дійсністю („Людскість"), туга за недосяжними просторами людської думки („Орел"), нікчемність людського поривання до слави („Герострат")—такі найчастіше бувають мотиви в Самійленковій поезії; гострий сарказм — його звичайна зброя, хоч часто переходить він у гірку задуму над суперечностями в людському житті. Ось напр. голос поета про міщанство життя, занепад широких поривів серед людей, панування вузької, дрібненької дійсности, факта над загальною ідеєю, аналізування над синтезом

Найкращі пориви, гарячі почуття
Розсікли ми ножем холодним міркування
І склали ми собі розмірене життя
Без глибини думок, без сили поривання.
Немає творчости, поезія в багні
І философію тепер ми осміяли,
А геній—на що він для рою комашні?
Нам будуть фабрики кувати ідеали („Непевність“).

„Немає серця в нас“.—таким гірким докором кінчає поет свої спостереження над життям. І серед цього дрібного міщанства, розміреного й акуратного животіння, серед панування золотої середини, що морем розлилася навкруги й затопила все—єдиний чистий і незасмічений притулок бачить Самійленко в творчості духа, в поезії, в її великих завданнях вишукувати правдиво-людські, безпосередні почування, виховувати людину в людині. „Не вмре поезія, не згине творчість духа“,—каже Самійленко; хоча б уся людськість погналась за скороминущим і загрузла в драговині міщанства, знайдуться раз-у-раз протестанти проти його, яких не задовольнятиме вузенька дійсність.

І поки на землі ще є одна сльозина—
Поезія її нащадкам передасть,
І поки між людьми ще втіха є невинна—
Поезія в її ще радощів додасть („Не вмре поезія“).

І нехай хвиля міщанства все кругом затопила, все ж таки не побороти їй вічної туги за ідеалом, потягу до чогось вищого, що не вкладається в кліточки мизерної буденщини. Останньою на землі могилою буде все-таки могила останнього співця, цього заступника творчости людської й невгасимих поривів до вищого. Чимсь античним, супокоєм справжнього философа віє од лірики Самійленка, елемент роздумливої іронії панує в них, і тільки як занадто вже дошкулить міщанство сучасного життя, гострий сарказм пройме його колючою сатирою, що посипана тією, мовляв, аттичною сіллю.

Громадянські мотиви поезії Самійленка ріднять його з найтиповішим співцем-громадянином у нашому письменстві, Павлом Грабовським (1864—1902). Засланець, за́молоду одірваний од рідної землі, серед якутських тундр і снігів Грабовський зумів викохати таку велику любов до рідного краю й народу, до якої навіть у нашому письменстві не зразу добереш аналогію. Що найголовніше, ця любов з далекої чужини та серед чужих людей не обернулась у його в хоробливе замилування до всього рідного, в перевагу національного над людським: це широ́ка любов до людини взагалі, до всіх поневолених народів і країв, серед яких звичайно рідний край займає перше місце в поетовому серці. Грабовський, кажучи його власними словами, „не літав в надзоряні країни, а все державсь бездольної землі“, борючись за щастя для людини, „за світло в чорній млї“; з його й „не співець чудовної природи з холодною байдужістю її“: знедоленим людям і народам віддає він усю силу свого щирого почування. Поет-аскет свідомо зрікається особистих утіх, приглушує голос власних мук на чужині й віддає свою ліру на послуги тим, кому так треба слово спочуття й потіхи почути.

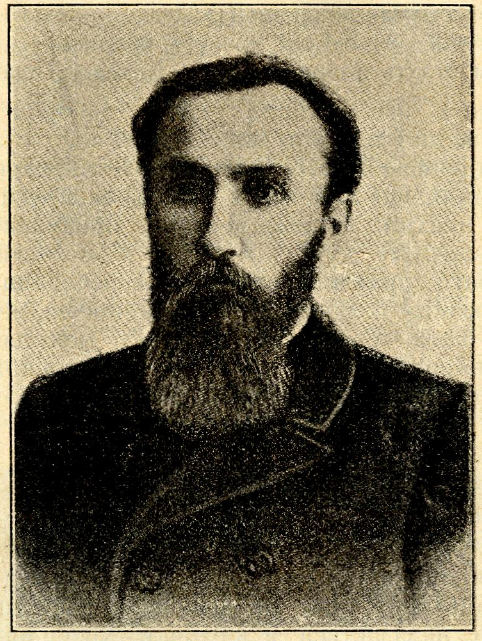

Грабовський.

> Не вам мій спів, уквітчані герої
> Крівавих справ та братовбивчих війн!
> З рожевих барв минувшини старої
> Іще смутніш, ще гірше стане він.
> Моя хвала трудівникам незнаним,
> Що двигли мисль по селах, хуторах,
> Заступникам за брата безталанним,
> Що скрізь лежать по вбогих цвинтарях.

Цілком натурально, що Грабовський виступав принципіяльним ворогом так званої „чистої поезії“ з її перевагою естетичних вимаганнів, з її індивідуалістичними рисами. „Штуки для штуки,—пише поет-громадянин в одній з своїх теоретичних статій,—немає й не може бути в дійсності; це пустопорожня, пустодзвінна фраза, не більш“ („Дещо про творчість поетичну“), і той самий мотив не раз бренить і в його поезії:

Соловейко співа на гиллях—
Не діліть його красного труду,
А до волі показуйте шлях
Простим словом убогого люду („До Парнасців“),—

обертається Грабовський до прихильників чистої поезії. І сам Грабовський у своїй діяльності твердо йшов отим шляхом, однаково і в оригинальній творчості, і в численних перекладах з усяких чужоземних поетів. З цього погляду рідко можна зустріти таку цільну, монолітну натуру, що б так перенялась тим практичним ідеалізмом, який усе віддає иншим, нічого собі не лишаючи.

Почування молодечі
Нам казали: „все неси,
Все віддай на вжиток люду,
Що, ллючи крівавий піт,
Не жалів для тебе труду,
Згодував тебе на світ“ („Згадка“).

Проте дуже гарні єсть у Грабовського ліричні поезії, особливо з циклу, який можна б назвати невільницькими плачами або піснями з чужини. Туга за рідним краєм—основний мотив цих пісень і настрій автора можна б схарактеризувати відомими словами Л. Берне: „Я слабую тільки за рідним краєм: він визволиться і я одужаю“. Та не довелось Грабовському одужати.

Тяжко, гірко визирати
З самотньої хати;
Кругом—німе або враже...
Хто ж привітне слово скаже?—

це було вічним питанням у поета-вигнанця. Вже на краю могили він пише свого „Кобзаря“, в якому може найдужче вилив свою тугу, що доведеться сиротою померти і „без сліз поховає чужина“. Тюрма і заслання зв‘язали творчість Грабовського, не дали розгорнутись йому до вищих про́явів громадянської поезії, але й таким, як був, Грабовський дає зразок коли не найталановитішого, то найтиповішого поета-громадянина в нашому письменстві.

Далеко складнішу з літературного погляду фигуру маємо в особі Лариси Косачевої (псевдонім—Леся Українка, народ. 1872 р.). Надзвичайно тонкої организації, інтелігентна, чула душа поетеси однаково озивається як на громадянські мотиви, з великою силою оспівуючи болі рідного краю та надії на перемогу в громадській боротьбі, так і на інтимні почування душі сумовитого інтелігента-сучасника, що перетворюються під її рукою в тонке мереживо чистої лірики. Леся Українка стоїть ніби в центрі нашої новішої поезії, з одного боку торкаючись попереднього гурту письменників, у яких голосніше бренить громадянська струна; з другого—сама дає почин тій індивідуалістичній поезії, що останніми часами все дужче починає у нас озиватись. І характерно, що не з однаковим обличчям стає перед нами Леся Українка в своїх громадянських поезіях і в ліричних піснях. В перших ви чуєте самі бадьорі ноти, не впокорену й не подужану силу, не розвіяні надії,— за найкращий зразок цієї риси у Лесі Українки можна вважати відоме всім „Contra spem spero“ з оцим кінцевим акордом:

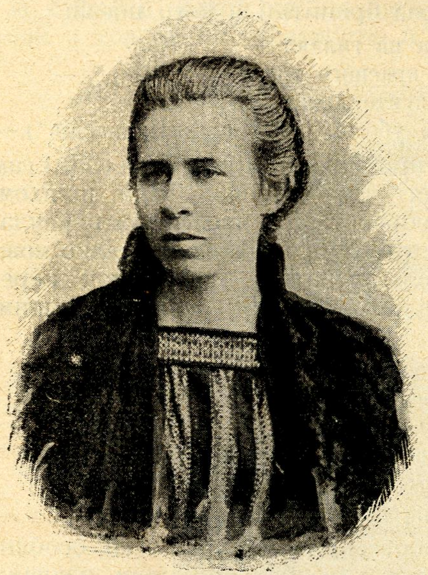

Леся Українка.

Так!—я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись—
Буду жити! Геть, думи сумні!

І зовсім иншою стає перед нами поетеса, коли обертається до своїх особистих, безпосередніх почуваннів: „думи сумні“ беруть тут перевагу, безмежну тугу та якесь невиспіване горе таємне чутно з цих криків серця:

Хотіла б я вийти у чистеє поле,
Припасти лицем до сирої землі
І так заридати, щоб зорі почули,
Щоб люде вжахнулись на сльози мої („Горить моє серце“).

Незломний тон переможця панує в перших поезіях Лесі Українки. Не вважаючи на гірку дійсність, надіями на кращі часи живе вона і, як справжній „поет під час облоги“—

не боїться від ворога смерти,
Бо вільная пісня не може умерти („Поет під час облоги“).

Сміливо кидає поетеса свої запитання землякам, ті гіркі докори, що, червоніючи з сорому за рідний край, доводилось їй самій вислухувати од вільних людей.

Невже ті голоси несміливі, слабії,
Квиління немовлят—належать справді вам?

Невже на всі великії події,
На все у вас одна відпо́відь є—
Мовчання, сльози та дитячі мрії?
Більш ні на що́ вам сили не стає?...
Що ж, браття, мовчите? Чи втішені собою,
Що вже й докори ці вас не проймуть?
Чи так задавлені неволею, журбою?
Чи може маєте яку яснішу путь? („До товаришів“).

Жадних ілюзій що до останнього поетеса, правда, не має; вона тямить, що ніякої яснішої пути не знають земляки, тямить, що й докорами самими не пройняти приспаного сумління, але тямить і те, що тільки до краю висловивши гірку правду в вічі, можна дійти до свідомости свого становища. Гірка та правда, і треба мужности справді не аби-якої, щоб прилюдно перед усіма признатись:

Так, ми раби, немає гірших в світі!
Феллаги, парії—щасливіші від нас,
Бо в них і розум, і думки сповиті,
А в нас вогонь Титана ще не згас.
Ми паралітики з блискучими очима,
Великі духом, силою малі;
Орлині крила чуєм за плечима,
Сами ж кайданами прикуті до землі.
Ми навіть власної не маєм хати,
Усе одкрите в нас тюремним ключарам:
Не нам, обідраним невільникам, казати
Речення гордеє: „мій дом—мій храм“.

Це сама дійсність. І проте не одбірає вона надій у поетеси, бо скоро прийде слушний час, то й раби можуть зважитись на геройські вчинки й иншим голосом заговорити.

Нехай же ми раби, невільники продажні
Без сорому, без чести—хай же й так!
А хто ж були ті вояки одважні,
Що їх зібрав під прапор свій Спартак?
(„Товаришці на спомин“),—

запитує авторка і в запитанні цьому чутно певність, що недовго неволі пишатись у рідному краю. „Хай буде тьма! Fiat nox!“—на ці поклики неволі й темряви раз-у-раз луною оддається: „світла, світла!“, цей невтишимий крик людської природи і

На нього завжде, як луна у горах,
Одважні, вільні голоси озвуться („Fiat nox“).

Одначе в настроях самої авторки заходить якийсь перелом; де далі, все тихіше бренить цей міцний і дужий голос поета-громадянина і Леся Українка все частіше тікає в глиб віків, немов щоб там знайти пристановище й захисток од гіркої дійсности. І перш охоча до екскурсів у давню старовину, в світ романтичних подій, останніми часами поетеса майже не виходить із його. З-під пера її повстають у драматичній формі прегарні поеми, як „Одержима“, „Кассандра“, „Іоганна, жінка Хусова“, „У пущі“ і т. и. І прокляті споконвічні питання людського істнування взяла з собою Леся Українка в ті екскурси: ті ж самі проблеми правди і краси, природи творчости, становища одиниці проти громади,—все це знаходимо і в нових творах талановитої авторки. З Лесі Українки занадто сучасна людина, щоб могла вона позбутися того, що її, як інтелігентку нашого віку, цікавить і мучить; трівоги й запити сьогочасного інтелігента чутно скрізь, хоч би в яку далеку од сучасної дійсности пущу завела її творча фантазія. Зате екзотичні обставини останніх її творів сприяють абстрагуванню образів од сучасної дійсности й помагають висловлювати думки в їх чистій, нічим не затемненій формі.

Коло Лесі Українки знов же гуртується громадка поетів з такою ж, як що так можна сказати, розчахнутою душею, яких то тягне в табор борців за рідний край, то перемагає нахил до чистої лірики, до співів на теми особистого щастя або недолі. Сюди можна зачислити Людмилу Старицьку, Одарку Романову, Максима Славинського. Окреме серед їх місце займають Кримський та Дніпрова Чайка.

Агафангел Кримський (народ. 1871 р.), оригінальний, чутливої вдачі поет, талановитий повістяр і відомий учений, дає ще один приклад тієї різносторонности й багацтва духового, які ми вже бачили у Куліша, Кониського, Франка і Грінченка; тільки що тут маємо діло з поривчастою, неурівноваженою натурою, у якої моменти гарячкової діяльности чергуються з довгими антрактами. Кримського твори—це безупинне шукання людини. Немов той Діоген, всюду він обертається з світлом свого поетичного натхнення, вічно шукаючи відповідної до свого ідеалу людини, помиляється, впадає в зневірря і знов шукає, не кидаючи надії колись таки знайти ту справжню, гармонійну істоту, яка задовольняла б його вимагання од людини. Навіть Бога хоче спізнати поет, як людину, як рівну собі істоту, а не ту надсвітову, про яку говорить віра.

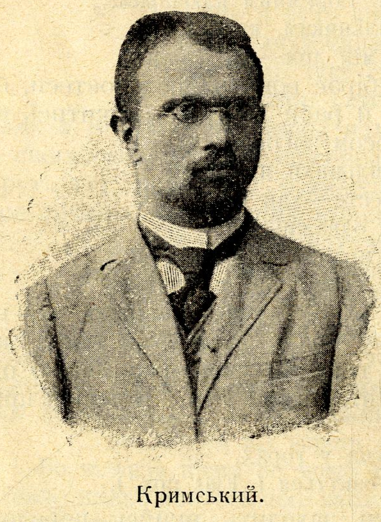

Кримський.

Я не віри просю: в вірі щастя нема.
Я не раю просю: рай—святая тюрма.
Я палюсь, я горю, бо Тебе хочу знать,
Хочу бачить Тебе, доторкнутись, обнять („Містичне“).

Од вічного шукання й вічних помилок на цьому шляху залежить сумовитий, що аж до роспачу иноді доходить, одтінок лірики Кримського, його туга по далекому й недосяжному, мов та „далека царівна“, яку так граціозно переклав наш поет із Ростана. Якимсь пантеїстичним духом обвіяна поезія Кримського; Бог для його—океан, поетове „я“—одна з краплин, що прагне злитися до-купи з цілим, з природою.

Я й не жалую, що кину світ оцей,
Бо не кину дорогих мені людей,—
Розіллюсь по всій природі:
В любій соняшній погоді,
В срібних водах, у лісках,
У квітках („Передсмертні мелодії“).

Надто поет любить природу, розуміє її, ставиться до неї, як до живої одухотвореної істоти, що не тільки символізує людські переживання (чудове „В горах Ливанських“), але й самому поетові допомагає переносити ті урази й розчарування, що стрівають його на шляху шукання за людиною. Коли заболить у поета серце—він іде до моря, дивиться на його і...

Хвилі плещуться об ноги;
Їх глухеє воркотіння
Заколисує трівоги.
Сонце грається у водах,
В тому сріблі та кришталі.
В цілім морі—щастя й радість,—
Розпливлись мої печалі („Самотою на чужині“).

Багато поезій присвятив Кримський екзотичним темам, особливо східній природі, багато дав він перекладів українському письменству з східних поетів. Але ще більш, ніж у творах Лесі Українки, прочувається в йому інтелігент-українець, що не перестає боліти долею свого краю і народу, вічно рефлексує, иноді сам же й поглузує з своїх рефлексів, але частіше квилить од тієї рани-самотности, яку вічно носить у серці. На лоні роскішної східньої природи, серед п'янкого духу тропичних квітів досить Кримському вздріти „простий житній колосок“, щоб піднялося ціле пекло сумнівів та рефлексів.

„Гей, земляче!“—шепче колос,
Похилившись на стебло:
„Ми чужі для цього раю,—
Що ж сюди нас принесло?“ („Самотою на чужині“).

Вічне відчуження й самотність для душі, що так безупинно шукає людини, що найбільш потребує товариського єднання—

це найгірше пекло, джерело великих моральних мук. Оцим почуванням присвячено більшість ліричних циклів Кримського, оригінальних формою, глибоких змістом, перевитих то високо-драматичними моментами то глибоко-ліричними рефлексами („Нечестиве кохання“, „Кохання по-людському“, „Передсмертні мелодії“, „Сам своє щастя розбив“ і ин.). Скрізь шукання, „звичайні ілюзії, які трапляються поетам“, потім розчарування і скрізь самотність, од якої поет спочиває тільки серед природи та на спогадах про минулі моменти, коли він знайшов був—власне, коли йому здавалося, що він знайшов—людину. Після любого сна, в якому поет бачив себе немов у рідній сем'ї серед роскішної природи—проклята дійсність:

Туман... Мороз і сніг... Для всіх я тут чужий...
Та не проклену мій сон, коротку мрію:
То щастя був момент, безмірно чарівний („Спомин про минуле“).

Людей рефлексу, з пошарпаними нервами, з лагідною й люблячою, хоч і часто розбитою, розхитаною сумнівами душею, бере Кримський героями й до своїх оповіданнів („Батьківське право“, „Сирота Захарко“, „В народ“, „Psichopatia nationalis“, „Андрій Лаговський“). І тут переважають думки і рефлекси автора, суб'єктивні тони, сильний ліризм. „Мабуть, чи не надто близько до серця берете ви долю своїх героїв“,—ці слова з передмови до повісті „Андрій Лаговський“ раз-у-раз згадаєте, перечитуючи всі твори Кримського, чи не найдужчого, скажу так, суб'єктивиста не тільки в українській ліриці, а й у цілому письменстві. Самому авторові впадає иноді в око ця його риса і він наче соромиться її, застерегаючи, напр., „здорових“ читачів і призначаючи свої поезії „для людей трохи слабих, із надламаною життьовою снагою або нервами“. Дарма,—кожен читач, для якого не чуже все людське, зможе знайти в поезії Кримського рідні й близькі ноти отієї високої людяности, запального шукання людини й розчаруваннів і пережити їх разом з автором.

Поетесою природи переважно виступає й Дніпрова Чайка (псевдонім). Її прегарні формою поезії та поезії в прозі (особливо „Морські малюнки“)—це з художнього боку справжні мінятюри, виточені до останньої рисочки й до останнього слова оброблені. Дніпрова Чайка витворила в нашому письменстві особливий жанр символістичних малюнків, в яких під зверхніми реальними рисами раз-у-раз чується глибший зміст, таємниче порівнання між подіями в природі й людським життям („Шпаки“, „Миша“, „Плавні горять“). Природа в її творах живе, грає-міниться всіми фарбами, як веселка на сонці. Не згірші й оповідання симпатичної авторки („Хрестонос“, „Чудний“, „Вольтеріянець“, то-що),—вони показують, що так само вдумливо вона ставиться й до людського життя, уміючи взяти з його цікаві моменти й виявити в гарних образах.

Покоління українських восьмидесятників з честю видержало на собі перший нагніт тяжкої реакції, що впала на них ще дужче, нїж на старших діячів. Не вважаючи на те, що цензура припинила майже всяку літературну продукцію в Росії, що й за кордоном це було власне пéрше десятиліття, коли українська преса починає ставати на твердіший ґрунт, виростаючи з ефемерид попереднього часу — письменство не спинилося в своєму розвиткові, невтомно розсовуючи свої межі і що до форми, і що до змісту. В парі з цим іде й процес наростання національної свідомости, що потроху заступала безполітичне українофильство й становила перед українським рухом нові завдання й методи національної праці. Хоч якими наче мертвими на погляд були 80-ті роки в історії українського руху, але безперечно, що вони не минули безслідно, давши перші прóяви того збірання громадських сил коло культурної й політичної роботи, яке зовсім виразно проступило вже в першій половині 90-х років. Рона, вийшовши з Женевського озера, як відомо, зникає незабаром між скелями, немов крізь землю провалюється,—гадав би хто, що ріка справді без сліду пропала, але ні: там, під землею, вона йде далі, набірається нової сили, приймає підземні джерела й виходить на світ ширшою, більшою й дужчою, як була. 80-ті роки були для українського руху немов отаким провалом Рони під землю. Низькоокі людці, не бачивши майже ніяких ознак українського руху, поспішалися вже оповістити про смерть українства,—даремно: це була тільки та невидна про людське око підземна робота, що проривала українству нове корито під скелями та купами наверганого в нашому житті каміння...

Література.

Огоновський О.—Исторія литературы рускои, ч. III, в. 2. Львів, 1893.

Франко Ів.— З останніх десятиліть XIX в. „Л.-Н. Вістник“, 1901, VII—IX; окремо у Львові, 1910.

Грушевський О.—З сучасної української літератури... Київ, 1908.

Садовський М.—Мої театральні згадки. „Л.-Н. Вістник“, 1907, VI—IX, XII.

Старицька-Черняхівська Л.—Двадцять п'ять років українського театра. „Україна“, 1907, X—XII.

Грінченко Б.—Писання, т. 1 і 2. Київ, 1903—1905.

Грінченко Б.—Повісті: „Соняшний промінь“ (1906), „На роспутті“ (1907), „Серед темної ночі“ (1910), „Під тихими вербами“ (1910).

Грінченко Б.—Драми й комедії, т. 1 і 2. Київ, 1909.

Грінченко Б.—Перед широким світом. Київ, 1907.

Єфремов С.—Над могилою Б. Грінченка. Автобіографія, похорон, спомини, статті. Київ, 1910.

На могилу Б. Грінченка. Три промови (В. Сімовича, З. Кузелі і М. Кордуби). Чернівці, 1910.

Ефремовъ С.—Кропивницкій и Гринченко. „Русское Богатство“, 1910, VIII.

Дорошенко В.—Борис Грінченко. „Л.-Н. Вістник“, 1910, IX.

Брик Ів.—На народній роботі. Львів, 1910.

Плевако М.—Життя та праця Бориса Грінченка. Харьків, 1911.

Сьогобочній Г.—На роковини (до біографії Б. Грінченка). „Світло“, 1911, VIII.

Шерстюк Г.—Б. Грінченко і вкраїнська школа. Ibid., 1910, I.

Пісочинець Д.—Вчителювання Б. Грінченка. Ibid., 1911, V.

Русова С.—Гражданскіе мотивы въ малорусской современной литературѣ. „Русская мысль“, 1904, VIII.

Зіньківський Т.—Писання, т. 1 і 2, з переднім словом В. Чайченка (Б. Грінченка). Львів, 1893—1896.

Маркович Д.—По степах та хуторах. Київ, 1908.

Волох С.—Д. Маркович. „Л.-Н. Вістник“, 1902, VIII.

Черепинъ В.—Д. В. Марковичъ. „Кіевская Старина“, 1903, III.

Кобринська Н.—Збірки оповіданнів: Дух часу (1898), Ядзя і Катруся (1904), Казки (1904).

Грушевський М.—Н. Кобринська. „Л.-Н. Вістник“, 1900, I.

Ковалів С.—Збірки оповіданнів: Громадські промисловці (1899), Дезертир (1899), Риболови (1903) Похресник (1909).

Маковей О.—С. Ковалів. „Л.-Н. Вістник“, 1900, VIII.

Чайківський А.—Повісті: Олюнька (1895), В чужім гнізді (1896), Своїми силами (1904), Оповідання (1904).

Маковей О.—А. Чайківський. „Л.-Н. Вістник“, 1898, III.

Маковей О.—Наші знакомі (1901), Оповідання (1904), Залісє, повість (1897), Ярошенко, повість (1905), Пустельник з Путні (1909), Поезії (1894).

Бордуляк Т.—Оповідання з галицького життя. Київ, 1903; львівське видання—„Ближні“, 1899.

Маковей О.—Т. Бордуляк. „Л.-Н. Вістник“, 1898, VIII—IX.

Е. К.—Тимофей Бордуляк. „Кіевская Старина“, 1903, IV.

Самійленко В.—Україні. Збірник поезій з передмовою І. Франка. Львів, 1906; Київ, 1909.

Франко Ів.—Вол. Самійленко. „Л.-Н. Вістник“, 1907, I.

Граб(овський) П.—Збірки поезій: Пролісок (1894), З чужого поля (1895), З півночі (1896), Доля (1897), Кобза (Чернігів, 1898).

Грабовський П.—Автобіографія. „Л.-Н. Вістник“, 1903, IV.

Маковей О.—Павло Грабовський. Ibid., 1899, IV.

Ефремовъ С.—Поэтъ-гражданинъ. „Кіевская Старина“, 1903, II.

Сьогобочній Гр.—Про життя П. Грабовського. СПБ. 1908.

Українка Л.—Збірки поезій: На крилах пісень (Львів, 1893; Київ, 1904), Думи і мрії (1899), Відгуки (1902).

Франко Ів.—Леся Українка. „Л.-Н. Вістник“, 1898, VII.

Кримський А.—Повістки і ескизи з українського життя (1895), Із повісток і ескизів (1904), Андрій Лаговський (1905), Бейрутські оповідання (1906), Пальмове гілля, поезії (1902—1908).

Гринченко Б.—А. Е. Крымскій, какъ украинскій писатель. „Кіевская Старина“, 1903, I.

Євшан М.—А. Кримський. „Під прапором мистецтва“. Київ, 1910.

Розділ XII.

90-ті роки.

Після темної, глухої реакції 80-х років нове десятиліття принесло де-яку пільгу,—не в зверхніх обставинах, бо вони не одмінились, а в настроях самого громадянства. Немов притомилось воно од німування „на всіх язиках“ і трохи наче очумалось од того удару, який завдано попередніми роками. Живіший темп життя виявивсь насамперед у Галичині та Буковині. Заснування радикальної партії, на чолі якої стали Франко і Павлик, а теоретиком був Драгоманов, що з болгарської Софії керував новим політичним рухом—внесло таку живу течію в українське громадське життя, до якої нема чого прирівняти з попередньої історії українства. Органи партії, як „Народ“, опісля Франкове „Житє і Слово“, виступили не тільки з гострою критикою галицьких місцевих стосунків, але й з загальними ідеями, на які обізвалась уся Україна; суперечка на галицькому ґрунті починає набірати всеукраїнської ваги, як принципіяльна боротьба між політикою недобитків „рутенства“ й дрібних компромисів та політикою українства і справжніх народніх інтересів. Оживились і видання народовців, як „Зоря“, що під тямущою рукою нового редактора. Вол. Левицького (В. Лукича), зробилася всеукраїнським літературним органом, як поновлена „Правда“, що теж давала чимало літературного матеріялу, як „Буковина“, що в ті часи містила принципіяльної ваги праці, які виходили по-за межі локальних інтересів. Якийсь час, до 1894-го року, „Зоря“ і „Буковина“ проходили вільно через цензуру і з ними сміливіші голоси доходили й на Україну. Полеміка радикалів та народовців, не вважаючи на свій часто дріб'язковий характер, перейшовши через кордон, поставила перед українцями питання громадсько-політичного характеру і примушувала переглянути теоретичне надбання і практичні здобутки українства. До того ж нахиляли й події на Буковині, де невсипущими заходами відомого громадського діяча, проф. С. Смаль-

Стоцького, національну справу нарешті зрушено було з тієї мертвої точки, на якій вона доти пробува́ла. Нове життя виявлялось навіть зверхніми способами. Відомо, що поперва́х українці пробували були обстоювати для себе термин „руський“, як національне наймення (в перших статях Драгоманова і майже у всіх „українофилів“). Ця рецепція старого нашого національного прізвища, підтримувана невигаслою традицією і в Галичині, в 90-х роках рішуче одпадає, заступившись термином „український“; навіть у Галичині спершу вводиться подвійне „українсько-руський“, аж поки остання половина теж потроху затрачується. Сталось так через те, що термин „руський“ занадто виразного значіння набрав, як „великоруський“, і українці кінець-кінцем мусіли зректися свого старого наймення, щоб не плодити непорозумінням та плутанини в своїх національно-громадських стосунках. Те ж саме сталось і з термином „українофильство“, що на початку 90-х років одпадає зовсім. Але переміни пошли й глибше, торкаючись самої суті національного життя. Праці Драгоманова, як „Чудацькі думки“ та „Листи на наддніпрянську Україну“, Грінченкові „Листи з України наддніпрянської“, огляди Франка, статті Зіньківського, Дикарева й ин.—все це торкалось живих питаннів про мету, засоби й напрям українства, про роботу на користь рідного народу, про познаки національного руху; все це кидало в громадянство цілий сніп світла, примушувало думати, розворушувало, нарешті витворювало справжню публіцистичну літературу. Не бракувало й чисто літературної боротьби, як напр. запальна полемика з приводу Грінченкової статті „Галицькі вірші“,—полемика, в якій взяли участь мало не всі визначніші літературні сили по обидва боки кордону. Не занедбано було вже й систематичної праці на науковому ґрунті, що роспочалась коло зреформованого (р. 1893) Наукового товариства ім. Шевченка виданням „Записок“ товариства (перший том вийшов р. 1892), але особливо позначилася з того часу, як до Львова перейшов з Київа Михайло Грушевський. Молодий учений р. 1894 зайняв у Львівському університеті українську кафедру всесвітньої історії й міцно зв'язав розвиток Наукового товариства і взагалі наукової роботи на українському ґрунті з своєю особою, зробившись разом і немов би живим органом єднання Галичини й України.

Михайло Грушевський (народ. 1866 р.) свою літературну діяльність почав ще 1885 р., друкуючи під псевдонімом М. Заволоки белетристичні твори в українських часописах та альманахах („Бех-аль-Джугур“, „Бідна дівчина“, згодом „Ясновельможний сват“ і инші). Але не на белетристичному полі судилось йому зажити тієї величезної популярности, якою тішиться ім'я його серед українського і не-українського громадянства. Перейшовши до Галичини, Грушевський розгорнув там надзвичайно широку й рясну діяльність наукову та организаційну, ставши на чолі Наукового товариства і як голова його, й як редактор „Записок“ та инших багатьох виданнів, і як найвидатніший їх співробітник. Видання ці він поставив з наукового боку цілком по-європейському, не тільки заповняючи їх власними науковими творами, але организувавши й гурт постійних співробітників, витворивши самі методи роботи. Ця организаційна робота Грушевського зібрала до Наукового товариства старших учених, як Федір Вовк, Іван Верхратський, Вол. Шухевич, Франко, дала місце й притулок для наукової роботи молодшим, як Ол. Колеса, К. Студинський, Вол. Гнатюк, Ст. Томашівський і ин. Працями отієї громадки наукових сил видання товариства, переважно історичні та історично-літературні й етнографичні, поставлено на таку височінь, що воно давно вже стало нарівні з такими науковими корпораціями, як чужоземні академії наук, і опублікувало силу наукових праць та матеріялів, без яких тепер ніяк не можна обійтися в науковій роботі. Для молодої науки української Наукове товариство ім. Шевченка зробилось тією школою в якій одбірають наукову підготовку й виховання молоді сили, що вже не ростікаються тепер по чужих інституціях, бо мають де працювати на власному ґрунті *). Всю цю величезну роботу зроблено

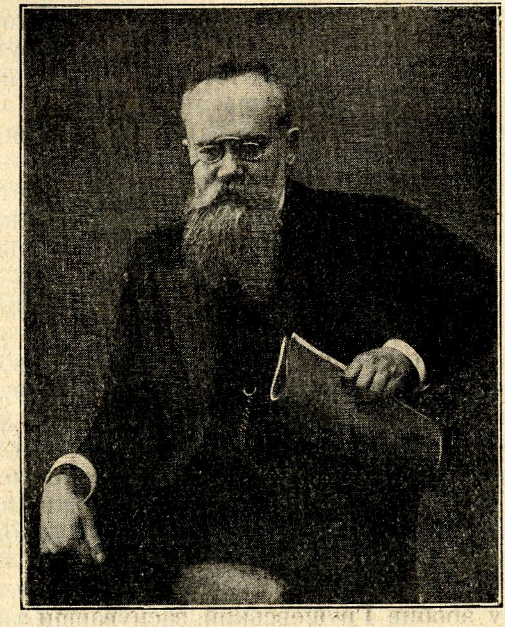

М. Грушевський.

---

*) Наукове товариство ім. Шевченка видає тепер періодично: „Записки наук. товариства ім. Шевченка“ (з р. 1892, шість книжок на рік), „Збірники“ секцій—історично-филозофичної, филологичної та математично-природописно-лікарської; „Історичну бібліотеку“, „Студії з поля суспільних наук і статистики“, „Матеріяли до української бібліографії“, „Жерела до історії України-Руси“, „Укрїнсько-руський Архив“ „Пам'ятки української мови й літератури“, „Етнографичний Збірник“, „Матеріяли до українсько-руської етнології“ й „Хроніку“ товариства.

було без великих матеріяльних засобів, без широкої допомоги державної та громадської, єдине заходами, працею та енергією членів товариства, на чолі яких стояв скрізь Грушевський. Вінцем його наукової діяльности можна вважати величезну працю—„Історію України-Руси“ (вийшло сім томів, де-які другим виданням, що доводять огляд історичних подій до 1625 р.). Автор не тільки зібрав тут усі здобутки своїх попередників на полі української історіографії, а й перевірив критично й обробив той величезний матеріял, цілком иноді перекидаючи ті погляди та схеми, що до його держались у науковому світі. Для російської публіки невтомний учений видав короткий курс української історії—„Очеркъ исторіи украинскаго народа“ і перший том своєї великої праці („Кіевская Русь“), що вийшов ще й німецькою мовою; по-французськи теж видано його коротший курс; популярна „Історія України“ вийшла оце свіжо й українською мовою. Взагалі треба сказати, що мало хто на Україні зробив стільки для ознайомлення і чужоземної й своєї публіки з українською справою, як Грушевський. Перефразувавши відомі порівнання, можна сказати, що Грушевський сам один служить за цілий історичний факультет на Україні, яка не має ще власних офиціяльних науково-просвітних інституцій, як університети, і своєю діяльністю довів, скільки може зробити на цьому полі навіть приватна ініціятива, аби тільки спіралась на добру волю та енергичні заходи.

Спеціяльно для українського письменства велику послугу зробив Грушевський, заснувавши замість давнішньої „Зорі“ літературний місячник на зразок російських товстих журналів—„Літературно-Науковий Вістник“ (виходить з 1898 р.). Перу Грушевського належать тут літературні характеристики й критичні оцінки творів українських письменників (Н. Кобринської та ин.), а останніми часами публіцистичні статті „З біжучої хвилі“ та „На українські теми“. Публіцистичні праці Грушевського, які читач знайде мало не в кожній книжці „Л. Н. Вістника“, викликають великий інтерес як самими темами, так і цікавим, живим трактуванням їх. Питання українського життя автор завсігди ставить з національного штандпункту, але разом і на підставі того широкого світогляду, який дає Грушевському його велика історична освіта і всесторонні знання. Ці прикмети публіцистичних праць Грушевського ставлять його на чільне місце в нашій новішій публіцистиці і в багатьох питаннях роблять з його духового привід-

---

Опріче того виходить ще чимало окремих виданнів, а до останнього року й одбиток. Року 1910-го наукова продукція товариства виявилась 25 книгами на 340 аркушах друку (див. „Хроніку“, ч. 45, стор. 10).

цю сучасного українства, як і об'єкт, з другого боку, тих безупинних нападів, що стрівае українська ідея в ворожому таборі. Працюючи практично найбільш у Галичині, Грушевський не тільки не пориває своїх зв'язків з Україною, а навпаки сам стає за найдужчий зв'язок між порізненими частинами української землю, єднає їх і своєю особою, і принципіяльно. Ідея всеукраїнського єднання—найлюбіша Грушевському ідея, до якої дуже часто звертається він у своїх публіцистичних працях, уміючи все нових і нових добрати до неї ілюстрацій та аргументів. „Всеукраїнство, або український універсалізм, - пише він,—тісне єднання всіх частин української землі і підпорядкування всіх ріжниць, які їх ділять, спільній, єдиній цілі—національному розвоєві, являється кінець-кінцем не тільки бажаним само для себе—ідеально, так би сказати, але й для потреб місцевого життя її частин. для їх ближчих цілей і завдань" („З новорічних думок", 1910 р.). В такому всеукраїнському єднанні, в спільній праці всіх частин української землі бачить Грушевський єдиний шлях до розвитку рідного краю й єдиний лік на те безголов'я, що підтинає тепер силу українського руху. „В інтересах українського національного розвою в теперішній стадії,—писав ще перше Грушевський,—лежить власне концентрація всіх національних сил, а для того всіх частей української території. Треба розвивати в них почуття єдности, солідарности, близкости, а не роздмухувати ріжниці, які їх ділять і які при такім роздмухуванні можуть привести до повного відокремлення, культурного і національного, ріжних частей української землі" („Галичина і Украйна"). Бажаючи звести інтереси окремих частин в інтересах цілого, Грушевський гостро нападається на все, що їх ділить. З одного боку не милує він старого галицького „рутенства", що иноді озивається й за теперішніх часів, та з другого—достається од його не мало й спеціяльно українським гріхам. Ось які гризькі питання поставив публіцист українському громадянству під час знаменитої весни, коли розв'язались були язики в Росії: „де ви, передові репрезентанти, генерали й полковники українства, що не писали по-українськи, бо „не володієте" українською мовою, не брали участи в дотеперішнім науковім і літературнім руху на галицькому ґрунті, бо вважали, що „малорусскій вопросъ долженъ быть разрѣшенъ на русской почвѣ",—чому мовчите тепер, коли настала пора рішати його „на русской почвѣ", коли прийшов час виясняти, пропагувати його на вашій звичайній російській мові, в таких близьких і милих вам російських ліберальних кругах? Чому не користаєте тепер із тих зв'язків, які в'яжуть вас із російськими ліберальними кругами, з ріжними органами російського лібералізму, щоб у них виснити кривди, потреби й дезидерати українства?.. Які перешкоди вам тепер заважають? Чим покриваєте ви перед своєю совістю, перед людьми, що вас окружають, свою пасивність, свою байдужність супроти своєї суспільности, свого народу? Чим оправдаєте ви своє недбальство в критичнім часі, коли земля горить під ногами й Україна може безповоротно бути поминеною при перестрою відносин Росії?“ („Конституційне питання й українство в Росії“). Це справді був крик, що мимоволі підступав до горла живому публіцистові, який мав змогу з боку дивитись на те, що робилось тоді на Україні, і ще більшу змогу висловити свої уваги й бажання публічно. А бажання Грушевського, і як ученого і як публіциста, зводяться власне до одного: „українці мусять стати нацією, коли не хочуть зостатися паріями серед народностей“ („Українство і питання дня в Росії“). Оцьому витяганню рідного народу з становища паріїв на становище нації й віддає свої сили Грушевський і в науковій роботі, і в организаційних заходах; тій ж таки меті він служить і своїм пером сильного та вдумливого й меткого публіциста.

Літературне покоління 90-х років пішло далі тим шляхом всестороннього розвитку, якого рямці зарисувались передніше. Сила тенденції—вдержати українське письменство в межах простонародности мусіла скоритись перед силою факту, отого всестороннього розвитку. Елементарні вимагання всякого нормального розвитку, що не терпить наперед призначених меж, а вважає тільки на внутрішню логику річей--ще раз довели на прикладі українського письменства, що даремна річ заковувати проя́ви духа в кайдани скороминущих, мінливих тенденцій. Внутрішня логика річей безупинно ставила перед письменством нові питання, і вона ж давала й засоби, щоб відповісти на них, не озираючись на ті зверхні обставини, що силкувались наложити на письменство важку свою руку. Цю внутрішню логику розвитку найбільш, може, помітно на літературній долі найвизначнішого з сучасних художників у нашому письменстві, Коцюбинського.

Михайло Коцюбинський (народ. 1864 р.) почав свою літературну ді́яльність оповіданнями в манєрі старших письменників-семидесятників; на перших його творах, як „П‘ятизлотник“, „На віру“, „Ціпов‘яз“, „Для загального добра“, то-що,—великий позначається вплив Левицького, що виявлявся не тільки в манєрі молодого письменника, а і в тій мірці, з якою підходив він до об‘єкту своїх художніх композицій. Але вже й тоді почувалося в оповіданнях Коцюбинського, що ця манера ніби здержує його, не дає цілком виявити щось своє власне, що́ не вкладалося в рямці органично чужої йому манєри—оте глибоке переймання психикою героїв, вигадливість художніх образів, уміння передавати настрої й внутрішні переживання. Оця своя власна риса, де далі все дужче розгортаючись і визволяючись з-під чужих впливів, запанувала нарешті цілком і дала справді дужого художника,—художника поперед усього. Коцюбинський таки знайшов себе і в останніх творах стає перед нами зовсім не тим письменником, яким починав свою літературну діяльність,—не тим, насамперед, з погляду художніх способів, яких уживав на початку своєї літературної кар'єри і яких уживає тепер. Тоді це був реаліст, що силкувався малювати подробиці того, що бачив навкруги себе,—тепер це імпресіонист, що найбільш пильнує загального враження, не дбаючи про деталі; тоді зверхні пригоди його цікавили, сюжет,—тепер внутрішній світ, психичні переживання, часто по-за всяким виразним сюжетом, заступили передній план його творчости. Коцюбинський озивається на все, що упадає в сферу його художнього погляду: з однаковою увагою додивляється він до життя людини, вбіраючи в себе й тонкими, делікатними штрихами виявляючи найтонші рисочки людської психики; і до того могучого процесу, що відбувається в природі. Все це художник зводить до вищого синтезу, що охоплюється для Коцюбинського в одному розумінні—краси. Тим то з Коцюбинського поперед усього і головним чином художник, і як художник — нотує й записує він, часто несвідомо, всі життьові з'явища „як матеріял" („Цвіт яблуні"), щоб потім використати той матеріял у процесі творчости. „З тьми невідомого,—аналізує Коцюбинський процес своєї творчости,—з'явився я на світ—і перший віддих, і перший рух мій—в темряві матерного лона. І досі той морок надо мною панує—всі ночі, половину мого життя—стоїть він між мною і тобою (сонцем. С. Є). Його слуги—хмари, гори, темниці—закривають тебе від мене, і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, роспущусь в нім на-віки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість—і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хма-

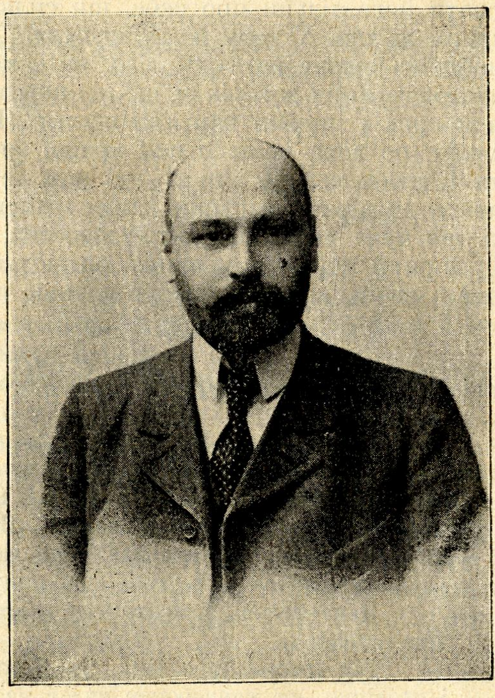

Коцюбинський.

рах, продовжую тебе у вогні, в лямпі, у феєрверках, збіраю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ти гаснеш і тікаєш од мене, творю твою подобу, даю найменння їй—ідеал і ховаю в серці. І він мені світить“ („Intermezzo“). У цих словах, як у фокусі, ввесь Коцюбинський з його потягом до світла краси, з його здатністю творити картини з хвилинних вражіннів, що „як матеріял“ одбились колись на вразливій пластинці душі художника, з його бажанням задержати в душі відблиск ідеалу або наятаврувати ганьбою те, що від його відхиляється. „І він мені світить“,—каже художник про той ідеал ясної краси, що живе в його душі, але справжній художник не може ховати його тільки про себе, він силкується освітити шлях і иншим людям. У тому ж „Intermezzo“, цій сповіді художника, знайдемо чудову картину того, як саме одбувається та робота заготовлювання матеріялу, що під пером письменника обернеться колись у широкі картини життя. Я подам тут цю картину цілком, бо вона поможе нам краще зрозуміти процес творчости Коцюбинського і після неї нам не багато треба буде додавати до характеристики нашого письменника. Нагадаю тільки, що мова мовиться про художника, що „пустив свою душу під чорний пар“, утомившись од людей. Серед природи, в самотині своїй, він одійшов утомленою душею і...

> Ми таки стрілись на ниві—і мовчки стояли хвилину—я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здався, але крізь нього я раптом побачив купу чорних солом‘яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертаються з чужої роботи, брудних, не гарних, з обвислими грудьми й кістлявими спинами... блідих жінок, у чорних, подертих запасках, що схилялись як тіні над коноплями... пранцюватих дітей в-суміш з голодними псами... Все, на що дивився й чого наче не бачив. Він був для мене наче палічка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину згуків.
>
> Я не тікав. Навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.
>
> Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто і спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав і щось тремтіло в мені.
>
> Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тікаю? Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!
>
> Говори, говори...
>
> Що говорити? У цім зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На иншого зглянеться Бог... А в нього аж п‘ять ротів, як вітряків,—щось треба кинути на жорна.
>
> „П‘ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка“.
>
> Говори, говори...

> Люде хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хто їсть сиру, хто конає в Сібірі... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду.
>
> „Раз на тиждень б'ють людину в лице“.
>
> Говори, говори...
>
> Як тільки неділя—люде до церкви, а він „на явку“ до станового. А все-таки менша образа, як від своїх. Боїшся слово сказати. Був тобі приятель і однодумець, а тепер може продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам.
>
> „Найблизша людина готова продати“.
>
> Говори, говори...
>
> Ходиш між людьми, як між вовками. Одно—стережешся. Скрізь настороженi вуха, скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плота, сусід в сусіда, батько у сина.
>
> „Між людьми—як між вовками“.
>
> Говори, говори...
>
> Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темряві жеруть один одного. Як нам світить сонце і не погасне? Як можемо жити?
>
> Говори, говори. Роспечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твойого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо і землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори („Intermezzo“).

Не видержала душа художника, що тікав од людей, зустрічі з людиною, з тим мужиком, що символізує тут усе життя, таке звичайне і таке жахливе як-раз через ту свою звичайність, через ту буденщину, що привчила, призвичаїла до себе око й часто не викликає навіть реакції. Але „вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них“—і художник пожадливо, галючи розмовника („говори, говори“), записує в своїй пам'яті, „як матеріял“, повні жаху картини; людина відчуває записане у власній душі й помагає художникові не тільки з околишнього боку гарно, а й „по людському“ (так охрестив автор одну збірку своїх творів) обробити його й поставити на очі людям,—дивіться! Дивіться на безвихідне лихо соціяльного неладу („Ціпов'яз“, „Fata morgana“), дивіться на перші зародки протесту проти його (там же, „Під мінаретами“, „Невідомий“), дивіться на дикі зусилля погасити той протест („Він іде“, „Сміх“, „Persona grata“), дивіться на темноту людську, звірячі вчинки, хижі інстинкти, мизерне животіння, апатію, моральне непотрібство („На віру“, „В путах шайтана“, „На камені“, „Хо“, „Лялечка“, „Поєдинок“, „В дорозі“, „Дебют“), дивіться на боротьбу людини з людиною, людини з громадою („Пе коптьор“, „Для загального добра“), дивіться й на справді людські вчинки, які так зрідка стрінути й як-раз та́м стріваєш, де найменше можна сподіватись („Помстився“, „П'ятизлотник“)... Дивіться—все покаже вам цей художник par excellence, покаже яскравими образами, яких не забудеш, раз побачивши, яких не витравиш із душі і серця, бо кожним образом автор ніби проказує своє: „говори, говори“,—і справді таки й сам говорить про речі близькі вам і потрібні. Він уміє говорити, вміє зворушити душу,—навіть тоді, коли наче не договорює до краю, ви тим дужче його зрозумієте. Ось перед вами здержлива, але промовиста сценка:

> А вулиця стогнала.
>
> А-а-а...—неслось десь здалеку, як од розірваної греблі.
>
> А-а-а...—котилось ближче щось дике і чулися в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні роспуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми... Скакав по вулиці звощик і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний... Осінній вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.
>
> А-а-а... а-а-а. („Сміх“).

Більш нічого. Самого погрому не описує автор, як не описує і в оповіданні „Він іде“, але ви чуєте, що за цими скупими на фарби, ніби уриваними в поспіху фразами щось страшне притаїлось, чигає на вас і от-от вирветься,—і перед вами ясно стає вся картина того дикого божевілля люцського, що ось-ось потрощить, роздушить і розметає все, що стрінеться по дорозі. І ці скупі, не домальовані наче ескизи чи не промовистіше говорять, аніж дуже детальний опис погрому в „Fata morgana“. Одне з своїх оповіданнів назвав Коцюбинський „аквареллю“, але так варто б назвати на одно з їх. У манєрі Коцюбинського, коли вже він став сам собою, справді є щось, щó нагадує акварельні малюнки своєю лагідністю, прозорістю, масою повітря, що жахтить і міниться перед вами, передає найтонші рухи, згуки й почування, як оте розмірене монотонне бухання моря в „На камені“, як нестерпуча нудьга героїні „В путах шайтана“. Один з найбільших тепер художників слова на Україні, натура наскрізь артистична, Коцюбинський проте не замикається в рямці мистецтва для мистецтва, і через те твори його тільки виграють, як продукти великого художнього таланту, перепущені через широке людське серце. Чуже горе може грати на струнах його душі і від того тільки вищими й чистішими тонами вона озивається, як і в кожного правдивого художника.

До Коцюбинського наближається настроєм, отим широким розумінням краси, Микола Чернявський (народ. 1867 р.), поет з чулою, мягкою вдачею, лірик з природи, з нахилом до мрійности й розчарування, співець кохання з широким розмахом фантазії.

> Хто в силі скувати на душу кайдани,
> Хто дух наш безсмертний згасити здола? („До пісні“).—

запитує Чернявський, посилаючи свою пісню, щоб вона кликала „до світу, до сонця із темряви брата“. І хоч Чернявський і зве свою поезію „піснею помсти“—проте далеко дужче тягне його натура до тихих ідилічних картинок, переважно з сільського, близького до природи життя, і поет завжде знайде в природі щось рідне собі й близьке.

Сон мій—знову сон голодних!
Тим все хліб, мені ж на зло
В мурах города холодних
Сниться кожну ніч село („Сон“).

„А мені незмінно сняться,—каже він на иншому місці,—тихі, чисті ясні зорі“. І тим дужче росте у поета туга за природою, бажання злетіти в якусь височінь надмірну, що

Обридло нудитись в цій темній країні:
Рвуть душу і сльози і співи братів („Орел“).

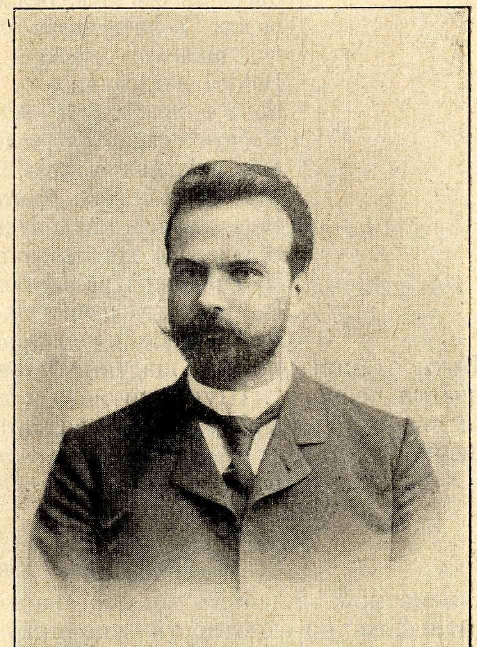

Чернявський.

Оці дві силі, що гармонично поєднались у Коцюбинського—з одного боку, громадянські обов'язки до „темної країни“, з другого, прирожденна мягкість і пасивність натури, мрійний нахил до краси—служать за вічне джерело роздвоєння в душі самого поета. Виразно це роздвоєння вилилось у Чернявського в поезії: „Я йшов ланами рідних нив“, у якій поет висловив свої щиросердні мрії про вселюдську згоду і поруч їх поставив дійсність, що всяку згоду ламає й кличе всіх до бою. Вдача поета і дійсність раз-у-раз шарпають у протилежні сторони Чернявського і це й одбивається на його поезії згаданим роздвоюванням. То прорветься у його дужа й сміливого завзяття повна „пісня помсти“, як отой „Мій спів“, що

пронесеться він над світом
Не злим гнобителям привітом,
А тяжким стогоном вночі,
Братів до гурту зовучи („Мій спів“).

То забренить нотка зневірря й туги за тим, що розійшлися в житті шляхи з близькими духом людьми і „спільний ключ правди засох і не б'є" („Шляхи"), що „проклятий сон життя сліпого" занадто непорушно заліг над землею й придушив людскість. Проти міщанської буденщини, нікчемного й порожнього животіння серед мизерних утіх знайдеться у Чернявського потужне слово, подиктоване великим і щирим гнівом.

Проклятий сон життя сліпого!
Невже тягтимешся ти вік
І світу розуму ясного
І не побаче чоловік?
Невже, коли помруть всі чисто
Оці п'яниці і раби—
Нові раби на те ж їх місто
Зростуть без мук, без боротьби?
Невже, коли згниють чергою
Оці нікчемні черева,
Надуті подлою пихою,
Коли помре ота черва
Неситих скнар сивоголових
І богомільних глитаїв,
Повій безглуздих, безтолкових,
Неситих псів тих блудників,
Підлиз, що ходять за ногою
Мундирних дурнів—так невже
Їх смерть, узявши всіх з собою,
В своїх льохах не встереже? („Я жив свій вік"...).

Жити отаким „подлим щастям" поетові не сила, йому треба „щастя чесного". Шукаючи його й тікаючи од свого роздвоєння, автор хоч у мріях силкується злетіти до якоїсь надлюдської високости:

Краще на хвилину
Вибитись за хмари,
Геть внизу покинуть
Всі земні примари („Сором в пітьмі духа"...).

Але це мрії, дійсність же дає один тільки спосіб задовольнити бажання самотности і спочинку од життьової колотнечі—це життя на лоні природи. Звідси у Чернявського та любов до чистих, невинних утіх серед природи, задоволення з самого життя серед неї. Картини природи, степ широкий, ясне й спокійне море—їм Чернявський багато дає місця в своїй поезії і справді чимало знайдеться у його з цієї сфери гарних, граціозних творів, як „Сон", „Спека", „Степові огні", „Після бурі", „Сільський вечір", „У-осени", „Журавлі", „Рибалки", „Сільська осінь" і инші. Тут немов одпочинок од дрібненького міщанства знаходить собі поет, немов рве ті кайдани, що про їх з такою силою сам обізвався:

Прокляті кайдани! Віки вас кували,
Ваш холод залізний вже чую і я,
Вже серце не раз ви мені шматували
І брязкіт ваш чути мені й відсіля:
То—бідкання кволе життя самітного,
То—спів побіденний зажер-глитаїв,
То—скарги ледáрства, недбальства тупого,
То—темряви стогін... Він все заглушив.

Але,—кінчає автор,—

Але вас об душу свою розіб'ю,
Об серце те бідне, що ви катували,
А виборю долю і волю свою („Кайдани").

І от поет, що залюбки кликав би до згоди, мусить одкинути згоду „з усим, що діється круг нас", і взяти зброю до рук замість оливкової гілки:

Ще поки серце в грудях б'ється,
Як бачу сльози я братів,
Не раз що-дня воно здрігнеться,
Не раз клятьбою відгукнеться
На подлі вчинки наших днів („Відповідь співця").

Не дешево, певна річ, обходиться це мрійному співцеві, через те й бренять так часто у його нотки зневірря та розчарування.

Чернявський пробує себе і в повістевому письменстві. Як лірикові переважно, йому й тут більш удаються невеличкі, під одним настроєм написані оповідання („Смерть Зораба", „Кінець гри"), або такі майже поезії в прозі, як „Хліб наш насущний". Більші повісті („Vae victis", „Весняна повідь", „Варвари"), що пробують схопити сучасне життя в його біжучих подіях і настроях, не зачіпають його зглибока й не дають виразних постатів, хоч написані взагалі цікаво й легко і читати їх залюбки можна.

Інтелігентного, з потребою мати відповідь на вищі духові запити автора має наше письменство в особі Любови Яновської (народ. 1861 р.). Діяльність свою почала вона з побутових оповіданнів про тих, „кому скрутно жити, а ще скрутніше помірати" („Смерть Макарихи", „Злодійка Оксана", „Городянка"), але потроху все більш одходить од побутового малювання життя. Разом з тим, як побут у творах Яновської одсувається на задній план, наперед виступають просто психологичні проблеми, запити людини, людської особи, хоч і поставленої в певні рямці побутових обставин. Немов якесь вічне непорозуміння стоїть в душі у письменниці і вона силкується визволитися з-під його власти, скинути її з себе отією похопливою діяльністю, в цілому ряді оповіданнів, нарисів, драматичних творів. Проблема людського щастя (драма „Людське щастя“), ширше—людського життя й поплутаних стосунків межи людьми, стала тим центром, коло якого з‘осередковано тепер творчу увагу Яновської. З одного боку письменниця бачить, що ці поплутані стосунки стають не раз джерелом страшних мук, які вбивають найдорожче в людині—її людське достоїнство („Ідеальний батько“), доводять до здичавіння, з людей роблять непримиренних мизантропів („За високим тином“), або якихсь ляльок у людському образі („Рукавички“, „Дарочка“), підтинають у корені навіть невеличкі надії на своє власне, невипрохане щастя („Чужий“), вбивають і збезцінюють саму правду життя, розмінюючи її на дріб‘язок матеріяльних інтересів („Правда“). З другого боку, людина, як людина, має найвищу вартість сама по собі, непорушну ні для кого, незалежну від її внутрішнього змісту („Noli me tangere“). В душі у кожної людини, навіть найбільш приборканої лихом, живе невміруща туга за щастям, волею та правдою, і ця туга вічно жене її шукати того щастя, хоча б це вело на видиму загибіль, на руйнування всіх надій („Метелик“). І людина, як людина, має право на нестриманий розвиток своїх сил, на гармонію між бажаннями й здобутками,—та отут саме й стає між ними щось фатальне, що в корені підтинає ту конче потрібну людині згоду між тим, що повинно бути, і тим, що буває. Ось де, здається мені, корінь того непорозуміння, з якого ще не вийшла Яновська, на яке не знайшла відповіді, що її саму задовольняла б. На проблему людського щастя у Яновської глибоко песимистична відповідь. „О щастя, жадане щастя, доки тебе шукати? Хто тебе знайшов?“ („Людське щастя“)—цими словами можна зрезюмувати світогляд Яновської, і не дурно ж після цього запитання на сцену виходить божевільний з прибраним і прикрашеним кі-

Яновська.

стяком. От де—ніби проказує цим письменниця—те невловиме щастя, що ніколи не дається в руки людині: огидна мана, витворена в фантазії й закрашена лиш суб'єктивними мріями. Проте песимизм Яновської не той руїнницький, роскладовий песимизм, що до мертвоти веде й квієтизму: з цим не мириться жива, активна вдача письменниці. Нехай і порожня мрія—щастя, але в самому шуканні його єсть уже деяка подоба щастя наближення до його,—і всіма своїми творами кличе Яновська до такого вічного шукання, кличе рватись „до світла до сонця, до волі“, „битись об зачинені вікна“ і взагалі „робити неспокій“ тим, хто на-віки закам'янів у мертвотності. Метелик Яновської загинув—то правда, але загинув з веселою, навіть переможною піснею на устах, з певною думкою знайти „загублене щастя, потрачені сили і волю й надію“. Тим то, не вважаючи на зазначену песимистичну нотку, бадьорим духом переняті твори Яновської: життя свою має логику і коли нема об'єктивного щастя, що стоїть по-вік недосяжною метою, то в мінливих перипетіях боротьби за його єсть щастя суб'єктивне, і йому служить пером своїм наша письменниця.

Справжнім холодом песимизму віє од творів Грицька Григоренка (псевдонім). Тут не знайдете вже отого вічного шукання, отих пориваннів до чогось вищого, до якоїсь ідеальної мети. Тут саме життя без мрій, життя прикуте до землі, обмежене мало не на самих фізіологичних процесах рослинного животіння. Правдиво, безжальною рукою роздирає автор завісу з-перед очей, об'єктивно й рівно, нігде не підіймаючи тону, не вдаючись у ліризм, росказує він про життя „наших людей на селі“,—так об'єктивно, що самий цей об'єктивизм здається иноді навмисне прибраним, тенденційно уданим. Буденне повсякчасне життя селянства з його теж буденними повсякчасними турботами й болячками—оце зміст мало не всіх оповіданнів Григоренка. Злидні економичні, темнота і звідси моральний занепад—визирають на вас із кожної сторінки,—той занепад, що може найдужче виявився в оригінальному прокльоні одного з персонажів Григоренка: „А ну тебе к чортовій матері з твоєю правдою! Ось втеряв через тебе два рубля“ („Хівря язиката“). Правда і два рублі—здавалося б, не до порівнання речі, проте з оповіданнів Григоренка ми всюду бачимо, як якісь мизерні два рублі перемагають і забивають величню правду. І майже не стріваємо серед персонажів Григоренка протесту проти такого оригінального змагання, а коли й знайдеться протестант, то або заплутається в нетрях несходимих суперечностей (як Степан в оповіданні „Старий-молодий“), або „й сам не знав, чого йому треба, і инших баламутив“ (як Карипон у „Так краще“). Найдужче може виявилась ця страшлива безпорадність сірих героїв Григоренка в оповіданні „Чи по правді?“—отій звичайній у нас за бурливих літ історії сільського погрому та втихомирення. Треба було аж цілого ланцюга незрозумілих подій, щоб поставити руба питання—„чи по правді“ і „де тієї правди шукати?“—„Ну й гризуть мене думки, як воші,—скаржиться спантеличений оповідач.— Ну і голова ж у мене стала, як решето: що треба робити— про все забуваю, тільки наче й є в голові у мене, що: „і де тая правда в світі ділась? Чи її вкрали, чи тільки сховали?“ („Чи по правді?“). І думає свою гірку думу безпорадний, викинутий із звичних обставин темний чоловік, розуміючи під правдою тільки ту уторовану стежку, якою звикла ходити його думка. Картини Григоренкові, певна річ, теж не всю правду показують, бо складаються з самих темних фарб і, свідомо чи несвідомо, нехтують ясні. Але на те, щоб зрозуміти психологію „наших людей на селі“, й вони дають матеріял великої ціни.

Коли з Григоренка сама об'єктивність, то з Модеста Левицького (народ. 1866)—само співчуття, сама сердечність і лагідність. Герої його оповіданнів—теж одним лицем безпорадна, темна сірома, що часто не може навіть зрозуміти, щó і до чого діється навкруги, а не то вже розібрати, „де тієї правди шукати“. Зате з-по-за героїв скрізь видно надзвичайно людяну й чутливу вдачу самого автора, що не тільки правдиво з об'єктивного боку перекаже вам подію, змалює перед вами жахливий образ людського вбожества, приголомшення й безправности, але й зогріє свої картини теплом чулого серця, осяє промінням вищої людяности. І не то, щоб автор сам од себе говорив усякі сантименти, оті „жалкія слова“—до цього найгіршого з художнього погляду моралізування не допускає його почуття художньої міри і такту,—ні, він просто кине в відповідному місці дві-три рисочки, якийсь епітет, якесь порівнання, що виявлять перед вами не холодного літописця, а людину з живим, гарячим серцем, яке само переживає те лихо, що пригнітило його бідолашних героїв. „Вмостившись на балагулі,—росказує у Левицького лікарь, що пережив допіру тяжкі хвилини над безнадійним пацієнтом,—я жадливо вдихав холодне нічне повітря після духоти убогої жидівської хатини. Темна зоряна безодня неба, таємна без краю, наганяла думки про нікчемність нашого світа, нашої науки, всього нашого життя... Так само ті зорі світили й сотні віків попереду, точнісенько так світитимуть знов через сотні віків, наче б під ними й не було людей з їх війнами, з їх радощами, щастям, з їх одчаєм, слізьми, сирітством та недолею... А назад мене,—додає автор,—лишилась та недоля—та обдерта Нухимова хата, нещасна Лейка і, може, у-перше щасливий Нухим, бо не чув він уже ні болю, ні нужди, ні голоду, ні відчаю“ („Порожнім ходом“). Цей гуманизм Левицького дуже скрашує його маленькі оповіданнячка й надає їм великої краси. Без цього вони були б тільки більш-менш дотепними анекдотами, але сердечний талант автора, його вміння промовляти від серця, писати кров'ю його—підносять їх на височінь літературних творів не абиякої художньої вартости. Кращі з-поміж оповіданнів Левицького ті, що малюють пригоди з життя затурканих маленьких людей („Забув“, „Злочинниця“, „Порожнім ходом“, „Щастя Пейсаха Лейдермана“ й инші), які не можуть собі ради дати, для яких напасти зробились таким звичайним, буденним з'явищем, що вони без міри щасливі вже тоді, коли минуло їх якесь лихо. Всі оповідання Левицького мають спільну рису, що зв'язує їх внутрішніми зв'язками. Скрізь у його справжнім героєм буває „смирна, плоха, нужденна“ людина, або ціла їх громадка і скрізь доля становить цих людей віч-на-віч з якоюсь сліпою фатальною силою, що спокійно, не помічаючи навіть, перейде собі над людиною, розтрощить її й так само спокійно піде собі далі—трощити знов таких плохих істот. Це така в житті справді світова річ, що й не завважив би її, як би автор навпроти того життьового об'єктивизму не поставив свого суб'єктивного настрою. Дбайливою рукою вихоплює Левицький ці дрібні випадки з гущі життя і ставить перед очима читача. Знавець людського серця, Левицький тямить, які струни торкнути в йому, щоб вони озвалися на стогін „малих сих“, тим то й справляють таке глибоке враження його мінятюри про мінятюрних людей, тим більше, що нігде він не зійде з ґрунту художньої правди й не схибить на публіцистичну стежку.

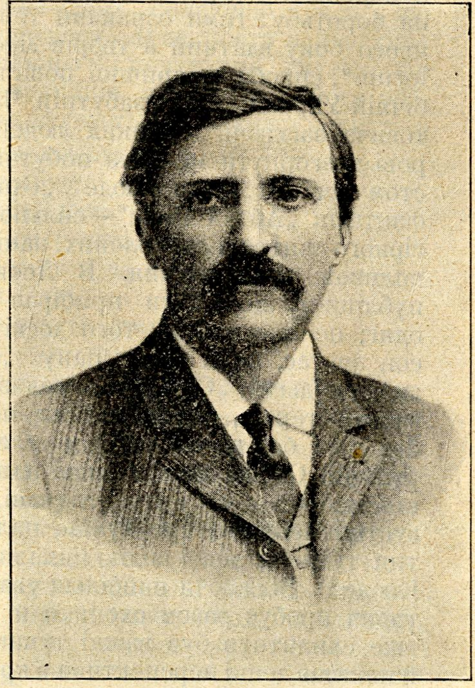
М. Левицький.

Навпаки, перевагу тенденційного, розсудливого елементу над художнім помітно у Володимира Леонтовича (народ

1866 р.). Оповідання його та повісті („Салдатський розрух“, „Самовбивець“, „Пани і люде“, „Per pedes apostolorum“, „Старе і нове“, „Абдул Газіс“) спиняються переважно на стосунках між дужчими й слабішими, гнобителями й поневоленими, малюючи, з одного боку, загальну деморалізацію й зневірря од поневолення, з другого—проблески нових течій, що виступають на боротьбу з тими ознаками темного часу. Найбільш з художнього боку вдатний з творів Леонтовича—„Per pedes apostolorum“, спроба сатиричної повісти з життя духовенства на лівобічній Україні. Як незабутній Чичиков, мандрують герої Леонтовича, заїздючи до всяких людей по дорозі, і це дає змогу авторові розгорнути цікаві з побутового боку картини. Глибші змістом повісті „Пани і люде“, „Старе і нове“, особливо історична фантазія „Абдул Газіс“—сильно написане оповідання на тему гіркого життя поневолених націй та великої деморалізації під впливом поневолення. В Леонтовичеві занадто озивається публіцист, що тільки прибірає своїм думкам белетристичний одяг; це письменник того досвітнього часу, коли найдужчий сон змагає, коли всюду панує „ознака віку—сіра, безколірна, гидка нудьга“. „Скрізь,—переказує Леонтович враження одного з своїх героїв,—люде ходили як мерлі, без волі, без думки, без мрії, без широкого заміру, заспані, з безнадійно звислими руками. Скрізь життя ледві плинуло, мов та каламутна, застояна водотеча у гнилій твані, а нудьга, туга й смуток, як густий непросвітній туман, налягли й сповили землю, а між тим туманом ледві видно никали замлілі, захлялі люде“ („Пани і люде“). Віддаючи найбільш уваги малюнкам сірого часу, Леонтович пробує разом схопити й перші подуви того вітру, що вже схилитнув був важкі тумани, роздер завісу перед очима й показав деякі перспективи в кращу будуччину („Старе і нове“).

Проблесків серед темноти любить шукати Василь Щурат (народ. 1872 р.), талановитий поет і перекладчик. Сон, тиша понура, нидіння, мляве животіння в темряві, панування темної ночі—і раптом осяйнѐ світло блискавки, що роздирає темряву,—так уявляє собі поет життя. В блискавці бачить він „з пітьмою бій мислі живої“, в громі—спосіб оживити сонну природу і приспану людину.

Тихо. Проклін вам, тиші понурі!
Небо, чи й ти спиш? Де ж бо твій грім?
Вдарь ним! Зішли нам хмари і бурі—
Сонній природі, грудям моїм („Вийду я в поле“).

„Лани, сном повиті могучим“—таким стоїть рідний край перед Щуратом; за сон уважає він і саме щастя рідного народу і це служить поетові за невичерпане джерело смутку і суму, що прориваються громадянськими нотами в його поезії. До громадянських мотивів береться иноді й Богдан Лепкий (народ. 1872 р.), але справжня сфера його—тиха задума, елегія. Лепкий—поет безнадії й сумних скарг на безталання, поет осінніх мелодій і кволого безсилля; тим то може його поезії на громадянські мотиви й більшість оповіданнів такі бліді, силувані й безсилі, неначе з повинности писані. Справжню свою мелодію має він там, де не силує себе до чужої сфери, де просто ділиться своїми настроями з читачем, відограючи свою „симфонію краси“, що дійсне може захопити своїм настроєм. Душа поета найчастіше і найкраще озивається на ті невиразні почування смутку, що несуть із собою спомини про колишнє, пережите з його розвіяними надіями; для неї скрізь вчувається ота тиша в житті—

Така, що дзвоном дзвонить.
Така бліда, така німа,
Що в ній нічо-нічо нема,
Лиш смуток сльози ронить.
Лиш з тихим шелестом на шлях
Падуть листочки бідні,
Як той знечев'я вбитий птах...
Падуть зовсім, зовсім отак
Надій листки послідні („Осіння симфонія“).

Ці елегійні строфи дуже характерні для Лепкого, задумливого лірика, що невпинно прислухається до своїх почуваннів і розкладає їх на тужливі симфонії. Такі настрої знов же і найбільшу ціну мають у досить великому літературному надбані Лепкого. Зразок поета-естета маємо в особі Миколи Вороного (народ. 1871 р.), що найбільш кохається в формі поезії. Поетичні твори Вороного справді часто бездоганні: легкий, чистий, музикальний вірш служить за окрасу навіть иноді банальному змістові. Автор—співець ідеалів, тих недосяжних височостів, яких прагне душа людська, і разом співець серця, розбитого коханням, у якому він бачить теж один із ідеалів людини; він живе здебільшого мріями і дійсне може проказати, що не журиться тим, коли життя розбиває їх,—

Бо кохаю сонце красне,
Бо кохаю світло ясне,—
Їм живу, йому молюся („Ікар“).

Через те й оддають деяким дисонансом у поезії Вороного ті твори, в яких він намагається розробляти громадянські мотиви. Раз-у-раз у них чується більш пафосу, ніж щирости, пишання формою на шкоду безпосередньому почуванню. Навіть найбільш популярний між такими творами—„Євшан-зілля“ подекуди нагадує прозове оповідання.

Окрему в нашому письменстві постать зайняла талановита символістка Ольга Кобилянська (народ. 1865 р.), з усіх українських письменників нового часу найближча до модернистичних європейських, власне німецьких, напрямів.

Великий зáмолоду вплив на неї мав Ніцше з його ультраіндивідуалістичною философією, і Кобилянська в своїх творах зробилася вірною його ученицею. Вже перші твори Кобилянської, повісті „Людина“ і „Царівна“, виразно відбили на собі цей вплив, малюючи людей, здебільшого жіноцтво, з „тугою за красою“, з пориваннями у високости, розуміючи їх як специфичний „аристократизм духа“, що з сфери буденщини, од „тупих підлих душ“, од „товпи“ поривається „залетіти далеко-далеко“, кудись у сферу надземного почуття та надлюдських переживаннів. Герої Кобилянської—це все-такі „аристократи духа“, вони хочуть вживити в собі ідеал надлюдини: „бути передовсім собі цілею“ і „не дбати о загал“; для такої надлюдини „не можуть істнувати права“, то-б-то ніякі певні обов'язки й повинности до громадянства, вона хоче ізолювати себе од громади, нехтує її й кидає їй повний ганьби і призирства виклик. Така ультраіндивідуалістична философія надлюдини не має у Кобилянської під собою твердих основ як-раз через те, що її „аристократи духа“ нічим власне не вищі од тієї „товпи“, яку так немилосердно потріпують. Вони плоть од плоти її й до останньої волосинки переняті тим самим вузеньким, дрібненьким міщанством, як і вона, з додачею ще отієї манери вічно копирсатися в своїх і чужих душах та направо й наліво роздавати ганебні епітети. Як що й одріжняються ці надлюде од звичайного міщанського болота, то тільки своїм замилуванням до краси, яке набірає явно карикатурних форм. Це типові естети, що все на світі міряють міркою самої краси,—тієї універсальної краси, „в которій затонули б (?) і „вартости“, і сучасна мораль, і угинаючіся

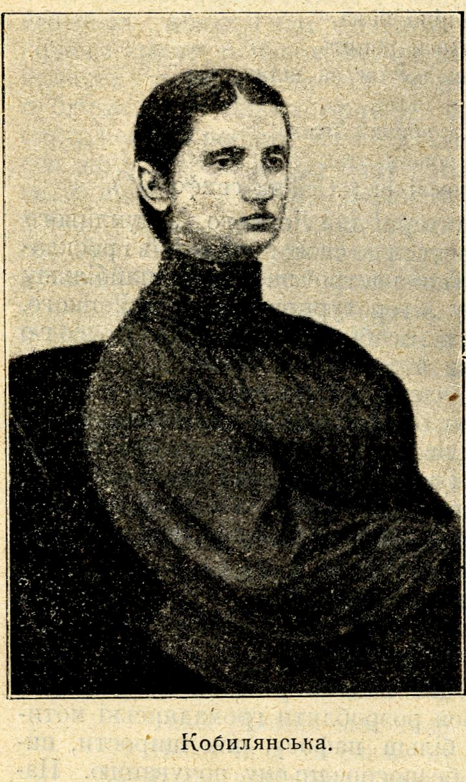

Кобилянська.

спини, і сльози горя, і саме горе" („Мати божа"). Самій красі вони вклоняються, перед нею б'ють поклони з таким завзяттям, що розбивають собі лоби, сами того не помічаючи,— то б-то ставлють красу на такий недосяжний п'єдестал, де вона перестає вже бути однією з невідлучних потреб людини, а робиться абсолютом, єдиним кумиром, що сам для себе істнує й за-для себе вимагає повного знищення всіх инших потреб людських. В парі з цією философію йде у Кобилянської і невиразність її художніх засобів. Замість художніх образів, вона часто дає самі туманні схеми; роскидаючись на деталі, не здужає укладати в ясні мелодії оті „заблукані в людськім серці тони, котрі не знають (!), до котрої мелодії приналежні, де їм пристати". Це та ще важка, штучна мова й поплутаний стиль роблять її твори дуже важкими, як на звичайного читача, і позбавляють їх як-раз отієї краси, що її так загарливо шукає авторка. Таких тенденційно-естетичних творів дала Кобилянська дуже багато: опріч згаданих—„Покора", „Жебрачка", „Мати божа", „Impromtu phantasie", „Поети", „Під голим небом" і инші.

Зате в деяких творах Кобилянської єсть инша краса—це роскішні картини природи, яку авторка розуміє, вміє тонко відчути й змалювати яскравими барвами. Її „Некультурна", „Природа", особливо „Битва", поминувши зазначені крайності естетизму, дають немов гарні поеми в прозі, як напр. грандіозна картина нищення одвічного лісу людськими руками в „Битві". Природа виступає тут, як і взагалі у Кобилянської, немов живою, з тонкими почуваннями, істотою—символом такої любої авторці надлюдини. Натурально, що в боротьбі людини з природою симпатії Кобилянської належать останній. Рішучим моментом, що нахиляє присуд у цей бік, служить краса природи, як рівняти її до грубих рук, брудних лахманів та негарних голосів людей, „котрі не знали ні свята, ні неділі, а о красі не мали поняття" („Битва"). На цьому одному прикладі можемо бачити, яких тяжких жертв вимагає собі той идол краси, якому служить Кобилянська. Проте, хоч зрідка, а коли талановита письменниця зраджує на часину свого ревнивого, неситого бога, тоді з-під пера її виходять просто гарні твори, доступні не тільки жрецям нового мистецтва, а й звичайним людям з простим людським серцем та мозком. До таких творів Кобилянської належать: „Банк рустикальний", „У св. Івана", „На полях" і особливо деякі прегарні реально-художні сцени в повісті „Земля". Не вважаючи на свій містичний елемент, згадана повість дає все ж гарну і широку картину життя,— тієї „власти землі", що так позначилася на хліборобові, на його психиці й побуті, на його вдачі й переживаннях. Проте і така, як єсть, Кобилянська уявляє з себе безперечно визначну постать у нашому письменстві. Не аби-який хист її й ота щирість її шукання за красою в житті одбиваються на її творах, хоча б і не згожуватись у корені з її світоглядом, з отим перебільшеним індивідуалізмом та приматом краси. У Кобилянської, як письменниці, пише О. Маковей—„вдача наскрізь поетична, повна мрій і туги, поважна, незвичайно вразлива на красу життя і природи і ще більше на грубости їх,—іменно ті, що дотикаються безпомічної, самітної женщини серед наших прикрих житьових і товариських обставин“. Її психологічні повісті дають справді багатий матеріял на те, щоб зрозуміти людську душу, особливо жіночу, яку письменниця так докладно знає і так тонко вміє аналізувати. Прегарні картини природи, що її авторка неначе живу істоту любить і вміє ту любов у слові вилити, доповняють враження і часто криють з очей навіть ту естетичну тенденцію, що так прикро вражає у инших письменників тієї самої школи. Згадані екскурси в сферу реального показують, що́ дала б українському письменству Кобилянська, як би могла зректися свого однобічного погляду на світ, як на неподільне панування самої краси.

Од Кобилянської бере початок у нашому письменстві той модернистично-естетичний напрям, що у її менш талановитих епігонів виродився в чисте сектантство що до естетичної теорії і разом виявив себе незрозумілими хитаннями в практичній діяльності. Ця літературна секта, що сотворила собі кумира з краси, кидається від однієї крайности до другої, хитаючись між натуралізмом та містицизмом, естетизмом та шаблоновою рутиною, і ніяк не може твердо спинитись на чомусь одному. Не вважаючи на те, що цілий гурт письменників пристав до цього напряму, що ціла серія виданнів починала з більш-менш крикливих маніфестів на славу „нового мистецтва“, ми власне й досі не дізнались од них, що́ то за мистецтво і на чому об‘єднується той дуже неоднаковий у середині гурт, що постачає з себе жерців нової краси. Пишуть у цьому напрямі—Михайло Яцків, Гнат Хоткевич, Іван Липа, Катерина Гриневичева і спорадично де-хто з инших, але нема у них того, що могло б витворити ширший рух: ні коріння в обставинах нашого життя, ні ясности в світогляді, ні певности в способах творчости, ні нарешті талановитости у самих партизанів нового напряму. Художня творчість у слові зводиться в найпростіших своїх формах власне до двох моментів: треба, щоб художник мав, що́ сказати, і вмів, як сказати,—то-б то носив якесь почуття в своїй душі і міг словом, образами виявити його так, щоб воно на инших людей переходило, заражало, скажу так, і їх тим настроєм, яким живе в момент творчости художник. З цього погляду модернизм на українському ґрунті досі давав тільки сумні докази власного убожества. Брак почування з одного боку й плутанина в художніх способах могли зродити тільки якісь літературні покручі фантазії й безсилля, а не зразки справжньої творчости. Витвори українського модернизму—це здебільшого виміряне на оригинальність бажання сказати нове слово там, де воно давно вже перестало бути новим, одшукування Америк на порожньому місці, боротьба з ніби-то літературними шаблонами, але як-раз шабloновими способами, перемелювання без кінця й краю все однієї й тієї самої фрази про красу, з усякими специфичними вивертами, в яких не то творчости, а й пристойности літературної не дошукатися. Виключний естетизм, ця модна схоластика нашого часу, на українському ґрунті особливо виразно виявив своє вбожество. не маючи в умовах життя тих обставин, що його підпірали б, і з цього погляду доля модернистичних заходів у нас може бути цікавою ілюстрацією в історії модернизму взагалі. Може бути, що одступивши од своїх крайностей, позбувшись естетичного шаблону й однобічности, новий напрям і дасть справжні цінности, але це поки що справа будуччини. Звичайно, що й самий естетизм тоді перестане бути естетизмом, обернувшись просто до художньої творчости на основі життя,—то-б-то як-раз на той виклятий од модернистів шлях, яким ішло раз-у-раз українське письменство. І справжній талант зуміє на тому старому й вічно новому шляху знайти нові вартости і дійсно нове слово проказати, бо хоч основні принципи творчости старі як світ і вічно остаються однаковими, вони не зв'язують художників що-до манери й способів, які можуть мінятись і дійсно міняються. Наперекір нарікання естетів українське письменство не перестає притягати нові сили на цей старий шлях, що безупинно оновляється справжніми талантами. З таких талантів, що вийшли в літературу на прикінці 90-х років, на першому місці безперечно треба поставити Стефаника.

Василь Стефаник (народ. 1871 р.)—мінятюрист переважно. Мало не всі його твори—це коротенькі образки, окремі малюнки з життя галицького селянства, немов сфотографовані з дійсних подій. Автор майже нігде ніже єдиним словом не виявляє себе—як сам він ставиться до того, про що оповідає. Просто, спокійно, без жадної афектації й зайвих слів, лаконично, мало не однаковими словами, нічим себе не зрадивши—роскаже він вам про такі події, що аж не стямиться читач од враження якогось прикрого жаху. Росказує він—і як „Гриць Летючий утопив у ріці свою дівчинку“ і „хотів утопити і старшу, але випросилася“ („Новина“), і як бідують оці темні люде, що топлять одно одного не з лихого серця, а з фатальної неминучости („Виводили з села“, „Синя книжечка“ і ин.), як одно одному віку вкорочують („Лесева фамилія“, „У корчмі“), як до смерти готуються („Катруся“, „Кленові листки“), як умірають („Скін“, „Стратився“, „Бесараби“). Одна-дві рисочки, останній штрих—і перед вами ціла картина якоїсь чорної безодні, що без кінця-краю пожирає темних, несвідомих людей, які навіть зоглянутись не можуть, звідки падає на них непереможне лихо. Бездонне море убожества й горя виглядає на вас із цих сторінок, скупих на подробиці, але на внутрішнє життя багатих; картка за карткою розгортає перед вами автор спокійною, не тремтячою рукою велику книгу народнього життя-бідування. Чимсь фаталістичним віє од цих зігнутих, прибитих постатів, у яких рідко коли засяє усмішка на виду; вони навіть не пробують утікати від стихійного лиха, що невпинно, по черзі насовує на них і душить або роскидає по світу, немов оті листки кленові, що розвіяв вітер по порожньому полю. Прошу тільки приглянутись до цієї ось картини. Мати перед смертю виявляє останню свою волю старшенькому хлопцеві, єдиній з цього часу надії осиротілої сем‘ї: „Семенку, абис не давав Катрусю і Марійку і Василька бити мачусі. Чуєш? Бо мачуха буде вас бити, від їди відгонити і білих сорочок не давати“. Давши останній лад дітям, мама обтерла долонею сухі губи й заспівала, заколисуючи дитину, бо Семенко, з того часу підпора й надія сем‘ї, ще співати не вмів. „У слабім, уриванім голосі виливалась її душа і потихеньку спадала межи діти і цілувала їх по головах. Слова тихі, невиразні говорили, що кленові листочки розвіялися по пустім полю і ніхто їх позбірати не годен і ніколи вони не зазеленіють. Пісня намагалася вийти з хати і полетіти в пусте поле за листочками“ („Кленові листки“). От і все, чим означив автор ту невимовну драму, що клекотить у душі цієї хорої матері над дітьми-листочками. Це може епично-спокійно, але один отой образ розвіяних по голому осінньому полю кленових листків і тієї пісні, що даремне силкується летіти за листочками, скаже вам усе далеко вимовніше, ніж самий найдокладніший психологичний екскурс. Читач зрозуміє, що не тільки ці діти—самітні листочки, а й усі, геть чисто всі герої Стефаника теж не що инше, як такі ж безпорадні листки на вітрі життя. І бережно збірає їх художник і показує світові. Ніхто про них не знав, хоч усі їх бачили, немов отого Гриця Летючого, якому аж треба було з голоду дочку втопити, щоб „все село про нього заговорило“ („Новина“). І треба було аж такому художникові, як Стефаник, заговорити, вичитуючи

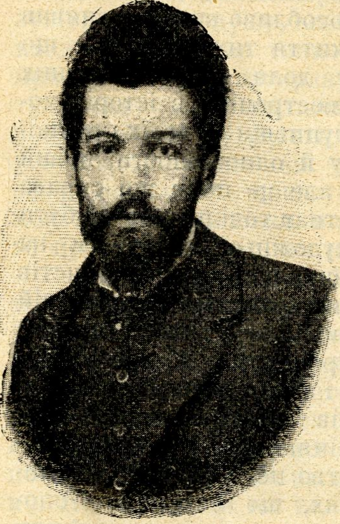

Стефаник.

„велику пісню болю“ на мужицькому лиці, щоб побачив світ, що діється з тими живими листками, якими кружляє доля по наших порожніх полях. Сила Стефаника, опріч його величезного таланту, лежить у тій сміливості, з якою він уміє дивитись на життя й скидати полуду з очей і иншим людям. Хоч письменник замовк останніми часами, але можна думати, що він ще не промовив свого останнього слова і багато ще знайдеться в житті, вартого його творчої уваги.

Дужий талант Стефаника витворив, особливо між закордонними письменниками, цілу школу, що взяла од його манеру писати мінятюри тими самими короткими штрихами й темними фарбами, переважно з життя галицького селянства. З-поміж цих письменників визначаються талановитістю Мартович та Семанюк. Лесь Мартович (народ. 1871 р.) видав уже кілька томиків своїх, переважно сатиричних, оповіданнів, між якими треба згадати такі, як „Мужицька смерть“, „Не-читальник“, „Хитрий Панько“, то-що, одмітні влучними характеристиками дієвих людей та гарним розумінням селянської психології. Дуже гарні єсть і між дрібними нарисами Івана Семанюка (народ. 1874 р.), напр., „Святий Николай у гарті“, або „Хиба даруймо воду“, але давненько вже автор їх, як і Стефаник, примовк і не дає нічого нового.

Звичайно, що схарактеризованими письменниками не вичерпувалась літературна продукція зазначеного періоду. Можна б згадати ще кількох (напр. Вячеслава Будзиновського, Олександра Катренка, Грицька Коваленка, Василя Кравченка, Дениса Лукіяновича, Івана Стешенка й ин.), яких твори знайдемо по тогочасних виданнях, але вони нічого вже не прибавлять до характеристики часу. 90-ті роки, не вважаючи на те, що з погляду було все ніби тихо того часу на Україні, відограли величезну ролю в формуванні українського громадянства і в росповсюдженні української ідеї та продуктів літературної творчости, в поширюванні та поглиблюванні самої творчости. Трудно поняти віри, щоб можна було щось під тиском заборони 1876 р. робити, а тим часом робота все-таки провадилась, життя просмоктувало греблі репресій і то тут, то там давало незбиті докази невмірущої енергії. Міцно сповита, Україна все ж зростала на свідомих силах і в своєму письменстві розробляла насущні питання національно-громадського життя. Зверху здавалось, що мертва тиша панувала, на всіх язиках все мовчало, але в середині безупинно йшло формування національних сил, виявляючись то загально-національними маніфестаціями з приводу ювилея й смерти Драгоманова (1895 р.), то першим народнім видавництвом Грінченка в Чернігові, то українською белетристикою в „Кіевской Старинѣ“ (з 1897 р), то прилюдним святкуванням столітнього ювилея „Енеїди“ (1898 р.), то новими видавництвами („Вік“ у

Київі, „Видавнича спілка“ у Львові, „Добродійне товариство“ в Петербурзі), то нарешті відомими інцидентами під час археологичного з'їзду в Київі (1899 р.). Крапля й камінь довбає, і хоч як придушена була українська свідомість, а продовбувалась вона і крізь мури заборон та кликала людей, у яких ще тліла искра національного почуття, до роботи на народній ниві, проказувала стежки, нові шляхи прокладала. З-за кордону з „Зорею“, „Батьківщиною“, „Буковиною“, потім „Л.-Н. Вістником“ доходили відгуки живого громадсько-політичного життя та звістки про нові здобутки на культурному полі і давали надію на кращі часи й на Україні. 90-ті роки вже до останку, можна сказати, розвіяли культурне роз'єднання порізнених політично частин одного народу і українські письменники фактично вже знищили кордон, працюючи однаково для обох частин України. Довга темна ніч в'очевидячки минала, починало на світ благословитись. Усе віщувало, що незабаром мають бути переміни в національному житті, і справді вони позначилися вже в перших роках нового століття.

Література.

Грушевський О.—З сучасної української літератури. Київ, 1908.
Чайченко В. (Грінченко)—Галицькі вірші. „Правда“, 1891, VIII—IX. Відповіді на цю статтю в „Зорі“ 1891—1892: Кокорудза, Лосуна, Лукича, Франка, Хванька (Кримського), Школиченка (Кононенка); там же й додаткові статті Чайченка.
Франко Ів—Публіцистичні праці в місячнику „Житє і Слово“, т. V—VI: „Реалісти чи каріеристи“, „Зміна системи“, „З кінцем року“, „Як я став казенним радикалом“, „З новим роком“, „Коли не по конях, так хоч по оглоблях“.
Барвінський О.—Про заснування і дотеперішній розвій Наукового товариства ім. Шевченка. „Записки н. т. ім. Шевченка“, т. I.
Грушевський М.—Наші товариства. Наукове товариство ім. Шевченка. „Л.-Н. Вістник“, 1900, III.
Грушевскій М.—Львовское ученое общество им. Шевченка. „Журналъ мин. нар. просв.“ 1904, III.
Хроніка наук. товариства ім. Шевченка, ч. I. Львів, 1900.
Кревецький І.—15 років істнування „Записок“. „Л.-Н. Вістник“, 1907, X.
Томашівський С.—Нова книжка—нові часи. Ibid. 1905, I.
В.—Честь праці. Ibid., 1906, III.
Лотоцький О.—На від'їзді. Сторінка з споминів. „Нова Громада“, 1906, VII.
Левицький Ів. Є.—Реєстр наукових і літературних праць проф. М. Грушевського. „Науковий Збірник“. Львів, 1906.
Грушевський М.—Оповідання. Київ, 1904.
Грушевскій М.—Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ. СПБ., 1907.
Грушевський М.—З біжучої хвилі. Київ, 1907.
Коцюбинський М.—Оповідання, т. I (1903). В путах шайтана (1899), По людському (1900), Поєдинок (1903), У грішний світ (1905), З глибини (1909).

Старицкая-Черняховская Л.—М. М. Коцюбинскій. „Кіевская Старина“, 1906, IX—X.

Грушевський О.—Останні оповідання М. Коцюбинського. „Л.-Н. Вістник“, 1909, XI.

Чернявський М.—Пісні кохання (1895), Донецькі сонети (1898), Зорі (1903), З роспуттів життя (1903), Vae victis (1905), Весняна повідь (1906).

Н. Ѳ. С.—Поэзія Н. Чернявскаго. „Кіевская Старина“, 1904, I.

Євшан М.—М. Чернявський. „Під прапором мистецтва“. Київ, 1910.

Яновська Л.—Оповідання (1905), Дрібні оповідання (1911), Городянка (1901). Драматичні твори: На Зелений Клин (1903), Олена (1905), Дзвін до церкви скликає (1907), Без віри (1907), В передрозсвітньому тумані (1908), Людське щастя (1909), Noli me tangere (1910).

Старицька-Черняхівська Л. — „Людське щастя“ Яновської „Л.-Н. Вістник“, 1909, VII.

Григоренко Г.—Наші люде на селі. Юр‘єв, 1898.

Леонтовичъ В.—Грицько Григоренко. „Кіевская Старина“, 1903, VI.

Левицький М.—Оповідання. Київ, 1907.

Левенко В. (Леонтович): Пани і люде (1893), Per pedes apostolorum, (1896), Старе і нове (1900).

Щурат В.—Lux in tenebris (1895), Мої листи (1898), На трембіті (1904).

Лепкий Б.—Збірки оповіданнів: З життя (1899), Щаслива година (1901), Нова збірка (1903), По дорозі життя (1905), Кара (1905). Село (1909). Збірки поезій: Стрічки (1901), Листки падуть (1902), Осінь (1902), Над рікою (1905), З глубин душі (1905). Поезіє, розрадо одинока (1908).

Євшан М.—Богдан Лепкий. „Під прапором мистецтва“.

Кобилянська О.—Людина (1899), Царівна (1896), Покора (1899), До світа (1905).

Маковей О.—Ольга Кобилянська. „Л.-Н. Вістник“, 1899, I.

Євшан М.—Ольга Кобилянська. „Під прапором мистецтва“.

Леся Українка.—Малорусскіе писатели въ Буковинѣ. „Жизнь“, 1900, IX.

Ефремовъ С.—Въ поискахъ новой красоты. „Кіевская Старина“, 1902, X—XII (і окремо).

Ефремовъ С.—На мертвой точкѣ. Ibid., 1904, V—VI.

Ефремовъ С.—Литературный Банавентура. Ibid, 1905, II, IV.

Єфремов С.—Серед сміливих людей. Київ, 1911.

Євшан М.—Поезія безсилля. „Під прапором мистецтва“.

Стефаник В.—Оповідання (1905), Дорога (1901), Кленові листки (1904), Моє слово (1905).

Лепкий Б.—Василь Стефаник. Літ. нарис. Львів, 1903.

Євшан М.—Василь Стефаник. „Під прапором мистецтва“.

Розділ XIII.

На початку нового віку.

Вже перші роки XX віку ознаменувались загальним розворушенням навіть на російській Україні, збільшенням українських виданнів і припливом нового інтересу до українства та українського письменства. Р. 1900-го вийшов у Київі ювилейний збірник українського письменства „Вік“, що наочно показав зростання інтересу до письменства: більша частина видання розійшлась за передплатою, а за пів-року по книгарнях не можна було знайти жадного примірника. Українська книжка починає топтати стежку і під сільську стріху, і в господу інтелігентних людей; збільшується, хоч часто під белетристичним одягом, популярно-наукове письменство (визначніші популяризатори: Василь Доманицький, Борис Грінченко, Марія Загірня, Грицько Коваленко, Михайло Комаров, Василь Корольов, Модест Левицький, Олександер Степовик, Євген Чикаленко і ин.). Єдиний на цілу Росію український орган „Кіевская Старина“ починає поруч української белетристики подавати хоч російською мовою огляди й звістки з українского життя і письменства, перетворившись з наукового видання на живий, скільки це можна було під цензурною довбнею, орган сучасности. Не вважаючи на стару практику, що не пускала до Росії закордонних виданнів, все більше доходить з Галичини українських книжок; особливо велику ролю заграв між ними місячник „Л.-Н. Вістник“, що з 1898 по 1901 р. переходив досить вільно через цензуру і, росходючись по Україні, єднав коло себе як старших письменників по обидва боки кордону, так і нові сили, що починають виступати в письменстві. Репресії в-очевидячки вичерпали вже себе до краю й почали подаватись перед тиском життя. Концентрація українських громадських сил дала змогу виступити з такими показними, як на свій час, національними маніфестаціями, як ті, що одбулись р. 1903 в Полтаві під час одкриття пам‘ятника Котляревському, або ювилея Миколи Лисенка в

Галичині і в Київі. Разом іде й партійне гуртування українських сил,—з'являються політичні партії (перша Р. У. П., що згодом перетворилась в українську соціял-демократію, Демократична й Радикальна партії, то-що). У Галичині тим часом провадиться боротьба за повну емансипацію українського народу, як нації, на всіх ділянках життя. Роспочавшись р. 1901 боротьбою львівського студентства за український університет, ця тенденція до поширювання національної сфери невпинно йде вперед, наперекір завзятій одсічі пануючого польського елементу. В такому становищі застала Україну російсько-японська війна та загальний визвольний рух 1904—1905 років.

Українство брало в йому участь разом з усіма поступовими елементами громадянства, переживши і добу банкетів та колективних заяв („Записка о нуждах украинской печати" та друга „О нуждахъ украинской школы" в „Сынѣ Отечества" 1905 р.), і час загальних надій на політичне та національне визволення. В жовтні, після пам'ятного маніфесту про реформу державнаго ладу в Росії, вперше починає лунати по російських періодичних виданнях українська мова; але не вважаючи на оповіщені „свободы", українська преса, як що не лічити недовговічного лубенського „Хлібороба", народжається на підставі тимчасового закону про пресу 24 листопаду тільки в останніх днях 1905 р.: 24 грудня вийшло в Полтаві перше число тижневика „Рідний Край", 31 грудня въ Київі—щоденної „Громадської Думки". Слідом за цими першими ластівками української преси в Росії почали з'являтись нові видання: місячники—„Нова Громада" (Київ) і „Вільна Україна" (Петербург), гумористичний „Шершень" (Київ), соціал-демократична „Боротьба" (Київ), „Народня справа" і „Вісті" (Одеса), „Запоріжжя" і „Добра порада" (Катеринослав), „Слобожанщина" (Харьків) і чимало инших. Разом повстають нові видавництва та просвітні товариства—„Просвіти" (в Київі, Катеринославі, Кам'янці, Чернігові, Житомирі, Миколаєві й по инших місцях). До половини 1906 р. почало виходити, або оповіщено було, що мають виходити—35 українських періодичних виданнів. Здавалось, що українська преса, а з нею й письменство, стають на Україні на твердий і певний ґрунт.

Здавалося... Та не так склалося, як бажалося. З наведеної цифри, 35 органів, на рік 1907 перейшло усього три, а до нашого часу не дожив ані один з тих органів, що з такими надіями вирушили з початком волі слова в тяжку свою путь. Один по одному сувора дійсність обривала листки народніх надій, лишаючи сами колючки, які тим дужче дошкуляють, що густіший морок реакції окриває громадське життя. Падають видання, зникають просвітні товариства (голосне р. 1910 закриття Київської „Просвіти"), перекопуються шляхи до культурної праці. Тяжка боротьба за істнування знов стала перед українським письменством, і тепер противукраїнська тенденція не закривається вже ніякими, про людське око вигаданими, причинами. В торішньому циркулярі про „инородческія общества“ та в сьогорішньому рапорті до сенату міністра внутрішніх справ з приводу недозволеного в Москві товариства „Українська хата“ справу поставлено зовсім по щироcти. Всяка українська культурна робота, на думку міністра, „съ точки зрѣнія русской государственной власти представляется крайне нежелательной и противорѣчитъ всѣмъ начинаніямъ, которыя правительство проводитъ по отношенію къ бывшей (!) Украинѣ“; тут же признається міністр, що уряд завжде, з XVII в. почавши, боровся з українським національним рухом. Не диво, що культурну роботу, а з нею й письменство українське, знову винесено за межі закону, як було й перше. Реакція, видимо, силкується повернути той стан, що повстав був на Україні після 1876 року...

Не поталанило з українською пресою на початку її нарождення через цілий ряд зверхніх і внутрішніх причин. До перших належать ті адміністративні репресії, що зараз же звалились як на самі видання, так і на читачів та передплатників: величезний процент українських органів припинила адміністрація після першого чи другого числа, а то й до виходу в світ, а тим, що встояли, допікала иншими заходами, як заборона продажу, репресії проти передплатників і т. и. Така політика зразу ж звела число українських органів до minimum’a. Та й minimum цей не може твердо встоятись, бо завівся свій шашель, що точить справу з середини. Українській новонародженній пресі стільки й таких довелось зазнати трудноців на своїм шляху, які можна подужати тільки роками, а може й десятиліттями упертої праці та надмірного напруження. Періодична преса у культурних народів надзвичайно виросла за наших часів; вироблено особливі типи виданнів, як місячники, тижневики, щоденні газети; до високого ступіня розроблено технику, мову, терминологію політичного й громадського життя, нарешті—і це найголовніше—виховано цілі кадри газетних робітників та публіку, що не може без праці їхньої обійтися. Все це вироблювалось ступінь по ступіню, віками, шляхом безупиної традиції й спроквільного наростання досвіду. Нічого цього не було в українських працьовників, коли обставини сказали їм—ідіть і творіть свою пресу; все це наша преса мусіла починати з азбуки, бо досвід і техника закордонних виданнів могли здатись тут тільки по-части; все доводилось брати невимовно-тяжкими зусиллями. Та читачі здебільшого ставили до нової преси такі вимагання, наче не починати доводилось, а робити добре вже упорядковане й звичне діло. Читач вимагав, щоб українська преса одразу вийшла при повній зброї, як Палади з голови Зевесової, й цілком заступила йому російську, до якої він добре звик за попередні часи, коли про українську пресу можна було тільки мрії снувати. Тим часом працьовників молодої преси зразу ж окрила ціла хмара дрібних, з боку невидних, проте непереможних перешкод: і недостача досвідчених робітників, і мало до газетної праці принатурена мова, і невироблена терминологія, і матеріяльні злидні, не кажучи вже про згадані зверхні обставини. Все це треба було подоліти новонарожденній пресі і непідготованому газетному робітникові,—подоліти серед гамору життя, що кипіло, як у горщику, що не ждало, а невпинно неслось наперед, серед наріканнів, докорів та цькування не тільки з ворожого табору, а навіть од тих, хто ніби до приятелів належав, але ніяк не хотів у тямки взяти тих специфичних обставин, серед яких народилась і почала жити наша преса. Цих наріканнів та скарг з обивательських кругів повно в перших роках істнування нашої преси. Нарікали на мову і на правопис, на великий вплив „галичанщини", на „кування" слів і терминів і на надмірне „обмосковлення" мови, на занадто лівий і занадто правий напрямок, на перегружування газети загальними звістками і на недостачу їх... Одно слово, мало не кожен з читачів заносив і складав свої скарги до редакцій, виступав з своїми порадами й бажаннями, вимаганнями й ультиматумами, обра̀зами й розчаруваннями—і все це „во ім'я неньки-України", яку ніби завзялись запагубити діячі молодої преси. Тільки з жалем могли прислухатися до всіх цих суперечних порад люде, яких доля щербата поставила за чиїсь гріхи на кару коло газетної української роботи, але зробити щось, запобігти лихові вони часто не могли ніяк. Одним з найяскравіших, може, виразів такого обивательського погляду на українську пресу й разом пам'ятни́м покажчиком нашого внутрішнього безладдя була надрукована в „Україні" стаття ветерана українського письменства, Івана Левицького, „Сьогочасна часописна мова на Україні". Поруч справедливих уваг, які певне й сами діячі нової преси розуміли, та на лихо не спроможні були їм зарадити, повно там перебільшених, а то й чисто злостивих нападів, суперечностей і просто таки ворогування за-ради дрібниць, не вартих власне й уваги людей, що справді розуміли становище молодої, не зміцнілої, в скрутних обставинах на невеличкі сили покинутої преси. „Тяжким шляхом" довелось їй простувати, як сказав про перший почин нашої преси один з найвизначніших її робітників, і це не було перебільшенням. Не знати, чи доводилось коли кому иншому починати справу серед такої скрути тяжкої і тісних як зверхніх, так і внутрішніх обставин.

Але справа таки не загинула і, можна думати, потроху вирівнюється й стає на твердіший ґрунт, хоч до цілком певного становища не дійшла ще. За п'ять років свого істнування преса й сама потроху вироблялась, притягаючи й виховуючи нових працьовників, і привчала до себе публіку, читачів. В усякому разі, як на тяжкі обставини й малі сили—з организаційною роботою вона впоралась і хоч би яка доля спіткала окремі органи, будуччину преси можна вважати забезпеченою. На Україні тепер єсть той minimum потрібних виданнів, без якого не може обійтись ні одна нація, яка хотіла б, щоб і її голос чутно було серед голосів культурного світа. Маємо отже: одну щодену газету („Рада"), два літературних місячники („Літературно-Науковий Вістник" і „Українська Хата") й один педагогичний („Світло"), чотирі тижневика („Рідний Край", „Засів", „Світова Зірниця" і „Дніпрові Хвилі"), журнал для дітей („Молода Україна") і такі спеціяльні органи, як „Записки українського наукового товариства в Київі" та „Рілля". Що й казати—не багато це, як рівняти і до числа української людности, й до тих десятків усяких виданнів, що дає Галичина, де преса має свою історію й завойоване становище (найбільш впливова — газета „Діло" у Львові). Що до преси і взагалі до літературної продукції, то Україна, друга числом людности, занадто одстала й, як показує статистика, йде позаду навіть далеко менших народностей, займаючи в Росії аж восьме місце. За оправдання цьому можуть бути тільки ті виключно тяжкі обставини, серед яких довелось животіти в Росії українському письменству. Антракт за антрактом, що почалися з 1847 р. й з деякими передишками додержались аж до 1905 р.—не минулись дурно. Тоді як усі инші народности, хоч і з перешкодами, а все-таки могли розвивати свої літератури, користуючись з власної, нехай і підцензурної преси — українство позбавлене було всіх засобів і коли б не Галичина, то физичної б не мало змоги подавати свій голос, як окрема нація. Ці обставини, про які докладніше нам довелося вже згадувати, так приглушили той голос, що тільки тепер починає Україна його одводити, виробляючи вже не тільки художнє письменство, джерело якого ніколи не засихало, а й публіцистичне та наукове. Та й тепер ще повно понаставлювано перетик на його шляху.

Нові часи викликали на поле діяльности в письменстві гурт нових сил, що прилучили свої голоси до голосів своїх попередників і сполученими заходами дають у письменстві більш-менш усе те, чим живе й духом живиться освічене громадянство. Звичайно тепер, коли ці молоді сили тільки починають свою літературну діяльність, неможливо дати їм повну характеристику, та й сами ще вони не визначились цілком і не сказали не то останнього, а може навіть найбільш для себе характерного слова. Всі письменники останнього часу стоять ще в періоді зросту і розвитку, багатьом ще далеко до зениту їхньої творчости, перед їми ще довгий стелиться шлях, на якому однаково стережуть їх і невмірущі заслуги, і всякі небезпеки. Тим то останні роки нашого літературного життя ні в якому разі не можуть бути об'єктом для історії письменства, хоч дають чимало цікавого й цінного матеріялу для критики й публіцистики. Не претендуючи на те, щоб повно і всіма сторонами вичерпати цей матеріял, попробую хоч зазначити кілька визначніших постатів, яких не може обминути ніхто, кому хотілося б довідатись про сучасне українське письменство. В гурті наших молодих письменників своїм літературним хистом особливо визначаються два письменники—Винниченко й Олесь.

Володимир Винниченко (народ. 1880 р.)—характерний продукт як-раз оцього найновішого часу нашої історії, її раптових переходів, бунтовливого настрою та шукання нових шляхів у житті й письменстві з перецінюванням старих вартостей. Виступивши на літературну ниву в початку XX в., саме тоді, коли українство жвавіше починало реагувати на світові події й брати в них участь, Винниченко відразу одбив був у своїх оповіданнях той бадьорий настрій—голос не тільки народу, що прокидається від довгого сна, щоб активним виступити діячем на світовій арені, але й з-поміж його того класу, який найбільше до цього мав причин і потреби. Росклад і руйнування старого життя, соціяльно-громадські контрасти, нарождення й формування нових сил, що сміливо йдуть на боротьбу за нові лозунги—ось який був зміст перших творів цього надзвичайно сильного реаліста, що вміє зібрати в одну цілу картину сотні дрібнісеньких, буденних дрібниць, які безліч разів кожен бачив кругом себе й так до їх призвичаївся, що вже на їх і не зважає. Чарами свого таланту Винниченко примусить вас знов і знов пережити їх і відчути, побачити в тому, що вже давно втратило для вас інтерес, нові сторони і нових людей у тих заялозених фигурах, які багато разів пересовувались у вас перед очима, не торкаючись

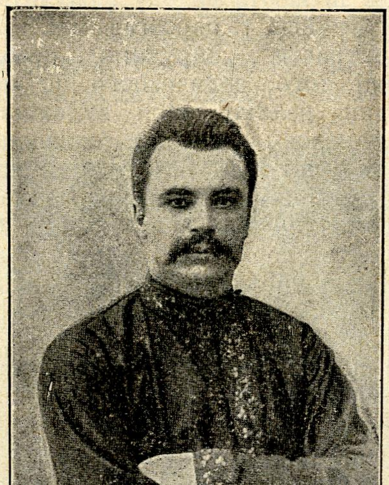

Винниченко.

вашої свідомости. Надто виразно й сильно виходять у Винниченка картини контрастів—психологичних, чи соціяльних, однаково,—і автор наче пишається тим, що поруч ставить якнайдужчі суперечности, зводить їх до купи, роздягає з тих лагідних форм, у які вбірає їх міщанська буденщина. „Яка тут философія,- промовляє один з Винниченкових персонажів перед такими контрастами,—коли тебе пече сонце, мочить дощ, мучить голод, кривдять люде... Яка тут, спитатись, може буть философія, коли твоє життя складається з одних неприємних переживань? Який тут може бути категоричний імператив, абсолют, коли в тебе категорично вимагає черево їсти?.. Философія життя, философія моралі, краси... Ні, ти дай таку философію, щоб я міг навчити цих людей бути щасливими“ („Контрасти“). І всі власне перші твори Винниченка повні отаких контрастів, немов ціле життя стоїть перед письменником, як один суцільний контраст, з якого даремно люде шукають виходу і блудять, нічого певного не знаходючи, плутаючись у нерозгаданих суперечностях. „Краса і сила“, „Контрасти“, „Заручини“, особливо „Боротьба“ і „Голота“—повні того величезного інтересу, який може викликати тільки великої міри художник з власною індивідуальністю й манерою, з власним складом психики й художніх засобів. Новий світ, світ розбурканих людей, що або задихаються серед старих обставин, або домагаються права на ціле життя, росчинився перед нами в цих творах молодого письменника і навіть зверхні дефекти, отой волохатий, необроблений стиль, ота наче навмисне додержана недбалість—ніби лицюють до його стихійної, нездержливої сили. З художнього погляду Винниченко просто на очах виростає, даючи слідом низку оповідання справді великої краси і сили, як „Хто ворог?“, „Раб краси“, „Темна сила“, „Честь“, „Момент“, „Купля“ й инші, все з новими й новими зразками життьових контрастів, що зглибока займають душу письменника. Та разом із тим зростом з'являються в його творчості й небезпечні симптоми,—це надмірна тенденційність, що все більше й більше проступає останіми часами й одливається в грубі форми, заїдаючи ясний і дужий талант. Немов, одходючи далі од свого Sturm-und-Drang-Period'у письменник тратить ґрунт під ногами, певність що до шляху й замість колишнього справді бадьорого голосу чуємо ту удану бадьорість, що свідчить власне про зневірря, росклад, занепад. Контрасти з життя перейшли на психику письменника й посіли її—і він теж заплутався в них. Шукання нових форм життя, перецінювання старих вартостей часто набірає у Винниченка таких форм, од яких занадто штучністю відгонить, наперед вигаданим намислом. Тут не óбрази втілюють ідею, а ідея спеціяльно вишукує для себе óбразів і робиться це часто так грубо, ненатурально, з такою підкресленою тенденційністю, що замість живих людей партацькі карикатури виходять. Метод на це у Винниченка дуже простий. Він бере звичайно якийсь утертий шаблон, якусь прописну мораль і одним рухом перевертає її на-виворіт,—у результаті маємо так само прописну мораль, тільки з другого боку, перелицьовану. Так повстала, напр., ота голосна „чесність з собою“, що нею до самозабуття захопивсь останніми часами автор, доводючи її всякими можливими і неможливими софизмами. „Роздушить, розметать ту шкаралупу, в яку затиснуто мою душу“ („Щаблі життя“)—це лозунг тієї чесности, з протесту проти старої моралі вона почала, а скінчила на тому, що опинились у лабетах тієї самої, тільки перелицьованої моралі, признавши чесним усяке гидотне діло, аби тільки робити його сміливо, не криючись, навіть вихваляючись, крутячи моральними категоріями до своєї вподоби. Згаданим дешевим методом перелицьовування шаблонів та прописної моралі повстала більшість драматичних творів, Винниченка, як „Щаблі життя“, „Memento“, „Базар“, „Брехня“ й инші,—ці психологичні фокуси та кунштюки, серед яких трапляються просто недостойні талановитого письменника. Увесь час тут могучий художник-реаліст бореться з аби-яким, дешевенької ціни моралізатором і відповідно до того, хтó саме в йому перемагає, Винниченко дає то яскраві картини життя, то мляві й примитивні розумування, од яких тільки досада забірає, коли подумаєш, на що витрачається несвідомий себе талант. Щó подужає у Винниченкові—чи талант художника, чи безталання мораліста—на це ще пóрано останню відповідь складати. Одно тільки стає за небезпечний симптом: кризис затягається і все з більшою опаскою примушує дивитись на борсання дужого таланта в лещетах кволої тенденційности, що в-очевидячки перемагає свого антагониста, хоч, неначе оті худі корови Фараонові, з цього й сама ані трохи не здобріла.

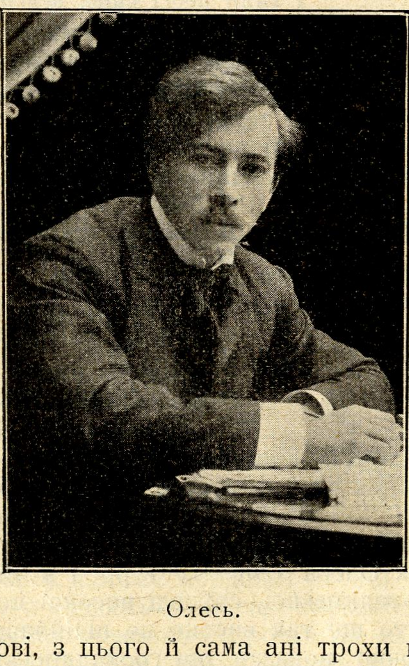

Олесь.

Син свого часу—то великонадійного, то зневірря повного—і другий визначний талант останніх літ із зарисом на першорядного лірика, О. Олесь (псевдонім), що своєю музою гніву та зневірря дає такий роскішний кінцевий акорд до всієї української поезії. Олесь, виступивши в літературі недавно (перші його поезії позначено роком 1903-м), теж пережив разом з громадянством і одбив у своїй поезії всі перипетії бурхливих років, починаючи од перших несміливих надій на сподіване визволення й кінчаючи поетичним виразом жалів за розбитими надіями, зневірря до недавнього руху, прокльонів страшливій дійсності. Поет особистих переживаннів у перших своїх поезіях, Олесь свідомо стає на службу громадським потребам свого часу—часу кипучого та крівавого, що побризкав кров'ю й надихнув гнівом співи самого поета. В бурхливих подіях знайшов він нову велику красу, перед якою спинився в захваті.

Яка краса—відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни
І журно дзвін старий по мертвому гудів.
Коли відкільсь взялася міць шалена,
Як буря, все живе схопила, пройняла,—
І ось—дивись: в руках замаяли знамена
І гимн побід співа невільна сторона.

Захоплений цією дивною красою відродження, Олесь робиться палким співцем його, тим бардом, що піснями своїми загріває людей до боротьби, бадьорости додає й одваги. З його струн зриваються тепер дужі й міцні згуки, такі далекі від особистої лірики першого періоду; прискорений темп їх і запальний тон так відповідає подіям гарячого часу.

Я більше не плачу. Я муку свою
В кайдани стальні закую:
Народ мій закутий в кайдани,
Горять його рани...
　　І душу свою
　　Я ранам його віддаю.
Я більш не співаю: в борні уночі
Співають залізні мечі...
Народ мій мечі розсікають,
До бою скликають,—
　　І меч мій в борні
　　Нехай заспіває мені.

Обурення проти насильства, гніву за окривджених повно в поезіях Олеся 1905—1907 рр. і в них він дає такі гарні зразки громадянської, справді високої поезії, до якої після Шевченка ніхто ще так високо не підіймавсь на Україні. Олесь ще раз наочно показав, що громадянські мотиви ані трохи не зв'язують крил і не заважають справжньому поетові, не підборкують його творчого натхнення. Біблійний пафос, натхнення пророка вчуваються иноді в його піснях, що справді стрілами крилатими влучають „в серця катів і зрадників гидких“:

Вам казано—любіть братів,
Діліть добро, не будьте псами,
Бо Бог в рабах запале гнів
І піде вас судить з рабами,
І піде вас судить з рабами
І вчине суд страшний над вами...

Та час великих надій минув, зневірря напало громадянство і Олесь переняв на свою ліру цей новий настрій: „прокляття, роспач і ганьба“ полилися з-під його струн. Співець гніву—робиться співцем зневірря, поетом контрастів між тим, що́ єсть, і тим, що́ повинно бути; заговорив художник суперечности між вищою індивідуальністю, осяяною вічним і невпинним змаганням до ідеалу, і юрбою звичайних істот, що животіють під млою буденщини, не маючи ні сили, ані бажання скинути її з себе („По дорозі в казку“). Знов мотиви розчарування, жалів на тяжку самотність, але вже з инших причин, залунали од такого недавно ще бадьорого співця:

Стою один... журюсь самотно на руїні,
Співаю щось помалу і без слів...
Нудні мої пісні, як нудно на Вкраїні,
Серед могил і зломаних хрестів („Даремно все“).

І не диво: серед могил і зломаних хрестів, на тому цвинтарі, де поховано надії на краще життя—страшне щось діялось:

Свої—серця нам виривали,
Чужі—тесали нам хрести,
А ми дивились і не знали,
Куди нам з цвинтаря іти („Ми плакали“).

Останнє—ота недовідомість та безпорадність—може найстрашніше для людини, що так недавно ще бачила ясний шлях перед собою. Але надія поетова не вмірає:

О, ще не всі умерли жалі,
Не всі проспівано пісні,
Не всі захмарилися далі,—

поет ще не скорився перед дрібною буденщиною і це служить зарукою нового розцвіту й дальшого розвитку його не абиякого таланту.

Поруч цих двох визначніших письменників останнього часу виступає ще чимало инших, що вже першими своїми творами звертають увагу на себе й подають надії, що письменство їхніми працями буде розвиватись невпинно й рости на силах. Не до одного напряму належать вони, вплив ріжних літературних шкіл одбивають у своїх творах, даючи в них усе, чим живе сучасне громадянство, всі ті змагання, до яких простують люде на широкому світі. Українське письменство давно вже, ще в творах своїх класиків, починаючи з Шевченка, переросло рямці того „домашняго обихода“, на якого прокрустове ліжко хотіли його силоміць покласти. Воно бралося освітлювати—і по спромозі своїй таки дійсно це робило—все життя, не обмежуючи себе доктринерськими загородками та зверхніми перетиками, що понаставлювали кругом лихі люде та обставини. Людина, вся людина, з усіма її потребами й широкими змаганнями—ось що було об'єктом нашого письменства, і новітнім письменникам без міри вже лекше йти шляхом, протоптаним попередниками в цей бік. Не беручись ворожити долі нашим молодим авторам, я дозволю собі навести тут наймення тих із їх, що, здається мені, твердо стали на літературному полі і вже тепер, коли ще навіть не розгорнулись уповні на цілу міру свого хисту, являють із себе користних і надійних робітників.

Драматург, поет і повістяр С. Черкасенко йде в своїх творах далі тим шляхом демократизму й широкого гуманизму та громадскости, на якому так багато вже дало українське письменство. Черкасенкові драми („В старім гнізді“, „Хуртовина“, то-що) не тільки широкі картини життя показують, а виявляють разом і цільний світогляд громадянина, що до світових подій підходить з своєю міркою громадських ідеалів. Шахтярські оповідання й поезії Черкасенка проблискують силою визначного таланта, дужого й міцного, як отой дзвін, що до життя кличе, до боротьби за широке, вільне життя:

Я—вгорі, я—на дзвіниці!
Я—на варті,—стережу!
Серце маю я із криці,
Як ударю—розбужу („Дзвін“).

Міццю, надіями й бадьорим духом переняті твори цього письменника. Близько до його бадьорим настроєм у поезіях та оповіданнях стоїть П. Капельгородський. Стихійною хоч необробленою силою віє од деяких поезій Ю. Будяка. Л. Пахаревський—співець одцвілих надій, тужливих переживаннів, що рясно їх доводиться зазнавати серед нашої буденщини чулому й жадно́му на добро та красу серцеві. „Свята нема, бо не видко на землі щиро-веселих очей і мелодій радісних не чути („Пісня дзвона“)—це основний мотив Пахаревського, що озивається на ту буденщину життя то побутовими картинками („Буденні оповідання“), то ліричними рефлексами („Пожовкле листя“). Це чистий лірик з натури і через те кращі у його твори останньої категорії і менш удаються заклики до боротьби, що фатально збиваються раз-у-раз на роспачливе бажання: „Хай буде, що̀ буде, аби тільки не буденщина, бо вона засмокче, скрутить, знесилить, уб'є“ („Під новий рік“). Спільну з Пахаревським рису мають Н. Кибальчич та Г. Комарова: вони теж торкаються здебільшого запитів та переживаннів інтелігента-сучасника, душу якого, скажу так, роспинають впливи складного життя на хресті самоаналіза й рефлексів. Щирістю безпосередних вражіннів, неприбраним духом села й запашною мовою дихають простенькі, безпретенсійні малюнки А. Тесленка. Симпатичний юмор пробивається в мінятюрах Майорського. Пошарпане обличчя нервового інтелігента XX в. визирає з розпачливого квиління П. Карманського. До віртуозности иноді доводить форму в своїх поезіях В. Пачовський, у якого в-очевидячки перемагає естетична жилка, що часто виявляється просто порожнім кокетуванням вигадливою формою. Помітно цю органичну ваду й у талановитого Г. Чупринки (збірки його поезій: „Огнецвіт“, „Метеор“, „Ураган“ „Сон-Трава“), що свій дар легкого й граціозного віршування иноді розмінює просто на стилістичні блискучки та ритмичні фокуси, як тріскучий „Ураган“ з його надуманим „блиском-громом“, „илом-пилом“. Зайвиною оддають та чимсь чужим у Чупринки і його претензії на голосні фрази та лозунги, як отой „бунт для бунту“, або „муза крівавого сміху“. Муза Чупринки менш усього здатна спинатись на демоничні котурни, не до лиця їй і сміх, коли вона носить у собі тугу, що межує з розпачем. І коли вона буває сама собою, тоді з'являються у автора великої сили, краси й щирости поезії, як „Останній звук моєї ліри“, або „Перемога“.

Я не гнусь, мов раб, під гнітом,
Доле, мачухо лиха;
Знай—з тобою, з цілим світом
Я поб'юсь з лицем одкритим
Проти злости і гріха.
Смерті в очі я загляну,
Жах могильний я стерплю:
Все-одно я маю рану
Нестерпучу, нездоланну—
Рану смертного жалю („Перемога“).

Трудно з більшою силою і простотою роскрити „рану смертного жалю“, як це зроблено тут, і можна тільки один жаль висловити, що безперечний талант Чупринки не має певного регулятора й збивається через те часто на органично чужі йому й тим самим фальшиві ноти.

Звичайно, що на красному письменстві не обмежується тепер наша літературна продукція. З розвитком преси з'являється й чимало молодих працьовників на полі публіцистики та літературної критики, що друкують свої твори в періодичних виданнях. Згадаємо тут: А. Василька, М. Гехтера, О. Грушевського, В. Доманицького († 1910 р.), Вол. Дорошенка, Д. Дорошенка, М. Євшана, М. Лозинського, Ф. Матушевського, В. Панейка, В. Піснячевського, М. Порша, П. Смутка й ин., яких працею держиться тепер біжуча наша література, освітлюючи всякі справи нашого громадського та літературного життя з погляду національних потреб та інтересів.

Згадані працьовники та инші, що все збільшують кадри літературних сил, можуть бути за фактичну заруку того, що „не вмре поезія, не згине творчість духа“, не вичерпається й не засохне джерело духової діяльности серед українського народу. Людський дух, жадний на правду і поступ, вічно посилає і слатиме все нових і нових творців, що й сами без упину йдуть до світла й правди, і ведуть усіх, хто так само не задовольняється буденщиною й прагне вищих форм щиролюдського життя. В цьому безупинному шуканні маємо забезпеку й нашого розвитку на прийдущі часи.

Література.

Грушевський О.—З сучасної української літератури. Київ, 1908.

Ефремовъ С.—Праздникъ украинской интелигенціи. „Кіевская Старина“, 1903, X.

Ефремовъ С.—Торжество украинской пѣсни. Ibid. 1904, I.

Крушельницький А.—Українсько-руський університет. Львів, 1899

Ефремовъ С.—Въ борьбѣ за просвѣщеніе. „Кіевская Старина“, 1902, II.

Єфремов С.—З громадського життя на Україні. СПБ. 1909.

Залізняк М.—Російська Україна і її відродження. Львів, 1910.

Грушевський М.—З біжучої хвилі Київ, 1907.

Грушевскій М.—Украинство въ Россіи, его запросы и нужды. СПБ. 1906.

Грушевскій М.—Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ. СПБ. 1907.

Ефремовъ С.—Замѣтки на текущія темы. „Кіевская Старина“, 1905, II—VI.

Ефремов С.—Відгуки з життя і письменства. „Нова Громада“, 1906, I, III—VI; „Л.-Н. Вістник“, 1907, IV—V.

Оленин М.—Українська преса. „Рідний край“, 1906, ч. 32 і 33.

Грінченко Б.—Тяжким шляхом Київ, 1906.

Ефремовъ С.—Бюрократическая утопія. Изъ ликвидаціонной практики на Украинѣ. „Русское Богатство“, 1910, III.

Грушевський М.—Про українську мову і українську справу. Київ, 1907.

Чикаленко Є.—Розмова про мову. Київ, 1907.

Приходько В.—Непевні елементи в українстві. Київ, 1909.

Гринченко Б.—На безпросвѣтномъ пути. Київ, 1907.

Грінченко Б.—Якої нам треба школи. Київ, 1907.

Грінченко Б.—Народні вчителі і українська школа. Київ, 1906.

Грушевський М.—Справа українських катедр і наші наукові потреби. Київ, 1907.

Грушевський М.—Антракт. „Л.-Н. Вістник“, 1908, I.

Винниченко В.—Краса і сила (1906), Дрібні оповідання (1907), Третя книжка оповіданнів (1910).

Єфремов С. Літературний намул. Київ, 1908.
Єфремов С.—Гнучка чесність. Київ, 1909.
Омельченко. А.—Въ поискахъ соціалистической морали. СПБ. 1909.
Данько М.—Вол. Винниченко. „Л.-Н. Вістник“, 1910, VII.
Олесь О.—З журбою радість обнялась (1907), Поезії (1909), По дорозі в казку (1910).
Білоусенко О.—Нова поетична сила. „Л.-Н. Вістник“. 1909, VII.
Єфремов С.—Муза гніву та зневірря. Київ, 1910.
Василько А.—Вічна казка. Київ, 1911.

Розділ XIV.

Закінчення.

Кінчаючи огляд історії українського письменства, хотів би я дати кілька паралелів та загальних уваг і висновків, які підсовує нам наше минуле.

Переглянувши українське письменство в його історичному розвитку, ми могли, насамперед, спостерегати цікавий процес— як потроху, помалу, ступінь за ступінем одпадали лушпайки чужих форм, особливо чужої мови, й література наша формою й змістом усе ближче ставала до народнього життя, тісніше єдналася з ним, ширше його охоплювала і глибше зазирала в гущину народніх мас, аж поки ця народня течія зовсім і цілком опанувала літературні змагання. Спочатку, в першому періоді, тільки маленькою, кволою цівкою пробивається народня мова на чужій основі; в другому вона дужчає і, не вважаючи на всякі хитання, що замулюють чистоту процесу, вже починає брати гору, аж поки в третьому вже сама стає основою, що принатурює до себе і чужі впливи та прімішки, більш-менш органично перетворює їх і доводить до гармонії з народніми формами. Так само й зміст та інтереси письменства. Вони йдуть теж у парі з мовою, все наближаючись до народнього життя і потреб на стільки, на скільки письменство зближалось до народу мовою. Можна приняти навіть за аксіому—що тісніше підходило письменство до народу своєю мовою, то ближче воно брало до серця й народнє життя, було живіше духом і більш талановитих сил до себе притягало. І навпаки: що далі одходило від народу мовою, то чужішим йому робилось і своїми інтересами, мертвішим що до змісту, біднішим на літературні таланти. Величезну різнацію з цього погляду можемо бачити навіть між літературними пам'ятками одного періоду, як проповідницька література, з одного боку, та літописи й „Слово о полку Игоревѣ", з другого; як схоластичні розумування учених книжників та полемичне письменство або козацькі кронички; як пишні й мертві трагедокомедії та простенькі, живі інтермедії; як сучасне народне письменство і москвофильська базгранина з її, мовляв Пипін, „особымъ русскимъ языкомъ“. Світовий закон — живе письменство може бути тільки живою мовою живого народу—справдивсь у нас як не можна краще, керуючи всією долею нашого письменства і, безперечно, досвід минулого накладає повинність на прийдущі часи — дбати про своє власне письменство, щоб воно усіма сторонами могло служити рідному народові й усі його потреби задовольняти. Тільки письменство близьке народові мовою й наскрізь переняте його інтересами, — а однієї від других не можна й одлучити— буде справді народнім і здужатиме, з одного боку, само розвиватися, рости й ширитись, а з другого—впливати на народні маси й бути їм за справжнє світло поступу і культури.

З цього погляду вага і вплив нашого письменства ніколи не були такими, я́к би могли собі бажати літературні робітники. Народ у цілій своїй масі раз-у-раз стояв осторонь од письменства, не животворив його, не шукав у йому покажчика свого життя й оборонця своїх інтересів, а через те й само письменство стояло нижче від життя, не вспішалося за ним, одставало. В старовину, напр., життя ставило великі завдання— витворювання державних і громадських форм, потім оборони рідного краю й національности від сусідських забаганок, визволення з неволі чужинецької. І от коли ми з цього́ погляду придивимось до письменства, то — скільки доступні нам тепер тодішні пам'ятки і скільки вони взагалі до нас дійшли— побачимо, що письменство не одбивало на собі життя всіма сторонами, і багато моментів драматичної боротьби не знаходило в йому свого відгомону. Не знаходять ще й тепер, хоч де далі все більше до того письменство наближається, щоб зробитись справжнім зеркалом життя, набіраючи все ширшого розмаху й дужчої сили. Причини того, що не зовсім повно реагувало письменство на життя, лежать у тому, що нація роскололась на дві дуже нерівні частині і письменство, як витвір і продукт культурної меншости, служило здебільшого голосом її однієї й не завжде звертало увагу на ввесь народ. Старе, напр., письменство найдужче одбивало в собі потреби тієї вищої верстви, що його сплодила: християнсько-моралізаторські тенденції духовенства та державні заміри княжих сфер. Далеко менше в йому пробиваються інтереси народу і то здебільшого загальними тезами християнської етики, по-за конкретними обставинами народнього життя, і тільки в наро́дній поезії бренять вони далеко дужче, покриваючи собою всі инші тенденції. Цілком виразно народні інтереси поставлено вже в новішому письменстві під впливом тих демократичних ідей, яких носителькою стала поза-класова інтелігенція, але й досі не зникли ті причини, що не дають письменству розгорнутись на всю широчінь. Сила та глибина письменства, універсальність його образів та ідеалів, а тим самим і більш-менш глибокий вплив на ввесь народ—залежать найдужче від того, як глибоко входить письменство в маси, то-б-то, в останній лінії, од культурного рівеня народу, якого інтересам воно служить. З цього погляду доля нашого письменства в минулому й становище в сучасному багато являють ненормального. У нас темнота панує, бо сама потенціяльна культурність народніх мас не може заступити справжньої освіти; освіта ж ледві блимає, бо нема добре организованої національної школи, нема й дбання про культурний розвиток народу, хоч занадто багато денаціоналізаторських коло його заходів. Усе це важенним гальмом чіпляється до нашого письменства, спиняючи його розвиток, який через те й не відповідає великим силам самої нації Ці історичні умови далеко більш заважили в історії письменства, ніж усякі репресії та цензурні заборони, або—краще сказати—й самі репресії оті могли з'явитись тільки додатком до загальної темноти й несвідомости: серед освіченого та свідомого народу й малої години не встояли б вони. Через темноту ж мозок нації спав, через несвідомість зрікався свого письменства, або й не відав про його, не вводив у світовий оборот нових цінностей, не збагачував світової творчости так, як міг би, коли вважати на справжню силу народа. Зі споду, з народних мас вийшов, напр., Шевченко, поборовши всі ті лихі обставини, що стояли йому на шляху. А скільки таких Шевченків загинуло й гине серед нас щоденно, не спромігшись вибитися до світла?... Не краще діється й серед інтелігенції, що своєю працею держить тепер усе письменство: вона ще виразніше одбила на собі фатальні умови нашого національного лихоліття. Одірвана здебільшого від рідного коріння—від народу, вона несла свою працю й сили кому хочте, тільки не рідному народові, допомагала всяким культурам зростати, тільки не своїй власній, і свій народ кидала на бездоріжжі, серед темряви й невилазних злиднів. Знов трудно й уявити, скільки такої сили пішло на чуже будівництво й пропало для свого, зате легко зміркувати, як це повинно було відбитися на українському народові та його письменстві, покинутому на героїчні силкування свідомої меншости...

Ось ті фатальні умови, серед яких народилось, животіло і все-таки розвивалось невпинно українське письменство. Серед них же вийшло воно, треба думати, на битий шлях і йде ним—не без старих і нових перешкод, звичайно—до загальнолюдського ідеалу: сіяти правду, допомагати нарожденню щиро-людського життя на своїй ділянці національній. І коли тяжкі обставини не вбили його і навіть не збили з того шляху, то певне вже й ніяка сила його не подужає, і випробуваним шляхом, витворюючи нові громадські й моральні цінности, простуватиме українське письменство в ту безвість віків, що тільки-но одкривається перед нашими очима. Одкривається, хоч би які обставини спіткали нас на тому шляху, хоч би як довго точився той процес переливання живої крови з нашого національного организму до чужих. Лава тільки зверху холоне, а в середині держить жар дуже довго. Можна думати, що й наш народ у цілій своїй масі до того часу свій жар додержить, коли його без перешкод можна буде вжити на витворювання тих нових культурних цінностей, що їм і досі служило наше письменство. А що воно справді нові цінности несе з собою в світ, це ми можемо фактично ствердити тепер, коли перед нами пройшла вся його історія. Мотив правди, вічне шукання справедливости голосно і не змовкаючи бренить у всьому нашому письменстві, од запальних посланій Вишенського до спокійної философії Сковороди, од девиза Кирило-мефодієвських братчиків („уразумѣете истину"...) і вогневого слова Шевченка до найостаннішого з наших письменників, не кажучи вже про народню поезію, що вся перенялась величньою щиро-людською правдою в своїх тужливих образах. Так само й на малу годину не перестаючи, шукало воно людину, боролось за права особи людської, обороняло її від тих кайданів, що накладає життя, роздмухувало искру людяности в великий жар серця, що запалює протестом проти мизерної буденщини. В зв'язку з цією рисою стоїть і друга не менш велика: українське письменство ніколи не вихваляло кривди і надсильства, не помагало гнітити слабших, не вимагало поневолення,—ці мотиви органично огидні й чужі йому, непохитному заступникові за знедолених і окривджених, жалібникові за людину.

Ми чесно йшли, у нас нема
Зерна неправди за собою—

ці чудові слова свого найбільшого письменника з чистою совістю може проказати все українське письменство, за свій незаплямований девиз узяти їх. Бо, як мовив инший поет наш—

Ми тільки за наше лягали кістками,
Коли нам чинилися шкоди;
Ніколи не гралися ми кайданами,
Чужої не гнули свободи (Старицький).

В надзвичайно яскравій національній формі нігде може не знайдете такого надзвичайно широкого, щиро-людського духу, що болить світовими, вселюдськими болями, що навіть свої власні справи раз-у-раз освітлює з погляду вищої правди і справедливости.

Ми цілому світу бажаєм братання,
Поради, освіти й свободи,—

не від одного почуєте ви письменника нашого, як і не один з їх щиро працював, щоб людей—на людей-братів виховувати. Тільки з-незнавки та з нетямучости, або навмисне заплющаючи очі на правду, можна ставити українському письменству на рахунок „національную узость“, „ослѣпленіе“, „шовинизмъ“ і инші такі йому невідомі риси, якими часто орудують люде, що сами й рядка з українського письменства на власні очі не бачили, хоч це не стає їм на перешкоді говорити з апломбом тямущої людини.

Та єсть іще одна риса в українському письменстві, що стоїть навіть по-над цим невгасимим шуканням правди та службою людині. Що найбільш мені до серця промовляє й зворушує мене в новому українському письменстві, так це величезна його внутрішня краса, що безмірно переважає ті зверхні цінности, які вже дало воно світові. Збудити великий народ, не останню частку людскости, до свідомого життя, духа живого вдмухнути в приспаного історією велетня, перетворити сирову етнографичну масу в свідому і своєю свідомістю дужу націю—я не знаю більшого заміру на світі, ширшого розмаху для праці, кращої мети серед людей. Це справа, що їй рівної не так то легко знайти на землі. Не дурно ж такий велетень світової культури й борець за рідний народ свій, як Бьєстьєрне-Бьєрнсон, писав, дізнавшись про українське відродження: „відколи я живу з цим почуванням—життя моє зробилось повнішим, мої надії на людскість більшими.“ Не дурно й стільки чужих по крови людей приставало до українського руху, приваблені його внутрішньою моральною й громадською красою. І справді, картина українського відродження, що виявляється найдужче в письменстві, може скрасити життя всім щирим приятелям людскости, бо новий показує образ невмірущого духу людського й живи́ть надії на перемогу одвічньої правди.

Надто—письме́нство українське. Оця внутрішня краса, оця моральна величність, оце подвижництво в його найкращій формі—не сухий, егоїстичний аскетизм, а той порив, що душу свою полагає за други своя—червоною ниткою проходять через усю історію новішого нашого письменства. Подвижництво і мучеництво. Житіє і мартиролог. Українське письменство більш, ніж яке инше, має право на ім'я письменства пропащих талантів, розвіяних надій, змарнованих сил. У нас письменникам, мовляв словами Лесі Українки,—

Чоло не вінчали лаврові віти,
Тернів не скрашали ні злото, ні квіти,
Страждали співці в самоті;
На них не сіяли жупани-лудани;
Коли ж на руках їх дзвеніли кайдани,
То вже не були золоті...

І звичайно—не за лаврами та злотом, не за тим облудним меценатством, що принижує письменника, одбіраючи волю у його та спокушаючи на облесні панегірики й оди, має тужити наше письменство: не було їх—тим краще, бо тим чистішим виходило письменство з життьового бруду: не оди складало воно, а думи народу. Лихо не в тому, що письменство наше ласки не мало у сильних світа сього, а в тому, що воно на самі перетики натикалось, що йому дихнути вільно не давали. Ні один, мабуть, письменник у нас через каторжні обставини нашого національного життя не розгорнув свого хисту на повну міру, ні один не використав усіх своїх сил, ні один не дав усього того, що міг би дати. Згадаймо тільки — беру не вишукуючи—Шевченка з його десятилітнім конанням у смердючій казармі під час найвищого розцвіту творчої сили; згадаймо Руданського або Свидницького, що навіть не бачили своїх творів друкованими, Щоголева з його антрактами з примусу та літературною працею за-для самої тільки сем'ї своєї, Франка з його панщиною на чужій роботі та заповнюванням усяких люків, на яке витрачено безліч не абиякої сили, і т. и. і т. и. А скільки ж то праці, енергії й часу йшло на боротьбу хоча б із безглуздими цензурними заборонами (діяльність Грінченка), скільки на розворушування байдужних, освідомлювання нетямущих, підбадьорювання знесилених!.. Сміливо можна сказати, що все, що́ в инших письменствах само собою давалось, у нас вимагало надлюдської праці. Просто жах проймає, дивлючись на цей довгий ряд потрачених сил, загублених талантів, розвіяних надій, якими вибруковано шлях українського письменства, і страшний рахунок можемо показати ми, як „оправдательный документъ“ на свою бідність...

Та працею великою й зусиллями отих загублених талантів, їхньою саможертвою ми все-таки маємо письменство,—чимале й не стак то вже й бідне, як на наші обставини, письменство, переняте духом справжньої людяности, щирого спочуття до всіх пригноблених і окривджених, безупинного шукання правди, добра і краси в житті. Нехай не завжде воно виявлялось у бездоганних формах, нехай не багато у нас творів світової вартости, але вже само по собі, таке, як єсть, самим фактом свого істнування, своїми зусиллями вибитись на гору, до світла, і повести до його й великий народ—українське письменство дає такий зразок отієї вищої внутрішньої краси, який справді може зробити життя кращим і повнішим, а надії на людскість дужчими. І надій цих ніколи не зраджувало оце мужицьке, повне подвижництва й мучеництва, глибоко й непохитно в самих основах своїх демократичне письменство. Хто сам терпить, тому лекше до серця доходять і чужі муки,—от через віщо не можна мабуть знайти другої літератури, в якій бився б з такою силою живчик справжнього, глибокого демократизму. Нехай той або инший діяч міг спіткнутись, міг прохопитись непевним словом, зневіритись міг і замовкнути, але в цілому—гимн людині, як людині, боротьба за найкращі риси людської вдачі й за її визволення, спочуття її стражданням, зненависть до надсильства й вічне шукання правди —були і єсть невідлучними прикметами нашого письменства, тим його основним мотивом, що не вмовкаючи бренить у йому од самого початку свідомих заходів на користь народнім масам. І певне лунатиме він і далі і, можна думати, все дужче й голосніше озиватиметься разом із тим, як природній демократизм усе ближче стає до великого світового ходу на зустріч величньому сонцю правди та волі.

Віра, кажуть, горами двигає. В усякім разі безперечно, що вона двигає людськими серцями, і історія українського письменства дає найкращий тому доказ. Віра до рідного народу, до його сили, до його людської вартости й національного відродження —багато двигнула сердець на Україні й запалила їх бажанням працювати для того народу, віддати йому свої сили з надією, що не пропадуть вони марно, а перетворяться в ту непропащу енергію, що наростає й побільшується в процесі життя і кінець-кінцем таки вибore собі долю. Письменство наше, що носить у собі ту віру—більше чудо, ніж отой пóрух гір. Те, що виросло з малого насіння, отого ніби евангельського зерна горчишного, тепер дає вже духовий спочинок і притулок, надію й оборону великим масам людскости і росте де далі—все більше. А разом росте й надія, що колись воно всю рідну землю покриє й цілому народові даватиме прохолоду од спеки, захист од стужі й зробиться невідлучною умовою його нормального істнування й розвитку та невпинного ходу до кращих форм життя, світочем, що осяватиме й показуватиме до їх дорогу. Це визначає не тільки національну, а разом і світову ролю українського письменства й те місце, що—рано чи пізно—а повинно воно заняти в історії світової культури...

8. IX—15. XI.
1910
У Київі.

Покажчик імен.

Авакум, протопоп 85.
Август 16.
Авдикович О. 322.
Авраам 36.
Адам 36.
Адріанова В. 63.
Александрович М. **298**.
Александров В. **298**, 321.
Александров Ст. **202**.
Алепський—див. Павло Алепський.
Амартол—див. Георгій Амартол.
Андрієвський А. 177.
Андрій, апостол 51, 52.
Андрузський 250.
Аничков Є. 177.
Антонович В., проф. 17, 26, 146, 147, 150, 151, 176, 177, 215, 275, 276, 278, 320, 351, 352.
Арабажин К. 177.
Аристотель 33, 41, 77.
Артемовський-Гулак П. 199, 208, 217, 220, **221—224**, 226, 231, 237, 242, 243, 245, 291.
Ауербах 225.
Афанасьєв-Чужбинський О. 153, 231, **241**, 274.
Архангельський А. 87.
Архимед 263.

Багалій Д., проф. 135, 245.
Багенський Ч. 176.
Баженов Н. 246.
Байда Д. 159, 178.
Байда П.—див. Ніщинський П.
Байрон 289, 338, 384.
Балдуїн, король 45.
Балика А. 321.
Балика, міщанин 109.
Бантиш-Каменський Д. 114.
Баранович Л. 78, **82**, 87, 88, 101, 127.
Барвінок Василь—див. Барвінський В.
Барвінок Ганна—див. Кулішева О.
Барвінський В. 339, 346, **348**, 350.
Барвінський О. 20, **348**, 350, 444.
Бариленко 205.
Барсов Є. 64.
Батаглія Г. 273.
Батий 61.
Батуринський В. 246.
Бачинський Ю. 390.
Баштовий—див. Левицький І. С.
Баян 178.
Бебель 26.
Беклемишев, г.-губернатор 199, 205.
Бекон Веруламський 81, 85.
Бенкендорф, гр. 238, 271.
Беренштам В. 246, 274.
Беринда П. 79, 82.
Берне Л. 411.
Биков Мик. 391.
Бецький І. 208, 244, 298.
Бєлінський В. 270, 275, 282, 285, 298.
Білецький-Носенко П. **201-202**.
Білик Ів.—див. Рудченко Ів.
Білиловський Ц. 174, 321, **384**.
Білозерський В. 250, 277, 281.
Білозерський Н. 274.
Білокопитий М.—див. Вербицький М.
Білоусенко О. 459.
Біруков, цензор 335.
Бічер-Стоу 294.
Благослав Я. 142.
Бобенко А. 401.
Боболинський, літописець 109.
Богданович Іп. 128, 182, 189.
Бода-Варвинець—див. Бодянський О.
Бодянський О. 18 21, 117, 144, **145-147**, 149, 170, 176, 221, 231, 269, 319, 331.
Боккачіо 68, 134.
Бондаренко Ів. 246.
Боплан, інженер 68, 142.

Бораковський Гр. **384**.
Бордуляк Т. **407**, 418.
Борецький І., митрополіт 78, 82, 87.
Боржковський В. 178.
Борис, князь 33, 42, 43.
Боровиковський А. 179.
Боровиковський Л. 199, **231-232**, 246.
Боян, віщий, 56.
Браницький, гр. 107.
Братиця Павло, кобзарь 178.
Братковський Д. 210.
Брик І. 418.
Бродзинський 210.
Брокгауз 20.
Бронський Кр. **74-75**, 87, 100.
Бруно Джіордано 81.
Брюховецький І., гетьман 113.
Будда 39.
Будде Е. 64.
Будеволя—див. Танячкевич Д.
Будзиновський В. 177, 443.
Будяк Ю. **456**.
Бужинський Г. 84, 128.
Булашев Г. 177.
Бурачок, видавець „Маяка“ 269.
Бучинський-Ясколд 113.
Бьерстьерне-Бьернсон 464.

Вагилевич Ів. 18, 57, 215, 328, 329, **331**, 332, 336, 350.
Валуєв, міністр 238, 271, 278, 279, 319, 339, 352, 354.
Варлаам 39, 63.
Вартовий П.—див. Грінченко Б.
Василевський Л. 350.
Василенко В. 153.
Василенко Мик. 135, 176.
Василій Великий 34.
Васильєв М. 179.
Василько А. 246, 457, 459.
Вахнянин А. **348**.
Вацлав з Олеська—див Залеський В.
Вашингтон Г. 261.
Вашкевич І. 320.
Величко С. 83, 109, **111-113**, 128, 184.
Вельмин 309.
Веневитинов М. 63.
Венелін 269.
Венера 184.
Вербицький М. **298**.
Вересай О. 169, 170, 178.
Верхратський Ів. 153, 421.
Веселовський Олександер 10, 50, 53, 63, 150, 176.
Веселовський Олексій 86, 133.
Вессель, педагог 277.
Виговський Ів. 82.
Винниченко В. 2, **451-453**, 458, 459.
Винський Гр. 113.
Виргилій 103, 185.
Виталій, ігумен 100.
Вишенський Ів. 37, 67, 70, **75-78**, 79, 87, 90, 138, 463.
Вишневецькі, князі 67.
Відорт, торбаниста 214, 245.
Вільхівський Б.—див. Грінченко Б.
Владиміров П., проф. 11, 20, 62, 63, 64, 86, 175.
Вовк Ф., проф. 150, 153, 390, 421.
Вовчок Марко—див. Марковичка М.
Возняк М. 87, 134, 176, 179, 349.
Войнаровський 216.
Волкович І. 91, 100.
Волков Н. 64, 246.
Волков Ф.—див. Вовк Ф.
Володимир Василькович, князь 18, 33.
Володимир Мономах 33, 38, **45-47**, 51, 53, 54, 63, 141.
Володимир Святий 17, 32, 41, 42, 51, 52, 53, 80, 84.
Волох С. 418.
Вольтер 115.
Воробкевич Гр. **347**.
Воробкевич І. 339, **347**.
Вороний М. 54, **437**.
Врабель 154.
Всеволод, князь 33, 58.
Вяземський, князь 130.

Гаватович Я. 90, 133.
Гавриленко Г. 114.
Галаган Г. 133.
Галахов А. 62, 63.
Галилей 81, 261, 263.
Галицький Михайло—див. Драгоманов.
Галка І.—див. Костомаров М.
Галятовський І. 37, 42, 78, 82, **83**, 87, 88, 101, 113, 127, 139.
Гарасевич М. 324, 325.
Гатцук М. 18, 21, 149, 179.
Гедимин, князь 62.
Георгій Амартол 35.
Георгій Зарубський 41, 43.
Георгій Писид 34.
Гердер 207.
Герострат 408.
Герцен Ол, 194, 218, 271.
Гессе, губернатор 277.
Гехтер М. 457.
Гізель І. 78, **82**, 88, 109, 127.
Гліб, князь 42, 43.
Глібов Л. 155, 174, 277, 278, 298, 301, **302-305**, 321.
Гнатюк В. 135, 153, 179, 421.
Гнідич Мик. 189.

Гоголь В. **202-203**, 365.
Гоголь Мик. 145, 147, 151, 156, 192, 209, 214, **217-218**, 220, 232, 245, 246, 249, 269, 270, 290, 291, 359, 391,
Головатий А. 103, 106.
Головацький Ів. 332.
Головацький Я. 18, 26, 146, 149, 152, 153, 154, 170, 175, 177, 328, 329 **331-332**, 333, 337, 339, 349, 350.
Головко, учений 272.
Головнин, міністр 277, 279.
Голубев С., проф. 87, 88.
Голубинський Е., проф. 62.
Голубовський П., проф. 62.
Гомер 22, 33, 38, 41, 309.
Гонта Ів. 247.
Горацій 220.
Гордієнко К. 216.
Горка Л. 93.
Горленко В. 135, 153, 178, 205, 246, 275.
Горленко Йоасаф 132.
Гощинський С. 211, 212.
Грабовський М. 211.
Грабовський П. 401, 407, **409—411**, 418.
Грабянка Гр. 109, **111**.
Гребінка Є. 199, 221, 226, 231, **232—234**, 241, 243, 246, 249, 304, 331.
Греч Мик. 269.
Гречулевич В. 276.
Григоренко Гр. **433—434**, 445.
Григорій Богослов 34.
Григорій, папа 73.
Григорій, архим. Пересопницький 72.
Григорій Цамблак 62.
Григорович Д. 225, 270.
Григорьєв Ап. 267, 273.
Грими брати 142, 207.
Гриневичева К. 440.
Гриша О. 179.
Грінченко Б. 20, 21, 23, 25, 26, 40, 87, 153, 178, 179, 204, 245, 246, 275, 286, 314, 320, 321, 389, 390, **394—401**, 402, 414, 417, 418, 420, 443, 444, 446, 458, 465.
Грінченкова М. 321, 446.
Гроза Ол. 211.
Грузинський А. 86.
Грушевський М., проф. 17, 20, 25, 26, 49, 62, 64, 86, 135, 136, 176, 178, 204, 245, 274, 320, 322. 323, 351, 390, 418, **420—424**, 444, 445.
Грушевський Ол. 20, 135, 176, 245, 273, 319, 320, 389, 417, 444, 457, 458.
Гулак Мик. 250, 274.
Гумбольдт 23.
Гуревич П. 320.
Гус Ів. 255, 264.
Гушалевич Ів. 332, 350.
Давид, цар 36.
Данилевський Гр. 135, 136, 218, 245.
Данилов В. 179.
Данило Заточник 40, **47—49**, 63, 64, 141.
Данило Паломник 37, **44—45**, 63, 113.
Данько М. 459.
Дарет 38.
Дашкевич Мик., проф. 19, 25, 177, 190, 204, 205, 244, 245.
Девгеній 38.
Де-Воллан 154.
Деген Е. 391.
Декарт 81.
Демуцький П. 178.
Демченко І. 179.
Державин Г. 128, 335.
Дзюбаревич З. 103.
Дикарев М. 153, 177, 402, 420.
Диктис 38.
Димитрій Ростовський 37, 78, **83—84**, 85, 87, 88, 92, 126.
Дівович С. 107.
Дідицький Б. 57, 332, 333, 338, 339, 343.
Діоген 414.
Дмитрієв М. 205.
Дніпрова Чайка 407, 414, 415, **416—417**.
Добровський Йосиф 328.
Добролюбов Мик. 218, 271, 273, 294, 321.
Довгалевський М. 93, **95—97**.
Довнар-Запольський М., проф. 86.
Доманицький В. 134, 176, 178, 273, 274, 294, 320, 321, 446, 457.
Домникія, стариця 77.
Дорошенко В. 316.
Дорошенко Вол. 418, 457.
Дорошенко Д. 21, 321, 457.
Дорошенко П., гетьман 178, 216.
Драгоманов М. 18, 19, 23, 25, 26, 114, 133, 134, 145, 146, 147, 150, **151—152**, 153, 171, 176, 177, 178, 179, 244, 246, 274, 317, 319, 320, 341, 342, 346, 347, 349, 350, 352, 353, 354, **355—361**, 379, 384, 387, 388, 389, 390, 402, 404, 419, 420, 443.
Дрозд—див. Кониський О.
Дуб Прокіп, кобзар 178.
Думитрашко К. **202**.
Духнович О. 335, 350.
Дюранъ Е. 273.

Еварницький—див. Яворницький.
Ейнгорн В. 17, 88.
Енох 36.
Епікур 120.
Еразм Ротердамський 85.

Єва 36.
Євлашевський 109.
Євшан М. 204, 418, 445, 457.
Єрофеєв І. 177.
Єфименкова О. 26, 86, 135, 153, 198, 204, 245, 274, 320.
Єфименко П. 134, 136, 149, 176, 280.
Єфремов С. 26, 176, 204, 205, 245, 246, 273, 275, 321, 390, 391, 418, 445, 458, 459.
Єфрон 20.

Жданов І. 63, 64.
Желехівський Є. 153, 348.
Жемчужников Л. 149, 179, 274.
Житецький І. 87, 321.
Житецький П. 17, 18, 26, 86, 133, 134, 136, 150, 177, 191, 192, 197, 204, 278, 320, 352.
Жорж Занд 225.
Жукович П.,проф. 87.
Жуковський В. 209, 231, 245.

Забіла В. 174, 231, **241**, 246,
Заборовський Р., митрополіт 129.
Завитневич В., проф. 87.
Заволока М.—див. Грушевський М.
Загірня М.—див. Грінченкова М.
Заклинський Р. 64, 350.
Закревський М. 149, 153.
Залєський Б. 211, 212, **213-214**, 217, 220, 244, 245.
Залєський В. 143, 147, 328.
Залізняк Максим 247.
Залізняк Мик. 458.
Заневич Ів.—див. Терлецький О.
Заньковецька М. 365.
Заревич Ф. **348**.
Зарульський, літописець 146.
Заруцький, панегірист 101, 134.
Заславські, князі 67.
Затиркевич-Карпинська Г. 365.
Захаріясевич 325.
Збаражські, князі 67.
Згорський Є. 339, **347**.
Здзярський С. 245.
Зевес 193, 194 449.
Зеленогорський Ф. 135.
Зиновієв Климентій 17, 18, 101, **102**, 134, 287, 291.
Зізаній Ст. 79.
Зізаній-Тустановський Л. 17, 79, 87, 126.
Зіморовичі 210.
Зіньківський Т. 26, 273, 401, **402**, 418, 420.
Златовратський Мик. 275.
Зорька С. 109, 113.
Зубрицький Д. 334, 335, 343, 344, 349.

Индикоплов К. 35.
Ирод, царь 98.
Ирод—див. Левицький М.
Искра, полковник 113.
Искра, поміщик 114.

Йоаким, патріярх 126.
Йоасаф 39, 63.
Йосиф прекрасний 91.

Іван Дамаскин 34.
Іван-екзарх 34.
Іван Золотоустий 34, 42, 127.
Іван-пресвитер 39, 63.
Іван Смера 63.
Іван-чернець 107.
Іванов-Разумник 274.
Іванчина- Писарева 223.
Іванькович 44.
Іващенко П. 178.
Ігорь, князь 40, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 141, 309, 460.
Ієфай 363.
Ізяслав, князь 42.
Ікар 437.
Ільницький В. **348**.
Іоганна 414.
Істрин В. 64.

Кадлубовський А. 63.
Казимир, князь 66.
Калиновський Гр. 142.
Калитовський О. 63.
Калисфен 38.
Каллаш В. 244.
Каманин Ів. 178.
Кантемир Д. 84, 128.
Капельгородський П. **456**.
Капнист В. 117, 128, 182, 189.
Караджич В. 142, 328.
Каразин В. 118.
Карамзин Мик. 103.
Карл XI, король 312.
Карл XII, король 115.
Кармалюк 168.
Карманський П. **457**.
Карпенко-Карий—див. Тобілевич Ів.
Карпов Г. 135.

Карський Е. 86.
Кассандра 414.
Катерина II 57, 107 125, 130, 131.
Катков М. 277, 280.
Катранов С. 204.
Катренко О. 443.
Каченовський Д. 269.
Кашкичі 44.
Квітка Гр. 18, 118, 168, 203, 220, 221, **224—231**, 234, 237, 242, 243, 245, 246, 249, 252, 253, 276, 297, 331, 335, 365, 407.
Келтула В. 62.
Кендзерський 57.
Кенир—див. Глібов Л.
Кеплер 81.
Кибальчич Н. **456**.
Кипріян, митрополіт 62.
Кирило, митрополіт 62.
Кирило Святий 29, 35, 250, 273.
Кирило Туровський 40, **42**, 61.
Кистяківський Б. 390.
Кистяківський О. 150, 176, 352.
Клим Смолятич 33, 40, **41—42**, 63.
Климентій—див. Зиновієв.
Климент Святий 63.
Климкович К. 339, **347**.
Климовський С. 103, 134.
Клоустон В. 63.
Кльонович 210.
Кміт Ю. 390.
Кобилянська О. 407, **437—441**, 445.
Кобринська Н. 390, 401, **404—406**, 418, 422.
Коваленко Г. 204, 246, 321, 390, 443, 446.
Ковалів С. 401, **406**, 407, 418.
Ковалінський М. 135.
Козачинський М. 93.
Кокорудз І. 275, 350, 444.
Колесса О., проф. 20, 25, 245, 275, 350, 421.
Колесса Ф. 153, 156, 177, 178.
Кольберг О. 174, 177.
Комарова Г. **456**.
Комаров М. 19, 20, 153, 154, 205, 275, 321, 353, **384**, 446.
Коморошан 335.
Кониський Г. 93, **94**, 95, 97, 113, 114, 115, 133.
Кониський О. 19, 23, 114, 177, 204, 244, 246, 273, 274, 278, 280, 298, **313—318**, 319, 321, 322, 350, 387, 389, 391, 402, 414.
Кононенко М. 401, 444.
Конопницька М. 244.
Копач І. 25, 275, 350.
Коперник 81.
Копистенський З. 75, 82, 83.
Копитько—див. Думитрашко К.
Копієвський 84.
Копітар 328, 335.
Кордуба М. 418.
Кореницький П. **202**.
Корженко—див. Коцовський.
Короленко В. 218.
Корольов В. 446.
Корсун О. **202**, 205, 208, 242, 354.
Корф, барон 277.
Корчинський М. 244.
Корш Ф. 64, 135.
Косачева Л. 407, **411—414**, 415, 418, 445, 464.
Косачева О. 178, **384**, **386—387**, 390, 391.
Косов С., митрополіт 82, 127.
Костомарова А. 246.
Костомаров Мик. 17, 18, 21, 22, 25, 26, 55, 64, 86, 87, 145, **147—148**, 149, 169, 176, 177, 179, 189, 200, 231, 237, **238—241**, 246, 249, 250, 271, 272, 273, 274, 276, 278, 280, 282, 284, 285, 319, 320, 353, 354, 360, 384.
Костянтин - философ — див. Кирило святий.
Котляревський А. 17, 18, 21, 25, 62, 176, 321.
Котляревський Ів. 13, 18, 20, 21, 22, 27, 85, 97, 100, 105, 118, 133, 134, 144, 174, 175, **180—198**, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 217, 219, 220, 221, 226, 242, 243, 245, 252, 253, 276, 282, 291, 328, 365, 384, 446.
Кохановський 84.
Коцовський В. 19, 64, 349, 350, 401.
Коцюбинський М. **424—428**, 429, 444, 445.
Кочубей М. 205.
Кошовий О.—див. Кониський О.
Кошут 224.
Кравченко В. 443.
Кравченко М., кобзар 178.
Кравченко У.—див. Шнайдер.
Краєвський 234.
Кралицький 335.
Крамаренко М.—див. Дикарев М.
Крамський І. 257.
Кранихфельд В. 273.
Красовський, цензор 335.
Красюченко—див. Кониський Ол.
Крашевський 215.
Кревецький І. 275, 320, 444.
Кримський А. 17, 18, 25, 63, 87, 176, 179, 321, 322, 391, 407, **414—416**, 418, 444.
Kроковський Йоасаф 129.
Кропивницький М. 352, **365—368**, 390, 418.

Крушельницький А. 391, 458.
Крюковський І., кобзар 178.
Кудринський Ф. 63, 135.
Кузеля З. 153, 418.
Кузьменко П. 40, **298**, 321.
Кузьмин Е. 275.
Кузьминський К. 179.
Кузьмичевський—див. Драгоманов.
Кулик В. **298**, 321.
Кулішева О. **297—298**, 321, **404**.
Куліш П. 3, 17, 18, 19, 21, 22, 53, 57, 134, 145, 146, 147, **148—149**, 174, 185, 188, 204, 205, 223, 242, 245, 246, 249, 250, 254, 271, 272, 273, 274, 276, 277, 278, 280, **282—292**, 293, 297, 299, 312, 313, 316, 319, 320, 321, 338, 375, 384, 407, 414.
Кулябка С. 275.
Куракин, князь 130, 196.
Курбський, князь 70, 86.
Кухаренко Я. 202, **203**, 205.
Кучинський А. 246.

Лавренко Д. 149.
Лаврецький С. 135.
Лазаревський О. 20, 135, 136, 274.
Лазарь 36, 61, 142.
Ларион, митрополіт 40, **41**, 42, 333.
Лащевський В. 93, **94**, 95, 108.
Лебедев А. 177.
Левенко В.—див. Леонтович В.
Левицький Венедикт, цензор 329, 335.
Левицький Володимир 321, 351, 419, 444.
Левицький Іван Єм. 21, 136, 349, 351, 444.
Левицький Іван Сем. 23, 24, 26, 168, 170, 177, 275, 297, 352, **371—375**, 387, 391, 424, 449.
Левицький Михайло, митрополіт 330, 335.
Левицький Модест **434—435**, 445, 446.
Левицький Орест 18, 86, 87, 134, 135, 320.
Левицький Осип 57, 326, 335.
Левченко М. 150, 153.
Лейбниць 81.
Лемке М. 320.
Леонтович В. **435—436**, 445.
Леонарді 397.
Лепкий Б. 6, 20, 25, 62, **436—437**, 445.
Лесевич В. 246.
Летурно Ш. 7.
Лещенко А. 63.
Лещинський Ф. 93.
Ливій Тит 135.
Лиманський—див. Мова.
Липа Ів. 440.
Лисенецький С. 327.
Лисенко М. 151, 178, 245, 352, 366, 446.
Литвинова-Бартош П. 179.
Ліпінський В. 244.
Лобисевич А. 95, 103, 134.
Лобода А., проф. 320.
Лодій П. 325.
Лозинський М. 273, 457.
Лозинський О. 147, 328, 334, 335.
Ломоносов М. 79, 84, 85, 128, 325.
Лоначевський А. 150.
Лопатинський Ф. 84.
Лосун **444**.
Лотоцький О. 25, 134, 205, 322, 444.
Лука Жидята 40, 42.
Лукашевич В. 219.
Лукашевич Пл. 145, 169, 170, 319.
Лукич Василь—див. Левицький Вол.
Лукіянович Д. 443.
Лукомський С. 113.
Львов Н. 142.
Любенький О. 274.
Лясота 142.

Мазепа Ів., гетьман 84, 101, 103, 106, 134, 216, 309.
Майков Л. 135.
Майорський **457**.
Макарій, патріярх 71, 87.
Макаровський М. 231, **241**, 246.
Макарушка О. 350.
Маковей О. 179, 320, 349, 391, 407, 418, 440, 445.
Максимович Ів. 82, **83**, 101.
Максимович М. 17, 25, 55, 57, 62, 64, 87, 134, 143, **144—145**, 147, 176, 177, 217, 226, 231, 269, 319, 327, 328, 344.
Макферсон 207.
Малала 35.
Малинка А. 154.
Малицький Є. митрополіт 129.
Мальчевський А. 211, 212.
Манасія К. 36.
Мандельштам І. 245.
Манжура Ів. 153, 154, 384, **385—386**, 391.
Маркевич Мик. 114, 133, 149, 217, 275.
Марковичка М. 18, 19, 168, 263, 276, **293—297**, 298, 312, 320, 321, 338, 341, 404.
Маркович Д. 321, 322, 401, **402—404**, 418.
Маркович О. 149, 250, 294, 296, 321.
Маркович Я. 113.
Марков Н. 245.
Марковський М. 88, 133.

Мартинович П. 153, 154.
Мартович Л. **443**.
Маслов В. 273.
Маслов С. 86.
Масляк В. **384**.
Мастак—див. Бодянський О.
Матвій, апостол 63.
Материнка І.—див. Бодянський О.
Матушевський Ф. 275, 320, 322, 457.
Мацієвич А. 131.
Мацціні 244.
Мачтет Гр. 218, 275.
Межов В. 20.
Мелешко Ів. 106, 134.
Мелхиседек 36.
Метерніх 325, 336.
Метлинський А. 18, 21, 146, **147**, 176, 231, **234—238**, 246, 334, 384.
Мефодій Патарський 36.
Мефодій Святий 29, 250, 273.
Миллер П. 275.
Милорадович В. 153, 177.
Мирний Панас 57, 168, 297, 352, 371, **375—379**, 391.
Мировець В. 246, 274.
Мирон—див. Франко Ів.
Миславський С., митрополіт 129, 132.
Митуса 55.
Михайлогорський 134.
Михайло Федорович, цар 80.
Михалкович 44.
Михальчук К. 17, 26, 150, 244, 352.
Мільтон 81.
Мініх 309.
Міцкевич А. 213, 232, 275, 338, 384.
Млака Д.—див. Воробкевич І.
Мова В. **298**, 321.
Могила А.—див. Метлинський А.
Могила П., митрополіт 78, 82, 87, 88, 101.
Могила С. 72, 73.
Могильницький А. 332, 335, 338, 350.
Могильницький Ів. 325.
Мойсей 36, 259.
Мольєр 81.
Момзен 23.
Мономах—див. Володимир Мономах.
Монтовт Ганна 86.
Морачевський Ф. 279, 320.
Мордовець Д. 148, 170, 284, 285, 298, **311—313**, 320, 322.
Морозов П. 88, 133.
Мочульський В. 88.
Мстиславець П., друкар 70.
Мстислав, князь 56.

Навроцький В. 176, 179, **348**, 350.
Навроцький Ол. 57, 250, **298**, 321.
Надеждин Мик. 269.
Наливайко 114, 116, 212, 216.
Наполеон І 188, 195.
Наріжний В. 182, 189.
Науменко В. 64, 134, 153, 176, 177, 204, 205, 245, 320, 321.
Наумович Ів. 332, 343, 350.
Невірова В. 245.
Негалевський В. 72.
Нейман Ц. 133, 136, 153, 178.
Некрасов Мик. 362.
Некрашевич Ів. 103, 108, 134.
Нелюбович-Тукальський, митрополіт 113.
Нерон 260, 264.
Нестор, літописець 41, 42, 49, 50, 64, 135, 204, 275.
Нечай 161.
Нечуй—див. Левицький Іван. Сем.
Никиф, патріярх 35.
Никодим, апостол 36, 91.
Николайчик Ф. 176.
Никольський Н. 62, 63.
Ніс Ст. 176, **298**, 321.
Ніцше 438.
Ніщинський П. **384—385**.
Новиков Мик. 142.
Новицький І. 153.
Новицький Я. 154.
Ной 36.
Номис—див. Симонов.
Ньютон 81.

Обрист 273.
Овсянико - Куликовський Д., проф. 176, 245.
Огієнко Ів. 87, 88, 179.
Огоновський О., проф. 17, 19, 25, 57, 64, 86, 175, 204, 244, 273, 275, 305, 319, **348**, 349, 350, 389, 417.
Олег, князь 51, 81.
Олег Гореславлич 60.
Окуневський Т. 390.
Олександер Македонський 38.
Олексій Михайлович, цар 88, 125.
Олексій, чоловік божий 91.
Олелькович М. — див. Александрович М.
Оленин М. 458.
Олесь О. 4, 451, **453—455**, 449.
Олізаровський 211.
Ольга, княгиня 51.
Омельченко А. 459.
Омир—див. Гомер.
Онишкевич Ігн. 350.
Орлов, гр. 273.
Орь-гудець 53.
Осипов 197, 198.

Осіян 207.
Основ‘яненко—див. Квітка Гр.
Осташевський 211, 215.
Острожська Ганна 86.
Острожський Костянтин Іванович 69, 86, 100.
Острожський Костянтин Костянтинович 70, 86.
Острожські, князі 67, 100.
Отрок, хан 53.

Павленко С.—див. Шелухин.
Павлик М. 133, 349, 360, **384**, 390, 391, 405, 419.
Павлі Жегота 147.
Павло Алепський 71, 87.
Павло, апостол 36.
Павло І, царь 130.
Павлович 335.
Павловський Ів. 136, 204.
Павловський Ол. **143—144**, 169, 170, 199, 269.
Падура Т. 211, 212, 213, **214—215**, 219, 245.
Палада 449.
Палій С. 106, 168, 216, 312.
Панейко В. 351, 457.
Папков А. 86.
Парпура М. 198.
Партицький О. 57, 64, 153, 274, **348**, 350.
Пасек В. 208.
Пахаревський Л. **456**.
Пачовський В. **457**.
Пекарський П. 88.
Перебийніс 161.
Перетц В., проф. 18, 25, 133, 134, 135, 142, 157, 176, 177, 320.
Пернерсторфер 26.
Персі Т. 207.
Петраченко П. 18.
Петренко М. 231, **241**.
Петрик М.—див. Драгоманов.
Петров, видавець „Утр. Звѣзды“, 208.
Петров Мик., проф. 18, 19, 25, 86, 87, 93, 133, 134, 135, 204, 244, 273, 319, 389.
Петро І, царь 83, 84, 88, 125, 126, 130.
Петрушевич А. 332, 350.
Пильчиков Д. 250.
Пипін Ол. 9, 19, 25, 26, 62, 63, 86, 140, 150, 154, 175, 204, 218, 244, 273, 319, 461.
Пирогов Мик. 277.
Писаревський П. **202**.
Писаревський С. **202**.
Піскунов Ф. 153, 273.
Піснячевський В. 457.
Пісочинець Д. 135, 274, 418.
Плавт 95, 103.
Платон, философ 33, 41, 77.
Плевако М. 418.
Плетенецький Є. 82, 100.
Плетнев П. 225.
Погодин М. 16, 25, 332, 334.
Пожарський, князь 66.
Полевой 224.
Полетика Гр. 115, 117, 135.
Полікарп, чернець 43.
Полоцький С. 17, **83**, 85, 87, 92, 325, 335.
Полуботок П. 111, 116, 309.
Поль В. 215.
Помяловський Мик. 311.
Попович-Боярська К. 404.
Порфирьєв І. 62, 63.
Порш М. 457.
Посяда 250.
Потапенко В. **407**.
Потапов, шеф жандармів 353.
Потебня О., проф. 26, 64, 151, **152—153**, 172, 176, 177, 245.
Потій І. 75, 87.
Потоцький, гр. 106, 107.
Потемкин, князь 104, 142.
Прижов І. 20.
Приходько В. 458.
Продани 335.
Прокопович Ф. 17, **84**, 85, 88, 92, 93, 101.
Протопопов Д. 320.
Пругавин О. 136.
Прудон 356.
Прус 16.
Пузина К. **200—201**.
Пулавський 107.
Пустосвят Микита 85.
Пуфендорф С. 113.
Пушкин Ол. 145, 209, **215—216**, 217, 232, 275.
Пчілка О.—див. Косачева О.

Равита Ф. 244, 245.
Радивиловський А. 42, 82, **83**, 87, 88.
Радищев Ол. 117.
Раєвський М. 347, 350.
Ревуха—див. Ржевуський.
Редедя 56.
Реклю Є. 357.
Репнина В., княжна 272.
Рєдин Є., проф. 177.
Рєзанов В. 133.
Ржевуський 107, 214, 215.
Ригельман Ол. 109, 113, 146.
Рилєєв К. **216—217**, 219.

Рильський Т. 153, 177, 205, 244, 276, 278, 320.
Римша А. 100.
Рогатинець Ю. 75.
Рождественський С. 136.
Роздольський О. 153.
Розов В. 133.
Роман, князь 53, 56.
Романова О. 414.
Романчук Ю. 204, 245, 273, 274, **348**.
Росковшенко 208.
Ростан 415.
Ротар Ів. 88.
Ротмистров Ф. 114.
Рубан В. 113, 128, 182.
Рубинштейн С. 136.
Руданський С. 57, 155, 174, 298, **305—309**, 311, 321, 322, 384, 465.
Рудиковський О. **201**.
Рудченко Ів. 150, 151, 179, 275.
Руслан—див. Шашкевич М.
Русова С. 20, 273, 320, 418.
Русов О. 150, 170, 178, 205, 245, 274, 352, 390.

Сагайдачний П., гетьман 80, 82, 100, 101, 178, 186.
Садовський М. 365, 417.
Сакович К. 78, 82, 100.
Саксаганський О. 365.
Самійленко В. 401, **407—409**, 418.
Самовидець **109—111**, 113, 128, 135, 146.
Самойлович І. 216.
Сангушки, князі 67.
Сапіги, князі 67, 100.
Сарницький 142.
Свєнцицький І. 322, 349, 350.
Свєнцицький П. 211, 215, 339.
Свидницький А. 149, 177, 298, **309—311**, 322, 465.
Свій Павло—див. Свєнцицький П.
Святослав, князь 37, 39.
Семанюк Ів. **443**.
Семержинський Я. 103.
Сенковський О. 269.
Серапіон, єпископ 41, 43.
Серапіон, митрополіт 62.
Сервантес 81.
Сергієнко М.—див. Грушевський М.
Серов А. 178.
Сивилла 188.
Симон, єпископ 43.
Симонов М. 149, 176, 177, **298**, 321.
Симоновський П. 113, 146.
Синагрипа, царь 38.
Сирчан, хан 53.
Сімович В. 418.
Сірко Ів. 212.
Сірко Ф. 274.
Скабаланович Н. 87.
Скабичевський Ол. 267.
Скарга П. 33, 73, 74.
Сковорода Гр. 86, **117—123**, 135, 174, 184, 197, 226, 463.
Скорина Ф. 69, 72, 86.
Скоропадський, гетьман 124, 168, 309.
Славинецький Є. 17, 18, **83**, 85, 87, 88.
Славинський М. 275, 414.
Сластіонов О. 178.
Слуцькі, князі 67.
Смаль-Стоцький Ст., проф. 204, 351, 419, 420.
Смолятич—див. Клим.
Смотрицький Г. 73, 79, 100.
Смотрицький М. 17, 67, 75, 78, 79.
Смуток П. 457.
Снігуреький, єпископ 326.
Соболевський, проф. 16.
Совинський Л. 215, 273.
Созанський Ів. 350.
Сокальский Л. 320.
Сократ 120.
Соловйов С. 50, 51.
Соломон, царь 36, 38, 63, 91.
Соляник 366.
Спартак 413.
Спасович В. 19, 25, 204, 244.
Сперанський М. 63, 179.
Спиноза 81.
Спілка А.—див. Комаров М.
Срезневський В. 134, 176, 205, 244.
Срезневський І. 114, 144, **145—146**, 147, 176, 205, 208, 269, 319.
Стадіон, гр. 336.
Старицька-Черняхівська Л. 414, 417, 445.
Старицький М. 203, 352, **361—365**, 366, 368, 384, 390, 391, 393, 463.
Старушевич 127.
Стеблин-Каменський С. 204.
Степан, святий 63.
Степовик О. 446.
Стефаник В. **441—443**, 445.
Стешенко Ів. 133, 176, 204, 245, 320, 321, 443,
Стороженко О. 168, 291, **292—293**, 321.
Стороженко Мик., проф. 273, 274.
Стронин О. 280.
Струнина Л. 320.
Струсі 142.
Студинський К., проф. 18, 87, 134, 178, 204, 245, 246, 275, 333, 349, 350, 421.
Сумароков Ол. 128.

Сумцов Мик., проф. 18, 63, 64, 87, 88, 134, 135, 153, **154**, 175, 176, 177, 178, 204, 245, 274, 390.
Суражський, В. 74, 75.
Сухомлинов М. 64, 136.
Сушицький Т. 64.
Сушко Ол. 87.
Сьогобочній Гр. 418.

Танський 103.
Танячкевич Д. 347.
Твардовський С. 113.
Терлецький В. 351.
Терлецький О. 19, 349, 350, **384**, 391.
Терновський Ф., проф. 88.
Тершаковець М. 349, 350.
Тесленко А. **457**.
Тимашев, міністр 353.
Тимченко Є. 153, 177, 179.
Тирон—див. Феодор Тирон
Тиховський Ю. 53, 64, 275.
Тихонравов М., проф. 62, 63.
Тишкевичі, князі 67.
Ткаченко-Петренко 177.
Тобілевич Ів. 97, 352, 365, 366, **368—371**, 390, 391.
Толстой Д., міністр 353.
Толстой Л. 120.
Толстой О. 218.
Томашівський С. 176, 178, 320, 421, 444.
Тополя К. 202, **203**.
Торчин В. 321.
Транквиліон-Ставровецький К. 17, 79, 100, 101, 125.
Трофимович Ф. 93, 94.
Трощинський 366.
Трутовський В. 142.
Туптало—див. Димитрій Ростовський.
Тургенев Ів. 225, 270, 294, 341.
Туровський—див. Кирило Туровський.
Турчинський 92.
Тяпинський В. 72, 86.

Українець—див. Драгоманов.
Українка Леся—див. Косачева Лариса.
Уманець М.-див. Комаров М.
Успенський Г. 374.
Устиянович К. **347—348**, 350.
Устянович М. 331, **332**, 350.
Ушинський К. 277.

Фабрикант Н. 390.
Федорович (Федоров) Ів. 70.
Федосій, грек 43.
Федосій Печерський 41, 42, 43, 63.
Федькович О. 25, 57, 297, **339—343**, 349, 350.
Феодор Тирон 36.
Феодор, царь 127.
Феодул—див. Вишенський.
Ферлеєвич 335.
Филарет Хр.—див. Бронський К.
Филарет, патріярх 17, 80.
Филевський І. 62.
Филомафитський Є. 208.
Фіоль Швайпольт 69.
Фома, апостол 36.
Фома, пресвитер 41.
Фотій, митрополіт 62.
Франко Ів. 8, 18, 20, 23, 24, 25, 26, 37, 39, 62, 63, 64, 78, 86, 87, 88, 133, 134, 153, 175, 176, 177, 178, 179, 205, 241, 244, 245, 246, 274, 275, 297, 314, 321, 322, 343, 345, 349, 350, 351, 352, 360, **379—383**, 385, 387, 389, 390, 391, 397, 405, 406, 414, 417, 418, 419, 420, 421, 444, 465.
Франц-Карл, ерцгерцог австрійський 335.
Францоз К. 273.

Халанський М. 177.
Ханенко М. 113, 146.
Харлампович К. 86, 87.
Хатемкин А. 179.
Хванько—див. Кримський А.
Херасков М. 128.
Хильчевський 288.
Хмельницький Б. 71, 93, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116, 121, 124, 152, 161, 168, 173, 181, 183, 240, 365, 371.
Ходаковський—Доленга З. **143**, 144, 170, 189, 208.
Хоткевич, гетьман 70, 72.
Хоткевич Г. 178, 321, 440.
Хоткевичі 67.
Храбр-черноризець 29, **35**.
Христолюбець 31, 138.
Хус 414.

Цамблак—див. Григорій Цамблак.
Цеглинський Гр. **406—407**.
Ценглєвич К. 211.
Цертелев М. **143—144**, 169, 170.

Чаговець В. 63.
Чайковський А. **406**, 407, 418.

Чайковський М. 211, 213, 244.
Чалий М. 270, 273.
Чаплинський 173.
Чарноцький—див. Ходаковський.
Чарторийські, князі 67.
Черепин В. 418.
Черкасенко С. 274, **456**.
Чернишевський Мик. 271, 350.
Чернявський М. **428—431**, 445.
Честаховський Гр. 275.
Чикаленко Є. 446, 458.
Чистович И. 88.
Чорний М.—див. Рильський Т.
Чубинський П. 148, 149, **150—151**, 170, 176, 244, 278, 280, 352.
Чужбинський—дивись Афанасьєв-Чужбинський.
Чуприна-скубент.—див. Котляревський А.
Чупринка Гр. **457**.
Чураївна Маруся 103, 154, 155.

Шафарик 328.
Шахматов Ол., академик 64.
Шаховськой, кн. 190.
Шашкевич А. 211, 215, 244.
Шашкевич В. 339, **347**.
Шашкевич М. 57, **328—331**, 332, 335, 350.
Шевченко В. 274.
Шевченко Т. 13, 18, 21, 23, 25, 57, 63, 64, 86, 87, 106, 114, 119, 133, 134, 135, 136, 153, 155, 169, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 183, 198, 203, 204, 205, 214, 218, 239, 241, 242, 243, 244, 245, **247—275**, 276, 278, 282, 283, 291, 292, 294, 297, 298, 299, 318, 331, 338, 339, 342, 346, 348, 349, 350, 351, 355, 359, 361, 365, 384, 420, 421, 444, 454, 456, 462, 463, 465.
Шевченко С. 88.
Шейковський 57, 153, 177.
Шекспир 81, 289, 347, 384,
Шелухин С. 245, 401.
Шенрок В. 245, 320.
Шереперя—див. Писаревський С.
Шерстюк Гр. 418.
Шехович С. 332, 339.
Шимонович 210.
Ширяєв 248.
Шишацький-Ілліч 146.
Школиченко—див. Кононенко М.
Шлецер 49.
Шликевич Ол. 136.
Шляков Н. 63.
Шляпкин І., проф. 88.
Шнайдер Ю. 401, 404, 405.
Шпигоцький 208.
Шрам К. 390.
Штефан-воєвода 142, 176.
Шульгин Я. 136.
Шумлянський Йосиф 82, **85**, 88.
Шухевич В. 153, 177, 421.

Щапов А. 63, 271.
Щепкин М. 366.
Щербацький Г. 93.
Щербацький Т. 129.
Щоголів Я. 174, **298—302**, 321, 389, 465.
Щурат В. 57, 64, 87, 134, 275, 391, **436**, 445.

Ювенал 227.
Юзефович М. 151, 238, 277, 353, 354, 388.
Юрій святий 36.
Юрковиця (Кедреновський) С. 178.

Яблоновський кн. 210.
Яворницький Д. 153, 154, 274, **407**.
Яворський В. 390.
Яворський С. 78, **83**, 101.
Яків, апостол 36.
Яків-мніх 41, 42.
Яковенко В. 273.
Яковенко О.—див. Кониський О.
Яновська Л. **431—433**, 445.
Янчук 154.
Ярослав, князь 32, 33, 41, 56.
Ярослав Осмомисл 57.
Ярославна 59.
Ярушевич А. 86.
Ярошинська Є. 404.
Ястребов В. 154.
Яцимирський А. 64.
Яцків М. 440.
Ящуржинський Х. 63, 133, 154, 178.

ЗМІСТ.

Стор.

Передмова. — Загальні уваги. . . . . 1 —26.

Доля українського народу і письменства (1—4).—Вага українського письменства (5).—Оцінка літературних фактів (5—6).—Естетичний принцип у письменстві (6—8).—Бібліографичний принцип (8).—Провідні ідеї в історії письменства (8—12).—Поділ українського письменства (12—15).—Історично-літературні досліди (15—21).—Українська критика (21—24.)—Література (25—26).

Розділ I. Письменство княжих часів . . . . . . 27—64.

Становище історика українського письменства (27—28).—Початки письменства на Русі (29—31).—Вплив християнства і двоєвірря (31—32).—Затрата старих пам‘яток (32).—Освіта, школи, „книжноє почитаніє“ (32—34).—Перекладне письменство, релігійне та історичне (34—36).—Апокрифи (36—37).—Перекладна белєтристика (37—39).—Збірники (39).—Літературні школи (39—40).—Оригинальне письменство духовне (40—41).—Ларион-митрополіт (41).—Клим Смолятич (41—42).—Кирило Туровський (42).—Инші письменники духовні (42—43).—Початки публіцистики (43—44).—Данило-Паломник (44—45).—Володимир Мономах (45—47).—Данило Заточник (47—48).—Літопис (49—55).—Поезія старих часів (55—56).—„Слово о полку Игоревѣ“ (56—60).—Початок занепаду (61—62).—Письменство після татарського нападу (62).—Література (62—64).

Розділ II. Письменство литовсько-польських часів . 65—88.

Становище Русі в спілці з Литвою (65—66).—Спілка з Польщею (67—68).—Західні впливи (68—69).—Друкарство (69—70).—Брацтва, школи, церковні переклади (70—73).—Унія і полемичне письменство (73—74).—Бронський і инші полемисти (74—75).—Іван Вишенський (75—78).—Наукова література (79—80).—Нова освіта, Київська академія і схоластика (80—82). Київська школа письменників (82—83).—Київські письменники на Московщині (83—85).—Боротьба схоластики і живих впливів (85—86).—Література (86—88).

Розділ III. Письменство драматичне, віршове й історичне . . . . 89—136.

Початки драми (89—90).—Шкільна драма (91—92).—Трагедокомедія (92 — 95). — Інтермедії, Довгалевський

Стор.

(95 — 97). — Вертеп (97 — 100). — Віршове письменство (100).—Шкільні вірші (100—101).—Панегірики (101—102).—Духовна вірша (103—105).—Сатирична й історична вірша (105—108).—Побутова й лірична вірша (108—109).—Історичні праці (109).—Самовидець (109—111).—Величко (111—113).—„Исторія Русовъ“ (113—117).—Проблиски свідомости (117).—Сковорода (117—123).—Письменство практичного змісту (123—124).—Централізаційна політика (124—126). — Заходи проти письменства й освіти (126—131).—Реакція на Україні (131—132).— Література (133—136).

Розділ IV. Народня поезія . . . . 137—179.

Боротьба книжників із народньою поезією (137—140).—Наслідки боротьби (140).—Місце народньої поезії в історії письменства (140—141).—Перші етнографичні записи (141—142).—Ходаковський (143).—Спроби української етнографії (143—144).—Максимович (144—145).—Срезневський і Бодянський (145—147).—Костомаров (147—148).—Куліш (148—149).—60-ті роки і Чубинський (149—151).—Київські учені 70-х років (150—151).—Драгоманов (151—152).—Потебня (152—153).—Етнографичні праці останніх часів (153—154).—Процес народньої творчости (154—156).—Пісні народні (156—167).—Казки, приказки, загадки(167—168).—Про занепад народньої поезії (168—171).—Причини занепаду (171—172).—Народня творчість колись і тепер (172—174).—Синтез колективної й індивідуальної творчости (174—175).—Література (175—179).

Розділ V. Котляревський та його школа . . . . . . 180—205.

Становище перед Котляревським (180—183).—Впливи на Котляревського і підстави його діяльности (183—185).—Стосунки Котляревського до попередників (185—186).—Ідея оновлення (186).—Зміст і мотиви творів Котляревського (186—188). — Свідомість Котляревського (188—192).—Сатиричні заміри Котляревського (192—196).—Стосунки до народу (196—197).—Вага Котляревського в історії українського письменства (197—198).—Наслідування Котляревському віршем (198—200).—Пузина (200—201).—Рудиковський і инші наслідувачі (201—202).—„Котляревщина“ (202).—Наслідування в драматичному письменстві, Гоголь-батько, Тополя і Кухаренко (202—203).—Література (204—205).

Розділ VI. Письменство 20—30-х років. . . . . . . 206—246.

Романтизм (206—207). — Харьківська журналістика (207—208).—Полтавсько-Харьківський гурток письменників (208—209).—Українська школа в польському письменстві (209—213).—Б. Залеський (213—214).—Падура (214—215).—Українофильство в російському письменстві (215—217).—Гоголь (217—218).—Перехрестні впливи на Україні й централістичні тенденції (218—220).—Реакція на централізм од українців (220—221).—Артемовський-Гулак (221—224).—Квітка (224—231).—Боровиковський (231—232).—Гребінка (232—234).—Метлинський (234—238).—Костомаров (238—241).—Другорядні письменники (241—242).—Характеристика Полтавсько-Харьківської школи (242—244).—Література (244—246).

Стор.

Розділ VII. Шевченко . . . . 247—273.

Впливи на Шевченка обставин. (247—250).—Кирило-Мефодієвське брацтво (250—252).—Перші поезії Шевченка (252—253).—На шляху до свідомости (253—255).—Стосунки до України (255—256) і до народу (256—258).—Шевченко і кріпацтво (258—259).—Політичні й соціяльні погляди Шевченка (259—263).—Етичний світогляд Шевченка (263—265).—Вага Шевченка для України (266—267).—Наслідки Шевченкової діяльности (267—268).—Шевченко і російське громадянство (269—271).—Шевченко й офиціяльна Росія (271—272).—Література (273—275).

Розділ VIII. 60-ті роки . . . . 276—322.

Українство на початку 60-х років (276—277).—Два покоління (277—278).—Реакція і репресії (278—280).—„Основа“ (280—282).—Куліш (282—292).—Стороженко (292—293).—Марко Вовчок (293—297).—Школа Марка Вовчка (297—298).—Щоголів (298—302).—Глібов (302—305). — Руданський (305 — 309). — Свидницький (309 — 311).—Мордовець (311—313).—Кониський (313—318).—Єднання з Галичиною (318—319).—Література (319—322).

Розділ IX. Національне відродження й рух у Галичині. 323—351.

Історична доля Галичини (323—324).—Національний занепад (323—325).—Перші спроби відродження (325—328).—М. Шашкевич (328—331).—„Руська трійця“ (331—332). — Доля першого почину (332 — 335). — Цензура (335—336).—1848-й рік (336—337).—50 й 60-ті роки (337—389).—Федькович (339—343).—Вплив з України (343—345).—Москвофили і народовці (345—347).—Письменники 60-х років (347—349).—Література (349—351).

Розділ X. 70-ті роки . . . . 352—391.

Нова праця (352—353).—Акт 1876 р. (353—354).—Наслідки акту 1876 р. (354—355).—Драгоманов (355—361).—Старицький (361—365).—Кропивницький (365—368).—Ів. Тобілевич (368—371).—Ів. Левицький (371—375).—Мирний (375—379).—Франко (379—383).—Инші письменники 70-х років (384—387).—Загальний погляд на 70-ті роки (387—389).—Література (389—391).

Розділ XI. 80-ті роки . . . . 392—418.

Загальне становище (392 — 394).—Грінченко (394—401).—Зіньківсьий (402).—Маркович (402—404). — Кобринська та инші письменниці (404 — 406). — Ковалів (406).—Побутові письменники (406—407).—Самійленко (407—409).—Грабовський (409—411).—Леся Українка (411—414). — Кримський (414—416).—Дніпрова Чайка (416—417).—Література (417—418).

Розділ XII. 90-ті роки . . . . 419—445.

Після реакції (419—420).—М. Грушевський (420—424).—Коцюбинський (424—428).—Чернявський (428—431).—Яновська (431—433).—Григоренко (433—434).—М. Левицький (434—435).—Леонтович (435—436).—Поети 90-х років (436—437). Кобилянська (437—440).—Модерністи (440—441).—Стефаник і його школа (441—443).—На світанні (443—444).—Література (444—445).

Стор.
Розділ XIII. На початку нового віку . . . . 446—459.

Нові умови (446—447).—Українська преса (447—450).—Молоді письменники (450—451).—Винниченко (451—453).—Олесь (453—455).—Найновіше письменство (455—458).—Література (458—459).

Розділ XIV. Закінчення . . . . 460—469.

Доля українського письменства (460—462).—Основні риси в минулому (462—465).—Вага і вартість у сучасному (465—466).

Помилки друкарські.

Стор.:	Рядок:	Надруковано:	Повинно бути:
9	19 знизу	в присмерну	в присмерку
92	19 „	ближе	ближче
162	10 „	о́коном	око́ном
167	4 згори	не нашому	не на нашому
213	18 знизу	(1802—1880)	(1802—1886)
253	2 „	б	бо
272	2 згори	Чернишенка	Чарнишенка
339	9 знизу	(1814—1888)	(1834—1888)
382	12 „	ти...	ти царь.

6 50 F.

4 50

Р4,46
1960
(1986)

С. ЄФРЕМОВ.

УКРАЇНСЬКЕ
ПИСЬМЕНСТВО.